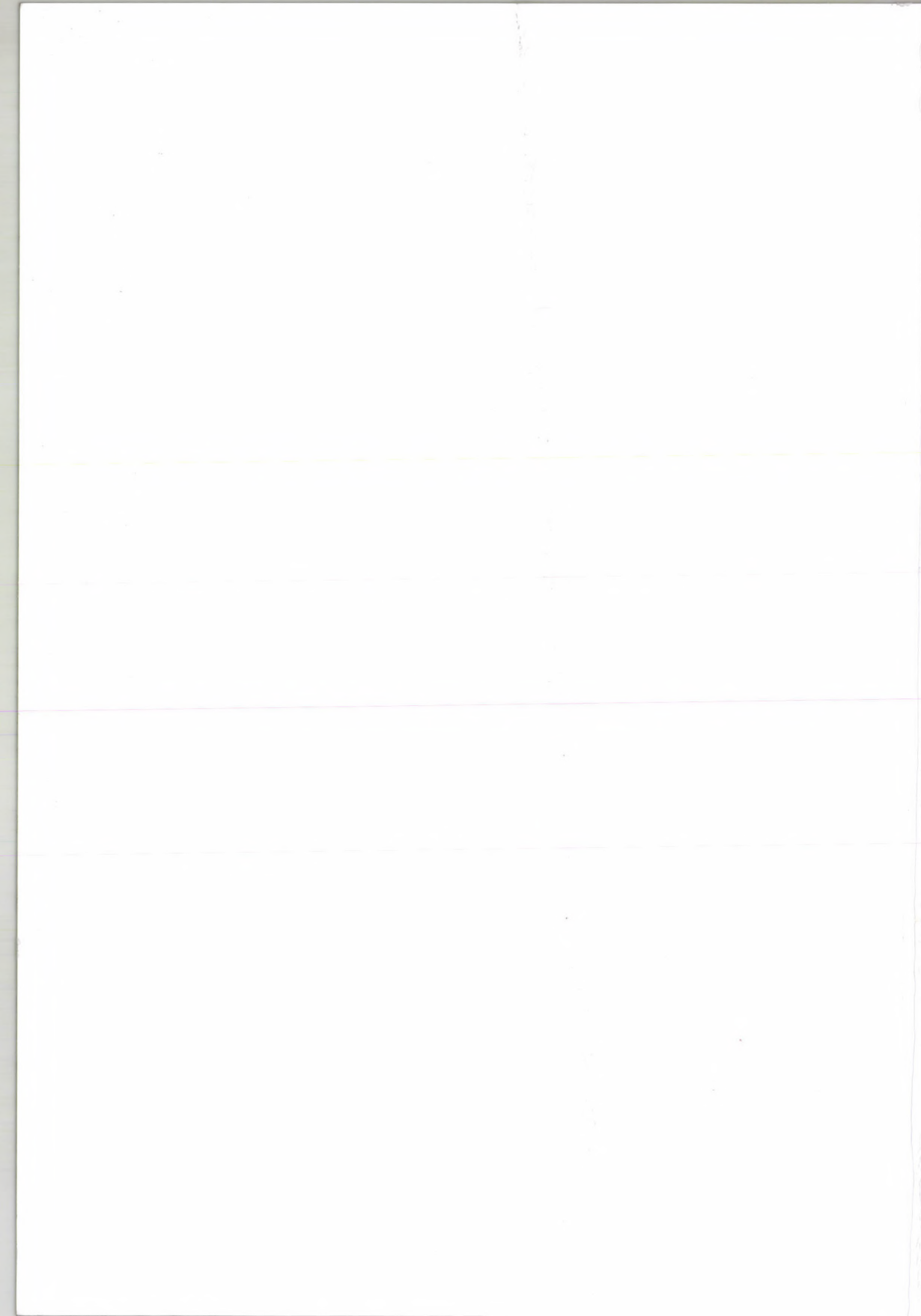

FOLIA HISTORICA

XXXV.

MAGYAR NEMZETI MŰZEUM 2020

FOLIA HISTORICA

XXXV.

2019

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2020

A MAGYAR NEMZETI MÚZEUM TÖRTÉNETI ÉVKÖNYVE

főszerkesztő
Csorba László

szerkesztő
M. Lovas Krisztina

szerkesztő munkatársa
Pásztor Katalin

olvasószerkesztők
Bertók Krisztina
Merényi Ágnes

szerkesztőbizottság
Gerelyes Ibolya
Ihász István
Kiss Erika
Cs. Lengyel Beatrix
Pallos Lajos
Tamás Edit

© Magyar Nemzeti Múzeum, 2020

ISSN 0133 6622

A kötet megjelenését támogatta

Felelős kiadó: a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója
Nyomta a Pauker Nyomdaipari Kft.
150 példányban
Felelős vezető: Vértes Gábor
Kiadványterv: Gyapjas Anikó

TARTALOM

FOLIA HISTORICA 2019

I. TANULMÁNYOK

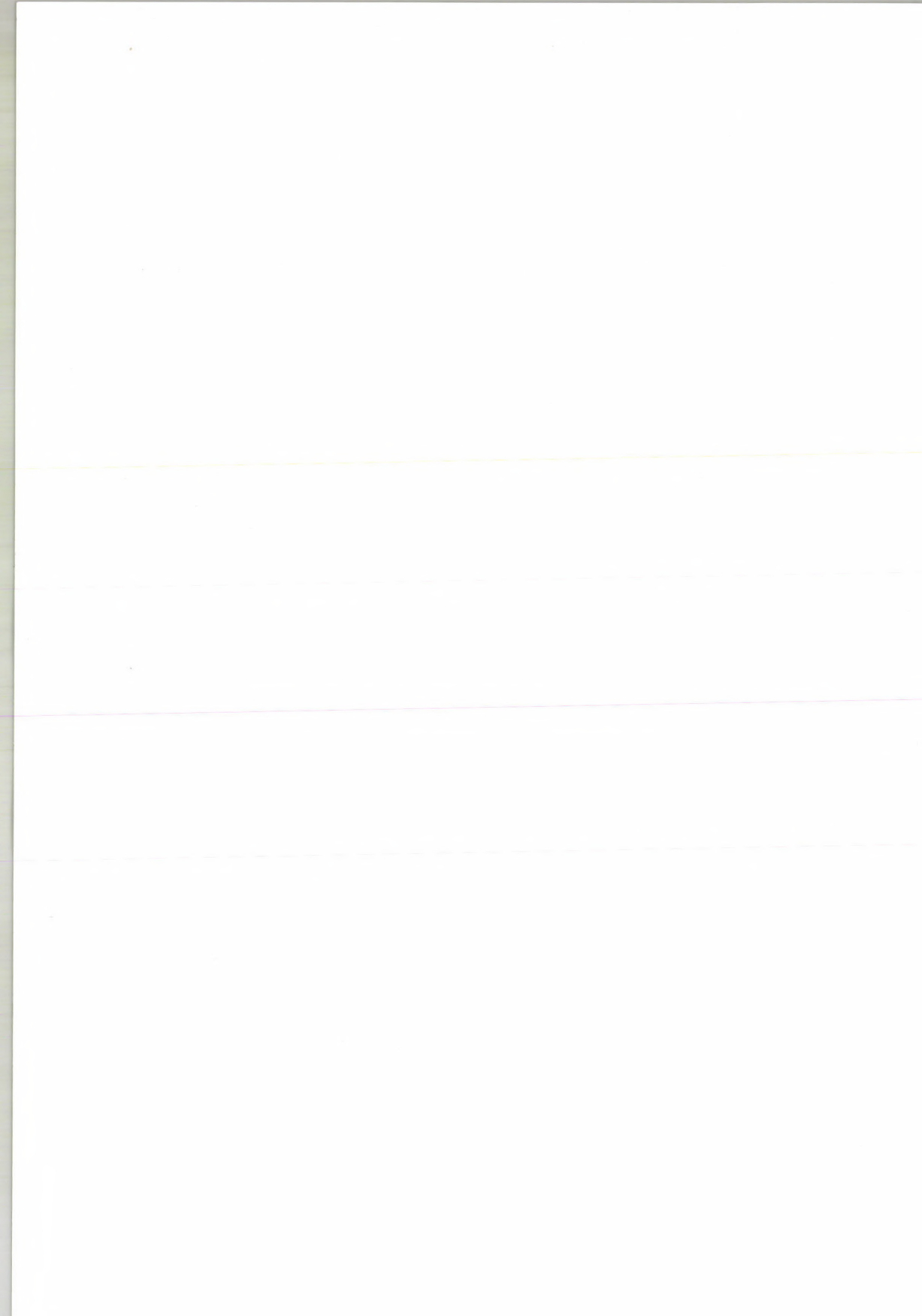
Bittera Éva	
Andrássy Klára, egy (a)tipikus arisztokrata	5
Varga Lujza	
A genfi magyar titkárság létrejötte és tevékenysége az 1920-as években	51
Miklós Tamás	
Front előtt, front alatt, front után. A második világháború eseményei Csolnokon 1944–45-ben	83
Istenes Mónika	
A „Fáklyás-ügy”. Bauer Sándor önégetése	99

II. KÖZLEMÉNYEK

Serfőző Szabolcs	
„Nemzeti ünnep a Rákos mezején” – a pesti polgári őrsereg 1844. augusztus 15-i zászlószentelési ceremóniájának emléklapja	145
Vasvári Zoltán	
Együd Árpád perőcsényi néprajzi gyűjtéséről	159

UTOLSÓ FELVONÁS – IV. KÁROLY KORONÁZÁSA. KIÁLLÍTÁSI KATALÓGUS

Kollár Csilla	
Békebeli gazdagság és háborús ínség. Az 1916-os koronázás díszmagyar öltözeteiről	171
Tomsics Emőke	
Képkockák. A fénykép és a mozgófilm IV. Károly koronázásán	193
Gödölle Mátyas	
„Történelmi festmény élőben” – IV. Károly 1916. évi koronázásának ábrázolásai	217
Gödölle Mátyas	
Katalógus IV. Károly 1916. évi koronázásának ábrázolásairól	231

ANDRÁSSY KLÁRA, EGY (A)TIPIKUS ARISZTOKRATA¹

„Azt hiszem, hogy végconclusióban nem annyira az irány a fontos, de a lelkület[,] amelylyel az ember azt képviseli. Ez [az] egyetlen értelme – szerintem – a noblesse obligenek.”² Ezekkel a szavakkal búcsúzott levelében Andrassy Klára édesanyjától 1937 novemberében, mielőtt elhagyta Párizst, hogy megkezdje tudósítói munkáját a polgárháború sújtotta Spanyolországban. A fenti levélrészlet akár életútja mottójának is beillene; hiszen bármilyen ügy mellett is foglalt állást, a küzdelem betöltötte egész életét. Legyen szó akár karitatív gyűjtésekről, vagy tagtoborzó akciókról a MANSZ (Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége) vagy a Magyar Nők Szentkorona Szövetsége számára, később a lengyel menekültek segélyezéséről, Andrassy Klára neve mindig feltűnik a kezdeményezők és főszervezők sorai között. Látszólag a cél és az eszme is változik, csak az Andrassy-lány aktivitása állandó. Valójában azonban, jobban megismerkedve id. Andrassy Gyula legfiatalabb unokájának életével és munkásságával, a változás mértéke és iránya már korántsem ilyen egyértelmű.

Az Andrassy-klán³ női tagjairól szólva a legismertebb név talán a „vörös grófnő”, vagyis Károlyi Mihályné Andrassy Katinkáé. Károlyiné kétkötetes emlékirata⁴ az egyik legkorábban kiadott magyar arisztokrata memoár 1945 után, első részét már 1967-ben kézbe vehették a magyar olvasók is – holott a napjainkban igen magas példányszám-ban eladott főnemesi (női) emlékezések, naplók kiadási „hulláma” csak az 1980-as évek

-
- 1 Fejezet „A magyarországi arisztokrácia két világháború közötti társadalmi pozícióvesztése női források tükrében” című doktori disszertációhoz. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Művelődéstörténet Doktori Program. Témavezető: Ablonczy Balázs PhD. 2018–2019. tavaszi szemeszter.
 - 2 Andrassy Klára Andrassy Gyulánéhoz. Párizs, 1937. november 20. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), P 4 Családok, személyek, testületek és egyesületek iratai, Családi fondok, levéltárak, Andrassy-levéltár (a továbbiakban P 4), 464. t.
 - 3 Szándékosan használtuk a „klán” szót, utalva arra, hogy nem csupán a szűkebb értelemben vett Andrassy családról van szó, hanem kiterjedt rokonságáról is.
 - 4 *Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1967. (A továbbiakban az 1985-ben megjelent kiadásra hivatkozunk.)

1. kép
Odessalchi Károlyné sz. Andrassy Klára
grófnő (1898–1941). Angelo műterme, 1927.
Magyar Nemzeti Múzeum,
Történeti Fényképtár,
ltsz.: 2732/1951 fk.

második felében indulhatott el, Odessalchi Eugénie írásával.⁵ Nem véletlen, hogy Andrassy Katinka önéletírását a szocialista kultúrpolitika is akceptálta, hiszen a munka egyértelmű állásfoglalás a nagybirtokos arisztokrácia értékrendjével szemben, és ezzel együtt tudatos szakítás azzal a társadalmi közeggel is, amelyből a szerző eredendően származott. „A szerző – férje oldalán – sajátos, a magyar történelemben egyedülálló életutat tett meg: a felső arisztokrácia feudális ideológiával átitatott, már annak idején is anakronisztikusan élő köreitől eljutott a munkásosztály forradalmi mozgalmáig” – méltatta a kötetet egy korabeli recenzió.⁶ A szöveg igen egyértelműen fogalmazza meg, miért is propagálta az államszocialista kultúrpolitika Andrassy Katinka életművét. Az ideológiai „máztól” megszabadítva a fenti sorokat, több kérdés is felmerülhet

-
- 5 *Odessalchi Eugénie*: Egy hercegnő emlékezik. Bp. 1987. Azóta számos női arisztokrata emlékirat és napló jelent meg magyar nyelven is, néhány példa: *Lázár Mária*: Jó volt élni. Bp. 1999.; *Edelsheim Gyulai Ilona*: Becsület és kötelesség I–II. Bp. 2001–2002.; *Károlyi-Széchenyi Ilona*: Kileng az inga. Egy arisztokrata festőművésznő életútja, bánatai és örömei. Bp. 2005.; *Stella Kuylenstierna-Andrassy*: Ég a puszta. Bp. 2015.; *Gróf Károlyi Istvánné Windisch-Graetz Mária Magdolna*: Feljegyzések és életképek. Bp. 2017.; *Gróf Ifjabb Andrassy Gyuláné Zichy Eleonóra*: Napló 1917–1922. Bp. 2018.
- 6 *Erényi Tibor – Szabó Ágnes*: Károlyi Mihályné memoárjai. Párttörténeti Közlemények 15. (1969) 3. sz. 174.

az utókor kutatójában. Beszélhetünk-e egységes „feudális ideológiáról” a magyar arisztokrácia esetében? Szűkebb keretek között vizsgálva a kérdést: létezett-e egységes ideológia az Andrássy családban – vagyis abban a közegben, amelyben Katinka felnőtt, amellyel a későbbiekben szakított, és amelynek véleményére egész életében igen sokat adott? Valóban egyedülálló életút Károlyi Mihályné sorsa?⁷

Nem kell messzire menni, hogy olyan személyt találjunk, aki részben megcáfolja ez utóbbi feltevést. Andrássy Katinka húgának, Klárának az élete hirtelen, tragikus módon ért véget – nem tudhatjuk, sorsa milyen irányba haladt volna tovább, ha nem esik bombatámadás áldozatául 1941 áprilisában Dubrovnikban.⁸ Mindenesetre már addigi tevékenységével is felhívta magára a figyelmet. Andrássy Kláráról eddig két, viszonylag részletes, ám sok helyütt kiegészítésre és korrekcióra szoruló rövid biográfia született. Tóth Vásárhelyi Éva 2007-ben egy szakdolgozat formájában dolgozta fel a grófnő életútját. Munkája igen informatív, ám néhány levéltári dokumentum átírása mellett inkább adatközlésre szorítkozik.⁹ Ennek rövidített változata a *Múltunk* című folyóiratban 2008-ban megjelent tanulmány is.¹⁰ Hajdu Tibor is szentelt egy tanulmányt „Kájának”; munkája alaposabban tárja fel az életút részleteit, mint Tóth Vásárhelyi írása, de mindehhez főként Károlyi Mihály levelezését vette alapul, egyéb levéltári forrásokra elvéteve hivatkozik.¹¹ Hogy Andrássy Klára fordulatokban gazdag élete mindeddig nem keltette fel a történettudomány érdeklődését, az főként a primer források hiányának tudható be. Az asszonytól igen kevés írás maradt fenn, ezek is főként levelek, újságcikkek, értekezések formájában. A családi legenda szerint létezett egy bizonyos koffer, tele Kája-féle iratokkal és levelekkel. Tulajdonosa ezt a bőröndöt valamikor az 1930-as évek végén volt férjének adta át megőrzésre, Odescalchi Károly pedig a második világháború után, angliai emigrációja előtt húgára, Lipthay Bélánéra bízta az anyagokat több más családi értéktárggyal egyetemben. Sajnos azonban mindennek nyoma veszett a szécsényi kastélyban.¹² Andrássy Klára életútjának rekonstruálásához nagy segítségünkre

7 Bár jelen kutatásunknak nem tárgya, de érdemes feltenni azt a kérdést is, hogy Károlyi Mihálynénak valójában milyen kapcsolata volt az ún. „munkásosztállyal”? Emigrációja során ugyan járt a Szovjetunióban, találkozott Lenin rokonságával is, de az ideológiai elhivatottsága nem feltétlenül jelentette azt, hogy valóban szoros kapcsolata volt az ipari munkássággal. Férje hatalomra kerülése idején ugyan gyakran érintkezett ő maga is szociáldemokrata politikusokkal, de – mint erre Hatos Pál is rávilágít – az 1910-es évek végén a hazai szociáldemokrácia bázisát nem a munkásság nyomorban élő rétege adta. Lásd *Hatos Pál: Az elátkozott köztársaság. Az 1918-as összeomlás és az őszirózsás forradalom története.* (Modern Magyar Történelem) Bp. 2018. 44.

8 Egyes sajtóhíradások szerint a panziót érte találat, amelyben lakott. Lásd pl. Ujság, 1941. május 6. 5.

9 *Tóth Vásárhelyi Éva Jozefin: Kája. Andrássy Klára életpályája.* ELTE BTK Társadalomismeret szak. Bp. 2007. Szakdolgozat. Odescalchi Mark magántulajdona. (Javította, jegyzetekkel ellátta: Odescalchi Pál.)

10 *Tóth Vásárhelyi Éva: Gróf Andrássy Klára, a szociális legitimista.* *Múltunk* 53. (2008) 2. sz. 105–121.

11 *Hajdu Tibor: A magyar ellenállás legitimista hercegnője: Odescalchi Károlyné.* In: *A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére.* Szerk. Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest–Győr 2012. 431–439.

12 Lásd *Tóth Vásárhelyi É.: Kája* i. m. 56–57.

lehetnek a közvetett forrásanyagok, mint családi levelezés, rokonok naplóbejegyzései stb. Ugyan a különböző levéltárak, megyei múzeumok és egyéb könyvtárak számos hasznosítható anyagot őriznek, de fájdalmas belegendolni, mennyit veszítettek a 19–20. századi magyar arisztokrácia kutatói 1951. május 21-én éjjel, mikor a sorban második nővér, Pallavicini-Andrássy Borbála Remete úti otthonában elégette közvetlen családtagjai és felmenői naplóit, leveleit. Mindezt tette azért, hogy eltüntessen minden olyan iratot, amelyek kompromittálhatják még élő rokonait. (Igen előrelátó volt, másnap megérkezett a végzés a kitelepítéséről.)¹³ Mindamellet úgy véljük, a fennmaradt iratanyag (néhány levél, nővérei és édesanyja naplói, emlékiratai, levelezése, sógora, Károlyi Mihály kiadásban is megjelent levelezése),¹⁴ valamint jelenléte a sajtóban elég alapot szolgáltathatnak jelen kutatásunkhoz, amelynek célja nem egy minden részletre kiterjedő biográfia elkészítése, hanem az életútjának és gondolkodásmódjának változásai mögött megbúvó ok-okozati összefüggések és befolyásoló tényezők feltárása.¹⁵

Ha elvéve találkozunk is a történeti szakirodalomban nevével, általában „pálfordulását” emelik ki a szerzők – vagyis a fő érdekesség a családjában csak Cája vagy Kája néven becézett Andrássy-lánnyal kapcsolatban az a tény, hogy az 1920-as években a legitimizmus színeiben politizáló asszony az 1930-as évek végén, nagy váltásként, már az antifasiszta eszmék harcosaként tűnik fel.¹⁶ Amennyiben ez valóban így történt, szinte érthetetlen, hogy az államszocialista ideológiába oly kitűnően beleillő karriert nem karolta fel az 1945 utáni rendszer. Ezt a szempontot csupán egy-két cikk érvényesíti; talán a legegységelműbben Fedor Ágnes alkalmazza 1946-ban (tehát még mindig nem a kommunista sajtóról beszélünk) a *Haladás* hasábjain megjelent írásában, *A vörös sógornő* címet adva munkájának.¹⁷ „Azt hiszem, írni kell róla. A gyengéd mellékalakról a Károlyi-eposzban, Károlyi Mihály sógornőjéről, a felesége húgáról: gróf Andrássy Klára, Odescalchi hercegnőről.”¹⁸ Fedor rátapint a lényegre: a másutt „vörös hercegnőként”¹⁹ emlegetett Cája alakja, karrierje eltörpül nővére életútja mögött.

A következőkben néhány jelentős évet ragadunk ki Andrássy Klára rövidre szabott életéből, mintegy „pillanatfelvételnél”. Ezek az esztendőik mind karrierjét, mind magánéletét tekintve olykor komoly változásokat hoztak magukkal. Jelen módszerrel alkalmunk nyílik arra is, hogy – a kronológiai rend megtartása mellett – az életútját befolyásoló hatások mentén tekintsük át Andrássy Klára életútját. A következő fejezet tehát voltaképpen egy esettanulmány: célja, hogy egy legendás múltú család

13 *Pallavicini-Andrássy Borbála*: A lelünkhez nem nyúlhatnak. Kitelepítési és 1956-os napló. Bp. 2018. 7–8.

14 Károlyi Mihály levelezése. I–VI. Szerk. Hajdu Tibor – Litván György. Bp. 1978–2015.

15 Itt köszönjük meg Andrássy Klára unokájának, Odescalchi Marknak a segítségét, aki értékes kiadatlan írott és képi forrásokkal járult hozzá jelen fejezet megírásához.

16 Lásd pl. *Almás Miklós*: A háború alulnézetből. – Kovács Lajos (szerk.): Mindennek vége! Andrássy Ilona grófnő első világháborús naplója. *Mozgó Világ* 41. (2015) 5. sz. 107–109.

17 *Fedor Ágnes*: A vörös sógornő. *Haladás*, 1946. május 9. 6. A lap 1945–1949 között jelent meg Zsolt Béla szerkesztésében, a Magyar Radikális Párt hetilapjaként.

18 Uo.

19 Uo.

legfiatalabb generációját képviselő nő példáján mutassa be a Horthy-kor arisztokrata (női) gondolkodásmódjának összetevőit, amelyek a neveletésből, a társadalmi közegből és az egyéni életútból épp úgy táplálkozhattak, mint a korszellemből.

Gyermekévek

Hatások: családi háttér, politikai nevelés, a családfő szerepe

Andrássy Klára grófnő 1898. január 18-án született Budapesten, Andrássy Tivadar gróf és Zichy Eleonóra grófnő negyedik gyermekeként, id. Andrássy Gyula gróf legkisebb unokájaként – újabb lány a három nővér, Ilona, Borbála és Katinka mellé. A fiatal „Kája” grófnő neveltetése a kor megszokott rendje szerint történt: angol, francia és német nevelőnőkkel körülvéve, részint a Margit rakparti palotá(k)ban,²⁰ részint vidéki kastélyokban. Károlyi Mihályné már említett emlékiratai mellett a legidősebb nővér, Andrássy Ilona 2017-ben kiadásban is megjelent irathagyatéka tartalmazza a legtöbb információt a négy Andrássy-lány gyermekkorára nézve.²¹ A korabeli levelekből kiderül, hogy míg Katus (a későbbi Károlyné) magaviseletében igen könnyű volt kivetnivalót találni, addig Kája esetében hasonló probléma nem merült fel. Jellemző, hogy a Katinkától „megörökölt” angol nevelőnő, Miss Clooney is sokkal könnyebben megtalálta a közös hangot a legfiatalabb lánnyal, mint nővérével.²² Zichy Eleonóra igen tájékozott volt a legkorszerűbb nevelési elvek terén, és az új irányzatokat szerette a gyakorlatban is kipróbálni.²³ Nem tudjuk, hogy kísérletező kedve, amelyről Katinka beszámol, a legkisebb lány nevelését is vajon végigkísérte-e, de az biztos, hogy még ebben az időben is kényszerrel ügyelt arra, nehogy a fiatal grófnő bármilyen információt szerezzen a szexualitásról. Nem csak a különféle könyvek cenzúrázására kell itt gondolnunk (ez általában a lapok összevarrásával történt);²⁴ Esterházy Pálné (később Cziráky Józsefné) leveléből kiderül, hogy Zichy Eleonóra még a vidéki élet természetes velejáróitól is óvni akarta gyermekeit. Így annak érdekében, hogy megkapja édesanyja hozzájárulását ahhoz, hogy a tizenhat éves Klára néhány hetet nővérével tölthessen Pápateszére, Ilona a következő érvet is felhozta: „Kája istenbizony itt nem tanulna rosszat, fedeztetések 6[-]kor reggel történnék.”²⁵

A legtöbb mágnásgyermekhez hasonlóan Andrássy Klára is otthon, magántanárok segítségével sajátította el a korának megfelelő tananyagot, és minden tanév végén kötelező volt levizsgázni valamelyik oktatási intézményben az adott anyagrészből, hogy

20 Id. Andrássy Gyula mindkét fiára hagyott egy-egy palotát a Margit rakparton (ma Bem rakpart). Tivadar a 9-es szám alatt lakott (ma a Francia Intézet áll a helyén), ifj. Gyula pedig a 6-os szám alatt. Miután Zichy Eleonóra 1909-ben férjhez ment sógorához, ifj. Andrássy Gyulához, elhagyták Tivadar palotáját és a szomszédos házba költöztek.

21 Andrássy Ilona grófnő irathagyatéka. I-II. Szerk. Kovács Lajos. Győr 2017.

22 Andrássy Ilona levelei anyjához, Zichy Eleonórához. 1900-as évek eleje. Andrássy Ilona i. m. II. 54.; 55.; 121.

23 *Károlyi Mihályné*: Együtt a forradalomban. Bp. 1985. 23–25.

24 *Károlyi M.*: Együtt a forradalomban i. m. 21.

25 Andrássy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. Pest, 1914. március 11. Andrássy Ilona i. m. II. 233.

felsőbb osztályba léphessen. Így nevét megtaláljuk a IV. Kerületi Községi Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium, valamint az Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné Leányiskolájának magántanulói között.²⁶ Az intézményválasztásból is látszik, hogy esetében az iskolák valóban csak az év végi vizsgák lebonyolítása szempontjából, területi illetékesség alapján játszottak szerepet, egyéb funkciójuk a nevelés terén nem volt. Amennyiben az anya szándéka az lett volna, hogy lánya az oktatási intézmény szellemiségét is elsajátítsa, illetve idegen nyelvű oktatásban sem csak az angol, német és francia nevelőnők révén részesüljön, akkor feltehetőleg az arisztokrata körökben igen felkapott Notre Dame de Sion vagy a Sacré Coeur-hálózat budapesti iskoláját választotta volna.²⁷

Andrássy Klárának kisgyermekként kellett megélnie apja hirtelen halálát 1905-ben. Ugyan a tragédia az egész családot megrázta, de Andrássy Tivadar halálakor legkisebb lánya még csak hét éves volt, így túl sok emléket nem őrizhetett édesapjáról. Néhány esztendővel később, 1909-ben két esküvőn is ünnepelhetett a szűk család: januárban a legidősebb nővér, Ilona tartotta menyegzőjét Esterházy Pál gróffal, júliusban pedig – igaz, szerényebb körülmények között – édesanyja ment férjhez másodszor is egy Andrássyhoz, méghozzá elhunyt férje öccséhez. Zichy Eleonóra és a fiatalabb Andrássy-gróf már az aszszony előző házassága idején is igen jó kapcsolatban voltak egymással, sűrűn leveleztek, és nem egy olyan írással találkozunk a grófnő irathagyatékában, amelyből kiderül, hogy Duci (ifj. Andrássy Gyula) sok időt töltött együtt bátyja családjával, még akkor is, ha Tivadar nem volt jelen.²⁸ Simonyi Henri, Károlyi Mihály titkára tovább megy: az ifj. Andrássy Gyula és Zichy Eleonóra naplóból készített kivonatában (amelyet kommentárjaival is ellátott) hangot ad annak a véleményének, miszerint Andrássy Tivadar és felesége házassága a kezdeti lángolás után hamar megromlott, a férj hűtlensége miatt.²⁹

Bár a fiatal özvegy és új férje számíthattak a főnemesi társaság lesújtó pillantásaira és elhamarkodott ítéleteire, a frigy nagy elégedettséget keltett a kiterjedt Zichy-Andrássy

26 A Budapesti IV. Kerületi Községi Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium tizennyolcadik értesítője az 1911–12. iskolai évről. Szerk. Bellaagh László ig. Bp. 1912. 61.; Az Országos Nőképző Egyesület Leánygimnáziumának értesítője az 1912–1913. (58.); 1913–1914. (62.) iskolai évről. Összeállította: Gombocz Miklós ig. Bp. 1913.; 1914.; Az Országos Nőképző Egyesület Veres Pálné Leányiskolájának (elemi, hat osztályú Felsőbb Leányiskolájának és nyolc osztályú Leánygimnáziumának) értesítője az 1915–1916. iskolai évről. Szerk. Dr. Wagner Alajos ig. Bp. 1916. 130–131.

27 Mint ahogy ezt meg is tette a „szelídíthetetlen” Katinka esetében, figyelmen kívül hagyva az Andrássy család utóbbi két generációjának hagyományos antiklerikális szellemiségét. Az iskolákra lásd *Ferkó Enikő*: Arisztokraták neveltetése a XIX–XX. század fordulóján és a Horthy-korszakban. In: „... Szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban...” Arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században. Szerk. Rébay Magdolna. Szeged 2017. 37–66.

28 Például Vayné Zichy Marus levele Andrássy Tivadarnéhoz. Vaja, 1906. augusztus MNL OL P 4 366. t.

29 Andrássy Gyula és Andrássy Gyuláné naplói és levelezése. (Károlyi Mihály és Károlyi Mihályné leveleivel.) Simonyi Henri másolatai az Andrássy család levéltárából, kommentárokkal. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSZK Kt.) Fol. Hung. 2974. 2.; 62–63.

2. kép

Ifj. Andrassy Gyulané sz. Zichy Eleonóra, ifj. Andrassy Gyula, Andrassy Klára és nővére, Andrassy Ilona a tiszadobi kastély teraszán. A Magyarság képes melléklete (Magyar kastélyok), 1925. augusztus 13. 3.

rokonság körében.³⁰ Különösen a félárva lányok örültek a fejleményeknek. Andrassy Klára életében az anyja második házasságával közvetlen családtaggá előlépő „Duci bácsi”, vagyis ifj. Andrassy Gyula valóban szinte az apa szerepét töltötte be. Bár nem rendelkezünk olyan forrásanyaggal, amely alapján feltételezhetnénk, hogy a két fiatalabb testvér, vagyis Katinka és Klára nevelésébe lett volna bármiféle beleszólása „Duci bácsinak”, de személyével és „pater familias” funkciójával egyértelműen ő lett a ház ura.³¹ A (fő)nemesség körében különösen is érvényesülő konzervatív családkép kohézióját a vérségi kapcsolatok mellett a tradíciókhoz való ragaszkodás, a család múltbéli eredményeinek továbbélése adja. Az arisztokrata család nem demokratikus közösség, életvitelét, politikai irányultságát és a (gyakran íratlan) belső szabályokat a családfő határozza meg.³² Károlyi Mihály 1925-ben feleségéhez írott levelében igen cinikusan ugyan, de az ironikus előítéletektől eltekintve érzékletesen festi le az Andrassy-klán néhány tagjának és híveiknek idilli együttlétét, a családfőt, ifj. Andrassy Gyulát egy görög filozófushoz hasonlítva: „Ez[en] heves ellenforradalmi viharok emléke azonban nem zavarja meg a tiszadobi bájos hangulatot. A »Runde Tafel«³³ továbbra is együtt van. A középben ott ül a Graal-lovagok nagy mestere, az ősz Duci. Körülötte a haza pénzét elkártyázó Pallavicini, a szavát megszegő Sigray és a rágalmazásokról közismert Windischgrätz-el. A rituálék szigorúan be lesznek tartva – úgy mint Parsifal-ban. Valódi vérivás közben esküsznek a lovagok ott a szent sír visszaszerzésére, itt az integritásra, és a restaurálásra. Csak épp

30 Vayné Zichy Mariette levele Andrassy Gyulané Zichy Ellának. Vaja, 1909. július 31. MNL OL P 4 373. t. és Károlyi M.: Együtt a forradalomban i. m. 76.

31 Ifj. Andrassy Gyula nem pótolhatta unokahúgai számára elhunyt apjukat, de ez feltehetően nem is állt szándékában. Politikájával, eszméivel és egyéniségével inkább példakép volt számukra, aki gondolkodásmódjukat is erőteljesen befolyásolta.

32 *Daniel Menning*: Standesgemäße Ordnung in der Moderne. Adlige Familienstrategien und Gesellschaftsentwürfe in Deutschland 1840–1945. (Ordnungssysteme Studien zur Ideengeschichte der Neuzeit, Band 42.) München 2014. 113.

33 Utalás a kerekasztal lovagjaira, a Grál-mondakör szerint ezek egyike volt Parsifal is.

a bennfentesek tudják, hogy a Haza alatt a birtokot és a vagyont, a királyság restaurálása alatt meg saját minisztériumuk visszaállítása értendő. De senki el nem mosolyodik – az ősz vezért, aki mindent tud, de semmiért sem vállal felelősséget – a legnagyobb deferenciával³⁴ hallgatják.”³⁵

Az idősebb Andrassy-lányok házasságkötése kapcsán is fontos szempont volt, hogy a leendő férjek támogassák kvázi-apósuk politikáját, és természetesen Tiszával szemben foglaljanak állást.³⁶ Nem véletlen, hogy Andrassy Ilona második férje, Cziráky József a keleti fronton 1917 nyarán a Wertheimer-féle id. Andrassy-biográfiát olvasta szabadidejében és hosszú levelekben vitatta meg feleségével a „mungók”, vagyis a Tisza-párt helyzetét.³⁷ Cziráky és sógora, Pallavicini őrgróf (Borbála férje) messzemenőig támogatták ifj. Andrassy Gyula legitimista politikáját az 1920-as években is. A távolabbi családtagok számára is feltűnt, hogy a „Rakpart” (ahogy a Margit rakparti Andrassy-palotát hívták) politikai központtá válásában nagy szerepet játszott az eladósorban lévő Andrassy-lányok szépsége. „Azt hiszem, hogy a szétmállott alkotmánypárt nem összetartásból jön magokhoz, de inkább a leányok miatt. Azt is hiszem, ha Bánffy biztosan tudná, hogy Boit meg nem kapja, rögtön mungó válna belőle.”³⁸ – számolt be nővérenek meglátásairól Vay Ádámné 1910-ben. Évekkel később Károlyi Mihály pedig a következőket írta feleségének: „Ha anyádnak nem lett volna négy leánya, Andrassyknak ma egy párthíve sem lenne.”³⁹ Ugyan Károlyi utóbbi kijelentésével erősen túloz – abban azonban nem téved, hogy a négy testvér közül a két idősebb, három házasságával sokat tett azért, hogy a nevelőapa befolyásos támogatókra tegyen szert és párthíveinek száma is növekedjen. A harmadik lány Katinka, aki (mint ismeretes) mindenféle tekintetben eltávolodott az Andrassy családtól 1918–19-ben, Klára pedig választottja által ugyan kevésbé, saját tevékenysége révén viszont nagyon is támogatta ifj. Andrassy Gyula politikáját.

A fiatal Andrassy Klára idejét általában éppen olyan elfoglaltságokkal töltötte, mint bármelyik hozzá hasonló grófkisasszony: bálók, ünnepélyes vacsorák, jótékony-sági estek, sportesemények (igen jó lovasnak bizonyult)⁴⁰ váltották egymást. Átesett a családban szinte kötelező mandulaműtéten,⁴¹ és a neki címzett levelek megszólítása

34 hódolattal

35 Károlyi Mihály feleségéhez. Deauville, 1925. szeptember 18. Károlyi Mihály i. m. III. 104–105. Az idézetben előforduló személyek: Pallavicini György őrgróf (1881–1946), Andrassy Borbála férje, így ifj. Andrassy Gyula „veje”; Windisch-Graetz Lajos herceg (1882–1968) és Sigray Antal gróf (1879–1947) – utóbbi két politikus nem állt közvetlen rokoni kapcsolatban Andrassyval, de legközelebbi politikai hívei közé tartoztak.

36 Andrassy Ilona i. m. II. 6.

37 *Monori Wertheimer Ede: Gróf Andrassy Gyula élete és kora. I–III. Bp. 1910. című műve.*

38 Vayné Zichy Mariette Andrassy Gyulánéhoz. Vaja, 1910. szeptember 3. MNL OL P 4 378. t. A szövegben szereplő személyek: Bánffy Miklós gróf (1873–1950) író, politikus, külügyminiszter és Andrassy Borbála grófnő (1890–1968). Ez utóbbi végül nem Bánffy, hanem Pallavicini György őrgróf felesége lett 1911-ben.

39 Károlyi Mihály feleségéhez. Párizs, 1926. március 23. Károlyi Mihály i. m. III. 211.

40 Budapesti Hírlap, 1913. május 27. 20.

41 Andrassy Ilona húgához, Andrassy Klarához, 1914. június. Andrassy Ilona i. m. II. 235.

3. kép
Andrassy Klára 1916 körül.
(Odescalchi Mark tulajdona)

„kedves kis Ká”-ról lassan „nagy Ká”-ra változott.⁴² Az első világháború kitörése nem szólt bele különösebben életébe. 1914-ben még balkáni körutazásra kísérte el anyját és nagybátyját, az út során készített fotóiból a *Vasárnapi Ujság* is közölt néhányat.⁴³ Már ekkoriban nagy sikerei voltak a társaságban, szépsége sokaknak feltűnt és „az az egy két nyomorúlt a ki itthon van fétiesozza őt”.⁴⁴ Természetesen IV. Károly király koronázásán is részt vett, a *Pesti Napló* külön kiemelte ruháját, mivel virágos mentéje egy Rákóczi-kori családi darab volt.⁴⁵

Mégis, a Margit rakparti környezetnek volt egy olyan eleme, amely nem feltétlenül volt jelen minden mágnáscsaládnál: a politika mindent felülíró jelenléte. A négy lány nem egyformán érdeklődött a bel- és külpolitikai trendek iránt. Ilona és Borbála is mindig tisztában voltak ugyan a fejleményekkel, de talán kevésbé lelkesedtek a politikai csatározásokért, mint hűgaik – de férjeik ezt a „hiányosságukat” bőven pótolták. Károlyi Mihály és Andrassy Katinka esküvője után (1914) a legfiatalabb lány, Klára egyedüli „gyerekként” maradt anyja és nagybátyja mellett; egészen 1921. októberi házasságkötéséig velük élt. Ifj. Andrassy Gyula pályafutásának legválságosabb pillanatait kísérhette végig.

42 Andrassy Ilona hűgához, Andrassy Klárához. [Pápa]teszér, 1913. július 5. Andrassy Ilona i. m. II. 220.

43 *Vasárnapi Ujság* 61. (1914) 20. sz. 394–395.

44 Andrassy Borbála nővéréhez, Andrassy Ilonához. 1916. május 17. Andrassy Ilona i. m. II. 151.

45 *Pesti Napló*, 1916. december 24. 17.

Ráadásul az 1917-es kormányválság és az 1918. októberi események idején a „Rakpart” majdhogynem fontosabb politikai, tanácskozási központtá vált, mint maga a Parlament épülete. Ilona és Borbála házasságkötésük után (1909, illetve 1911) elhagyták az Andrassy-palotát, csak vendégként fordultak meg a házban, Katus pedig feltehetően természete miatt sem hagyta magát olyan mértékben befolyásolni „Duci bácsi” nézetei által, mint azt húga esetében tapasztalhatjuk. Bizonyos, hogy számos új ismeretségre és hasznos tapasztalatra tett szert ezekben az években a fiatal Andrassy-grófnő – persze ehhez hozzájárult az is, hogy vonzotta a politika világa. Nem tudjuk, mit értett Ilona nővére az alatt, mikor az 1900-as évek elején ezekkel a szavakkal jellemezte hűgát édesapjához írt levelében: „Bizony Kája is már rettentő nagy politikus”.⁴⁶ Bár igen csekély számú irat maradt fenn magától Andrassy Klárától, különösen a gyermekkorát tekintve, de habitusát találóan jellemzi az a tizennyolc éves korában írt levele, amelyben más felől nem is érdeklődött édesanyjától csak az aktuális belpolitikai fejleményekről. Hogy gondolkodását milyen mértékben befolyásolta nevelőapja szellemisége, úgy véljük, igen érzéketlenül bizonyítja kérése anyja felé: „Kérem írja meg Mami hogy Pesten mit gondolnak, mert én saját okoskodással nem jövök messzire!”⁴⁷ Első komoly politikai állásfoglalásra a két évvel későbbi események kényszerítik majd.

1918–1919: „Apokalipszis”

Hatások: összeomlás, létbizonytalanság, menekülés, emigráció, első politikai szárnypróbálgatások, Károlyi-házaspár

Kevés olyan munkát ismerünk, amely az 1918–1919-es eseményekről szólva megfelelően hangsúlyozná az összeomlásnak a magyar arisztokrácia helyzetére gyakorolt súlyos következményeit. Püski Levente mellett⁴⁸ legújabban Hatos Pál⁴⁹ hívja fel a történettudomány figyelmét arra, hogy ez a bő egy év, de különösen 1918 október-novemberre radikális változásokat eredményezett a magyar társadalom fejlődésében. A német arisztokrácia történetének kutatása kapcsán a külföldi szakirodalom számára evidencia 1918–1919 jelentőségének kiemelése – ám több helyütt hangsúlyozva, hogy a forradalmak, a köztársaság kikiáltása, illetve a német nemesség címeinek eltörlése (ez nálunk majd csak jóval később, az 1947. évi IV. törvénycikkkel történik meg) valójában az előző évtizedek társadalmi átalakulásainak hirtelen manifesztálódása csupán.⁵⁰

46 Andrassy Ilona apjához, Andrassy Tivadarhoz. Enyiczke, július 9. [1900-as évek eleje] Andrassy Ilona i. m. II. 42.

47 Andrassy Klára Zichy Eleonórához. Tiszadob, 1916. július 8. MNL OL P 4 391. t.

48 *Püski Levente*: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon I. Korunk 19. (2008) 9. sz. 82–93.

49 *Hatos P.*: Az elátkozott köztársaság i. m.

50 Lásd pl. *Monika Wienfort*: Adlige Handlungsspielräume und neue Adelstypen in der „Klassischen Moderne” (1880–1930). *Geschichte und Gesellschaft* 33. (2007) H. 3. 419.; *Christof Dipper*: Les noblesses allemandes depuis la chute de la monarchie: état des recherches actuelles. In: *Anciennes et nouvelles aristocraties de 1880 à nos jours*. Sous la direction de Didier Lancien et Monique de Saint Martin. Paris 2014. 57.

Az Andrásy-iratanyag is egyértelműen arról tanúskodik, hogy a bekövetkező változások felülmúlták az érintettek minden korábbi elképzelését, ráadásul a kiszámíthatatlan jövőben sem tudtak bízni. Az írói vénával megáldott Hadik Eleonóra (családon belül Hella) hasonlata igen beszédes: „Hullámvonalban emelkedik és apad az izgalom, mint egy tífuszos láztáblán”.⁵¹ Amellett, hogy a kastélyok, főnemesi birtokok, sőt olykor a személyüket ért atrocitások révén saját bőrükön tapasztalhatták meg az 1918-as őszi korántsem békés fejleményeit, az Andrásy-klán tagjai számára különösen a család kohéziójában bekövetkezett súlyos törés okozta az igazi tragédiát. Ugyan a Károlyi Mihály – Andrásy Katinka páros életét házasságkötésük előtt is gyakran színesítették már-már botrányszámba menő kínos ügyek (például Andrásy Katinka öngyilkossági kísérlete 1912-ben,⁵² vagy Károlyi Mihály és Károlyi Lászlóné sz. Apponyi Franciska elhúzódo szerelmi ügye, amely a Katinkával kötendő frigy létrejöttét is sokáig hátráltatta),⁵³ de ezek felett még szemet tudott hunyni a főnemesi elit. Most azonban mindenképp választásra kényszerültek: kitartanak-e Károlyiék mellett, vagy megszakítják velük a kapcsolatot. Elég csak körbenézniük a házaspár közvetlen rokonságában – ez a kiterjedt kör magában foglalta többek között a Zichy, Almásy, Hadik, Vay, Apponyi, Pappenheim, Pallavicini, Cziráky családok tagjait –, hogy belássuk: a belterjes magyar arisztokrácia többségének szembe kellett néznie ezzel a problémával. A fennmaradt iratok, naplók, levelek némileg segítenek eligazodni a felborult családi viszonyokban. Zichy Eleonóra felkiáltása két mondatban tömöríti, hogyan vélekedett a klán többsége: „És minden[n]ek élén Katus és Mihály, az én gyermekeim!! Szeretnék a föld alá bújni szégyenemben, azaz hogy jobb volna odavitetni annak rendje és módja szerint!”⁵⁴ Volt, aki ellenpropagandát folytatott a házaspár ellen és bojkottálta mindazok társaságát, akik egyáltalán szóba álltak még Károlyiékkel;⁵⁵ találkoznak olyan családtaggal is, aki minden rosszindulatú pletyka és megvetés ellenére továbbra is összejárt az elnöki párral;⁵⁶ Katinka nővérei közül pedig Borbála volt az, aki igyekezett valamiféle magyarázattal (például túl naiv, befolyásolható) megvédeni húga becsületét.⁵⁷

1918 utolsó hónapjaival tehát új időszámítás kezdődött a magyar arisztokrácia, különösen pedig az Andrásyak életében. Úgy tűnik, számukra az igazi tragédiát nem az anyagi károk jelentették, hanem a család egységének megbomlása, vagyis egy olyan faktor kiiktatása, amely az adott nemzetség erejének egyik fő pillérét képezte (és képezi

51 Hadik Hella Andrásy Klárához. Budapest, 1918. december 10. MNL OL P 4 5. t.

52 Ehhez lásd pl. a történetet véletlen balesetként beállító sajtóhírek közül: Andrásy Katinka grófnő balesete. Az Újság, 1912. március 29. 9.

53 Erre lásd pl. Batthy[ány] Lajosné Andrásy Gyulánéhoz [sic!]. Budapest, 1914. március 9 MNL OL P 4 387. t.; Batthy[ány] Lajosné Andrásy Tivadarnéhoz. Polgárdi, 1914. MNL OL P 4 388. t.

54 Zichy Eleonóra naplóbejegyzése. 1918. november 17. *Gróf ifj. Andrásy Gyuláné Zichy E.: Napló* i. m. 45.

55 Hadik Hella Andrásy Klárához. Budapest, 1918. november 23. MNL OL P 4 2. t.

56 Például unokatestvére, Almásy Jacqueline grófnő. Lásd Hadik Klára levele Andrásy Gyulánéhoz. Budapest, 1918. november 26. MNL OL P 4 398. t.

57 Részlet Pallavicini Boy leveléből. Budapest, 1918. november 16. In: *Gróf ifj. Andrásy Gyuláné Zichy E.: Napló* i. m. 42.

ma is).⁵⁸ A szűken vett Andrássy család belső rendjét évekre felborította a Károlyi-házaspár 1918–1919-es tevékenysége, de a rokon famíliákkal való kapcsolat-fenntartásra nézve is káros hatásokkal járt ezeknek a hónapoknak a tapasztalata. A számos, gyakran dezinformáltságból fakadó konfliktus kialakulása komoly sérüléseket okozott az egymásba vetett bizalom terén is; erre bizonyíték Pallavicini György apósához címzett politikai tartalmú levele 1918 decemberéből, amelyben nyomatékosan kéri ifj. Andrássyt, hogy ne mutassa meg ezt az írását a család női tagjainak: „Már most még egy tiszteletteljes kérésem lenne hozzád. A mellett, hogy ezen levelemet minél kevesebb női családtag látna meg, nagyon hálás volnék, ha befolyásodat latba vetnéd azon irányban, hogy az ország különböző részein elszórt – vagy gyakran egymás hátán ülő – női családtagok ne alarmirozzák önnönmagukat és másokat leveleikben és hasonló módon és ne gondolják, hogy más ember áruló, mert minden cselekedetét és gondolatát nem ismerik.”⁵⁹

Hol találjuk mindeközben Andrássy Klárát? Eleinte Budapesten, majd 1918 végétől a család több tagjának menedéket adó dénesfai kastélyban, a Cziráky-házaspárnál. Borbála nővérével ellentétben ő nem tudott felülemelkedni a politikai nézetkülönbségeken, és kapcsolatát a Károlyi-házaspárral csak a legszükségesebb mértékig tartotta fenn. Ahogy egy korabeli feljegyzésében fogalmazott, számára elképzelhetetlen volt az, hogy ne a politikáról, ne a haza katasztrófális helyzetéről beszéljenek Katussal – ám ezek a viták rendszerint újabb sértődéssel értek véget.⁶⁰ A probléma nem újkeletű: édesanyjuk egy naplóbejegyzésében megemlékezett egy 1918. márciusi esetről, amikor két lánya a német csapatok sikerei kapcsán veszett össze egymással (Klárát pozitívan, míg nővérét rosszul érintette a hír).⁶¹ A két testvér közötti végső összeveszésre 1919 tavaszán, a kommunista hatalomátvétel előtti napokban került sor. Az éppen Pesten tartózkodó Andrássy Klára, Borbála nővére unszolására meglátogatta Károlyinét, és rákérdezett arra is, hogy vajon igaz-e a pletyka, miszerint Károlyi kálkápolti földjeit a háború előtti árakon parcellázza, jóval drágábban, mint a többi földbirtokos. Az eset eredménye az érintett Károlyi felháborodott levele sógornőjéhez és a kapcsolat megszakítása – ezúttal évekre.⁶² Mindamellet más szempontok is szerepet játszhattak abban, hogy a két idősebb nővér, különösen a Pesten élő Borbála nem jutottak el ilyen radikális lépésig: leveleikből kiderül, hogy anyaként is aggódtak Károlyinéért, aki 1919 áprilisára várta harmadik gyermeke születését. (Ráadásul az előző szülésekkor fellépő komplikációk arra engedtek következtetni, hogy az újabb gyermek világra hozatala

58 Lásd erre: *Ijoma Mangold*: Eine Klasse für sich. <https://www.zeit.de/2010/41/DOS-Adel> (letöltés: 2019. febr. 23.); *Sztárayné Kézdy Éva*: Egy eltűnt réteg nyomában. Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon. Bp. 2009. 117–118.

59 Pallavicini György Andrássy Gyulához. Budapest, 1918. december 1. Andrássy Ilona i. m. I. 275.

60 Odescalchi Károlyné Andrássy Caja (Klára) feljegyzései 1918, 1931. MNL OL P 40. t. No. 1.

61 Zichy Eleonóra naplóbejegyzése. 1918. március. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 85.

62 Az esethez lásd Andrássy Borbála anyjához, Zichy Eleonórához. 1919. március 19.; Károlyi Mihály Andrássy Klárához. 1919. március 19.; Károlyi Mihály Andrássy Klárához. 1919. március 20.; Andrássy Klára Károlyi Mihályhoz. 1919. március 20. Andrássy Ilona i. m. II. 320–327.

sem lesz egyszerű eset.) Andrassy Klára viszont egészen más élethelyzetből szemlélte nővére ténykedését, és nem tudott elvonatkoztatni a kettejük között fellépő politikai ellentétektől.

A fiatal Andrassy Klára számára ezekben az időkben nem csak a testvéri kötelék, de saját egyéni boldogulása is háttérbe szorult tenni akarása mögött. Viszonylagos nyugalomban és biztonságban teltek napjai Ilona nővérénél Dénesfán, de agitációs útjai kapcsán hamar megismerték nevét a környékbeli falvakban. Az 1918 végén megalakult Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége (MANSZ) toborzó munkájában vállalt szerepe az első igazi önálló „akciója” életében, bár nem minden előzmény nélkül: már az 1914-es „Gyermekszívek Karácsonya” névre keresztelt nagyszabású jótékonyági gyűjtés ötlete és megszervezése is az ő nevéhez fűződött.⁶³ Számára vezetőségének főnemesi tagjai jelentették a garanciát a szövetség munkájának támogatásához: Apponyi Albertné és Zichy-Pallavicini Edina grófnők neve mellett meg sem említi a valódi elnököt, Tormay Cécile-t.⁶⁴ Hogy megvalósult-e igen optimista jóslata, miszerint Dénesfáról és környékéről több ezer asszonyt sikerül majd a MANSZ kötelékébe bevonnia, nem tudjuk.⁶⁵ Bár az április közepére kitűzött választásokat még mindenképpen meg akarta várni,⁶⁶ a MANSZ-ban végzett tevékenységének emigrációja vetett véget.

Nincs pontos információnk arra nézve, hogy Andrassy Klára mikor érkezett meg Svájcba, illetve hogyan tudta lebonyolítani az utazást és a szükséges útiokmányok beszerzését. 1919. április 29-én még Bécsből írt levelet édesanyjának,⁶⁷ Andrassykné emigrációs naplójában viszont hosszú kihagyás után csak egy június 4-i bejegyzésben említi meg legfiatalabb lányát, aki – a kontextusból ítélve – ekkor már biztosan Svájcban volt.⁶⁸ Feltehetőleg május elején csatlakozhatott szüleihez.⁶⁹ Tehát a Tanácsköztársaság első heteiben még magyar területen tartózkodott, ám a rendszer kibontakozását és az arisztokráciával szemben tanúsított magatartását (ennek egy manifesztálódása a szűk család életében Cziráky József Szamuely véstörvényszéke elé citálása 1919 júniusában, amikor Andrassy Ilona kishíján második férjét is elveszítette)⁷⁰ már közvetlenül nem tapasztalta meg.

A kommunista hatalomátvétel senkit nem ért váratlanul az Andrassy-klán tagjai közül sem. Egymáshoz írt leveleikben már 1918 decemberétől rendre a következő napokra jóslták a „bolsik” hatalomra kerülését, így szinte meglepő volt számukra is, hogy ez csak 1919 márciusában következett be. Az új rezsim erőszakos jellege, amely a nemesi-főnemesi réteget vagyonukban és személyükben egyaránt közvetlenül is fenyegette, ha nem is lepte meg

63 A szegény gyermekek karácsonyi ajándéka. Az Est, 1914. november 4. 6.

64 Andrassy Klára Zichy Eleonórához. Dénesfa, 1919. február 20. MNL OL P 4 408. t.

65 Uo.

66 Andrassy Klára Zichy Eleonórához. Dénesfa, 1919. március 14. MNL OL P 4 416. t.

67 Andrassy Klára Zichy Eleonórához. Bécs, 1919. április 29. MNL OL P 4 420. t.

68 Zichy Eleonóra naplóbejegyzése. 1919. június 4. (Genf). *Gróf iffj. Andrassy Gyuláné Zichy E.: Napló* i. m. 170.

69 Ezt a feltevést támasztja alá Pallavicini György május 2-i levele apósához. Pallavicini György Andrassy Gyulához. Bécs, 1919. május 2. Andrassy Ilona i. m. II. 327.

70 Az esethez lásd Andrassy Ilona i. m. II. 10.; *Kuylenstierna-Andrassy, S.: Ég a pusztá* i. m. 69–70.

az érintetteket, de – úgy tűnik – mégis egy illúziót rombolt le bennük. Az Oroszország felől érkező mozgalom szellemi háttéréből még a tájékozottabbak is egy tényezőt emeltek ki, amelyre mindenki vágyott: a pacifizmust, amely jelen helyzetben egyet jelentett számukra az évek óta tartó háború végével. Különleges forrás e tekintetben a friss házások, Andrassy Ilona és Cziráky József levelezése 1917 májusában. Az asszony a keleti fronton szolgálatot teljesítő férjét próbálta meggyőzni Marx tanainak létjogosultságáról (kevés sikerrel), a kommunizmust pedig a világbéke megteremtésére egyedül alkalmas eszmeként aposztrofálta. „Abban igazad van, hogy jelenleg a nemzeti szocializmus erősödött de abban nincs igazad hogy a vil[ág] háb[orú] az internacionálét tönkretette. Most is az közvetíti a békét, az fogja a békét megcsinálni, és az fog óriásira nőni – és az örökbékét fenntartani. Nem csoda hogy eddig nem tudott érvényesülni mert mindenütt militarista kormányok uralkodtak és nyomtak el minden más törekvést. Hogy ez mire vezetett – látjuk, megverni nem tudjuk egymást, háb[orú] után legjobb esetben megmarad a status quo ante – érdemes tehát logikusan gondolkodva háborúkat viselni? Egymást gyilkolási sadismusban és gyűlöletben túlcicitálni? Azért volt szükséges a vil[ág]háború hogy győzhessen végre a nemzetközi béke – és közeledjünk a Tolstoi-ok ugynevezett »utopistikus« államideáljához. 50 év előtt bolondnak mondták volna azt aki a repülőgépet jósolta volna – édes szívem, én hiszek abban, amit írok!”⁷¹ Andrassy Klárától nem maradtak fenn hasonló „lelkesítő írások”, de Zichy Eleonóra naplójából annyi kiderül, hogy svájci emigrációja alatt, mintegy kíváncsiságból, lányával együtt ellátogatott az 1919 augusztusában Luzernben megrendezett szocialista kongresszusra.⁷²

Andrassy Ilona nagyot tévedett a háború utáni Európa területi felosztását illetően. Valójában ez a tévedés, a valódi helyzet félreismerése okozta generációja számára 1918–1919 legnagyobb traumáját, és Károlyi fő bűnéül rótták fel, hogy megítélésük szerint semmilyen lépést nem tett az ország integritásának megóvása érdekében. Mindez, az Andrassy család mikrokozmoszát tekintve, az egység végzetes megbomlásához vezetett, és évekre lehetetlenné tett számukra bármilyen érintkezést és közösségvállalást a Károlyi-házaspárral. Andrassy Klára számára ez a két esztendő az első politikai szárnypróbálgatások és az egyébként igen kellemes svájci emigráció mellett mást is tartogatott: kevesen múltott, hogy nem vált belőle Habsburg-családtag.

1921: Váratlan fordulatok – egy letűnt világ utolsó megnyilvánulásai Hatások: a Habsburg–Andrassy-frigy kudarca, IV. Károly visszatérési kísérletei és ennek következményei, házasságkötés

Az 1921-es év több olyan eseményt is hozott Andrassy Klára számára, amelyek hatása hosszú távon is megmutatkozott. Politikai nézeteit IV. Károly két visszatérési kísérlete és annak következményei formálták döntően, magánéletét pedig az Odescalchi Károlylyal kötött házassága. Kezdjük ez utóbbi bemutatásával.

71 Andrassy Ilona férjéhez, Cziráky Józsefhez. 1919. május 29. Andrassy Ilona i. m. II. 243.

72 Zichy Eleonóra naplójegyzése. 1919. augusztus 9. (Villa Waldburg) *Gróf ifj. Andrassy Gyuláné Zichy E.*: Napló i. m. 200–201.

A híresen szép Andrassy Klára szerelmi élete már a korábbi évekre visszatekintve sem nevezhető éppen eseménytelennek. A nővére szerint a „szokványos contessli »heirathete«-ben szenvedő” Kájának 1918 elején még egy titokzatos „B”, vagyis feltehetően Wenckheim Antal gróf udvarolt; a házasság is szóba került, de végül a frigyből nem lett semmi.⁷³ Alig egy évvel később pedig a brit újságíró, haditudósító Ellis Ashmead-Bartlett is hasonló szándékkal közeledett az Andrassy-lány felé, de szintén kosarat kapott – amit igen nehezen hevert ki.⁷⁴ Andrassy Klára svájci emigrációja alatt ismerkedett meg Habsburg Albrecht főherceggel, Frigyes főherceg és Izabella főhercegné fiával. A kezdeti szimpátiából hamar szerelem lett, a fiatal pár minden idejét együtt töltötte Bürgenstockban és a környező városkákban – persze a lány édesanyja vagy a főherceg családja társaságában. A helyi főnemesi emigráns csoport minden tagja előtt nyilvánvalóvá vált, hogy hamarosan kézfogóra készülhetnek. Ám a várt lépés Izabella főhercegné ellenállása miatt elmaradt. Az asszony először egyévi várakozási időhöz kötötte a frigy létrejöttét, majd néhány héttel később úgy döntött, nem adja beleegyezését a házassághoz. A fő érv: Albrecht így Károlyi Mihály sógora lett volna, és a család nem kompromittálhatta magát ilyen rokonsággal. Zichy Eleonóra azonban mást sejtett a dolog mögött: úgy vélte, mind lánya, mind a fiatal főherceg Izabella főhercegné szándékolt játékának váltak áldozatul, amelynek célja nem volt más, mint hogy ifj. Andrassy Gyulát a királyi pár ellen fordítsa, és megnyerje tervének – vagyis, hogy Albrecht fiából legyen Magyarország királya. Azonban elszámította magát, mivel a két fiatal valóban egymásba szeretett, ifj. Andrassy pedig kiállt a megkoronázott uralkodó mellett. Látva pedig, hogy terve dugába dőlt, minden erejével a frigy létrejöttének megakadályozásán fáradozott.⁷⁵

Bármi is állt valójában a történet háttérében, Andrassy Klára fennmaradt naplótöredékeiből (amelyek egyben Albrechthez írott levelek is) úgy tűnik, a fiatal grófnő ezúttal valóban kész volt a házasságra. Akarva-akaratlanul gyakorolt alapelve, vagyis saját egyéni céljainak háttérbe szorítása a politikai célok és hazája érdekében, itt is megmutatkozott – sőt, ezt várta el a férfitől is. „Többször gondolok most arra, hogy ha helyembe egy angol hercegnő lép, aki pénzt és angol barátságot hozna, nem-e volna ez előnyösebb, ha nem is neked, de esetleg az országnak?”⁷⁶ 1920 májusára viszont

73 A kifejezés magyar megfelelője kb.: „grófkisasszonyi házasodhatnék”. Andrassy Ilona húgához, Andrassy Klarához. D[énes]fa, 1918. [eleje]. Andrassy Ilona i. m. I. 264–265. Wenckheim Antal 1913-ban még Andrassy Katinkának udvarolt, végül sikertelen Andrassy-kísérletei után Zichy Livia grófnőt vette feleségül. Lásd Esterházy Pál anyósához, Zichy Eleonórához. Pápateszér, 1913. október 1. Andrassy Ilona i. m. II. 227–228.

74 Zichy Eleonóra naplőbejegyzése. 1919. október 9. (Budapest). *Gróf ifj. Andrassy Gyuláné Zichy E.*: Napló i. m. 231.; Andrassy Klára naplőbejegyzése/levele Albrecht főherceghez. 1919. október. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 122.; Andrassy Gyula feleségéhez. Bécs, 1919. május 19. MNL OL P 4 423. t.

75 Andrassy Klára és Albrecht főherceg esetéről lásd Zichy Eleonóra vonatkozó naplőbejegyzéseit, *Gróf ifj. Andrassy Gyuláné Zichy E.*: Napló i. m. 179–259.; Andrassy Klára naplőbejegyzései/levelei. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 122–123.

76 Andrassy Klára naplőbejegyzése/levele Albrecht főherceghez. 1919. október 15. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 122.

4. kép

Andrássy Klára és Odescalchi Károly
házasságkötésük alkalmából a Wiener
Salonblatt címlapján (1921. november 12.)

már végérvényesen eldőlt a pár sorsa, Albrecht főherceg a tavasz folyamán engedett anyja befolyásának, és lemondott az Andrássy Klárával kötendő frigy tervéről. A lány bánatát munkába fojtotta: elvégzett egy ápolónői tanfolyamot, és az egyik budapesti gyermekkórházban segédkezett néhány hónapig.⁷⁷

Teljesen váratlanul, szinte a semmiből tűnik fel Odescalchi Károly alakja a családi iratokban 1921 tavaszán–nyarán. Elsőként Pappenheim Siegfriedné írta meg az eljegyzés hírért Károlyi Mihálynak május elején. Ebből a levélből derül ki az is, hogy Andrássy Klára, életében először, komolyan összeveszett nevelőapjával. Ifj. Andrássy Gyula ugyanis ellenezte ezt a házasságot, lévén Odescalchinak nem volt sem vagyona, sem állása, csupán címe.⁷⁸ Úgy látszik, a menyasszony makacosságában mégiscsak hasonlított Katinka nővérére, mivel addig nem volt hajlandó visszatérni Dénesfáról, amíg a szülők áldásukat nem adták a frigyre. Hogy hol ismerkedett meg Odescalchi Károly Andrássy Klárával, arról nincs információnk. Kiadatlan emlékirataiban a herceg is csupán a házasságkötés kapcsán említi meg először felesége nevét, és az unoka, Odescalchi Mark sem tudott erre nézve információkkal szolgálni.⁷⁹ Megvizsgálva Odescalchi Károly előéletét, ismét Albrecht főherceg nevére bukkanunk, mint lehetséges összekötő kapcsolatra.

77 Odescalchi Károly: Régi időről... nagy távlatból. Herceg Odescalchi Károly emlékiratai. Kézirat, Odescalchi Mark tulajdona. 276.

78 P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihályhoz. Budapest, 1921. május 4–20. Károlyi Mihály i. m. II. 116.

79 Odescalchi K.: Régi időről i. m. 269.

Odescalchi 1896-ban született Szolcsányban,⁸⁰ a bécsújhelyi katonai akadémia gyorsított tanrendű képzésének elvégzése után a keleti fronton harcolt, a Bruszilov-offenzíva során orosz fogságba esett, majd 1918 elején tért haza kalandos úton. A háború utolsó hónapjaiban a Velence környéki lápos-mocsaras területen teljesített szolgálatot, sok társához hasonlóan megkapta a trópusi maláriát, így az őszirózsás forradalom idején Budapesten lábadozott. Azzal, hogy 1919 nyarán ellenforradalmi összeesküvés vádjával rövid ideig a kőbányai börtön vendégszeretétét élvezte,⁸¹ később nyilván kivívta leendő felesége és családja elismerését is. Kérdés, hogy ugyanez mennyiben igaz a Prónay-zászlóaljban kifejtett tevékenységére, amelyhez 1920-ban csatlakozhatott.⁸² A két fiatal életében a közös pont, mint említettük, Albrecht főherceg személye volt – Andrassy Klára „majdnem-vőlegényének” egykori játszótársa a pozsonyi Grassalkovich-palotában nem volt más, mint Odescalchi Károly. Kettejük jó viszonya a későbbiekben is megmaradt – olyannyira, hogy a főherceg 1920 nyarán meghívta Odescalchit Féltoronyba, majd, hogy anyagi gondjain segítsen, felajánlotta neki, hogy szárnysegédként lépjen az ő szolgálatába. Odescalchi az ajánlatot el is fogadta, 1920 októbere és 1921 júliusa között látta el ezt a posztot. Hogy esetleg a főherceg mutatta be neki Andrassy Klárát, vagy az ő hatására kezdett-e az udvarlásba, nem tudjuk, de mindenképp említésre méltó körülmény, hogy szinte egyidőben kerültek kapcsolatba mindketten a herceggel. Kiindulva abból, hogy 1919 végén még azt írta a főhercegnek, hogy vagy a közös élet vagy a halál a két lehetőség számára;⁸³ valamint ismerve házassága kudarccal végződött történetét, nem zárhatjuk ki azt az eshetőséget sem, hogy a leendő Odescalchiné részéről afféle személyes revanssal állunk szemben mind párválasztását, mind pedig Károly-párti legitimista politikáját tekintve.⁸⁴

Az esküvőt végül 1921. október 5-én tartották meg a polgárdi Batthyány-kastélyban. Érdekes az esemény menete, egyszerre tükrözi egy modernebb felfogás elemeit és a tradicionális, már-már feudális szokásokat. Ha összehasonlítjuk nővérei esküvőjével, akik a budavári Mátyás-templomban, illetve a Szent István-bazilikában, népes vendégsereg jelenlétében fogadtak örök hűséget férjüknek,⁸⁵ Andrassy Klára menyegzője jóval szerényebb rendezvény volt, nélkülözve a társasági esemény-jelleget. A szertartást szűk családi körben tartották meg, majd a koccintás után Windisch-Graetz Lajos autójával a Margit rakparti Andrassy-palotába utaztak. A hagyományos arisztokrata házasságkötési esemény-

80 Ma Solčany, Szlovákia, Nyitrai kerület.

81 Odescalchi Károly büntetőügyéhez lásd Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL), Büntetőügyek, XVI.2. Tanácsköztársaság. Budapesti Forradalmi Törvényszék iratai. 899. ügy. (1919) (HU BFL XVI.2 899–1919); *Odescalchi K.: Régi időről i. m.* 225–229.

82 *Bodó Béla: Hungarian Aristocracy and the White Terror. Journal of Contemporary History* 45. (2010) no. 4. 710.

83 Andrassy Klára naplóbejegyzése/levele Albrecht főherceghez. 1919. október 15. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 123.

84 Odescalchi Károly életéhez lásd *Odescalchi K.: Régi időről i. m.*

85 Lásd pl. Andrassy Borbála és Pallavicini György esküvőjéhez: *Budapesti Hírlap*, 1911. január 31. 8–9.

sor következő lépése, vagyis az asszony és férj első közös útja a vidéki kastélyukba, itt is megtörtént, ám a szokásostól egy lényeges elemben mégis eltérően: nem a férj birtokára utazott az ifjú pár, hanem a tiszadobi Andrassy-kastélyba. Ennek oka egészen egyszerű: az igen szerény anyagi lehetőségekkel bíró Odescalchi nem tudta volna hová vinni újdonsült feleségét, legfeljebb a szolcsányi kastélyba egy látogatás erejéig.⁸⁶ Ettől eltekintve a forgatókönyv a szokásos volt: lovas bandérium fogadta a hercegi párt, majd a Tiszán átkelve Tiszadob lakossága várta őket. Beszédtek, majd este ünneplés: cigánymuzsika mellett a környékbeli falvakból összesereglett vendégsereg mulatott a fiatal párral, a férj

5. kép

Az Odescalchi-házaspár (balra) társasággal, 1920-as évek. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 852-1961.

és a feleség egy-egy helybéli parasztlánnyal illetve -fiúval táncolt.⁸⁷ Az archaikus, már-már középkori elemek közé azonban már beszüremkedett 1921 valósága is. Andrassy Klára az út során több beszédet is intézett az őt és férjét üdvözlő helyi delegációkhoz, akik között a tiszadobi előkelőségek mellett ott találjuk a gazdasági munkásokat, a helyi kisgazdákat és a MANSZ-képviselőket is.⁸⁸

86 A pár közös életét is a Margit rakparti palota II. emeletén kezdte meg, az Andrassy-szülők ajánlották fel ezt a lehetőséget számukra.

87 Magyarország, 1921. október 11. 6.

88 Odescalchi Károly levele anyósához, ifj. Andrassy Gyulánéhoz. Tiszadob, 1921. október 7. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 123.

A mézesheteknek a király Dénesfára érkezése vetett véget. Sajnos arról nincs tudomásunk, hol tartózkodott ezekben az időkben (vagy, ahogy utólag nevezték, a „királynakok”⁸⁹ alatt) az Odescalchi-házaspár. Igaz, arról sincs több információnk, hol és hogyan érte Andrássy Klárát az első „királypuccs” híre, csupán egy feljegyzése maradt fenn nevelőapja március végi szombathelyi útjáról és a királlyal való tanácskozáson elhangzottakról.⁹⁰ 1921 októberében ifj. Andrássy Gyula és felesége, amíg erre lehetőségük volt, a királyi pár mellett maradtak. Andrásynak Tihanyban, Zichy Eleonórának csak pár nappal később Galaiban kellett búcsút vennie tőlük.⁹¹ Andrássy Klára neve legközelebb pár héttel később bukkan fel a családi írásos emlékekben, nevelőapja letartóztatása és bebörtönzése kapcsán. Amellett, hogy ifj. Andrássy Gyula pár hetes „vendégeskedése” a Fő utcai börtönben⁹² természetesen az egész családot megviselte, különösen legfiatalabb nevelt lánya aggódott bálványozott nagybátyja sorsa miatt.⁹³ Bár a következő években Odescalchiné háttérbe szorította a politizálást, későbbi karrierjéhez illetve a Bethlen Istvánnal és Horthy Miklóssal kapcsolatos ellenszenvéhez (utóbbi az egész családot jellemezte) meghatározó elvi-eszmei kiindulási alapot szolgáltatott a kormány nevelőapjával szemben tanúsított álláspontja 1921 őszén.⁹⁴

89 *Andrássy Gyuláné – Boroviczény Aladárné: A királyné kíséretében. Soprontól Tihanyig. Az Entente fogságában. Bp. 1922. 5.*

90 Lásd ehhez *Gróf ifj. Andrássy Gyuláné Zichy E.: Napló i. m. 293.*

91 *Andrássy Gyuláné – Boroviczény Aladárné: A királyné i. m. 124.; 156.*

92 Valójában viszonylag kellemes körülmények között telt el ez a néhány hét október 30. és december 21. között, felesége is minden nap meglátogathatta Andrásst. Lásd erre Doblhoff Lilly interjúja özv. Andrássy Gyulánéval. MNL OL P 4 331. t. f. 480.

93 *Odescalchi K.: Régi időről i. m. 271–272.; P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihálynéhoz. München, 1921. november 24 – december 3. Károlyi Mihály i. m. II. 266.*

94 Andrássy és Bethlen a második „királypuccs” előtti napokban sikeresen kompromisszumot kötöttek egymással, amely fontos előrelépés volt egy egységes keresztény-nemzeti párt létrejötte felé. Bethlen október 21-i ún. pécsi beszéde volt hivatott ezt a megegyezést a nagyközönség előtt is feltárni, amelynek lényege abban állt, hogy Bethlen és pártja eltekint a detronizációtól, de Andrássyék sem sürgetik a királykérdés mielőbbi megoldását. Ebben a helyzetben érte Andrásst a király Magyarországra érkezésének híre, és a politikus erkölcsi kötelességének érezte, hogy IV. Károly hívására feleljen és támogassa őt. Ezzel természetesen a Bethlen-nel való tárgyalási eredmények semmissé váltak, a kapcsolat kettejük között végérvényesen megromlott, és Andrássy sohasem tudta megérteni, miért nem látta be Bethlen, hogy magyar emberként nem tehetett mást, mint hogy kiállt királya mellett. Bethlen viszont azzal vádolta Andrásst, hogy tudott a király tervéről, és szándékosan gyűjtötte Dénesfára a királypárti politikusok színe-javát, a keresztelőt mint kínálkozó alkalmat felhasználva. (*Kardos József: A Szent Korona-tan és a legitimizmus. Bp. 2012. 93–95.*) Az ellenszenv generációkon át is tartósnak bizonyult: mikor a képviselőjelöltként induló Andrássy Klárát 10 évvel később az Ujság riportere, Pánczél Lajos arról kérdezte, van-e politikai példaképe, ő némi habozás után – nem kevés iróniával – Bethlen István nevét említette, mondván, ő a „taktikázás ideálja”. Lásd Éljen szertett képviselőjelöltünk: herceg Odescalchi Klára! Beszélgetés az első magyar arisztokrata hölgygel, aki a parlamentbe készül. Ujság, 1931. június 14. 9.

1926: Építés és leépítés – Önmegvalósítás vs. lemondás Hatások: Magyar Nők Szentkorona Szövetségének megalakulása, házassági válság

Andrássy Klára nem követte nővérei és édesanyja példáját – nem vált belőle a konvencióknak megfelelő, a gyermekek neveltetését és a palota/kastély működését irányító arisztokrata feleség. A megfelelő társadalmi ranggal rendelkező férj és a gyermek ugyan adott volt, de valami mégis hiányzott Odescalchiné életéből – a politika. Akár a rosszul működő házasságából menekült a közéleti tevékenység felé, akár valóban a tenni akaráshajtotta, egy biztos: tehetséges szónok volt, és könnyedén mozgott a politika férfiak által uralt világában. Láthatóan rendkívül élvezte, amit csinált. Magabiztossága mögött azonban folytonos identitáskeresés állt, bár ez a külvilág szeme elől gondosan rejtve maradt.

Az 1920-as évek közepén nagy hatással volt az immár Odescalchiné Andrássy Kláraként bemutatkozó asszonyra Hermann von Keyserling balti német származású filozófus, a darmstadti filozófiai iskola („Schule der Weisheit”) megalapítója és feje. A néhol „válásalapítóként” emlegetett Keyserling már ismert íróként érkezett előadókörúrtja keretében Budapestre 1925-ben, és a Szentkirályi utcai Károlyi-palotában vendégeskedett.⁹⁵ Keyserlingnek a keleti és nyugati vallási tanok összefűzésén alapuló, az irracionalizmus iránt fogékony, valamint a hagyományossal, az emberi szellemet fogva tartó konvencionálizmussal való szakítást hirdető filozófiája Andrássy Klárát is megérintette, aki mindig is érdeklődött az okkultizmus iránt.⁹⁶ Ha nem is lett Keyserling elhivatott követője, évekig levelezésben állt vele, írásait megtaláljuk a filozófus hagyatékában.⁹⁷ Keyserling többször invitálta Darmstadtba, és Odescalchiné szívesen el is fogadta volna a meghívást, ám részben anyagi okok, részben pedig családja miatt nagy bánatára nem tehetett annak eleget. Úgy tűnik, 1925–26-ban valóban hatással volt életvitelére Keyserling eszmerendszere. Egy alkalommal, éppen egy darmstadti meghívás kapcsán írta a filozófusnak, hogy sajnos még nem fejlesztette ki magában a képességet, hogy ki tudjon állni saját magáért, és ugyan minden vágya az volt, hogy Németországba utazzon, mégis a tanácsát kérte, mitévő legyen: „Csak adjon nekem tanácsot – a két erényes cselekedet közül melyiket gyakoroljam: a lusta lemondást vagy a jövedelmezőbb önmegvalósítást? Erkölcsei szempontból nézve a kettő egyenrangúnak tűnik – de egyáltalán, törhet magasabbra

95 P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihálynéhoz. München, 1926. január 29. Károlyi Mihály i. m. III. 185.

96 Lásd Zichy Eleonóra naplóbejegyzése, 1919. június 10. (Gurtenchkulm) *Gróf ifj. Andrássy Gyuláné Zichy E.*: Napló i. m. 173.; Keyserling életművéhez lásd Keyserling gróf. Hegyén épített város 9. (1927) 4. sz. 57.; *Erg Ágoston*: Yankee és Yoghi. http://epa.oszk.hu/00400/00458/00220/korunk_EPA00458_1928_02_4531.html (letöltés: 2019. nov. 4.) *Hermann Keyserling*: Philosophie als Kunst. <https://schuledesrades.org/palme/schule/kunst/> (letöltés: 2019. nov. 4.)

97 Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt, Keyserling, Hermann Graf – Nachlass: Korrespondenz A2 – Z2 (Briefe an Hermann Graf Keyserling): Kasten 103 (Odescalchi-Andrássy, Clara von... Quardt, Ars) <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/Keys-103> (letöltés: 2019. nov. 4.)

egy »a természeti törvényeknek megfelelő, házas asszony«?⁹⁸ Ismerve a következő hónapok történéseit, dilemmája talán nem csupán a darmstadti utazásra vonatkozott.

Mindenesetre Andrassy Klára többre vágyott, és az 1926 januárjában megalakult Magyar Nők Szentkorona Szövetségének élére állt, ügyvezető elnökként. A szövetség programjának fontos eleme volt a politizálástól és a napi politikától való elhatárolódás, szellemiségében és tevékenységében egyaránt – azzal a céllal, hogy propagandisztikus tevékenységével a legitimizmust, mint eszmét, mindenfajta pártérdek fölé helyezze, végeredményben bebizonyítva a Habsburg-restaurációnak, mint a királykérdés egyedüli megoldásának létjogosultságát.⁹⁹ A második „királypuccs” és az azt követő detronizáció után a legitimizmus egy időre a háttérbe vonult, belátva, hogy a külpolitikai helyzet még nem érett meg a restauráció kivitelezésére.¹⁰⁰ IV. Károly 1922-ben hirtelen bekövetkezett halála után a kulcsszemély még kiskorú fia, Ottó lett. A legitimizmust pedig, ha aktív politikával nem is, de propagandával és különböző társadalmi egyesülésekkel tartották ébren: ezek közül a Magyar Nők Szentkorona Szövetsége, majd ennek férfi megfelelője jóval sikeresebbnek bizonyult, mint a korábban alapított Nemzeti Összetartás Társaskör.¹⁰¹ Odescalchiné a *Magyarságban* megjelent programadó írását éles kritikával indította, a férfitársadalom szemére vetve, hogy a politizáló nő fogalmát – amelynek pedig már igenis van létjogosultsága – tévesen még mindig az egyenlőségért küzdő szüfrassetel azonosítják.¹⁰² Bár meglátása igen modern szemléletre vall, ha összevetjük a legitimista nőszövetség 1936-os,¹⁰³ valamint a Feministák Egyesületének 1918-as elnökségi névsorait,¹⁰⁴ meglepő a hasonlóság: mindkét helyen igen előkelő pozícióban (elnökségi tag, ill. országos elnök) szerepel a MANSZ-ban szintén meghatározó egyéniség Apponyi Albertné, valamint Ugron Gáborné neve is előfordul mindkét helyen. Ezzel nem azt akarjuk sugallni, hogy Apponyi Albert felesége meggyőződéses feminista lett volna, csupán a különböző, ideológiájukban egymástól igen távol álló egyesületek közötti átjárhatóságra kívántuk felhívni a figyelmet. Ráadásul ismeretes, hogy a Feministák Egyesülete sem radikális változásokat és a nőkre általánosságban kiterjedő választójogot kívánt, hanem ezzel szemben a vagyoni és műveltségi cenzus bevezetését támogatta. Éppen ezért köztük és az ennél többet akaró szociáldemokraták között ellentét húzódott, és ez utóbbiak szemében az egyesület arisztokrata támogatói csak még ellenszenvesebbé tették

98 Clara von Odescalchi-Andrassy an Hermann Graf Keyserling. Tiszadob, 1925. március 29. (téves a dátum, a levélen 1925. július 24. olvasható) <http://tudigit.ulb.tu-darmstadt.de/show/Keys-103/0003/image> (letöltés: 2019. nov. 4.) (Németből fordította a szerző.)

99 Odescalchi Károlyné hercegné: Mit akar a Magyar Nők Szentkorona Szövetsége? *Magyarság*, 1926. április 4. 11.

100 *Fiziker Róbert*: A legitimista gondolkodók és a nagyvilág. A Lajtán (és az Óperenciás tengeren is) túl. *Múltunk* 58. (2013) 3. sz. 148–152.

101 Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 131–134.

102 Odescalchi Károlyné hercegné: Mit akar i. m. 11.

103 Magyar Nők Szentkorona Szövetsége naptára. Bp. 1936.

104 Adatok az egyesület tisztikaráról, az egyesület tagjainak lakcímei kerületenként és különböző névsorok (Feministák Egyesülete) (1918–1946) MNL OL P 999 (Feminista Levéltár) 32/a. t.

tevékenységét.¹⁰⁵ (A mágnások közül többen, mint Pallavicini Györgyné vagy Vay Gáborné az Andrásy-klán tagjai, így feltehetően Károlyi Mihályné agitációjának köszönhetően váltak támogatókká, sőt akár az elnökségben is vállaltak valamilyen pozíciót.)

Természetesen Andrásy Klára számos egyéb szövetségnek is tagja volt (például néhány évvel később, ismét Apponyi Albertné társaságában, a Magyar Családgondozó Szövetség védnökeként szerepelt a lapokban, de a Magyar Értelmiség Ligája is elnökségi tagjai között tudhatta),¹⁰⁶ de szerepe a Magyar Nők Szentkorona Szövetségében túlmutat az egyszerű reprezentációs célokon. Valóban ő irányította a szervezet működését. A Milotay István által szerkesztett *Magyarság* című legitimista napilap főmunkatársa Andrásy híve, Pethő Sándor volt,¹⁰⁷ így a szerkesztőség szellemisége és kapcsolatai révén ez a sajtóorgánium számolt be leggyakrabban a szövetség programjairól. Az évente több alkalommal megrendezett nagygyűlések és a karitatív tevékenység (ingyenes mozielőadás szegény gyermekeknek, játékgyűjtés az elcsatolt területeken élő magyar gyerekeknek, szeretetuzsonna, élelmiszerosztás) mellett a szervezet fő tevékenysége a különböző Habsburg-szimpatizáns rendezvények szervezésében merült ki. Álljon itt ezek közül néhány példa: előadások a királyi család steenokkerzeeli életéről, minden évben Ottó-mise a Szent István-bazilikában a trónörökös születésnapja alkalmából, Zita gálavacsora a királyné névnapjának apropóján (igaz, ez a válságos gazdasági helyzet miatt 1930-ban csupán tea-bankettre redukálódott), kápolnaavatás a dénesfai mezőn, ahol IV. Károly repülőgépe landolt 1921 októberében stb.¹⁰⁸ Odescalchi Károlyné pedig a legtöbb rendezvényen megjelent, legalább egy beszéd erejéig. A szövetségben végzett munkája tíz éven át meghatározta mindennapjait.

Miközben az újonnan alakult szövetség alkalmat adott neki arra, hogy szónoki tehetségét kamatoztatva a magyar közélet egyik ismert és sikeres asszonyává nője ki magát, házassága 1926 nyarán felborult. Kétségtelen, hogy Andrásy Klára élete Odescalchi Károly mellett sok szempontból élesen elütött a Margit rakparton megszokott viszonyoktól. Odescalchi bizonyos tekintetben kevésbé illett a képbe, mint Károlyi Mihály: nem politizált, vagyona nem volt, és miután katonai pályájának folytatása Trianon után reménytelennek látszott, üzletemberként igyekezett pénzt keresni. A házaspár helyzetéről sokat elárul a feleség ímént idézett, Keyserlinghez címzett levele, hiszen a darmstadti utazás elhalasztásának egyik okaként a pénzhiányt nevezi meg Andrásy Klára.¹⁰⁹ Férje házasságkötésük idején a Magyar Általános Hitelbank tulajdonában lévő Hermes

105 *Antoni Rita*: A magyarországi feminista megmozdulások története. In: *Nőképek kisebbségben. Tanulmányok a kisebbségben (is) élő nőkről*. Szerk. Bolemant Lilla. Pozsony 2014. 22.

106 *Pesti Hírlap*, 1934. március 4. 15.; *Nemzeti Ujság*, 1934. július 20. 6.

107 Pethő Sándor és ifj. Andrásy Gyula kapcsolatához lásd *Kardos J.*: A Szent Korona-tan i. m. 168–169.

108 Ehhez lásd pl. *Ottó-mise a Bazilikában*. *Magyarság*, 1929. november 21. 11.; Zita királyné köszönete a Magyar Nők Szentkorona Szövetségének. *Magyarság*, 1928. július 19. 9.; „A zsákutcából csak a történelmi igazság útja vezet ki” Odescalchi hercegné Andrásy Klára grófnő beszéde a Magyar Nők Szent Korona Szövetségének közgyűlésén. Zita királyné ünneplése. *Nemzeti Ujság*, 1930. április 27. 5.

109 Lásd a 97. sz. jegyzetet.

Bank tisztviselőjeként dolgozott, eleinte a folyószámla osztályon, később a tőzsdeosztályon. 1924-ben felmerült egy hosszabb angliai kiküldetés lehetősége is, ám – ismét anyagi okokból – Odescalchi végül családja nélkül utazott ki pár hétre Londonba. Később ugyan komolyabb pozíciókban találjuk: a Gyórfy-Wolf Fémárugyár Rt., a Lampart, majd a Ganz-MÁVAG (vezér)igazgatói posztján – ám ekkor már nem voltak házások Andrassy Klárával.¹¹⁰

A házaspár pénzügyi gondjainak ismeretében feltehető, hogy az asszony egyéni ambíciói és vállalkozókedve mellett anyagi motivációi is lehettek annak, hogy Odescalchiné fodrászüzletet nyitott a belvárosi Haris közben. Az Ede Fodrászszalon tulajdonjoga felesben volt az övé, és feladatát igen komolyan vette; ő vezette a könyvelést. Igazi szenzációszámba ment a hercegné üzleti tevékenységének híre, még a kolozsvári *Ellenzék* számára is érdekesnek bizonyult.¹¹¹ Az *Est* pedig egy külön összeállítással jelentkezett a témában, néhány hasonló esetet is felhozva. A bevezető mindenesetre igen tanulságos és sokat elárul a munkavállaló arisztokrata nők korabeli megítéléséről – bár tendenciáról még nem beszélhetünk. „Nagyanyáink és anyáink, az exkluzív életű magyar nagyasszonyok korában, vajjon ki gondolt volna arra, hogy a magyar urinő alig egy emberöltő leforgása alatt megfutja azt a szédületes karriert, a mely a vidéki kastélyok és kuriák levendulaillatu, naiv elszigeteltségéből, a műhely, a dolgozószoba, az orvosi rendelő és a divatszalon modern aktivitásába ível át? Ma már a legkonzervatívabb család szentélyek ajtaján is diadalmas erővel tódul be az élet, a mely tul a háztartás szűk munkakörén, a magyar urinőtől sokkal többet kíván: tudást, tettet, kulturmunkát, azt, hogy a maga helyén és a maga szakmájában a férfi munkájával párhuzamosan dolgozzék az egyetemes jólét céljaiért.”¹¹²

Házasságuk első éveiben az asszony neve kevesebbet szerepelt a lapokban, inkább társasági eseményeken jelent meg, közéleti szerepet nem vállalt. Anyagi gondjaik mellett mégis volt lehetőségük utazásra: először 1922-ben kísérték el „gardedámként” Almásy Jacqueline-t (az Andrassy-lányok unokahúgát) és újdonsült vőlegényét, az ékszerész-milliárdos Louis Cartier-t Párizsba (Odescalchiné, talán ezzel az utazással

110 Odescalchi Károly üzleti karrierjéhez lásd *Odescalchi K.: Régi időről* i. m. 273–313.

111 *Ellenzék*, 1921. november 17. 7.

112 Az alapítványi hölgy táncintézete és a hercegné fodrászszalonja. Az *Est*, 1921. november 26. 2. Hozzátesszük, hogy a fenti cikkben is tükröződő konzervatív feminista szemléletmód fontos eleme, hogy a nő szerepe nem merül ki abban, hogy anyaként a gyermekét úgy neveli, hogy keresztény, hazaszerető, a szociális és nemzeti érdekeket előtérbe helyező felnőtt váljék belőle, hanem képzettsége és tájékozottsága révén mind a munkában, mind intelligenciáját tekintve a férfinak társa, támasza is kell, hogy legyen. Ez a felfogás a társadalom szintjeit tekintve azonban legfeljebb a felső középosztályig nyilvánult meg a gyakorlatban, a két háború között semmiképp nem jellemző az arisztokrata nők tömeges munkába állása. A Horthy-kor nőképeihez, illetve a női munkavállaláshoz lásd többek között: *Sipos Balázs: „Asszonyfejfel férficélokért...”* Olvasatok és ábrázolások az újkonzervatív korszakról. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Szerk. Palasik Mária – Sipos Balázs. Bp. 2005. 11–37.; *Sipos Balázs: Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban*. Egy nőörtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. Századok 148. (2014) 1. sz. 3–34.

6. kép

Az Odescalchi-házaspár Almásy Jacqueline és Louis Cartier társaságában a sienai dóm előtt, 1920-as évek (Odescalchi Mark tulajdona)

összekötve Lequeitióba is eljutott a királyi családhoz),¹¹³ majd pár hónap múlva szintén négyesben tettek egy hosszabb itáliai utazást.¹¹⁴ Viszonylag nyugalmas életüket a gyermekáldás kapcsán felmerülő komoly problémák is beárnyékolták: Andrásy Klára első terhességének egészségügyi okok miatt művi úton (!) kellett véget vetni,¹¹⁵ egy későbbi esetben pedig (feltehetőleg egy oldalkocsis motorkerékpáron való utazás hatására) idő előtt ikreket szült, akik rövid időn belül meghaltak.¹¹⁶ 1923-ban született meg a pár egyetlen gyermeke, Odescalchi Pál Ottó (a névválasztás nyilván nem volt véletlen).

A házasság néhány év alatt, főként a közös érdeklődési kör hiánya miatt megromlott.¹¹⁷ Andrásy Klára 1926 nyarán komoly lépésre szánta el magát: bejelentette férjének válási szándékát. A férj, első reakcióként tanácsstalanságában az esküvője színhelyére, a polgárdi Batthyány-kastélyba utazott. „Szegény Károly itt van retentó állapotban. Testileg lelkileg összetörve. Nem tudom elképzelni mi lesz vele. Nem alszik, nem eszik. [...] Megvallom nem hittem, hogy ennyire fassungslos¹¹⁸ lesz. De nem csoda! Szeretné, ha a kis fiu¹¹⁹ minél előbb idejönne, hogy néha láthassa. Nem bírom elhinni, hogy Kájára ne hasson ez a sok nyomorúság, amit reánk zúdított! Mindig előttem van a ti arcok,

amikor elmentem autón! Mind ezt a borzasztót megtenni egy emberért, aki alig 24 éves és máris egy asszonyt aki ugyanazt tette érte amit Kája akar tenni egy év után elhagyott. Erre

113 P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihályhoz. Iszkaszentgyörgy, 1922. május 30. Károlyi Mihály i. m. II. 384.; Andrásy Klára Andr[ásy] Gyulánéhoz. Monte Igueldo (San Sebastian), 1922. augusztus 25. MNL OL P 4 448. t.

114 Odescalchi K.: Régi időről i. m. 274–276.

115 A magzat táplálékellátásával voltak problémák. Andrásy Gyuláné Károlyi Mihálynéhoz. Tiszadob, 1924. szeptember 30. Károlyi Mihály i. m. II. 839.

116 Odescalchi K.: Régi időről i. m. 276.

117 Odescalchi Mark ebben látja a fő problémát nagyszülei között. (O. M. szóbeli közlése nyomán.)

118 fassungslos (ném.): zavarodott

119 Odescalchi Pál

7. kép

Odescalchiné Andrassy Klára és fia, Pál, 1920-as évek.
(Odescalchi Mark tulajdona)

az ingoványra építi jövőjét keresztülgázolva mindenben, ami eddig szent volt előtte. Ezt nem is lehet végig gondolni. Hozzá még azt is be kell szegény gyermeknek látni, hogy ez nem csak egy retentő tragédia, de a távolabb állók előtt neveltségessé válik.”¹²⁰ – írta le a helyzetet sógornőjének az a Battyhány Ilona, akinek Eleonóra (Ella) lánya háromgyermekes anyaként szintén elvált férjétől néhány évvel korábban, és feleségül ment szerelméhez, egy Hohenlohe herceghez.¹²¹ Az Odescalchi–Andrassy-házaspár esetében a harmadik fél minden bizonnyal Odescalchi Miklós herceg volt (Odescalchi Károly távoli rokona).¹²²

A válás gyakorlata, pláne az asszony kezdeményezésére, a korban ritkaságszámba ment az arisztokrácia köreiben, de a növekvő tendencia ellenére még a középosztály szintjén sem volt túl gyakori.¹²³ Odescalchiné lépése is botrányként robbant be az Andrassy-klán életébe, rövid- és hosszútávú következményekkel. Andrassy Klára a kialakult házassági válságával egyidőben édesanyjával újra Spanyolországba utazott,

hogy meglátogassa a királynét és családját, ám ilyen körülmények között ez is problémákba ütközött, hiszen Zita számára is kínos lehetett egy válás előtt álló asszonyt fogadni. A legfontosabb kérdés azonban a gyermek elhelyezése volt. Az édesanya könnyen abba a helyzetbe kerülhetett volna, mint imént említett unokatestvére, Battyhány Ella, aki ugyan másodszor is férjhez ment, ám az apjuknál nevelkedő gyermekeit csak néha

120 Battyhány] Lajosné Andrassy Gyulánénak. Polgárdi, [1926.] augusztus 2. MNL OL P 4 475. t.

121 A szövegben előforduló személyek születési, halálozási és házassági adatainak alapvető forrása a Gudenus János-féle Magyar Főnemességi Adattár (a továbbiakban MFAT), amely a nyomtatott változat mellett online is elérhető: <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=5151> (letöltés: 2019. nov. 4.)

122 Odescalchi Károly anyósához, ifj. Andrassy Gyulánéhoz. Polgárdi, 1926. augusztus 7. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 124.

123 *Sárai Szabó Katalin*: A munkavállaló nő az első világháború után. In: *Háborúból békébe: a magyar társadalom 1918 után. Konfliktusok, kihívások, változások a háború és az összeomlás nyomán*. Szerk. Bódy Zsombor. (Magyar Történelmi Emlékek/Értekezések. Trianon dokumentumok és tanulmányok 2.) Bp. 2018. 278–286.

láthatta.¹²⁴ Zichy Eleonóra ebben a kérdésben vejét támogatta, sőt, egyenesen azt javasolta, hogy Odescalchi semmiképp se menjen bele abba, hogy Pál nevelését átengedi feleségének. „Nem szabad ezt az örült lépést ennyire megkönnyítenünk. Így nyerhetünk egy pár hónapnyi időt.”¹²⁵

Pedig Odescalchi Károly számára nem volt ismeretlen a tönkrement házasság fogalma – saját gyermekkorát is ez határozta meg. Szülei, Odescalchi Livio herceg és Zeyk Ilona grófnő házassága ugyanis hamar véglegesen megromlott. Főnemesi körökben ilyen helyzetben a legkézenfekvőbb megoldás a különélés volt, ám a két fél ennél tovább általában nem mehetett. Ez történt Odescalchi Károly szüleinek esetében is; az apa szinte ki sem mozdult Szolcsányból, míg felesége a három gyermekkel Pozsonyban élt.¹²⁶ Adódott más lehetőség is: a probléma ignorálása. Számos ilyen esetet ismerünk a századfordulás magyar arisztokrata társaságából, a legkézenfekvőbb példa Károlyi László gróf és a már említett Apponyi Franciska grófnő története: a férj elhanyagolta feleségét, mire az asszony más férfi karjában keresett vigaszt – aki jelen esetben nem

8. kép

Odescalchiné Andrassy Klára fiával, Pállal, 1930-as évek
(Odescalchi Mark tulajdona)

124 Egy ilyen alkalomról számol be Zichy Eleonóra 1921. július 16-i naplóbejegyzésében. *Gróf ifj. Andrassy Gyuláné Zichy E.: Napló* i. m. 303.

125 Ifj. Andrassy Gyuláné vejeéhez, Odescalchi Károlyhoz. San Sebastian, 1926. augusztus 9. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 124.

126 *Odescalchi K.: Régi időről* i. m. 4. Nyilvánvalóan nem az asszony kezdeményezhette ezt a lépést, és pláne nem egy harmadik fél miatt, hiszen ez esetben a gyermekek valószínűleg az apjuknál maradtak volna. Odescalchi Károly itt azonban nem fogalmaz egyértelműen azzal kapcsolatban, hogy szülei hivatalosan el is váltak volna. A Gudenus-féle adattár, illetve Odescalchi Mark szerint ez nem történt meg. <http://www.macse.hu/gudenus/mfat/fam.aspx?id=2655> (letöltés: 2019. nov. 4.)

volt más, mint Károlyi Mihály gróf. A viszony, ami fölött a társaság igyekezett szemet hunyni, még 1913–14-ben is tartott, és mindenki tudta, hogy Károlyi Apponyi Fanny miatt nem tudja elhatározni magát Andrassy Katinka mellett. Végül mégiscsak döntött, és a legendás kapcsolat így ért véget.¹²⁷

Az Odescalchi–Andrassy-házasság hivatalosan az 1929-ben kimondott válással zárult; ifj. Andrassy Gyula temetésén még együtt mutatkoztak, ezután kapcsolatuk csak a formalitások szintjére redukálódott.¹²⁸ Pál fiuk egyelőre az édesanyjánál nevelkedett, ám édesapja az 1930-as évek második felében magához vette. Odescalchi Miklós és Andrassy Klára további kapcsolatát homály fedi; a férfi 1927-ben újból megházasodott. Kérdés, hogy ez a frigy mennyire bizonyult tartósnak, mivel 1938-ban újra Andrassy Klarával találjuk St. Antonban.¹²⁹ A legfiatalabb Andrassy-lány viszont többször nem ment férjhez: életét ezentúl a politikának szentelte.

1931: „A legszebb képviselőjelölt”

Hatások: Miért indult képviselőjelöltként a választásokon? Duci bácsi halála, anyagi okok, meggyőződés

Andrassy Klára az 1931-es választásokon a Friedrich István vezette, 1930-ban alakult jobboldali ellenzéki párt, a Keresztény Ellenzék színeiben indult. Az első téves hírek ráckevei jelölésről beszéltek, ám hamar nyilvánvalóvá vált, hogy Odescalchiné a budapesti I. (budai) választókerületben érdekelt, Friedrich után, a lista második helyén. 1931 tavaszán számos nagyhatású beszédet tartott a fővárosban és vidéken, és neve országszerte ismertté vált, hiszen a lapok szívesen foglalkoztak vele – lévén ő volt az első magyar női arisztokrata képviselőjelölt. Bár agitációs munkája nagyban hozzásegítette a Keresztény Ellenzéket ahhoz, hogy a párt két helyet is szerzett az új országgyűlésben, ő maga mégsem jutott be a Házba. Annak ellenére, hogy Friedrich két fővárosi kerületben is mandátumot kapott, és sokáig elhúzódott a kérdés rendezése, hogy melyikről mondjon le, végül nem Odescalchiné, hanem az északi kerületi lista második helyezettje, Tauffer Gábor kapott lehetőséget a parlamenti politizálásra.¹³⁰ Jelöltségének története több kérdést is felvet. Miért döntött úgy Andrassy Klára, hogy indul a választásokon, és miért éppen a Keresztény Ellenzék soraiban? Miért éppen 1931-ben jutott el arra a pontra, hogy kilépjen a politika „színpadára”?

Az Andrassy családot 1929-ben súlyos csapás érte: június 11-én meghalt a családfő, ifj. Andrassy Gyula. A gyász érzelmi oldala mellett ez a tény egy régi anyagi problémát is a felszínre hozott, amelynek megoldása immár elodázhatatlanná vált. A tiszadobi és tótketeresi Andrassy-hitbizományok a gyermektelen ifj. Andrassy Gyula halálával

127 Erre lásd pl. Batthy[ány] Lajosné Andrassy Gyulánéhoz. Budapest, 1914. március 9. MNL OL P 4 387. t.; Batthy[ány] Lajosné Andrassy Tivadarnéhoz [sic!]. Polgárdi, 1914. MNL OL P 4 388. t.

128 Magyarország, 1929. június 14. 3–4.

129 Színházi Élet, 1938. 9. sz. 58.

130 Országgyűlési Almanach az 1931–36. évi országgyűlésről. (Sturm-féle országgyűlési almanach.) Szerk. Haefler István. Bp. 1931. 67. Az ügyszöveg lásd még Magyarország, 1931. július 7. 3.; Friss Ujság, 1931. július 7. 3.

unokatestvérére, Andrásy Sándor grófra szálltak volna. Az özvegy Zichy Eleonóra számára ez persze komoly gondot jelentett, mind anyagi, mind lelki szempontból. Amellett, hogy az ügyet lányaival és vejeivel egyetértésben perre vitte (ezt aztán később elveszítette), 1930-ban a Múcsarnokban egy nagyszabású árverést is rendezett a tiszadobi múkincsekből.¹³¹ Úgy tűnik tehát, Andrásy Klára életében a pénzhiány mint probléma újra felbukkant. Feltehetően nem a mindennapi megélhetés, hanem sokkal inkább az arisztokrata életforma ugyan redukálódó, de még mindig jelen lévő reprezentációs költségeinek szintjén okozott gondot a hitbizományok tulajdonjoga körüli bizonytalanság. Ha pedig ebben a szituációban figyelembe vesszük azt a tény, hogy a képviselői juttatások terén éppen 1930-ban lépett életbe egy újabb emelés, amelynek köszönhetően egy magyar parlamenti képviselő nemcsak a Horthy-kori országgyűlések történetében, hanem a szomszédos országokkal összehasonlítva is kimagasló fizetést kapott, feltételezhetjük, hogy anyagi okok is közrejátszottak Andrásy Klára politikusi ambícióiban.¹³² 1932-ben az *Ujság* riporterének kérdésére válaszolva szintén megélhetési gondjairól beszélt; jövedelme, úgy nyilatkozott, éppen egyenlő a nullával, pár hete viszont még 600 pengőt keresett, amit jórészt fia neveltetésére és ruháztatására költött.¹³³

Ifj. Andrásy Gyula halálának idején legfiatalabb mostohalánya már évek óta a Margit rakparti Andrásy-palotában élt fiával. Végigkísérte nagybátyja utolsó éveit, elszigeteltségében, visszavonultságában. Andrásy a második „királypuccs” és az azt követő rövid bebörtönzése után még politizált ugyan, ám karrierje 1926 decemberében végérvényesen megtört, mivel a választásokon sem a váci kerület képviselőjeként (hívei szerint a nyílt szavazás káros hatásainak köszönhetően), sem pedig a felsőház választott tagjaként nem került be a parlamentbe.¹³⁴ Ha Andrásy Klárának voltak is politikai tervei 1926-ban, példaképe, szeretett nagybátyja mellett inkább a háttérbe vonult, kvázi titkár-nőjeként hasznosítva magát.¹³⁵ 1931-ben viszont már a maga ura lehetett, és kilépve nevelőapja árnyékából, de az ifj. Andrásy által ráhagyományozott szellemi-eszmei örökséget tovább élte, némi legitimista színt csempészett a Friedrich-pártba.

Andrásy Klára 1931. június 15-én mondta el programbeszédét a Budai Vigadóban.¹³⁶ Alapállításként magát a magyar polgári női társadalom képviselőjeként aposztrofálta, kiemelve, hogy ennek a rétegnek egyelőre a magyar parlamentben nincs érdekképviselője.

131 A tiszadobi és tőketerebesi gróf Andrásy kastélyok műtárgyai. Bp. 1930. A perhez lásd pl. Andrásy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. 1929. június 26. Andrásy Ilona i. m. II. 315–317.

132 *Püski Levente: A Horthy-korszak parlamentje. (A Magyar Országgyűlések Története)* Bp. 2015. 410–417.

133 *Ujság*, 1932. április 3. 31. Odescalchiné ebben az időben édesanyjával lakott a Margit rakparton, igen szerény létszámú személyzettel (2 fő). A cikkből kiderül az is, hogy anyagi problémái kapcsán az jelentette a legnagyobb fájdalmat számára, hogy le kellett mondania a külföldi utazásokról.

134 *Kardos J.: A Szent Korona-tan* i. m. 83–84.

135 *Ujság*, 1931. június 14. 9.

136 Herceg Odescalchiné Andrásy Klára grófnő programbeszéde. Elmondta: 1931. évi június hó 15-én a Budai Katolikus Körben. Bp. 1931.

9. kép

Batthyány Gyula festménye unokatestvéréről,
Andrássy Kláráról. (Gróf Batthyány Gyula:
A színésznő, 1930.) Magántulajdon

Hogy miért is van szükség női politikusokra, azt két fő érveléssel indokolta. Az első igencsak szubjektív: „Azt hiszem, kétségtelen tény, hogy a nő sokkal szociálisabban gondolkozó lény, mint a férfi, részint azért, mert nagyobb elképzelő tehetsége inkább át tudja érezni mások bajait, gondjait, másrészt azért, mert az igazi nő mindig anya elsősorban és az egész szenvedő emberiséget – egy kisse – saját gyermekének érzi.”¹³⁷ A nő mint az emberiség gondoskodó, együttérző „édesanyja” azonban új problémákkal kényszerült szembenézni: a gazdasági válság begyűrűzött a legtöbb otthonba, és amellet, hogy az asszony hivatott ellátni a háztartás vezetését, gyakran ő maga is dolgozik, hogy megélhessen a család. Ebben a helyzetben pedig természetes, hogy ez a „dolgozó asszonytípus”¹³⁸ is jogosult arra, hogy érdekei képviselve legyenek a napi

politika szintjén is. Beszédének belpolitikai, gazdasági és külpolitikai elemei többnyire megfelelnek a Friedrich-párt programjának: állást foglalt a titkos szavazás országos szintű bevezetése mellett, a korrupció kiiktatása, az államháztartásban foganatosítandó takarékosági intézkedések, szociális reformok kiemelt helyen szerepeltek terveiben. A Keresztény Ellenzék céljai között¹³⁹ azonban nem kaptak helyet olyan legitimista „rigmusok”, mint azonnali bel- és külpolitikai lépések a törvényes királyság visszaállítása érdekében, vagy éppen minél szorosabb kapcsolat kiépítése Ausztriával. Ugyan a közép-európai gazdasági szövetség mint a fennálló válságos helyzet lehetséges megoldása a párt programjában is megjelent, de Odescalchiné nyíltan a monarchia feltámasztásában, és a perszónalunió intézménye mellett az osztrák–magyar vámunió megvalósításában látta az ország európai

137 Herceg Odescalchiné Andrássy Klára grófnő programbeszéde i. m. 4.

138 Uo. 4–5.

139 A párt programját lásd Országgyűlési Almanach az 1931–36. évi országgyűlésről i. m. 58–59.

10. kép
Szavazólap Odescalchiné Andrassy Klára nevével, 1931. Magyar Nemzeti Múzeum, Plakátgyűjtemény
Itsz.: 58.0762.

érvényesülésének útját mind gazdasági, mind külpolitikai szempontból.¹⁴⁰ Az újjáéledt monarchia azonban magyar dominanciával lenne csak működőképes, mivel Ausztria, az Anschluss fenyegető réme mellett minden tekintetben gyengébb Magyarországnál; és különösen a Habsburg-restauráció esetében szorulna a magyarok támogatására – amely nyilvánvalóan egy hasonló belpolitikai fordulatban manifesztálódna.¹⁴¹

Felmerül a kérdés, hogy a legitimista célok miért csak egy másik párt programjába „becsempészve” jelenhettek meg a politikai platformon? A legitimizmus eszméje, amelyet alakítói-támogatói alapvetően politikai pártok feletti, az egész magyar társadalmat tömörítő szellemiséggé kívánták tenni, pártként elsőként az 1935-ös választásokon szállt versenybe. Hogy csak 1933-ban alakult meg az első, magát legitimistának nevező politikai csoportosulás, az főként Apponyi Albertnek köszönhető, aki (különösen Andrassy visszavonulása majd halála után) a legitimizmus vezéralakja lett. Apponyi élete végéig ragaszkodott nézetéhez, miszerint a legitimizmus jogelvi kérdés, „a nemzet történelmi léggömbje”, ezért nem lehet pártprogram. A törvényes királyság Apponyi szerint meghatározza a magyarság történetét, így államformaként egyedüli létjogosultsága vitán felül áll.¹⁴² Apponyi Albert 1933 februárjában bekövetkezett halála után alig telt el hat hónap, és Griger Miklós, túllépve a nagy előd eszméin, megalapította az első legitimista pártot. Odescalchiné természetesen ott volt a Nemzeti Néppárt (később Nemzeti Legitimista Néppárt) szegedi zászlóbontó nagygyűlésén, és a következő években mind a Magyar Nők Szentkorona Szövetségének rendezvényein, mind a párt gyűlésein lelkesen agítált Griger mellett. Holott Griger Miklós az 1920. januári nemzetgyűlési választásokon még a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártjának (KNEP) színeiben indult a csornai kerületben Andrassy Klára sógora, Cziráky József ellenfeleként. Griger, aki 1920-ban még „bolsi módra szidja az urakat és földet oszt systema nélkül derüre-borúra”¹⁴³ az 1930-as években keresztényszocialista politikusból a legitimista tábor meghatározó személyiségévé vált, és így Czirákyval is fátylat boríthattak egykori viszálykodásukra.¹⁴⁴ A társadalmi problémák iránti érzékenysége továbbra is megmaradt, és a „szociális népkirályság” ideáljában élt tovább – vagyis abban az eszmében, amely Andrassy Klárát, aki

140 Kis Ujság, 1931. június 10. 4.

141 Herceg Odescalchiné Andrassy Klára grófnő programbeszède i. m. 12–13.; *Fiziker R.*: A legitimista gondolkodók i. m. 160–161.

142 Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 102.

143 Andrassy Ilona hűgához, Andrassy Klárához. 1920. január. Andrassy Ilona i. m. I. 350.

144 Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 153.

„egész női szívével le akar hajolni a társadalmi igazságtalanság sebesültjeihez és elesetteihez”, és a magyar hagyományokhoz méltó „demokratikus és szociális királyságot akar”¹⁴⁵ egyértelműen Griger mellé állította.

Odescalchiné nehezen nyugodott bele az 1931-es választási kudarcába. A következő évben újabb lehetősége adódott arra, hogy bekerüljön a Házba: a megüresedő székesfehérvári kerületben Hóman Bálint ellenfeleként Friedrich István indult harcba a mandátumért – még hozzá feltehetően azzal a céllal, hogy amennyiben itt sikerrel jár, a fővárosi helyéről lemondhat Andrassy Klára javára.¹⁴⁶ A terv azonban nem sikerült. A következő választásokon az asszony már a Nemzeti Legitimista Néppárt színeiben indult volna. 1935 tavaszán minden energiáját a párt kampányának szentelte, Griger Bálványos úti irodájából rendszerint ő távozott utolsóként.¹⁴⁷ Nem várt fordulatként azonban Apponyi György gróf ugyanabban a kerületben (Budapest I.) lépett fel képviselőjelöltként, mint Odescalchiné – ugyan a Szabadelvű és Demokrata Ellenzék oldalán, ám meggyőződéses legitimistaként.¹⁴⁸ Ez utóbbi tény pedig éppen elég volt Andrassy Klára számára ahhoz, hogy a jelöltségtől visszalépjen; előtérbe helyezve az „ügyet” saját érdekeivel szemben.¹⁴⁹ Ezzel politikai karrierje véget ért, az 1939-es választásokon részben Griger halála, részben saját nézeteinek átalakulása, és főként a számára megfelelő politikai csoportosulás hiánya miatt nem indult.

1937: A fordulat éve?

Hatások: Károlyi-házaspár, legitimizmus hanyatlása, nácizmus térnyerése

Az Andrassy Klára életéről szóló eddigi két megjelent munka döntő jelentőségűnek tekinti 1937-es lépését, vagyis lemondását a Magyar Nők Szentkorona Szövetségének ügyvezetői posztjáról. Tóth Vásárhelyi Éva szerint erre a döntésre az vezette az asszonyt, hogy időközben „a szociális népkirályság eszméjének híve lett”.¹⁵⁰ Az állítás viszont némileg téves, mivel Odescalchiné már 1931-es kampányában a „demokratikus és szociális királyság” mellett foglalt állást, a Nemzeti Néppárt szellemisége pedig Griger révén szintén ezt az eszmét hirdette: vagyis a szociális kérdések radikális megoldásának sürgető szükségességét, amelyet kizárólag a Habsburg-restauráció gyors megvalósításával összefüggésben lehet keresztülvinni. Így a magyar trónt elfoglaló, a feladatra személyében egyedül alkalmas leendő II. Ottó király a belső politikai-társadalmi reformok mellett képes lenne megvédeni az országot a jobb- és baloldali totalitárius diktatúrák

145 Magyarország, 1931. június 14. 8.

146 Új Barázda, 1932. november 17. 6.

147 Ujság, 1935. március 12. 5.

148 Országgyűlési Almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. (Sturm-féle országgyűlési almanach) Szerk. Haeffler István. Bp. 1935. 203.

149 Andrassy Gyuláné Károlyi Mihálynéhoz. Budapest, 1935. március 17. Károlyi Mihály i. m. IV/A. 303.; Ujság, 1935. március 12. 5.

150 Tóth Vásárhelyi É.: Gróf Andrassy Klára i. m. 112.

térhódításának veszélyétől is.¹⁵¹ Hajdu Tibor árnyaltabban fogalmaz és közelebb is jár az igazsághoz. Tanulmányában hangsúlyozza, hogy Andrassy Klára legitimista elveit és kapcsolatrendszerét nem számolta fel, csupán a szövetséggel szakított.¹⁵²

A döntés előzményeit vizsgálva mindkét szerző nagy jelentőséget tulajdonít az azt megelőző egy évnek, hiszen Andrassy Klára ezt az időt jórészt a Károlyi-házaspár társaságában töltötte Svájcban. Kétségtelen, hogy nagy hatással volt rá ez a néhány hónap, de nem olyan mértékben, mint azt Károlyiné szeretné beállítani.¹⁵³ Károlyi Mihály személyisége mindenesetre már évtizedekkel korábban is megérintette Andrassy Klárát, de Zichy Eleonóra szerint veje az egész család női tagjaira komoly hatást gyakorolt.¹⁵⁴ Persze ez a „varázserő” 1918–19-ben szertefoszlott, és mint ismeretes, az Andrassy-klán hónapokig nem kereste a kapcsolatot a külföldön élő Károlyi-házaspárral. A vérségi kötelék azonban hamarosan felülírta a racionális érveket, és igen óvatosan, szinte túlzott udvariassággal körített levelekben megindult a kapcsolatfelvétel az Andrassyak részéről; és ebben nagy segítségükre volt Károlyi húga, Pappenheim Siegfriedné Károlyi Erzsébet is. Eleinte egyik fél sem támogatta a találkozás ötletét, levélváltásaik is hol gyakoribbak voltak, hol elmaradoztak. Az Andrassy-nővérek közül Czirákyné volt a legaktívabb e tekintetben, és arra ösztökélte Klára hűgát is, hogy lépjen kapcsolatba Károlyinéval.¹⁵⁵ Ez be is következett; Odescalchiné négy év után először 1923-ban írt újra levelet „Katkának”.¹⁵⁶ Lassan indult meg a közeledés a két testvér között, olykor újabb konfliktusokkal tarkítva viszonyukat. Különösen Károlyi Mihály bizonyult nehézkesebbnek, főként az első években – egy 1924-es levelében jellemzően afelett sajnálkozott, hogy Franciaországban járó sógornője nem látogatott el párizsi otthonukba, „mert így nem volt alkalmam ajtót mutatni”.¹⁵⁷ Károlyiné családon belüli megítélésének változását jelzi, hogy Odescalchiné 1925-ben nyilvánosan nővére védelmére kelt a magyar sajtóban, mikor az asszonyt „női becsületében” sértették meg. Az *Uj Nemzedék* ugyanis tudni vélte, hogy a Deauville-ben luxuskörülmények között üdül¹⁵⁸ Károlyi-házaspár társaságában időzött egy bizonyos S. úr (Strasbourg amerikai milliomos), akit nem a politika, hanem Károlyiné szépsége vonzott a gróf köreibbe. Odescalchiné közleményben szólította fel a lapot hamis híresztelése helyesbítésére; írását végül mind a *Magyarság*, mind az *Uj Nemzedék* leköszölte. Igaz, utóbbi a következő kommentárt fűzte az esethez: „A vér szava a legtöbbször erősebb

151 *Gergely Jenő*: A keresztény párt és a katolikus egyház politikai útkeresése az 1930-as évek második felében. Dokumentumok. Levéltári Szemle 40. (1990) 2. sz. 48–49.

152 *Hajdu T.*: A magyar ellenállás i. m. 435.

153 *Károlyi Mihályné*: Együtt a száműzetésben. Bp. 1985. 235.

154 *Zichy Eleonóra naplóbejegyzése*. 1918. március 10. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 83.

155 Érdekes módon Károlyiné egykori pártfogója, Pallavicininé Andrassy Borbála mutatkozott a leginkább tartózkodónak az ügyben.

156 Odescalchiné Andrassy Klára Károlyi Mihálynéhoz. Polgárdi, 1923. november 12. Károlyi Mihály i. m. II. 647.

157 Károlyi Mihály feleségéhez. Párizs, 1924. május 20. Károlyi Mihály i. m. II. 769.

158 Ismerve anyagi helyzetüket ez kevésbé valószínű.

az igazság szavánál”.¹⁵⁹ A két nővér 1926-ban találkozott újra, de egy rideg, kimért beszélgetésnél tovább ekkor nem jutottak.¹⁶⁰

Néhány évvel később, 1934-ben viszont Károlyinének alkalma nyílt hosszabb időt is együtt tölteni édesanyjával és húgával a csehszlovákiai Franzensbadban.¹⁶¹ Mint férjének írta, közös lábadozásuk kevésbé lehetett hatékony, mivel az együtt töltött idő nagy részét vitatkozással töltötték. Bár sem Andrassy Klára, sem édesanyja nem váltak meggyőződéses baloldalivá, nagy érdeklődéssel hallgatták Katinka okfejtéseit; különösen Zichy Eleonóra bizonyult befogadónak a számára merőben új eszmékkel szemben. „Angyalom! – kezdi egy alkalommal férjének beszámolóját Károlyiné – Mamival és Cájával egész nap communista propaganda folyik. Tegnap már pontokba foglaltam az argumentumokat.¹⁶² Cájában volna megértés, de ami szomorú, hogy igazán Magyarország egy kínai fallal van körülvéve. Képzeld csak, se Cája, se Mama nem tudták, ki Dimitroff.¹⁶³ A legfurcsább, hogy megvettem a Weltbühnét,¹⁶⁴ a Tagebuchot,¹⁶⁵ a Willi¹⁶⁶ lapját és most ezt a litteraturát¹⁶⁷ olvassuk egész nap szenvedélyesen. Mama összeszedi az összes svájci lapokat és viszi a karja alatt. Straches¹⁶⁸ könyvét is passzióval¹⁶⁹ olvassa, s meg akarja tőlem venni! Mama hihetetlenül friss és hihetetlenül érdeklik ezek a problémák. Jobban, mint Cáját. Gazdasági téren igazán azt hiszem, hogy meggyőztem őket, de azután jönnek a sentimentális momentumok, – Mama kezdi, hogy milyen szörnyű, hogy kommunizálták a nőket Oroszországban és hogy a kommunizmus alatt Zenke nénit¹⁷⁰ meg akarták ölni. Ekkor a conversatio¹⁷¹ megakad és mindenki izgatott lesz. De Cáját nagyon fálnak szorítottam. Ő [a] tervgazdálkodás mellett van, de

159 Uj Nemzedék, 1925. október 20. 3.

160 Károlyi M.: Együtt a száműzetésben i. m. 176. Bár Károlyiné konkrét dátumot nem említ munkájában, ám a szövegkontextusból kiderül, hogy ő inkább 1927-re teszi 1919 utáni első találkozóját anyjával, Klára húgával és Duci bácsival. Károlyi Mihály levelezése alapján a találkozó egy évvel korábban, 1926 nyarára tehető. Lásd P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihálynéhoz. Buják, 1926. október 1. Károlyi Mihály i. m. III. 242.

161 Františkovy Lázně, Csehország.

162 érveket

163 Georgi Dimitrov (1882–1949) bolgár születésű nyomdász, 1919-től a Bolgár Kommunista Párt vezetője, 1935–1943 között a Kommunista Internacionálé vezetője, 1946–1949 között bolgár miniszterelnök.

164 Die Weltbühne berlini baloldali politikai, művészeti és gazdasági hetilap. Első száma még Die Schaubühne címmel 1905-ben jelent meg, a '30-as években főszerkesztője Carl von Ossietzky. 1933-ban, a Reichstag felgyújtását követően betiltották.

165 Das Tage-Buch; berlini baloldali hetilap, 1920-ban alapította Stefan Großmann és Ernst Rowohlt. 1933-ban szintén betiltották.

166 Willi Münzenberg (1889–1940) német kiadó, producer, meggyőződéses kommunista, számos baloldali lap alapító-tulajdonosa.

167 irodalmat

168 Elírás: *John Strachey: The Coming Struggle for Power* című művéről van szó.

169 szenvedéllyel

170 Andrassyné nővére, Almásy Györgyné sz. Zichy Zenaide grófnő (1865–1924).

171 Beszélgetés.

liberális alapon. Megmagyaráztam neki, hogy ez fából vaskarika. Ő most ott tart, ahol mi '18-ban. [...] De fejlődésre képes és ha csak pár hónapra külföldön élne, egészen más volna. [...] Szeretném a mamákat jó és hathatós irodalommal ellátni. Cája ugyan app-rehendált,¹⁷² mikor mondtam neki, hogy nem érti a gazdasági kérdéseket. Olvasta állítólag Marx Kapitalját.^{173,174} Akár a korosodó Zichy Eleonóra híres szigora enyhült csak meg az idő múlásával, akár valóban felkeltette kíváncsiságát a baloldali sajtó, számára (ahogy egész generációja számára is) a kommunizmus fogalma nyilvánvalóan még tizenöt év múltán is 1919 fenyegető emlékeivel volt azonos. Károlyi Mihályné pedig igen gyakorlott lehetett meggyőző érvek felállításában, hiszen nem először próbálkozott családtagjai „áttérítésével”. Andrassy Ilonának a keleti fronton szolgáló férjéhez írott 1917. májusi leveleinek fő témáját már-már kommunistabarát eszmefuttatásai adták; Cziráky József pedig a változás mögött szintén a Dénesfán időző Károlyi-házaspár hatását sejtette, és épp ezért javasolta feleségének, hogy Marx, Bebel, Liebknecht és Adler mellett más szerzők műveiből is tájékozódjon.¹⁷⁵

Odescalchiné legközelebb 1936-ban utazott ki édesanyjával hosszabb időre Károlyinéhoz Lausanne-ba. A család még az év elején rossz híreket kapott az asszony egészségi állapotáról, akinek kiújuló tüdőbaja valóban okot adott az aggodalomra.¹⁷⁶ De nem csak Károlyi Mihályné küzdött különféle betegségekkel; rendkívül beteges hűgára is ráfért a svájci gyógykúra, így több hónapot töltöttek el együtt. Zichy Eleonóra hamarosan visszatért Magyarországra, de lánya nem tartott vele, kint maradt nővérével Svájcban. Összesen egy évet töltött el Károlyiékkel, és kapcsolatuk ezután igen szorossá vált. Andrassy Klára 1938–39-ben is többször megfordult nővérénel, illetve ezekben az években hónapokig Párizsban élt, ahol sógorával és annak Judit lányával járt össze gyakran. A súlyos beteg férjét ápoló Pappenheim Siegfriedné helyett a továbbiakban főként ő intézte Károlyiék pénzügyi segélyezését, amely a néhány, még tulajdonukban lévő ékszer és bútorok eladásának megszervezésében, illetve a pénz kijuttatásában merült ki. Az 1930-as évek végére az Andrassy család tagjai szinte kivétel nélkül megbékéltek az egykor árulónak kikiáltott Károlyiékkel – ehhez azonban a megváltozott politikai viszonyok és az idő megszépítő ereje mellett az is hozzájárult, hogy az Andrassy Sándor ellen a tiszadobi és tőketerebesi hitbizományokért folytatott per miatt mindenképpen kapcsolatba kellett lépni Andrassy Katinkával, hogy legalább egy ügyvéd útján képviseltesse magát a nővérek (és saját) érdekében.¹⁷⁷

Egyértelmű, hogy a Károlyinéval eltöltött idő valamelyest befolyásolta Andrassy Klára politikáról alkotott nézeteit, de gyökeres változásról nincs szó. Az Apponyinéhoz címzett lemondó levelében tulajdonképpen csupán a de facto tényeket öntötte hivatalos

172 Itt: zokon vette, megsértődött.

173 Karl Marx: A tőke című műve.

174 Károlyi Mihályné férjéhez. [1934.] augusztus 29. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 137.

175 Cziráky József feleségéhez, Andrassy Ilonához. 1917. május 25. Andrassy Ilona i. m. I. 237.

176 8 Órai Újság, 1936. január 21. 5.

177 Lásd ehhez P. Károlyi Erzsébet Károlyi Mihályhoz. Iszkaszentgyörgy, 1937. Károlyi Mihály i. m. IV/A. 90.

formába.¹⁷⁸ Hónapok óta fizikai értelemben is távol volt a Magyar Nők Szentkorona Szövetségétől, tehát a többi tag munkájához effektíve nem tudott hozzájárulni. Tiszta volt azzal is, hogy miután közösséget vállalt Károlyiékkel, a szövetség bizalma megrendülhetett egykori ügyvezetőjükkel szemben.¹⁷⁹

Hogy Odescalchiné politikai megnyilatkozásaiban valamiféle módosulás következett be, azt a húgaihoz ellátogató Andrásy Ilona is megerősítette.¹⁸⁰ Arról viszont, hogy nővére és sógora hatására meggyőződéses baloldali, esetleg kommunista vá vált volna, nem esett szó. Az Apponyi Albertnéhez írott levelében világosan megindokolta, hogy hosszú vívódások után miért hozta meg mégis döntését. Alapvetően a szövetség által is képviselt jobboldali, monarchista legitimizmus koncepciójával nem értett egyet, mivel Andrásy Klára számára a restauráció, Habsburg Ottó személyével kivitelezve egy igazságosabb, demokratikus alapon felépülő, a magyar ember egyéni szabadságát és jogait mindenkor tiszteletben tartó, a szociális problémák megoldására koncentráló belső rend megalkotásának lehetőségét hordozta magában. „A magyar restaurációban nem az arisztokratikus, feudális, kapitalista világrend megerősítését láttam, hanem ellenkezőleg, ennek szisztematikus letörését, mert a királyban mindazokat a tulajdonságokat véltem felismerni, amelyek magyar uralkodó osztályokban oly nagy mértékben

11. kép

Odescalchiné Andrásy Klára persellyel a kezében, Treff kutyájával sétál Budapesten, 1930-as évek.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár ltsz.: 69-1495.

178 Andrásy Klára Apponyi Albertnének. Lausanne, 1937. április 15. MNL OL P 4 11. t.

179 Andrásy Klára Andrásy Gyulánéhoz. Lausanne, 1937. április 16. MNL OL P 4 461. t.

180 Andrásy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. Andrásy Ilona i. m. I. 379–381.

hiányzanak: benne egy erősen népi és szociális uralkodót láttam, aki a tiszta népuralom eszközeivel valósítaná meg egykor a szociális népkirályságot.”¹⁸¹ Mint írja, eddigi közéleti tevékenysége során kevésbé hangoztatta fenti álláspontját, amely a legitimizmus hagyományos belpolitikai irányvonalától némileg eltérő húrokat pendített meg. Ám az utóbbi évek európai eseményei arra készítették, hogy nyíltan felvállalja nézeteit, mivel az ország egy újabb, mindennél fenyegetőbb veszéllyel állt szemben: a náciizmus előretörésével. Meggyőződése szerint egy jobboldali diktatúra bevezetése Magyarországon pedig beláthatatlan következményekkel járna.

A magyarországi és az osztrák legitimizmus 1930-as évekbeli történetének ismeretében szintén úgy tűnik, hogy valójában a Károlyiékkel együtt töltött év kevésbé járult hozzá Odescalchiné színvállásához. A magyar legitimista táboron belül ugyanis Griger Miklós pártalapítása már 1933-ban belső konfliktusokat eredményezett. A restaurációpárti arisztokrata politikusok többsége számára Griger személye is problémát jelentett, hiszen, ahogy ezt ő maga is kezdetektől hangoztatta, ellensége volt a kiváltságos arisztokratáknak.¹⁸² A keresztényszocialista-demokrata elemeken alapuló szociális népkirályság programja pedig távol állt „a teázó, miséző, csodát váró”¹⁸³ legitimista elképzelésektől. Ráadásul 1934-ben újabb legitimista tömörülés is alakult, főként azokból az elemekből, akik sem a Nemzeti Néppárt, sem a Magyar Férfiak Szent Korona Szövetségének soraiban nem jutottak pozícióhoz. A Legitimista Pártok Polgári Blokkja rövid ideig és kevés sikerrel működött; fő tevékenységi körét a restauráció lehetőség szerint azonnali kivitelezésének megszervezése mellett a Grigerék elleni propaganda képezte, amely a gyakorlatban Habsburg Ottó számára készített különféle jelentésekben nyilvánult meg – ám ezeket a trónörökös nem vette figyelembe, sőt, szívesen fogadta az 1935 tavaszán Steenokkerzeelbe látogató Andrassy Klárát.¹⁸⁴ A Nemzeti Néppárt az 1935-ös választásokon igen gyengén szerepelt (mindössze egy mandátumot szerzett),¹⁸⁵ és a hazai legitimizmus belső ellentétei mellett egyre több kívülről érkező támadásnak is ki volt téve.¹⁸⁶ Emellett a magyar irányzattal többé-kevésbé párhuzamosan fejlődő osztrák legitimista csoport is hasonló problémákkal küzdött. A Grigerhez igen hasonló elveket valló Ernst Karl Winter révén Ausztriában is megjelent a szociális népmonarchia eszméje. Winter, akárcsak magyar viszonylatban Griger és Odescalchiné, a szociális népkirályság megvalósításában látta az egyetlen kiutat a náci diktatúra ellen, és véleménye szerint kizárólag ez az út tenné lehetővé, hogy az ország függetlensége megmaradjon. Winter programja szinte szóról szóra megegyezett Andrassy Klára 1931-es célkitűzéseivel, és 1936–37-re mindketten eljutottak arra a következtetésre, hogy az elsődleges feladat az ország védelme mindenfajta diktatórikus törek-

181 Andrassy Klára Apponyi Albertnének. Lausanne, 1937. április 15. MNL OL P 4 11. t.

182 Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 146.

183 Andrassy Klára Apponyi Albertnének. Lausanne, 1937. április 15. MNL OL P 4 11. t.

184 Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 181. és Nemzeti Ujság, 1935. május 24. 8.

185 Országgyűlési Almanach az 1935–40. évi országgyűlésről i. m. 197.; 201.

186 A leghíresebb ilyen eset az 1933. novemberi Ottó-vacsora alkalmával történt, amikor a Vigadóba érkező vendégeket egy több száz fős, főként szélsőjobboldali elemekből álló csoport szóval és fizikailag is inzultálta. Lásd erre pl. Dunántúl, 1933. november 24. 5.; Kardos J.: A Szent Korona-tan i. m. 151.

véssel szemben.¹⁸⁷ Jelen esetben, mint azt Andrassy ekkor már minden beszédében, cikkében, vele készült interjúban hangsúlyozta, elsősorban a német térnyerés fenyegető réme volt az, amely valódi veszélyt jelentett mind Ausztria, mind Magyarország számára.

Andrassy Klára legitimizmusa tehát, állítása szerint, mondhatni kezdettől fogva a szociális népkirályság eszméjén alapult, vagyis a jobboldali, királpárti meggyőződést éppúgy magában foglalta, mint a demokratikusabb, keresztényszocialista elveket – ám a restauráció végrehajtásának sikere érdekében ez utóbbi programelemeket jobbnak látta olykor háttérbe szorítani. Valóban, az asszony 1930-as évekbeli közéleti szerepléseit figyelemmel kísérve is felfedezhető ez a kettősség. Már 1931-ben a demokratikus királyság eszméjét hirdette választási kampányában.¹⁸⁸ Határozottan elítélte a kapkodó „puccslegitimistákat”, és már ekkor jónak látta felvenni a kapcsolatot a szocialistákkal is.¹⁸⁹ A Magyar Nők Szentkorona Szövetségének ügyvezető elnöki posztja és legitimista politikai karrierjének építése nem akadályozta meg abban, hogy az 1930-as években a Feministák Egyesületének szervezésében is tartson előadásokat. *A nők helyzete a diktatúrákban* című, 1934 februárjában elhangzott fejtegetése írott formában is megjelent a polgári radikális utóvéd, Jászi-féle *Huszadik Század* örököse, a *Századunk* hasábjain.¹⁹⁰ Igen színes társaság verődött össze Andrassy Klára körül az egyesületi előadások alkalmával: együtt hallgatta őt arisztokrata és „harcos feminista”.¹⁹¹ Ugyanabban az évben egy folytatásos ankét résztvevőjeként is csatlakozott az egyesület tevékenységéhez. *A nők haljanak éhen?!* című előadói esteken többek között Kéthly Anna, Ignó Pál, Wagner Lilla pszichológus, Balkányi Kálmán és Vázsonyi Vilmosné is felszólalt. Andrassy Klára beszédében a nő munkához való jogának elismerését sürgette.¹⁹² A következő évben az egyesület egy újabb előadóst résztvevőjeként fordult Odescalchinéhez, ahol a tervek szerint Bródy Ernőné, Spur Endréné és a hazai gyárgondozónői képzés megalapítójaként ismert Baloghy Mária lettek volna beszélgetőtársai. Úgy tűnik, Odescalchiné számára az sem jelentett problémát, hogy a rendezvény meghívott előadói között, szándékoltan, egy baloldali vendég is szerepelt volna. „Szerettünk volna egy szocialista nőt is, de nem tudtunk a párttól kapni. Kéthlyt pedig nincs értelme újra felkérni, annál is inkább, mert ő képviselő és mi inkább a küntrakedteket szeretnők megszólaltatni.”¹⁹³

187 *Fiziker Róbert*: Habsburg kontra Hitler. Legitimisták az Anschluss ellen, az önálló Ausztriáért. Az osztrák legitimista mozgalom története, 1918–1945. Bp. 2010. 168–169.

188 Odescalchi Károlyné hercegné programbeszéde. Magyarország, 1931. június 14. 8.

189 Andrassy Klára feljegyzése, 1931. MNL OL P 4 0. t. – No. 3.

190 Munkájában Andrassy Klára az orosz nő típusát elkülöníti a nyugat-európai diktatúrákban élő asszonyokétól. A nyugat-európai totalitárius országokban élő nők helyzetéről így nyilatkozik: „Amíg a fasizmus az olasz nőt gyermekkorban kívánja megtartani, addig a hitlerizmus a már elismert nőt taszítja vissza a kiskorúságba.” *Odescalchi Andrassy Klára hercegné: A nők a diktatúrákban*. Századunk 9. (1934) 3. sz. 128–133.

191 Budapest, 1934. február 22.

192 *Népszava*, 1934. november 25. 14.

193 *Feministák Egyesülete / Válaszfogalmazványok természetes személyekhez / Odescalchiné Andrassy Klára* (1935. május 22.) MNL OL P 999 (Feminista Levéltár) 8. t. – No. 752.

Andrássy Klára tehát már 1937 előtt is igyekezett megtalálni az egyensúlyt jobboldali, legitimista elköteleződése és az olykor radikális szociális reformelképzelések között: hiszen a szociális népkirályság eszméje is ezek összeolvasztásán alapult. Az olasz és német diktatúrák nyilvánvaló megerősödése, különösen pedig az Anschluss megvalósulásának lehetősége viszont arra sarkallta Odescalchinét, hogy ezek veszélyeire hívja fel a figyelmet, és minden rendelkezésére álló eszközzel a totalitárius eszmék (legyen akár bal-, akár jobboldali) térnyerése ellen harcolt. Ez a törekvése nyilvánult meg már 1934-es cikkében, amely a különböző európai diktatúrákban élő nők helyzetét egyaránt elmaradottnak találta (a szovjet asszonyokat ebből némileg kiemelte), majd 1937 végén, spanyolországi útjáról készített beszámolóiban szintén a diktatúrákkal szembeni ellenérzése fedezhető fel. Károlyiné szerint hűga köztársasági meggyőződésből utazott Barcelonába és Madridba, többek között olyan különleges feladatok teljesítése végett, mint nagy összegek kijuttatása a Franco-ellen harcoló csapatoknak. Nem kizárt, hogy az asszony valóban részt vett ilyen akciókban, ám 1937 végi spanyolországi körútja mögött másféle motivációk is meghúzódtak.

Miközben Károlyiné állapota Svájcban egyre javult, hűgáé csak romlott. A fizikai tünetek mellett rossz lelkiállapotához hozzájárult az is, hogy igen sokat vívódott azon, megírja-e egyáltalán Apponyi Albertnének a lemondó levelet. Ráadásul különösen rosszul érintette, hogy visszalépésének indokai a Magyar Nők Szentkorona Szövetségének tagjai előtt végül rejtve maradtak: levelét a szövetség közgyűlésén fel sem olvasták, lépését betegségével magyarázták.¹⁹⁴ A fő problémát azonban fia elhelyezése jelentette számára. Odescalchi Pál, szülei válása óta édesanyjával és nagymamával élt a Margit rakparti Andrássy-palotában. 1937 végén azonban Odescalchi Károly magához vette a gyermeket – a lapok értesülése szerint erre az a bírósági végzés jogosította fel, amely kimondta, hogy Pál 14 éves koráig az édesanyjánál, azt követően pedig az édesapjánál nevelkedik.¹⁹⁵ Andrássy Klárát nővére, Ilona is igyekezett figyelmeztetni arra, hogy már csak fia érdekében is minél előbb haza kellene térnie külföldről.¹⁹⁶ Végül az asszony kénytelen volt beletörődni fia „elvesztésébe”, és megpróbált új életet kezdeni – újságíróként. 1937 utolsó hónapjait Párizsban töltötte: itt gyakran találkozott sógorával, Károlyi Mihállyal és annak Judit lányával. Károlyi bevezette őt a párizsi társaságába, megismertette többek között Gaston Bergery (ekkor még) baloldali politikussal is.¹⁹⁷

Andrássy Klára számára 1937 végi spanyolországi útja megélhetési szempontból is fontos volt. Egyéni „kalandvagyó” habitusa mellett az újságírás számára egy új karrier lehetőségét rejtette magában. Bár küldetéséről egész családja – beleértve sógorát, Károlyi Mihályt is – igyekezett lebeszélni, Odescalchiné nem engedett elhatározásából. Éppen Károlyi tiltakozása kapcsán írta a következő sorokat édesanyjának: „De nincs igaza, ha sikerül az angol lappal megegyezni, nem szabad azt elmulasztani, hisz

194 Andrássy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. Andrássy Ilona i. m. II. 379–381.

195 Lásd pl. Gróf Andrássy Klára spanyol haditudósító. Brassói Lapok, 1938. január 15. 2.; *Odescalchi K.: Régi időről...* i. m. 325.

196 Andrássy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. Andrássy Ilona i. m. II. 379–381.

197 Károlyi Mihályné férjéhez, d. n. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 133.

az nekem pályát jelent! Mami tekintsen rám, mintha nem leánya, de fia volnék, akinek el kell helyezkedni!”¹⁹⁸ Végül nem egy angol lap szerződtette le, hanem a francia *L'Ordre* és a dán *Politiken* megbízásából utazott Spanyolországba. Magyar nyelvű beszámolója pedig néhány hónappal később jelent meg folytatásokban az *Ujság* hasábjain.¹⁹⁹ Bár eredeti tervei szerint mindkét oldal politikusaival készített volna interjút,²⁰⁰ végül csak a köztársasági csapatokhoz jutott el Madridba és Barcelonába. Andrassy Klára veszélyes küldetése után sem tért végleg haza, mind több időt töltött külföldön, főként Párizsban. Újságírói pályáját igyekezett felépíteni, tervei között szerepelt egy kínai út is.²⁰¹ 1939 szeptemberétől viszont már Budapesten élt, és minden energiáját a lengyel menekültek megsegítésébe, illetve a német térnyerés hátráltatásába fektette.

Az 1937-es esztendő tehát Andrassy Klára életében bizonyos értelemben valóban a fordulat évének tekinthető. Fia „ elvesztése ” és nyugat-európai tapasztalatai, és részben ezek következményeként a Magyar Nők Szentkorona Szövetségéből való hivatalos kilépése mind arra sarkallták, hogy életét új alapokra helyezze. A világnézetét tekintve nem következett be gyökeres változás: elsősorban a jobboldali diktatúrák mind látványosabb térnyerése készítette arra, hogy életcélját újradefiniálja önmaga számára: és küldetését a náciizmus és fasizmus előretörése elleni harcban találta meg. Miután világossá vált előtte, hogy a német térnyeréssel szemben a legitimizmus és az önmagával meghasonlott legitimista tábor nem képez megfelelő erőt, a cél érdekében, szinte Machiavellit idéző logikával, fontosnak tartotta a baloldalhoz való közeledést. Toleránsabb gondolkodásmódjában értelemszerűen Károlyiék hatása is felfedezhető, ám Andrassy Klára hű maradt a neveltetését meghatározó hagyományokhoz: „Látni akarok saját szemeimmel, tanulni és okulni, hogy aztán önmagam előtt is teljes felelősséggel tudjam utamat megjárni. Azt hiszem, hogy csak így lehet az ember hű önmagához, és azokhoz a tradíciókhoz, amelyek többek tradíciónál, amelyeket sohasem felejtünk el.”²⁰²

1941: Végjáték Dubrovnikban Hatások: lengyel menekültügy, népiek, menekülés

Andrassy Klára 1939-től egyre kevesebb időt töltött külföldön, édesanyjával élt a rakparti Andrassy-palotában. Élete utolsó éveit két közéleti–szociális tevékenység töltötte ki: Lengyelország 1939. szeptemberi lerohanásától kezdve kivette a részét a lengyel menekültek mindennemű támogatásában, péntek esténként pedig az általa életre hívott értelmiségi szalonban vitatta meg vendégeivel az ország kilátásait a jövőre nézve. Mindennek Jugoszlávia németek általi megtámadása vetett véget: Odescalchiné tudta, hogy a magyar földön áthaladó Wehrmacht csapatok miatt a saját élete sincs biztonságban,

198 Odescalchiné anyjához, Andrassy Gyulánéhoz. Párizs, 1937. november 2. MNL OL P 4 463. t.

199 Odescalchiné Andrassy Klára: Asszonyszemmel végig az égő Spanyolországon. Ujság, 1938. február 6., 13., 20., 27., március 6., 13.

200 Odescalchiné anyjához, Andrassy Gyulánéhoz. Párizs, 1937. november 2. MNL OL P 4 463. t.

201 William G. R. Howell Károlyi Mihálynéhoz. Lausanne, 1938. február 27. Károlyi Mihály i. m. IV/A. 345–347.

202 Andrassy Klára Andrassy Gyulánéhoz. Párizs, 1937. november 20. MNL OL P 4 464. t.

hiszen híres volt németellenes álláspontjáról. Tehát nem kínálkozott más út, mint a gyors távozás – amely végül váratlan halálához vezetett.

Lengyelország 1939. őszi összeomlásával a baráti Magyarországra érkező lengyel polgári menekültek ügyét a szeptember 21-én megalakult Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság fogta össze.²⁰³ A szervezet élén a Vöröskereszt elnöke, Széchenyi Károly gróf állt, az alelnöki posztot pedig Andrassy Klára töltötte be. A vezetőségen kívül számos arisztokrata vett részt a menekültügyi akcióban, többek között Károlyi Józsefné, Szapáry Erzsébet és Odescalchiné nővére, Cziráky Józsefné is – ez utóbbi egy levelében külön kiemelte, hogy férjével dénesfai kastélyukban öt lengyel menekültet bújtattak.²⁰⁴ Hasonló arisztokrata szociális megmozdulásra néhány évvel korábban is volt példa: az 1934 decemberében, fővárosi színházak előadásainak szüneteiben lebonyolított jótékonyági gyűjtésből befolyt összeget a Jugoszláviából kiutasított magyarok megsegítésére ajánlotta fel a szervező, Rohan hercegné.²⁰⁵ Az egyik legsikeresebb gyűjtőnek, számos más mágnásfeleség mellett, Andrassy Klára bizonyult, aki a Fővárosi Operettszínházban nyitotta meg standját.²⁰⁶ Nem véletlen az arisztokrácia felülreprezentált jelenléte a segélyező szervezetek összetételében: Andrassy Klára generációjának neveltetésében még evidenciaként szerepelt a szociális kötelezettségvállalás szükségessége. Mint erre Sárjai Szabó Katalin is rámutat, a gondoskodó „nagyasszony” eszményképe a két háború közötti keresztény-nemzeti magyar nőképnek is fontos összetevője volt, és a segítségnyújtás, mint a társadalmi felelősségvállalás egyik megnyilvánulási formája már a középosztályi értékrendnek is hangsúlyos részét képezte.²⁰⁷

Andrassy Klára tehát az első perctől kezdve részt vállalt a lengyel menekültek megsegítésében, a fővárosban és vidéken egyaránt, időt és energiát nem sajnálva.²⁰⁸ A Margit rakparti palota pedig a lengyel egészségügy egyik bázisává vált: félemeletén kapott helyet a Lengyel Rendelő és Egészségügyi Szolgálat, illetve a Lengyel Vöröskereszt magyarországi kirendeltségének egyik részlege is. A rendelő Odescalchiné halála után is tovább működött, de 1944 márciusában a németek megszállták helyiségeit, és kivégezték a Lengyel Orvosok Csoportjának vezetőjét, Jan Szredniczki-Kolltaj tábornokot, valamint a rendelőintézetben szolgálatot teljesítő dr. Teofil Kandaffer főorvost és Sikorska ápolónőt.²⁰⁹

A lengyel menekültügy mellett Odescalchiné neve az 1930-as évek végén a népi írókat tömörítő szalonjáról vált ismertté. A társaság, sorai között Erdei Ferencsel, Darvas

203 A szervezet tevékenységéhez lásd *Kapronczay Károly*: Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945. Bp. 2009. 55–60.

204 Andrassy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. 1939. október 10. Andrassy Ilona i. m. II. 394. A Magyar–Lengyel Menekültügyi Bizottság összetételéhez lásd *Kapronczay K.*: Lengyel menekültek i. m. 142–145.

205 Rohan Károly Antal herceg felesége, sz. Apponyi Marika grófnő (1899–1967)

206 8 Órai Újság, 1934. december 11. 6.

207 *Sárjai Szabó K.*: A munkavállaló nő i. m. 287–289.

208 1939 novemberében például a Pécs melletti Sikondafürdőn elszállásolt lengyel menekülteket látogatta meg. Lásd Dunántúl, 1939. november 24. 5.

209 *Kapronczay K.*: Lengyel menekültek i. m. 150–152.

12. kép

A lengyel menekülteknek nyújtott első segítség fő szervezői 1939 őszén. Balról: Salamon-Rácz Béláné, Szapáry Erzsébet, Odescalchiné Andrásy Klára, Lukács Sarolta és Sacelláry Józsefné. (Krzyszyna Łubczyk–Grzegorz Łubczyk: Pamięć. Polscy uchodźcy na Węgrzech 1939–1946. / Emlékezés. Lengyel menekültek Magyarországon 1939–1946. I–II. Warszawa/Varsó, 2012. II. 85.)

Józseffel és Szabó Zoltánnal, hetente ült össze az Andrásy-palotában. Ezeken az alkalmon Andrásy Klára a háziasszonyi teendőket látta el Szapáry Erzsébettel karöltve, a beszélgetések levezető elnöke az irodalombarát Borbély Mihály orvos volt.²¹⁰ Boldizsár Iván és Markos György visszaemlékezéseikben²¹¹ néhány oldal erejéig kitérnek a Kája-féle szalonra, és röviden említést tesz róla Balogh Edgár is. Az erdélyi Balogh a *Korunk* és a *Brassói Lapok* munkatársaként utazott Budapestre, állítása szerint 1941 áprilisában. Borbély ekkor bemutatta Andrásy Klárának is, aki élénken érdeklődött tőle az erdélyi állapotok felől.²¹² Ha az időpont valóban helyes, akkor Balogh Edgár az utolsók között volt, akik élve látták Odescalchinét.

Abban azonban mind Boldizsár, mind Markos és a hercegné fia, Odescalchi Pál is egyetértenek, hogy Andrásy Klára nem volt kommunista. „Kája természetesen nem volt kommunista. Egy kis fájdalmas cinizmussal azt mondhatom ma, hogy »haladó arisztokrata« volt.”²¹³ Odescalchi Pál szerint édesanyja egyre közelebb került a népiek

210 Boldizsár Iván: Keser-édes. Bp. 1987. 30.

211 Boldizsár I.: Keser-édes i. m. 29–33.; Markos György: Vándorló fegyház. Bp. 1971. 157.

212 Balogh Edgár: Az életút egy fejezete. Móricz Zsigmond Erdély-nézőben. Tiszatáj 30. (1976) 9. sz. 50.

213 Boldizsár I.: Keser-édes i. m. 29–30.

gondolkodásmódjához.²¹⁴ Andrassy Klára valóban olvasta is vendégei írásait, így a csoport összetartó ereje (határozott németellenes álláspontjuk és a szociális problémák iránti érzékenység mellett) az irodalom szeretete volt – legyen szó akár annak műveléséről, akár „fogyasztásáról”.²¹⁵ Valójában azonban úgy tűnik, hogy az 1930-as évek végén Andrassy Klára politikai nézetei nem kapcsolódtak konkrétan egyetlen pártprogramhoz sem. Ebben a tekintetben érthető a népiekkel szemben érzett szimpátiája, hiszen eszmerendszerükben éppúgy megtalálhatók a fajvédőktől átvett elemek, mint a polgári radikálisoktól beemelt szövegek. Ráadásul a népiek tagjaik politikai irányultságát tekintve sem alkottak egységes csoportot.²¹⁶ Ez a kettősség Odescalchinétól sem állt távol: miközben (feltehetőleg Károlyiék „ösztönzésére”) Vámbéry Rusztemnél érdeklődött arról, hogy az oroszok vajon közbenjárnak-e Rákosi Mátyás szabadulása érdekében,²¹⁷ Ilona nővére még 1938 tavaszán is azt nehezményezte, hogy húga túlzott mértékben beavatja ügyeibe a Nemzeti Legitimista Néppárt egykori igazgatóját, Somlyódy Lászlót.²¹⁸ Levelei, amelyeket Párizsból küldött édesanyjának közvetlenül spanyolországi útja előtt, szintén egy összetettebb gondolkodásmódra utalnak. Amellett, hogy Andrassy Klára számára lényegtelen volt, hogy egy konzervatív vagy egy liberális lap számára tudósít²¹⁹ (valóban, az *Ujságban* megjelent írásai is mentesek a közvetlen politikai állásfoglalástól), nyomatékosan kérte Zichy Eleonórárt, hogy levelének külpolitikai tartalmú részleteit juttassa el Pethő Sándorhoz. Tehát a legitimizmus egyre gyengülő „csapásirányától” való eltávolodása és baloldali „érdeklődése” nem jelentették automatikusan régi legitimista kapcsolatai felszámolását; a már említett Pethőnek meg is ígérte, hogy külföldről rendszeresen cikkekkkel jelentkezik majd nála.²²⁰

Andrassy Klára számára az 1930-as évek végére egyértelművé vált, hogy hazája sem menekül – ahogy ő írta – a „gleichschaltolás” elől, vagyis a hitleri Németország magyarországi térnyerése (elsősorban ideológiai szinten) csak rövid idő kérdése volt. Spanyolországi tapasztalatai is megerősítették ebben a véleményében: „Csak azt ne hig[ly]ék hogy Magyarországot meg fogják kímélni. Meggyőződésem, hogy nem Csehország, de mi [kiemelés Andrassy Klárától] vagyunk a következő áldozat. Kevesebb internacionális complicatiót jelentünk. Hiszen megmaradunk »önálló« államnak, csak éppen hogy gleichschaltolva²²¹ leszünk. Előbb Spanyolországot befejezik, utánna jövünk mi. [...] Ezt az összefüggést láttam első perctől fogva a spanyol és a magyar kérdés között.”²²²

214 *Adonyi Sztancs János*: Arisztokraták ma. 21 főnemes a XXI. században. I–II. Bp. 2008. II. 64–65.

215 *Boldizsár I.*: Keser-édes i. m. 30.

216 *Gyurgyák János*: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története. Bp. 2007. 389–397.

217 Károlyi Mihályné férjéhez. Engadin [1930-as évek második fele]. OSZK Kt. Fol. Hung. 2974. 132.

218 Andrassy Ilona anyjához, Zichy Eleonórához. Dénesfa, 1938. április 4. Andrassy Ilona i. m. II. 384–385.

219 Andrassy Klára anyjához, Zichy Eleonórához. Párizs, 1937. november 2. MNL OL P 4 463. t.

220 Andrassy Klára anyjához, Zichy Eleonórához. Párizs, 1938. december 10. MNL OL P 4 466. t.

221 gleichschalten (ném). Itt: azonossá tesz, átvitt értelemben beolvaszt.

222 Andrassy Klára anyjához Zichy Eleonórához. Párizs, 1938. március 27. MNL OL P 4 465. t.

13. kép
Odessalchiné Andrassy Klara 1940 körül.
(Odessalchi Mark tulajdona)

Már a Párizsban eltöltött hónapok alatt is igyekezett kapcsolatot teremteni a francia külügyminisztérium berkein belül, hogy felhívja a figyelmet Magyarország egyre veszélyesebbé váló helyzetére.²²³ A Fő utcai palota sárga szalonjában, a Bartók- és Kodály-műveket felvonultató zongoraszó mellett összegyűlt irodalombarát társaságban pedig olykor „megbújt” egykét brit diplomata is.²²⁴ Andrassy Klara ugyanis kapcsolatban állt Nagy-Britannia magyarországi követével, az 1939-től Budapesten szolgálatot teljesítő Sir Owen O'Malley-vel és a britek budapesti tengerészeti attaséjával, Hugo Larking kapitánnyal is.²²⁵ Az asszony határozottan Hitler-ellenes orientációja nem volt ismeretlen a németek előtt sem, ezért 1941 áprilisában, mikor a német csapatok a Jugoszlávia elleni hadjárat során magyar területen vonultak át, Odessalchiné a gyors távozás mellett döntött.

Az Andrassy Klára-nekrológok általában kétségbeesett menekülésként, előkészítés nélküli, hirtelen reakcióként mutatják be az asszony útját Dubrovnikba. A megvalósítás elhatározása valóban

gyors döntés volt, és a menekülés szó használata is jogos. Valójában azonban egy jól előkészített akcióval állunk szemben, amely a budapesti brit követség kiürítésével egyidőben (és feltehetőleg azzal összefüggésben) zajlott.²²⁶ Andrassy Klara Larking tengerészeti attasé mellett több brit diplomatával együtt érkezett meg Kotorból Dubrovnikba 1941. április 10-én délután. Mivel nem voltak pontos információik arra nézve, hogy az előre leegyezett forgatókönyv szerint itt vagy Kotorban várja-e őket egy angol hadihajó, amely kerülőúton Londonba szállította volna őket, bár a dubrovnikai Gradac Szállóban szálltak meg,

223 Andrassy Klara anyjához Zichy Eleonórához. Párizs, 1938. december 10. MNL OL P 4 466. t.

224 Közéjük tartozhatott Bernard Forbes, Mark Sanderson, Stephen Clisold és Artur Backer is; többek között velük együtt utazott Andrassy Klara 1941 áprilisában Dubrovnikba. Erre lásd Gr. Cziráky József úti jegyzete Dubrovnikban tett látogatásáról, 1941. június. Odessalchi-magán-tulajdon, idézi: *Tóth Vásárhelyi É.*: Kája i. m. 31–37.

225 A főbb források Andrassy Klara halálához: Odessalchi Mark szóbeli közlése; *Károlyi M.*: Együtt a száműzetésben i. m. 253–254.; Gr. Cziráky József úti jegyzete i. m.; *Odessalchi K.*: Régi időről i. m. 334–336.

226 *Fürj Orsolya*: A brit diplomáciai jelenlét Magyarországon 1924 és 1941 között. A British Legation szervezete és működése. Doktori (PhD) értekezés 2017. 127–128.

HERCEG ODESCALCHINÉ
ANDRÁSSY KLÁRA GRÓFNŐ
Elhunyt Raguzában, 1941. év. április 12-én.

Megdicőült szellemed tovább vezet! . . .

14. kép

Odescalchiné Andrassy Klára gyászjelentése.
(Odescalchi Mark tulajdona)

a csoport néhány tagja folytonosan ingázott a két település között.²²⁷ Odescalchiné a biztonság kedvéért angolként mutatkozott be. 1941. április 12-én, nagyszombaton délután az asszony elment fodrászhoz, majd bevásárolt a húsvéti vacsorához, amelyet angol útitársaival kívánt elkölteni szállójukban. Hazafelé tartott, mikor megkezdődött a város bombázása. Andrassy Klárát két lengyel férfi, egy bizonyos Blayerovicz és társa is várta a hotelben, ők találták rá a sebesült asszonyra a robbanás után, nem messze a szállótól. A bombázásban összesen kb. 25 ember sérült meg, ebből hárman súlyosan – köztük Odescalchiné. A sebesülteket a helyi kórházba szállították, ám a pánikhelyzet és a támadás miatt fellépő áramszünet következtében ellátásuk csak lassan haladt előre. Andrassy Klára bal lába súlyosan roncsolódott, de végzetesnek fejsérülése bizonyult. Ugyan a főorvos este hét órakor gyertyafény mellett még megoperálta az asszonyt (sérült lábát amputálta), ám Andrassy Klára nem érte meg a reggelt – útitársai másnap, a kórházba virágot küldő szállodaigazgató révén kapták a hírt, hogy a velük érkezett „angol hölgy” előző este kilenc órakor elhunyt. Hugo Larking kapitány, visszatérve Kotorból, őszintén megsiratta Odescalchinét,

és rögtön intézkedett temetéséről. Andrassy Klára a dubrovniki Boninovo temetőben kapott végső nyughelyet. A haláláról szóló első kósza hírek több téves információt is tartalmaztak, az újságok először egy halálos balesetről írtak.²²⁸ A haláleset ténye és körülményei még a család előtt is csak 1941 májusának első napjaiban váltak ismertté és hivatalosan igazolttá. A következő hetekben több lap is nekrológgal búcsúztatta a népszerű „Káját”²²⁹ – és ezek közül talán Kéthly Annának a *Népszava* hasábjain megjelent írása a legőszintébb.²³⁰

227 Andrassy Klára feltehetőleg nővéréhez és sógorához, Károlyi Mihályékhoz próbált kijutni Londonba.

228 Az Ujság 1941. május 4-i számában ír az esetről, de hangsúlyozza, hogy még a család sem tudta megerősíteni a halálhírt. Lásd Ujság, 1941. május 4. 5.

229 Lásd pl. „A nők legyenek a kiengesztelődés szigetei a politikai viharban”. Emlék Odescalchi-Andrassy Kláráról. Ujság, 1941. május 11. 7.; Tüdőbajának kezelése közben érte a bomba a magyar grófnőt. Délamerikai Magyarság, 1941. július 9. 7–8.; Herceg Odescalchi Károlyné Andrassy Klára grófnő tragikus halála a bombázott Raguzában. Pesti Hírlap, 1941. május 6. 5.

230 Elmúlt egy asszonyi élet. Népszava, 1941. május 9. 6.

Összegzés

Andrássy Klára életútja, egyéni indíttatásait és személyiségi jegyeit is figyelembe véve, több szempontból is alkalmas arra, hogy bemutatásával generációjának adottságaira és problémáira is felhívjuk a figyelmet.²³¹ A két világháború közötti politikai berendezkedés egyik újdonsága volt (az előző rövid életű rendszerektől megörököelve) a női választójog bevezetése. Andrássy Klára, arisztokrata nőként egyedülálló módon, nem csak az aktív, hanem a passzív választójogban rejlő lehetőségekkel is élt, és így – bár az országgyűlésbe végül nem jutott be – szinte mindent elért, amit egy asszony a korban politikai karrier terén megvalósíthatott. Szociális problémák iránti érzékenysége, az általa is látogatott és vezetett egyesületek és mozgalmak főnemesi tagjainak magas számából kiindulva, nem feltétlenül egyéni habitusának, inkább az arisztokrata nevelési elveknek és „küldetéstudatnak” a megnyilvánulása.

Különösen érdekes Andrássy Klára házasságának története és anyagi helyzetének alakulása. A legfiatalabb Andrássy-lány, arisztokrata közegben abszolút szokatlan módon, egy üzletemberhez ment feleségül. Odescalchi Károly hiába rendelkezett hercegi ranggal, bankigazgatói, majd vállalatigazgatói pozíciója idegenként hatott az Andrássy családban. Vele szemben még az oly ellentmondásos személyiség, mint Károlyi Mihály is hagyományosabb utat járt be, ha a „pénzkeresés” módját nézzük – de csak 1918-ig tehette ezt meg. Hiszen Károlyi és Odescalchi között egy generációs különbség húzódott: a Trianon következtében birtok nélkül maradt herceg és sors-, illetve kortársai előtt már fiatalkorban sem nyílhatott más út a megélhetéshez. A házasság kudarca pedig egy újabb korosztályos jelenséget sejtet; bár az arisztokrácia soraiban kevésbé érvényesült a válások növekvő számának tendenciája.

Andrássy Klára életét 1918–1919-től kezdve végigkísérik az anyagi problémák. Ezen a téren sokáig férje sem tudta a stabilitást biztosítani, majd válása és az Andrássy-hitbizományok elvesztése után helyzete már-már kritikussá vált. Egyéni ambíciói mellett a pénzhiány is ösztönözhetette arra, hogy az 1930-as években két alkalommal is induljon képviselőjelöltként a nemzetgyűlési választásokon, majd vereségei után szintén anyagi okok miatt fordult az újságírás felé. Ezzel ismét egy új jelenséget testesített meg személyében: a dolgozó arisztokrata nő típusát, amelynek Odescalchiné életében egyik korai megnyilvánulása belvárosi fodrászszalonjának megnyitása volt. Anyagi problémáival Andrássy Klára nem volt egyedül, levelezését elemezve számos hasonló esettel találkozunk a két háború közötti magyar arisztokrácia körében.

Andrássy Klára életútjából is rekonstruálható, hogy generációjának arisztokratái számára két, a gondolkodásukat döntően befolyásoló fordulópontot tartogatott a két háború közötti magyar és európai eseménytörténet, amelyek szinte keretbe foglalják a korszakot. Ahogy Odescalchiné, úgy társai életét is meghatározta 1918–1919 mindent

231 A „generációs tapasztalat” mint az arisztokrácia és a nemesség 20. századi történetének kutatása kapcsán előtérbe kerülő szempont alkalmazásához lásd *Eckart Conze: Deutscher Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Forschungsperspektiven eines zeithistorischen Feldes*. In: *Deutscher Adel im 19. und 20. Jahrhundert. Büdinger Forschungen zur Sozialgeschichte 2002 und 2003*. Hrsg. Günther Schulz – Markus A. Denzel. (Deutsche Führungsschichten in der Neuzeit, Band 26.) St. Katharinen 2004. 31–32.

elsodró „áramlata”, és amellet, hogy véget vetett az arisztokráciának évszázadokon át társadalmi dominanciát biztosító politikai berendezkedésnek, egy új, a korszakban rémképként újra és újra visszatérő fogalommal ismertette meg a társadalom egészét: a kommunizmussal. Ugyan Marx *Tőkét* a tájékozottabb arisztokraták olvasták, és többben közülük a világbéke megteremtésének esélyét látták a kommunizmus megvalósulásában, a Tanácsköztársaság hónapjai nézeteik revideálására készítették őket is: vagyis az arisztokrata kommunizmusértelmezés egészen más színezetet kapott 1919 után, mint az első világháború békére vágó éveiben. Tizenöt évvel később pedig már a jobboldali szélsőséges irányzatok térnyerése kapcsán aktivizálta magát több arisztokrata nő (is), adott esetben lengyelmentő akciók során nyilvánítva ki németellenes álláspontjukat. Andrassy Klára és környezete, vagyis az Andrassy-klán számára tehát minden szélsőség kerülendő volt, és a rendelkezésükre álló eszközökkel harcoltak is előretörésük ellen. Kiszélesítve a kört (természetesen számolva a mindkét oldalt erősítő kivételekkel), úgy tűnik, hogy a két világháború közötti arisztokrácia soraiban a hazájukra is veszélyt jelentő diktatórikus rendszerek és az általuk képviselt szélsőséges ideológiák elleni harc, bizonyos időre ugyan, de egységet tudott teremteni. Andrassy Klára pedig, aki a politika iránti rajongását és szónoki tehetségét „családi örökségként” kapta, női politikusként, vagyis a korszak viszonyai között a lehető legmodernebb eszközökkel igyekezett tenni hazájáért, melynek érvényesülési útját kezdetben meggyőződéssel a legitimizmusban látta, majd ezt némileg túlhaladva, a szociális népkirályság eszméjében kereste.

KLÁRA ANDRÁSSY, EINE (A)TYPISCHE ARISTOKRATIN

Zusammenfassung

In dieser Studie wurde, auf die wichtigsten Zäsuren und Beeinflussungen konzentrierend, eine Analyse des Lebenswegs der Gräfin Klára Andrassy (1898–1941) durchgeführt. Der Name der jüngsten Schwester der „Roten Gräfin“ Katinka Andrassy erscheint nur selten in der Fachliteratur, denn sie ist im Allgemeinen nur wegen ihres Gesinnungswandels interessant. Klára (oder Kaja) Andrassy politisierte in den späten 1920ern und in der ersten Hälfte der 1930er Jahre als eine engagierte Kämpferin des ungarischen Legitimismus, später näherte sie sich aber linksorientierten gesellschaftlichen und politischen Gruppen an. In meiner Studie suche ich Antworten auf die Fragen, ob es eine reale innere Umwandlung war, und welche Motivationen und Gründe im Hintergrund standen. Daneben funktioniert dieser Aufsatz als eine Fallstudie, deren Ziel ist, die Elemente der Gesinnung und die Möglichkeiten einer hochadligen Frau der sogenannten Horthy-Epoche zu präsentieren, die aus ihrer Erziehung, der gesellschaftlichen Sphäre und dem individuellen Lebensweg ebenso stammen konnten, als aus der Zeitgeist.

Varga Lujza

A GENFI MAGYAR TITKÁRSÁG LÉTREJÖTTE ÉS TEVÉKENYSÉGE AZ 1920-AS ÉVEKBEN

Bevezetés

1919. április 28-án létrejött a világ diplomáciáját uralni kívánó Nemzetek Szövetsége, amelynek központjául Genfet választották. A Népszövetség és szervei elvben szinte valamennyi kérdéshez fórumot kínáltak, üléseiken Európa és a világ vezető politikusai, diplomatái és szakemberei vettek részt, az ott folyó vitákat és döntéseket a politika mellett a közvélemény is nagy érdeklődéssel kísérte, míg folyamatosan települtek Genfbe további nemzetközi szervezetek is.

A szövetséget illetően a kortársak is megosztottak voltak – míg sokan el sem tudtak képzelni ennél nemesebb célt és jobb helyet,¹ mások szkepticizmussal tekintettek a friss szervezetre.² Az Amerikai Egyesült Államok távol maradásával a Népszövetség politikai síkon végül valóban a brit, a francia és a velük szövetséges államok érdekeit képviselte – eközben azonban olyan kulturális, egészségügyi és bűnmegelőzési ügynökségeket is létrehozott, amelyek ma is nagy sikerrel fogják össze a profiljukba tartozó szakkérdéseket, immár az ENSZ égisze alatt.

A Népszövetség alapításával egyidőben Magyarország egyik legnagyobb sokkját élte: az első világháborút és az Osztrák–Magyar Monarchia szétesését követően Magyarországnak komoly politikai, katonai és gazdasági kihívásokkal kellett szembenéznie. A trianoni békeszerződés következtében megcsonkult és meggyengült ország egyik fő külpolitikai célja az önálló Magyarország elfogadtatása és felépítése, pillanatnyi elszigeteltségének

1 James Srodes: *On Dupont Circle – Franklin and Eleanor Roosevelt and the Progressives Who Shaped Our World*. Berkeley 2012. 1.

2 Ahogy azt a Népszövetség atyjának tartott Woodrow Wilson politikai ellenfele, a korábbi elnök Theodore Roosevelt megfogalmazta: „Mindannyian komolyan kívánunk egy ilyen Szövetséget, csupán abban szeretnénk bizonyosak lenni, hogy ez segíteni fog és nem akadályozza a világbéke és igazság ügyét. [...] Mr. Wilson megnyilatkozásának problémája az, [...] hogy azok még mindig teljes mértékben az ékesszólás fázisában vannak, éppúgy, ahogy a 14 pont is.” *Theodore Roosevelt: Largely about League and Law lessons*. <http://www.theodoreroosevelt-center.org/Research/Digital-Library/Record/ImageViewer.aspx?libID=o280949&imageNo=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

mérséklése³ és a későbbi kisantant országainak ellensúlyozása⁴ volt. Immár önálló államként kellett bekapcsolódnia a nemzetközi diplomáciai rendszerbe, amelyhez lehetőséget nyújtott a frissen alapított Népszövetség.

Megszületésével egyértelműen a Népszövetség lett ugyanis az a fórum, ahol a különböző, államokat érintő kérdéseket vitára lehetett bocsátani. A trianoni béke következtében magyar szempontból több ilyen létfontosságú kérdés is felmerült (az új határokon kívül került magyarok kisebbségi kérdései, valamint több esetben a határok pontos meghúzása, a vasutak felosztása stb.), amelyekre feltétlenül megoldást kellett találni. Így reálpolitikai érdekből a magyar vezetés is a szervezethez való csatlakozás mellett döntött.

Magyarország és Bulgária az elvben a wilsoni pontokon nyugvó Népszövetséghez a megalakulást követő évben – a volt központi hatalmak közül elsőnek – kérte a felvételét.⁵ Miközben a magyar csatlakozást ellenzők a rendezetlen határkérdésre⁶ és a Habsburg-restaurációtól való félelemre hivatkoztak, addig fokozatosan megkezdődött Magyarország bevonása a Népszövetség munkájába. Ennek oka az volt, hogy a Nemzetek Szövetsége úgy rendelkezett: az egyes tárgyalásokra valamennyi, az adott kérdésben érintett felet meg kell hívni, abban az esetben is, ha az illető állam nem tagja a Népszövetségnek. Habár ez a meghívás csupán a tárgyalásokon való részvételt jelentette és a döntésekbe nem engedett beleszólást, mégis a magyar népszövetségi jelenlét első formája volt.

Eközben a magyar külügy – sok más államhoz hasonlóan – fontosnak érezte, hogy minél előbb létrejöhessen egy, a Népszövetség mellett működő magyar képviselő, amelynek feladata kifejezetten a magyar kormány és a Nemzetek Szövetsége közötti ügyek elintézésének elősegítése lett volna. Ez lett a berni magyar követség szárnyai alatt 1921 első felében létrejövő genfi titkárság, amely a felálló önálló magyar külügy⁷ egyik első irodája volt, és amelynek feladatai között szerepelt a Népszövetségre és az ahhoz kapcsolódó

3 Magyarország a XX. században. I–V. (Révai új lexikona) Főszerk. Kollega Tarsoly István. Szekszárd 1996–2000.

4 *Peterecz Zoltán*: Jeremiah Smith, Jr és Magyarország, 1924–1926. Az Egyesült Államok, a Népszövetség és a pénzügyi rekonstrukció Magyarországon. PhD értekezés tézisei. Budapest, ELTE BTK, 2009. I. <http://doktori.btk.elte.hu/lit/petereczzoltan/tezis.pdf> (letöltés 2014. aug. 23.)

5 A magyar kormány 1920. február 12-én levélben kérte felvételét a Népszövetségbe. Lásd *Nagy Elek dr.*: Magyarország és a Népszövetség. Bp. 1925. 7.

6 Ez elsősorban a nyugat-magyarországi határvitákat jelentette.

7 A monarchia széthullásával az önálló magyar külügy kérdése a legsürgetőbbek között volt, hiszen enélkül semmilyen szervezett külpolitikai akció nem volt lehetséges, ezért a kormányzat már 1918 őszén megkezdte az önálló külügyi szolgálat kiépítését, amelynek kulcspozícióit jórészt olyan magyar diplomaták kapták meg, akik a közös külügyi szolgálatban is részt vettek. Ez szinte magától értetődő volt, hiszen habár a széthullás általános bizonytalanságot okozott a külügyi állományban, a minisztériumban és a külföldön szolgálatot teljesítő magyar tisztviselők is helyükön maradtak és várták a további teendőkre vonatkozó utasításokat. Végül a szervezett külügy felállítását két kulcsfontosságú diplomata, Kánya Kálmán és Khuen-Héderváry Sándor végezte el. Bővebben lásd *Lőrincz Zsuzsa*: Az önálló magyar külügyi szervezet újjáalakításának kezdetei (1919–1921). Levéltári Szemle 44. (1994) 1. sz. 17–27. vö. *Tóth Imre*: Egy polgári arisztokrata – Kánya Kálmán (1869–1945). Pécs–Bp. 2016. 45.; vö. *Barcza György*: Diplomataemlékeim. 1911–1945. I–II. (Extra Hungariam) Bp. 1994. I. 133.; vö. *Pritz Pál*: Tanácsadás a két világháború közötti magyar külpolitikában. Külügyi Szemle 8. (2009) 3. sz. 186–196.

különböző szervezetekre vonatkozó kezdeményezések lebonyolítása, információk beszerzése és továbbítása, sajtómunkák, valamint közvetítés a Népszövetség és a magyar kormány, és további magyar szervezetek között.

A Népszövetség működése és a Genfben felállított titkárságok szerepe

Maga a Népszövetség három fő szervvel működött: a Közgyűléssel, a Tanáccsal és a Titkársággal. Az egyes kérdések kivizsgálására bizottságokat állítottak fel, azok munkáját és a hozzá kerülő anyagokat az első nemzetközi hivatalnoki gárdával rendelkező szervezet, a Titkárság készítette elő. A főtitkár a britek által kiválasztott és brit érdekeket képviselő, akkor mindössze 44 éves Sir Eric Drummond⁸ lett.⁹

A Közgyűlés – amelyen minden tagállam részt vett és minden állam egy-egy szavazati joggal rendelkezett – minden év szeptemberének első hétfőjén ült össze Genfben, és három-négy hétig ülésezett, igazi politikusi forgatagká változtatva ezzel a várost csaknem egy hónapra. A Tanács – amelyben a tagállamokat általában a külügyminiszterek képviselték – tagjai eredetileg nyolcan voltak, de számukat az évek alatt többször megemelték. A Titkárság feladata volt, hogy előkészítse a Tanács és a Közgyűlés összefüggéseit, hogy megszerkessze a Népszövetség kiadványait, illetve, hogy beszámolókat és statisztikai adatokat gyűjtsön, tartson nyilván és adjon ki a Népszövetség működésével kapcsolatban. Ezért a Titkárság egész évben kapcsolatot tartott a különböző (nemcsak tag)államok kormányaival, szakértőivel és kiküldöttjeivel, a sajtóval és a nemzetközi jellegű egyesületek képviselőivel.¹⁰ A Titkárság a jelentős politikai kérdéseket tanulmányozó politikai osztályon, a nemzetközi jogot és az egységokmány kapcsán felmerülő kérdéseket tárgyaló jogi osztályon, a gazdasági és pénzügyi osztályon, a kisebbségi kérdésekkel, valamint Danziggal és a Saar-vidékkel foglalkozó közigazgatási és kisebbségi osztályon, a forgalommal és tengerészettel foglalkozó osztályon, az információs osztályon, a gyarmati mandátumok osztályán, a szellemi együttműködés és nemzetközi hivatalok osztályán, a szociális kérdések osztályán, a higiéniai osztályon, a lefegyverzési osztályon és a Népszövetség pénzügyi igazgatásának osztályán keresztül szervezte munkáját.¹¹

Mivel a Tanács és a Közgyűlés elé kerülő anyagokat kivétel nélkül a Titkárság állította össze, képes volt a Közgyűlés elé kerülő ügyek elősegítésére vagy megakasztására. A tagállamok ezért törekedtek arra, hogy a Titkárság hivatalnokai közé saját nemzetük

8 Sir Eric Drummond hivatásos diplomata, valamint 1919–1933 között a Népszövetség első főtitkára volt. Lásd World Digital Library. <http://www.wdl.org/en/item/11565/> (letöltés 2014. aug. 23.)

9 *Ruth Henig: The League of Nations. (Makers of the Modern World. The peace conferences of 1919–1923 and their aftermath.)* London 2010. 22.

10 *Vladár Ervin: Mi is az a Népszövetség?* Bp. 1930. 23.

11 *Irk Albert: A Nemzetek Szövetsége. (Tudományos Gyűjtemény 24.) [Pécs] 1926. 56–57.*

tagjai is bekerülhessenek – annak személyi összetételében azonban egyértelmű volt az angol–francia és az általuk baráti országoknak tekintett nemzetek felülreprezentációja.¹²

A főtitkári pozíciót 14 éven keresztül betöltő és kitűnő londoni kapcsolatokkal rendelkező Drummond ugyanis a Népszövetség felállításakor olyan hivatalnokokat nevezett ki, akiket korábról ismert (ilyen volt Eric Colban,¹³ Paul Mantoux¹⁴ és A. J. Salter¹⁵), egy új hivatalnok kiválasztásakor pedig először a jelentkező nemzetiségét vizsgálta, majd a rátermettségét, végül pedig – szükség esetén – az adott államtól tájékozódott, hogy kívánatos-e a kiválasztott személy alkalmazása.¹⁶

Ennek következtében azok az államok, akiknek a képviselői magas népszövetségi pozíciókban voltak, nem is hoztak létre a magyarhoz hasonló genfi titkárságot: „a nagyhatalmak nem tartanak Genfben állandó képviseletet [...] a főtitkár és helyettesei nem csak nemzetközi tisztviselők, hanem egyszersmind állandó delegátusok, vagyis nemzetközileg fizetett nemzeti tisztviselők is. Ezt az állapotot pedig, hogy az u. n. 'nemzetközi tisztviselők' tulajdonképpen kormányexponensek, leplezni kívánják. [...] a 'bennfentes államok' nem tartják szükségesnek a Nemzetek Szövetsége mellett állandó képviseletet fenntartani.”¹⁷

Az ilyen bennfentességgel nem rendelkező többi állam viszont hamar rájött, hogy a szövetség mellett érdemes képviseletet fenntartania, amelynek az információszerzés szempontjából is kulcs szerepe lehet. Azokat az információkat ugyanis, amelyeket a népszövetségi hivatalnokok sok esetben maguk továbbítottak saját államaik felé – legyen az akár egy konkrét ügy részleteire, akár a szervezet működésére vagy személyi összetételére vonatkozó adat –, a Titkárságban egyáltalán nem vagy nem elegendő mértékben képviseltetett országok a Népszövetség mellett működő titkárságaik komoly munkája árán szerezhették meg.

-
- 12 *Jean Siotis*: The institutions of the League of Nations. In: *The League of Nations in retrospect – La Société des Nations: rétrospective*. (United Nations Library, Geneva – Series E, Guides and studies, 3.) H. n. 1983. 26.
 - 13 Erik Andreas Colban (1876. október 18. – 1956. március 28.) norvég diplomata. A Népszövetség alapításától kezdve 1930-ig a közigazgatási és kisebbségi osztály vezetője volt. 1942 és 1946 között Norvégia londoni követe, illetve a második világháborút követően az ENSZ háborús bűnököt vizsgáló bizottságának tagja volt.
 - 14 Paul Joseph Mantoux (1877. április 14. – 1956. december 14.) francia történész és diplomata. 1919–1926 között volt a Népszövetség Politikai Osztályának vezetője. Lásd <http://biblio-archiv.eunog.ch/detail.aspx?ID=32559> (letöltés 2014. aug. 23.)
 - 15 James Arthur Salter báró (1881. március 15. – 1975. június 27.) brit politikus és tudós. A Népszövetség gazdasági és pénzügyi osztályának vezetője volt az alapítástól kezdve 1930-ig. Részt vett Magyarországnak, Ausztriának és Bulgáriának pénzügyi helyreállításában. Londonba visszatérve elsősorban a közlekedésügygel foglalkozott. A második világháború alatt Washingtonban élt, majd részt vett az ENSZ felállításában. Az 1950-es években Irak pénzügyi helyreállításával foglalkozott. Lásd <https://www.doaks.org/resources/bliss-tyler-correspondence/annotations/art-hur-salter> (letöltés 2014. aug. 23.)
 - 16 *Klaas Dykmann*: How International was the Secretariat of the League of Nations? *The International History Review* 37. (2015) 4. sz. 721–744.
 - 17 Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1930. február 28. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K 107 A Népszövetségi képviselet és genfi főkonzulátus 1923–1945 (1948) iratanyaga (a továbbiakban: K 107), 64. cs. 62. t. 190.

Ilyen lett a genfi magyar iroda is, ami szervezetenként a berni magyar követség alárendeltségéként jött létre 1921-ben. 1922-ben a magyar mellett már több hasonló delegáció is létrejött, ezek közül a csehszlovákokat és a bolgárt is ezeknek az államoknak a berni képviselőjén keresztül alakították ki, míg a finnek és a lengyelek a párizsi követségükön keresztül látták el ezt a feladatot.¹⁸

A Népszövetség melletti képviselőket tekintve a magyar titkárság még az évtized végén, 1929-ben is erősnek volt tekinthető, még úgy is, hogy a genfi román képviselő Titulescu¹⁹ óhajára ekkor magasabb fokozatra emelkedett és követséggé vált. Korábban egyetlen követségi címmel rendelkező képviselő működött Genfben (Brazíliaé), de 1929-re azt is megszüntették. Ettől függetlenül Ausztria, Kolumbia, Kuba, Finnország, Lettország, Lengyelország és Jugoszlávia genfi képviselőinek élén is követek álltak. Csehszlovákia állandó képviselője a berni követ volt; követi rangban volt az Ír Szabad Állam delegátusa, míg követségi tanácsosi címben volt a kanadai, a kínai, a dán, a japán, a nicaraguai és a portugál hivatali vezető. Japánnak, Perunak és Svédországnak külön képviselői voltak emellett a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal mellett is.²⁰ A Népszövetség mellett azonban „nemcsak hivatalos személyek vannak akkreditálva, hanem egyes félhivatalos személyek is, u. n. 'observateur'-ök²¹, akiket nehéz volna a diplomaták közé sorolni, kihagyásuk pedig személyes érzésükben érintené őket.”²²

A genfi magyar képviselő megszületése

A monarchia szétesése után felálló magyar külügy 1920 végéig összesen 14 különböző rangú képviselőt állított fel: a berni a második volt, annak létesítését csupán a bécsi előzte meg.²³ Az 1921 első felében felállított, a berni követség alá sorolt genfi képviselő időben a londoni képviselőt is megelőzte pár hónappal, ami mutatja a Népszövetségnek tulajdonított jelentőséget.

A Genfben felállítandó magyar képviselő fogadtatásával kapcsolatban 1921. január végén Baranyai Zoltán²⁴ – aki ekkor az MTI tudósítójaként, illetve a berni követség sajtóelőadójaként

18 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1922. május 27. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 303.

19 Nicolae Titulescu (1882. március 4. – 1941. március 17.) román diplomata és politikus volt. 1921 és 1927 között londoni követ, eközben, szintén 1921-től kezdve Románia állandó képviselője volt a népszövetségi üléseken. 1927 és 1928 között külügyminiszter, majd 1932-ig ismét Londonba akkreditált diplomata lett. 1930-ban és 1931-ben a Közgyűlés elnöki tisztét is ő töltötte be. 1932 és 1936 között ismét román külügyminiszter lett. 1936-ban a román uralkodó II. Károly valamennyi tisztsége alól felmentette és az országból való távozásra kérte Titulescut, aki ezután Svájcban, majd Franciaországban telepedett le. Szobra ma is a Népszövetség új épületét használó genfi ENSZ Központ kertjében van.

20 Baranyai Zoltán levele Walko Lajosnak. Genf, 1929. május 29. MNL OL K 107 64. cs. 62. t. 181.

21 Megfigyelők

22 Baranyai Zoltán jelentése a Külügyminisztériumnak. Genf, 1930. február 28. MNL OL K 107 64. cs. 62. t. 190.

23 *Pritz Pál*: A bécsi követség története a két háború között. *Külügyi Szemle* 12 (2013) 2. sz. 55–68.

24 Baranyai Zoltán (1888. december 12. – 1948. október 25.) irodalomtörténész és diplomata. 1920-tól kezdve a berni magyar követség sajtóelőadója volt, majd a kezdetektől fogva részt

tevékenykedett – telefonon és személyesen is érdeklődött Drummondnál, valamint J. A. Van Hamelnél,²⁵ a Népszövetség jogi részlegének vezetőjénél. A magyar törekvéseket Van Hamel személy szerint támogatta, azonban Baranyai külön kérdésére azt javasolta, hogy a tervezett irodát lehetőleg csendben állítsák fel, és tartsák a berni követség alatt, mint annak egy speciális, Népszövetség melletti kirendeltségét.²⁶

Van Hamel javaslatának oka minden bizonnyal az volt, hogy akkor, amikor Magyarország csatlakozása a Népszövetséghez is vita tárgyát képezte a Népszövetségen belül, nem mindenki látott volna szívesen egy ilyen magyar irodát. Míg például a szövetség helyettes főtitkára, F. P. Walters²⁷ támogatta a magyar kérést, addig francia kollégája, Paul Mantoux korántsem volt ennyire rokonszenvező.²⁸ Ez a brit–francia ellentét általában tapasztalható volt a magyar ügyekkel szemben, így míg a szintén monarchikus berendezkedésű Nagy-Britanniát és Hollandiát cseppet sem zavarta a királyság, mint Magyarország államformája, annál inkább szemet szúrt ez az alakulóban lévő és a Habsburg-restaurációtól tartó kisantantnak, illetve a franciáknak.

Az ötlet azonban, hogy egy a Népszövetség mellett működő genfi képviselet a berni alatt jöjjön létre, nem volt szokatlan: 1922-ben a magyar mellett már több hasonló iroda is létrejött, ezek közül a csehszlovákokot és a bolgárt is ezeknek az államoknak a berni képviseletén keresztül alakították ki.²⁹

A magyar kormány is elfogadta Van Hamel javaslatát, és a genfi iroda a berni követség szárnyai alatt jött létre. A létrehozandó képviselet vezetésére és felállítására Gratz Gusztáv³⁰ külügyminiszter Réz Mihályt³¹ nevezte ki.³² Helyettese – Réz kérésére – Baranyai Zoltán,

vett a genfi magyar képviselet felállításában és vezetésében. 1936-ig dolgozott ebben a munkakörben, majd ezt követően a külügyminisztérium munkatársa lett. 1940 és 1941 között chicagói főkonzul. A második világháború után a párizsi békekonferencia fődelegátusa volt, majd 1947 és 1948 között az indianai Notre Dame Egyetem tanára lett. 1948-ban, Chicagóban hunyt el. Bővebben lásd Névpont – Baranyai Zoltán. <http://nevpont.hu/view/2293> (letöltés: 2016. febr. 19.)

- 25 Dr. Joost Adriaan Van Hamel (1880. október 8. – 1964. október 18.) holland jogász és politikus. 1919. június 12. és 1926. február 20. között vezette a Népszövetség Főtitkárságának Jogi Osztályát. <http://www.lonsea.de/pub/person/5355> (letöltés 2019. jún. 17.)
- 26 Sir Eric Drummond, valamint Joost A. Van Hamel feljegyzései. United Nations Archives, Genf (a továbbiakban UNA), League of Nations Archives (a továbbiakban LNA), R 574 Communications with the Hungarian Government (a továbbiakban R 574), 11/8609x/5742.
- 27 Francis Paul Walters brit százados a Népszövetség bukása után több, a Népszövetséget bemutató könyvet is megjelentetett. Lásd *The American Science Review*. 46 (1952) 4. sz. http://www.jstor.org/stable/1952129?seq=1#page_scan_tab_contents Vö. *The Spectator Archive*. 1933. február 10. <http://archive.spectator.co.uk/article/10th-february-1933/6/the-league-of-nations-secretariat-with-a-frenchman> (letöltés 2019. jún. 17.)
- 28 UNA LNA R 574 11/8609x/5742.
- 29 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1922. május 27. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 303.
- 30 Gratz Gusztáv (1875. március 30. – 1946. november 21.) politikus, történész, a Huszadik Század című folyóirat egyik alapítója. 1917-ben pénzügyminiszter, 1921-ben külügyminiszter.
- 31 Réz Mihály (1878. szeptember 16. – 1921. május 26.) Tisza István köréhez tartozó jogász professzor, 1920–1921 között a Népszövetség mellett működő magyar képviselet vezetője volt. Bővebben lásd *Varannai Zoltán: A nemzetiségi kérdés mint fajok harca. Réz Mihály nemzetiségpolitikai nézetei*. Európai utas 11. (2000) 4. sz. 52–53.
- 32 Réz Mihály levele Eric Drummondnak. Genf, 1921. február 26. UNA LNA R 574 11/8609x/5742.

„titkárnője” pedig Vuchetichné Fáy Serafin lett. Az iroda neve Magyar Királyi Titkárság a Nemzetek Szövetsége Mellett lett.³³ Réz Mihály el is kezdte kidolgozni a gondjaira bízott titkárság működési szabályzatát,³⁴ amelyről még korábban így írt: „A kormányval való levelezést, a Népligával³⁵ való írásbeli érintkezést, akciók inicializálását, a követségekkel és a lekapcsolt területek kisebbségeivel való levelezés³⁶ munkáját magamra vállaltam. Helyettesem feladata, betegségem ideje alatt³⁷ az lesz, hogy a Népliga főtítkárságával való szóbeli üzeneteket (feljegyzések alapján) közvetítse s a függő ügyek napi állásáról informáljon. [...] A Népliga melletti magyar szekretariátus sikeres működésének első alapfeltétele az, hogy a Népliga melletti akció egészen az ő kezében fusson össze, s hogy se a kisebbségek sem a társadalmi egyesületek a külügyminisztériumtól független akciót ne kezdjenek [...] Óhajandónak tartanám tehát, hogy jövőre a kisebbségek a külügyminisztérium útján a magyar szekretariátushoz forduljanak részletes információkért amint az pl. a Bocskay egylet részéről máris megtörtént s petícióikat is ezen az úton nyújtásuk be. Esetleges jogi és formai tévedéseknek³⁸ így eleje fog vétetni s paralell akciók egymást nem fogják zavarni. [...] A társadalmi egyesületek közül különösen a Külügyi Társaság volna kapcsolatba hozandó a magyar szekretariátussal. A Külügyi Társaság³⁹ kiadványai közlendők volnának velem, és ami még fontosabb, közlendők volnának információ és véleményezés végett az Union des Associations üléseire készülő javaslatok. Hogy ez idáig

33 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixnek. Genf, 1921. szeptember 19. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 41.

34 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixhez. Genf, 1921. május 21. MNL OL K 107 1. s. 2. t. 45.

35 A Nemzetek Szövetségének másik, nem hivatalos megnevezése, amelyet elsősorban az 1920-as évek során szintén gyakran használtak.

36 Ahogy azt a bevezetőben is láthattuk, az egyik legfontosabb, a Népszövetség elé került magyar kérdés a kisebbségek helyzete, azon belül is az optánkérdés, azaz az új határok meghúzása után is a magyar állampolgárságot választók földjeinek kisajátítása volt. Annak, hogy a Népszövetséghez érkező magyar petíciók ilyen nagy számban érkeztek ebben a kérdésben, mindekelőtt az volt az oka, hogy a korszakban a kisebbségvédelem kérdését egyértelműen a Népszövetséghez rendelték, így a magyar kormány hiába próbálkozott akár szövetségeseinél, akár közvetlenül a kisantant kormányainál lépéseket tenni a kérdésben. A kisebbségek kapcsán azonban a Népszövetség rendre elnapolta a döntést, és így egy csaknem egy évtizedig húzóódó játszma vette kezdetét a magyar kormány és magyar kisebbségek, a kisantant, valamint a felek támogatói között, amelyhez kiváló terepet biztosított a Népszövetség bürokráciája és sokszor kusza működése.

37 Réz Mihály hirtelen betegedett meg. Habár nem gondolta súlyosnak az állapotát, 1921. május 26-án belehalt a gyors lefolyású betegségbe.

38 A Népszövetség a hozzá eleinte beérkező magyar petíciókat és egyéb megkereséseket rendre formai hibára hivatkozva nem vizsgálta ki. Ez az érv jogos volt, ugyanis a magyar szervezetek valóban nem ismerték sem a formai követelményeket, sem a Népszövetség belső működését. Ezért a genfi iroda ebből a szempontból is kulcsfontosságú volt.

39 A Magyar Külügyi Társaság és a genfi iroda között különösen az első években ellentét húzóódott, ami az évek alatt finomodott ugyan, de nem szűnt meg. Ennek egyrészt személyi oka volt, másrészt az, hogy a genfi irodában dolgozók a Népszövetség alapeszméivel a magyar ügyek képviselője mellett is azonosulni tudtak, és pontosan látták, hogy a revizionista magyar törekvések csak megfelelő érvelés mellett tudnának egyáltalán porondra kerülni a szervezetben. Ettől függetlenül a Népszövetség üléseire érkező magyar delegátusok között természetesen rendre megtaláljuk a Külügyi Társaság központi szereplőit.

nem történhetett még meg, miután nem volt itt még magyar szekretariátus, annak a hátrányát mutatják a Külügyi Társaság párizsi kiküldöttjei által ott előterjesztett javaslatok. Bármily nehezemre esik utólagos kritikát gyakorolni azok felett, kénytelen vagyok vele, miután azok a júniusi genfi gyűlésen is újra előkerülnek.”⁴⁰

Ugyanitt, a Népszövetséggel kapcsolatban a következőt írta: „A Népliga szervezete számos oly hiányt mutat, melyek máris mutatkoznak, s melyekre nézve felszólításra részletes kritikát és javaslatokat vagyok kész kidolgozni. [...] A bukaresti, prágai és belgrádi külképviselet nagyban elősegítheti az ügyek menetét, ha sürgős esetekben a kisebbségek által küldött adatokat a magyar szekretariátushoz közvetíti. Még fontosabb volna azonban, [...] hogy az illető követségek a kisebbségekre vonatkozó újabb rendelkezésekről, törvényekről, eljárásokról, meghatározott időnként engem rendszeresen értesítsenek, nehogy esetleg olyan törvény vagy rendelet vagy eljárás ellen panaszkodjunk, mely időközben visszavonatot. [...] A nagyhatalmaknál akkreditált követeink, akik Népliga ügyekben nagyon sokszor felvilágosíthatnának, vagy akik információink alapján felvilágosíthatnák az ottani Conseil⁴¹ tagokat. Sürgős esetben pedig az ügyemet érdekében az ottani Conseil tagoknál közbeléphetnének. [...] Végül kérem a külügyminisztériumot, méltóztassanak engem a kisebbségek ügyeiben tett diplomáciai lépések állásáról lehetőleg tájékoztatni.”⁴²

1. kép

Réz Mihály portréja.

A Tisza István köréhez tartozó Réz Mihály egyetemi tanárként került ki Genfbe az első világháborút követően azzal a feladattal, hogy szervezze meg a genfi magyar iroda felállítását. (<https://hu.wikipedia.org>)

40 Réz Mihály első tervezete a N. Sz. mellett működő magyar Titkárságra. Genf, 1921. február 21. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 46–50.

41 A Nemzetek Szövetségének Tanácsa. Mivel az érdemi döntések itt dőltek el, ezért a Tanács tagjainak támogatását mindenképp meg kellett szerezni a sikeres képviselőhöz.

42 Réz Mihály első tervezete a N. Sz. mellett működő magyar Titkárságra. Genf, 1921. február 21. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 46–50.

Nagyjából másfél hónappal később az akkor frissen kinevezett új külügyminiszter, Bánffy Miklós⁴³ jóváhagyta Réz javaslatait a titkárság szervezetére vonatkozóan.⁴⁴ Emellett levélben kérte Apponyit, hogy az általa vezetett Külügyi Társaság tegyen eleget Réz Mihály kéréseinek.⁴⁵ Ugyanekkor kérte a Réz által javasoltak betartását a belgrádi (Magyary Antal), a bukaresti (Hóry András) és a prágai (Tahy László) követektől,⁴⁶ valamint a stockholmi (Barcza György), a hágai (Wettstein János), a római (gróf Nemes Albert) és a párizsi (Práznovszky Iván) képviselővezetőktől is.⁴⁷

Az értesítés nemcsak a kirendeltségek felé történt meg – az MTI már csaknem egy hónappal korábban tájékoztatta a nyilvánosságot, azaz a potenciálisan kérvényt vagy panaszt benyújtókat is: „A Népliga mellett az egyes államok titkárságokat állítanak fel abból a célból, hogy ott az illető államot képviseljék, a kormány és a főtítkárság közötti érintkezést közvetítsék. A titkárság vezetőjét a külügyminiszter jelöli ki s erről a követtség útján a Népliga főtítkárságát értesíti. [...] A Népliga melletti titkárság van hívatva az illető államra és az attól elszakadt fajokon kisebbségekre vonatkozó adatokkal ellátni a főtítkárságot, amely viszont a Népliga tanácsát informálja. Ugyancsak a titkárság továbbít s indokol meg minden kisebbségi panaszt, mely az illető államtól elszakadt fajokonoktól megfelelő megbízólevél kíséretében hozzá érkezik. [...] A Népliga tanácsa, tekintettel az általa intézett ügyek kényes voltára, rendkívül szigorú a formák, terminusok és adatok kérdésében. Ennek folytán okvetlen szükséges, hogy a nyelvi és vallásos sérelmekre vonatkozó összes petíciók feltétlenül helytálló és bizonyítható részletes adatokon alapuljanak. Szükséges továbbá, hogy mindazok, akik a Népligához akarnak fordulni a formák kérdésében a titkárság vezetőjétől kérjenek felvilágosítást, a petícióikat a titkársághoz küldjék, amely egyedül van abban a helyzetben, hogy a beadás helyes időpontját megítélhesse.”⁴⁸

Emellett a Népszövetség működésének megismertetése céljából Baranyai egy kézikönyv szerkesztését is elvállalta,⁴⁹ mivel úgy látta, hogy „a kisebbségi jogokat védő szerződések és különösen a szerződéseket applikáló népszövetségi határozatok, illetőleg

43 Bánffy Miklós gróf (1873. december 30. – 1950. június 6.) politikus, író és rendező volt, aki 1921. április 14. és 1922. december 19. között a Magyar Királyság külügyminiszteri posztját is betöltötte. Távozását követően visszaköltözött Erdélybe, ahol kérvényezte a román állampolgárságot. A két világháború közötti időszakban is folytatta szépirodalmi tevékenységét (műveit Kisbán Miklós néven adta ki) és az erdélyi irodalmi és kulturális élet egyik vezetőjeként működött.

44 A Külügyminisztérium utasítása. Leirat Réz Mihálynak. MNL OL K 107 1.cs. 2. t. 55.

45 Bánffy Miklós levele Apponyi Albertnek. Budapest, 1921. április 21. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 52.

46 Bánffy Miklós levele Magyary Antalnak, Hóry Andrásnak és Tahy Lászlónak. Budapest, 1921. április 21. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 53.

47 Bánffy Miklós levele Barcza Györgynek, Wettstein Jánosnak, gróf Nemes Albertnek és Práznovszky Ivánnak. Budapest, 1921. április 21. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 54.

48 Az MTI jelentése. Genf, 1921. március 7. MTI hírarchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

49 Baranyai folyamatosan foglalkozott a kisebbségi jogok alakulásával. 1922-ben jelent meg a magyar közönségnek írott tanulmánya a kisebbségi jogok védelméről; 1929-ben pedig „A kisebbségi jog fejlődése és reformja a Nemzetek Szövetségénél”, majd 1931-ben „A kisebbségi szerződések létrejötte” című tanulmánya.

az ezekből folyó eljárás sem a Csonkamagyarország, sem az elszakított területek magyarságának köztudatába át nem ment”.⁵⁰ Ezért a végül több kiadást is megélt, *A kisebbségi jogok védelme* című könyv⁵¹ célja az volt, hogy „a kisebbségi szerződéseket és a reá vonatkozó tudnivalókat (népszövetségi eljárás, beterjesztett panaszok stb.)”⁵² megismertesse.

A genfi titkárság tehát megkezdte felállítását és betagozódását az akkor épp kiépülőben lévő önálló magyar külügyi rendszerbe. Réz Mihály ekkor azonban már súlyos betegséggel küzdött, ezért a hivatal érdemi vezetése Baranyai Zoltánhoz került, aki Parcher Félix berni ügyvivő segítségével szervezte meg a munkát: „Az ügyvivő úrnak nagy hálaival tartozom azért, hogy az egyes hivatalokban tett látogatásaink alkalmával sohasem mulasztotta el beszélgetéseiben az illetékes fórumoknál a magyar titkárság pozícióját megszilárdítani és emelni. Az ügyvivő úr támogatása e körülmények között igen becses számomra.”⁵³ Réz Mihály nagyjából két héttel ennek a levélnek a kelte után elhunyt.

A genfi magyar titkárság működésére vonatkozó szabályzatot Réz Mihály kezdte tehát el kidolgozni, majd Baranyai Parcher és a külügyminiszter segítségével és jóváhagyásával véglegesítette.⁵⁴ Réz halálával Baranyait bízták meg a képviselőlet vezetésével is,⁵⁵ aki azonnal meg is kezdte munkáját és a képviselőlet lehető legjobb kialakítása érdekében a Népszövetség Főtitkárságának és a többi, Népszövetség mellett működő nemzeti titkárságok szervezetét is megvizsgálta.⁵⁶

A már kialakult ügymenetet Baranyai így írta le a külügyminiszternek: Ha a Népszövetség valamilyen kérdésben választ vár, akkor levelet (jegyzéket) küld a kérdésről a külügyminiszternek. A leveleket a főtitkár (vagy a helyettese) vagy a Tanács elnöke írja alá. „Minden ilyen körlevélből egyúttal annyi másolatot küldenek az egyes kormányokhoz, ahány példányban kapják ezek a kiadványokat. [...] A N. SZ. minden kiadványából, körleveléből, körjegyzékéből a M. Kir. Külügyminisztérium egyenes, postai úton (kb. másod-harmad naponként expedálva) négy francia példányt kap; ha valamely kiadvány külön angolul is megjelent, ebből még egy külön példányt is küldenek. [...] Véleményem szerint, már időnyeres szempontjából is, kívánatos, hogy az egyes főtitkársági ügyosztályok és szakminisztériumok, valamint egyéb kormányzati hivatalok között egyenes és minden formáság nélkül való összeköttetés fejlődjék ki a speciális részletkérdések megtárgyalására, adatok gyűjtésére. E közvetlen érintkezés Magyarországnak, folyton fokozódó bekapcsolódását a N. SZ. munkálataiba mindenestre előbbre fogja vinni. Tudomásom van a következő közvetlen érintkezésekről: Section économique – Statisztikai Hivatal; Coopération Intellectuelle – MTA és Felsőoktatási

50 Baranyai Zoltán levele a Külügyminisztérium Politikai Osztályának. Genf, 1921. május 15. MNL OL K 107 48. cs. 41/ c.

51 *Baranyai Zoltán: A kisebbségi jogok védelme*. Bp. 1922.

52 Baranyai Zoltán levele Danilovics Pálnak. Genf, 1921. július 14. MNL OL K 107 48. cs. 41/c.

53 Baranyai Zoltán bizalmas levele. Genf, 1921. május 8. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 336.

54 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixhez. Genf, 1921. május 21. MNL OL K 107 1. s. 2. t. 45.

55 Baranyai Zoltán levele Eric Drummondnak. Genf, 1921. június 14. UNA LNA R 574 11/8609x/5742. Vö. Parcher Félix levele Eric Drummondnak. Bern, 1921. június 12. UNA LNA R 574 11/8609x/5742.

56 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1921. június 15. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 43.

2. kép

Parcher Félix portréja. Dr. terjékfalvi Parcher Félix a berni követ-ség vezetője, aktívan részt vett a genfi iroda felállításában és gyakorlati működésének kialakításában. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2800-1951.

Egyesület Grósz Emil bizottsága; Section d'Hygiène – Grósz Emil és Népjóléti Minisztérium (ez utóbbi hiányosan válaszol); Munkaügyi Hivatal – Statisztikai Hivatal; Section d'Information – Külügyminisztériumi Sajtóosztály. [...] Újabban ajánlottam a Főtitkárságnak a Bulletin de Statistique küldését a következő egyesületek címére: Közgazdasági Társaság, OMGE és GyOSz. [...] A szakminisztériumok azonban kérhetik az őket érdeklő szakkiadványokat (pl. a Kereskedelemi Minisztérium a Bulletin de Statistique-ot).⁵⁷

Baranyai tehát fontosnak tartotta, hogy a különböző magyar szervezetek személyes érintkezésben legyenek a Népszövetséggel, mivel ez nemcsak egyszerűsít ügymeneteket, de véleménye szerint fel is keltené a Főtitkárság érdeklődését a magyar kérdések iránt. Véleménye szerint ezért a nagy társadalmi szervezeteknek, egyesületeknek, intézményeknek jól megírt angol vagy francia nyelvű memorandumokat kellene betérjeszteniük a közgazdaság, a közlekedésügy, a vámügy, a statisztika, a nemzetközi jog, a jótékony-ság, a kisebbségi ügyek, a közegészségügy, a társadalmi kérdések (leánykereskedelem, ópium, kokain, pornográfia stb.), a szellemi munka nemzetközi együttműködése, az európai újjáépítés, a lefegyverzés és a nemzetközi intézmények témaköreiben.⁵⁸ Baranyai javaslata nem maradt reakció nélkül, ugyanis „a külügyminisztérium a társmisztériumokkal karöltve felszólítást intézett a [...] társadalmi egyesületekhez és szervezetekhez a Nemzetek Szövetségével felveendő érintkezés tárgyában. A felkérésre beérkező válaszokat /memorandumokat, elaborátumokat stb./ esetről esetre a Nemzetek Szövetségéhez való betérjesztés céljából Nagyságodnak fogom megküldeni. – Jelen rendeletemhez mellékelten megküldöm az 'Országos Stefánia Szövetség Anyák és Csecsemők Védel-

57 Baranyai Zoltán levele Daruváry Gézának. Genf, 1923. április 14. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 614–617.

58 Baranyai Zoltán feljegyzése. 189/pol.–1922. szám. Tárgy: A N. SZ. érintkezése a magyar közléttel. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 618–620.

mére' angol nyelvű memorandumát, melyben az egyesület célját és egy évi működését ismerteti azzal, hogy azt a Nemzetek Szövetségéhez eljuttatni szíveskedjék.”⁵⁹

A Népszövetséggel és a genfi magyar irodával kapcsolatos ellentétek a külügyön belül

A teljesség igénye nélkül röviden szót kell ejteni azokról az összetett ellentétekről, amelyek a Népszövetséggel és a genfi magyar titkársággal kapcsolatban merültek fel magyar részről. Habár a magyar vezetés, más megoldás nem lévén, elismerte a Népszövetség és a magyar tagság fontosságát, mégis maga is bizalmatlan volt a szervezettel szemben – ahogy láthattuk, nem alaptalanul. Ennek az ellentétnek az egyik gyökere röviden úgy írható le, hogy míg a Népszövetség egy internacionális szervezetként aposztrofálta magát, addig a magyar külpolitikát épp a nacionalizmus határozta meg.⁶⁰

Emellett a Népszövetség működése önmagában is megkérdőjelezhető volt, amit Teleki Pál így foglalt össze 1925 októberében, a német népszövetségi csatlakozás előkészítésének időszakában: „Tény, hogy a népszövetség Wilson eszméje, amit előszeretettel hangoztatnak, a magasztos ideálokból azonban kevés maradt meg, mert a népszövetség most nem egyéb mint Wilson-eszme Clemenceau-féle átalakításban. A nemzetek szövetsége most az előtt a fordulópont előtt áll, hogy képes lesz-e a wilsoni eszmék megvalósítására vagy csak arra lesz-e jó, hogy a külügyminiszterek diplomáciai érintkezését a maga évenkénti üléseivel kevésbé feltűnővé és könnyebbé tegye. A népszövetségi tanács nem önálló szerv; mögötte áll a nagykövetek tanácsa politikai kérdésekben és a francia vezetés alatt álló legfőbb haditanács maradványa katonai kérdésekben a maga nagy befolyásával. [...] Nem akarok hadjáratot vezetni a népszövetség ellen atekintetben, bennmaradjunk-e; de megfontolás tárgyává akarom tétetni, mert vannak okok, melyek a bentmaradás mellett szólanak, vannak, melyek ellene.”⁶¹

Az MTI jelentéseit és a korabeli sajtót végig nézve azt tapasztalhatjuk, hogy a kortársak az 1920-as évek elején gyakran támadták a népszövetségi képviselőket (így Bánffy Miklóst vagy Baranyai Zoltánt) is azzal, hogy nem állnak ki megfelelő vehemenciával a magyar ügy mellett és a kisantanttal szemben. Eközben Genfből nézve a Magyar Külügyi Társaság és más szervezetek munkája volt problémás – erről Baranyai így írt 1922-ben: „A Nemzetek Szövetsége intenciója az, hogy a tagállamok kormányaival, kormányhivatalokkal és kormányférfiakkal közvetlen, szoros és fesztelen érintkezést tartson fenn, részint levelezés, részint látogatás, részint az egyes kormányok genfi képviselői (titkárságai) útján. Minden egyéb, magán jellegű közvetítés okatlan,

59 Gróf Khuen-Héderváry Sándor a külügyminisztérium politikai osztálya vezetőjének levele Baranyai Zoltánnak. Budapest, 1924. április 5. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 610.

60 *Zeidler Miklós: A Nemzetek Szövetsége a magyar külpolitikai gondolkodásban.* In: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. A VI. Hungarológiai Kongresszus, Debrecen, 2006. augusztus 22–26., szimpóziumának anyaga. Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Bp. 2006. 151–177.

61 Teleki Pál szegedi beszéde. Az MTI jelentése. 1925. október 18. MTI hírchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

fölösleges és zavart okozó. [Pierre Comert, a Népszövetség sajtóosztályának vezetője] Nem tartja tehát helyesnek azt, hogy a Nemzetek Szövetségének támogatására alakult különböző magánegyesületek (pl. nálunk a Külügyi Társaság),⁶² eredeti hivatásuktól eltérően, ilyen közvetítéssel, amúgy is céltalanul próbálkozzanak. Ellenben ezen egyesületek hivatása volna a N. Sz. munkásságának ismertetése, mivel a Külügyi Társaság – a Főtitkárság szerint – alig foglalkozik.”⁶³

A fenti idézet egyébként jól tükrözi a Népszövetség álláspontját és egy, a korszakban erősen jelenlévő, nemcsak a magyar egyesületeket érintő kölcsönös félreértelmezést: míg az olyan szervezetek, mint a Népszövetségi Ligák Uniója vagy az Interparlamentáris Unió – az 1920-as években a magyarok mindkettőben nagy erővel képviseltették magukat – úgy tekintettek magukra, mint a Népszövetség számára is mankót adó, annak politikájára nyomást gyakorolni képes szervezetek, addig a Népszövetség ezt teljességgel elutasította és ezekre kizárólag mint a Népszövetséget népszerűsítő társaságokra tekintett.⁶⁴

Baranyai – mint a Népszövetség mellé kirendelt közvetítő – a feladata szerint járt el, amikor a Népszövetségből érkező hasonló kritikákat továbbította és a problémának a Népszövetség által kért megoldását kereste. Ezzel azonban érthetően sok haragost szerzett, többek között a hasonló sorai miatt: „Szerény véleményem szerint a Külügyi Társaság nem foglalkozik azzal, ami tevékenysége főoldala kellene, hogy legyen, a N. SZ. szervezetének és munkásságának ismertetésével. Lapjaink tele vannak a legtévesebb és leprimitívebb véleményekkel a N. Sz-et illetően, még közéletünk kitűnőségei is, mint pl. újabban Berzeviczy Albert, elhibázott véleményeket kockáztatnak meg a N. Sz-ről és különösen a kisebbségi jogok védelméről. [...] Ez természetesen egyáltalán nem könnyíti és gyorsítja a különböző magyarországi szaktevékenységek, speciális organizációk stb. bekapcsolódását az itteni munkálatokba. [...] A Külügyi Társaság nemcsak hogy semmit nem tesz a téves mentalitás eloszlatása érdekében, hanem elhibázott politikájával ezt mintegy előidéz. A Külügyi Társaság, ahelyett, hogy a N. SZ. eszméit és ezáltal a N. Sz. és Magyarország viszonya szorosabbra fűzésének ügyét szolgálná, valami sajtósággá igyekszik emelni a Külügyi Társaságot, illetőleg az Union des Associations de la Société des Nations-t. [...] a Külügyi Társaság útja téves és veszedelmes út.”⁶⁵

62 Valójában itt a Magyar Népszövetségi Egyesületről van szó, amely a Magyar Külügyi Társaság egyik főosztályaként jött létre – tehát a Külügyi Társaságnak ez valóban célja volt, de távolról sem kizárólagosan. A Külügyi Társaság munkáját bővebben lásd: *Zeidler Miklós: A Magyar Külügyi Társaság és folyóirata: a Külügyi Szemle (1920–1944)*. Külügyi Szemle 1. (2002) 1. sz. 151–176.

63 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1922. december 13. MNL OL K 107 47. cs. 38. t. 242.

64 Ezt bővebben lásd *Jean-Michel Guieu: La SDN et ses organisations de soutiens dans les années 1920. Entre promotion de l'esprit de Genève et volonté d'influence*. <https://www.cairn.info/revue-relations-internationales-2012-3-page-11.htm#> (letöltés: 2019. jan. 10.) Vö. A népszövetségi Ligák teljes ülése Genfben. Beszélgetés dr. gróf Zichy Ernővel, a magyar kisebbségi mozgalom egyik vezérével. Komárommegyei Hírlap 2. (1930) 27. sz. 1–2.; Európai nemzeti kisebbségek kongresszusainak határozatai (1925–1937). (Documenta Historica 30.) Ford., s. a. r. Eiler Ferenc. Szeged 1996. 11–13.

65 Baranyai Zoltán levele Török Bélának. Genf, 1923. május 23. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 296.

Baranyai egy héttel korábban azt is nehezményezte a külügyminiszternél, hogy míg a Külügyi Társaság tagjai gyakran járnak Genfben, addig a Külügyminisztérium alkalmazottjai alig – ezért javasolta, hogy azok, akik a Népszövetséggel kapcsolatos feladatokat látnak el a minisztériumokban, legalább felváltva, néhány hetes tanulmányutakra látogassanak ki: „Később, hasonló módon az egyes szakminisztériumok tisztviselőit is be lehetne vonni a kiküldöttek soraiba. Viszont a Külügyi Társasági tagok tanulmányi és turisztikai útjai elmaradhatnának, amiből, szerény véleményem szerint, semmi kár sem esik a magyar közélet és közönség külpolitikai nevelése szempontjából.”⁶⁶

Az ellentét tehát nem csitult, sőt, Baranyai 1923 októberében engedélyt kért arra, hogy egy rágalmozó cikk miatt sajtópert indíthasson.⁶⁷

A Baranyait ért kritikákkal Kánya Kálmán külügyminiszter-helyettes is kénytelen volt foglalkozni – Parcher Félixnek címzett levelében így írt erről: „E támadások és panaszok legnagyobb része a magyar Külügyi Társaságtól indul ki. A támadások háttérében valószínűleg személyi momentumok és aspirációk rejtőznek, mi kitűnik abból is, hogy a Külügyi Társaság vezető férfiainak egyike és másika nyíltan pályázik Baranyai állására, illetőleg annak helyére valamely protege-jét szeretné beültetni.”⁶⁸

A Baranyai ellen felhozott vádak a külügyminisztérium vizsgálta, és végül Baranyait nem mozdították el a helyéről, sőt, a későbbiekben is a genfi iroda kulcsfigurája maradt. A Népszövetséggel szemben tanúsított jogos bizalmatlanság azonban újra és újra előkerült, és a hasonló viták kapcsán Baranyai rendre a szervezet pozitívumaira hívta fel a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a szervezet kulcsfontosságú a magyar külpolitikai érdekek képviselésében, épp csak meg kell tanulni a Népszövetségben ideológiájának megfelelően tematizálni a magyar célokat.⁶⁹

Ilyen viharos kezdettel indult tehát a genfi képviselő, amelynek működése és szerepe az évek során folyamatosan tisztázódott le – azzal párhuzamosan, ahogyan a népszövetségi tagok a szervezet működését is kiismerték és ahhoz illeszkedő, de a magyar külpolitikai célokat szolgáló stratégiákat tudtak kialakítani.

A képviselő működésben – az első évek

A Bern alá rendelt és azzal szorosan együttműködő genfi iroda vezetését ellátó Baranyai Zoltán néhány irodai alkalmazott (Fáy Seraphint előbb Kilényi Mária⁷⁰, majd Dr. Mattyasovszky Erzsébet váltotta fel⁷¹) segítségével dolgozott. Szabadsága idején helyettesítését a berni követség látta el.⁷² A genfi titkárság 1923. augusztus 1-jétől alkalmazkodott

66 Baranyai Zoltán levele Daruváry Gézának. Genf, 1923. május 15. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 611–613.

67 Baranyai Zoltán távirata Budapestre. Genf, 1923. október 29. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 143.

68 Kánya Kálmán levele Parcher Félix berni követnek. Budapest, 1923. december 13. MNL OL K 64 12. cs. 41. t. 673 res.

69 A hasonló vitákat bővebben lásd: *Zeidler M.*: A Nemzetek Szövetsége i. m.

70 Baranyai Zoltán levele Parcher Félixnek. Genf, 1922. május 27. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 254.

71 Dr. Mattyasovszky Erzsébet lapja a Névjegyzékben. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 219.

72 Baranyai Zoltán levele Eric Drummondnak. Genf, 1923. július 26. MNL OL K 107 47. cs. 38. t. 226. Vö. UNA LNA R 574 11/8609x/5742.

a külképviseleti hatóságoknál akkor szokásba vett ügykezeléshez,⁷³ így minden külképviseleti hatóságról szóló külügyminiszteri rendelet teljes mértékben vonatkozott a genfi irodára is.⁷⁴

Az alapvetően nem diplomata képesítésű és így az apparátusba 1921-ben frissen belépő Baranyai számára ez nem ment zökkenőmentesen,⁷⁵ és a helyzetet a folyamatos anyagi gondokkal küzdő magyar állam finanszírozási problémái is nehezítették.⁷⁶ A genfi képviselet forgalmát ugyanakkor jól mutatja, hogy 1924-ben összesen 618 jelentést terjesztett fel a külügyminisztériumnak, míg összesen 1207 iktatott ügydarabja volt.⁷⁷

Az adminisztratív nehézségek ellenére az érdemi munka megkezdődött. Baranyai munkájának nagy részét a Népszövetség és a magyar kormány közötti hivatalos közvetítés mellett az információszerzés tette ki. A már meglévő kapcsolati hálóját felhasználva igyekezett információkhoz jutni az akkoriban éles vita tárgyát képező, de magyar szempontból kétségtelenül legfontosabb kérdésben, a magyar csatlakozással kapcsolatban: „a Nemzetek Szövetségének most beveződött tanácsulése alatt egy főtítkárságbeli jó ismerősömtől úgy értesültem, hogy a tanácsbeli képviselők között megbeszélés tárgyát képezte egy vacsora alkalmával, azonkívül máskor is az a hír, amelyet a N. Sz.-be való belépésünk és IV. Károly király ügyének összefüggéséről a német sajtó [...] kezdett terjeszteni. Hallotta, hogy a tanácsi Képviselők és a Főtítkárság pol. osztályán azt a véleményt pertaktálták, hogy – amennyiben e szándék igaznak bizonyul – meg kell akadályozni Magyarország fölvételét. [...] aznap este elküldtem egy cáfolatot, amely még az ülészak folyamán meg is jelent. [...]”⁷⁸ Pár nappal később, ugyancsak ezzel kapcsolatban a következőket jelentette: „A N. Sz. Főtítkárságának főtisztviselőivel eddig is kitűnő viszonyban voltam, a fiatalabb tisztviselők (alosztályfőnökök) közül többel bizalmasabb érintkezésben állok, amely viszony új megbízatásomban természetesen csak megerősödött. Sir Eric Drummond-dal egy fogadás alkalmával kb. tíz percig beszélhettem, azonkívül – más alkalmakkor – huzamosabban beszélhettem Anzilotti hely. főtítkárral, valamint három osztályfőnökkel (directeur). Jóformán egyhangúlag kifejezték azt a reményüket és egyúttal véleményüket, hogy fölvételünk ügyében szeptemberben semmi akadály nem fog fölmérlülni. [...] E kérdésről részletesebben Major Abraham-mal, a pol. osztály hely. főnökével volt alkalmam újabban is eszmecsere-t folytatni. Major Abraham (angol) az utódállamok és Balkán ügyeinek referense. Kifejtette, hogy az a körülmény, hogy a békeszerződés határozmányai szeptemberben nem lesznek még teljesen végrehajtva, nem lehet a fölvétel

73 A Külügyi Közlöny 1922. évfolyamának 8. számában közzétett 5365/1a.1922. számú rendelet.

74 Baranyai saját maga által javított és jegyzetelt feljegyzése. Genf, 1924. január 22. – Javítva Genf, 1924. január 29. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 30.

75 Lásd pl. Ambróczy levele Baranyai Zoltánnak. Budapest, 1923. július 6. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 36.

76 Lásd pl. Baranyai Zoltán levele Daruváry Gézának. Genf, 1923. május 15. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 611–613.

77 Baranyai Zoltán levele a Külügyminisztériumnak. Genf, 1925. május 22. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 6.

78 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1921. július 13. MNL OL K 107 47. cs. 39. t. 45.

akadálya. Fő, hogy az erre irányuló teljes és őszinte jószándékunkat be tudjuk bizonyítani. [...] Az a határozott véleménye, hogy Románia vagy Jugoszlávia ellenzése nem esik súllyal a nemzetek közvéleményében. Szerinte nagyon fontos Csehszlovákia magatartása Beneš tekintélye és népszerűsége miatt. [...] Abraham törhetetlen híve a N. Sz.-nek és universalitása eszményének. Magyarország fölvétele is egy lépés volna a cél felé. Ő mindent meg fog tenni, ami csak tőle függhet, hogy elősegítse tanácsaival, fölvilágosításaival fölvételünket.”⁷⁹

Néhány hónappal később ugyanebben a témában így jelentett: „A Népszövetség Főtitkárságán levő barátainknak az a véleménye, hogy fölvételünk nagy nehézségekkel fog járni, ha a királykérdésben kielégítő nyilatkozatot nem adunk és ha nyugati megyéket simán át nem adjuk, illetőleg ha ez utóbbira vonatkozólag szövetséges főhatalmak nem akceptálják a magyar álláspontot. Cseh és román részről erős mozgalom indult meg fölvételünk ellen, akciót maga Beneš fogja vezetni.”⁸⁰ Két nappal később még egy hátráltató tényezőre hívta fel Bánffy figyelmét: „Megbízható hírek szerint fölvételi bizottságban követelni fogják, hogy numerus clausus törvény, mint kisebbségi cikkebe ütköző visszavonására kötelező ígéretet adjunk. Kérek mielőbb postán statisztikát, hány nemmagyar tannyelvű iskola van Csonkamagyarországon iskolafajok szerint, helységeket föltüntetve, esetleg idegennyelvű tankönyveket és tanterveket is. Ez fölvételnél mindjárt szőnyegre kerül.”⁸¹ A magyar felvételre végül egy évvel később, 1922 őszén került sor – a tárgyalások során a genfi képviselő végig közvetítői tevékenységet végzett.

Baranyai informátori és javaslattevési tevékenysége a Népszövetséget illetően vagy azaz kapcsolatban széles skálán mozgott. Török Béla követségi tanácsosnak például így írt: „Frederick Whelen úr, a League of Nations Union (angol népszövetségi titkárság) egyik vezetője, vasárnap vagy hétfőn Budapestre érkezik, valószínűleg a Hungáriában fog megszállni és mindjárt fel fog keresni. Légy kedves őt a külügyminiszter úrnak, Kánya követ úrnak és a külügyminisztérium többi vezető embereinek bemutatni, esetleg kalauzolására valakit mellé adni. Whelen úr egyik szervezője a hatalmas League of Nations Unionnak, amely komoly tényező az angol közvélemény külpolitikai irányításában. Whelen urat talán egyúttal föl lehetne kérni arra is, hogy tanulmányozza a Magyar Külügyi Társaság szervezetét és munkásságát és adjon tanácsokat e társaság munkásságának helyesebb irányítására.”⁸²

A genfi képviselő egy fontos eleme volt a minden szeptemberben a Közgyűlésre érkező magyar küldöttség fogadása és munkájának szinte mindenre kiterjedő segítése, ami a hétköznapi ügyektől kezdve, a háttéranyagok és információk biztosításán át, a Közgyűlésen való részvételig mindenre kiterjedt. Így tehát Baranyai, aki valamennyi a Népszövetség belső működésére, ügyeire, anyagi helyzetére stb. vonatkozó anyagot jól ismert

79 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1921. július 16. MNL OL K 107 47. cs. 39. t. 42.

80 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1921. szeptember 1. MNL OL K 107 47. cs. 39. t. 38.

81 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1921. szeptember 3. MNL OL K 107 47. cs. 39. t. 41.

82 Baranyai Zoltán levele Török Bélának. Genf, 1923. május 23. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 296.

és azokat minden esetben megküldte a Külügyminisztériumnak is,⁸³ a népszövetségi Közgyűlések magyar küldöttségeinek is tagja (vagy adott esetben póttagja) volt. 1924-ben mint ilyen tárgyalt többek között a IV. főbizottságban (a Közgyűlés ennek a hatáskörébe utalta a Nemzetek Szövetsége főtitkárságának, valamint a Nemzetközi Munkaügyi Hivatalnak és az Állandó Nemzetközi Bíróságnak a költségvetéseit, zárószámadásait és egyéb pénzügyeit) a magyar pénzügyi hozzájárulás leszállításának kérdésében; egy létesítendő latin-amerikai iroda ügyében; valamint a Főtitkárság két megüresedett pozíciója kapcsán arra kérte a főtitkárt, hogy fontolja meg, hogy a két állás egyikébe magyar szakember kerülhessen.⁸⁴ Baranyainak ez utóbbi törekvése nem vezetett sikerre, ám látni fogjuk, hogy a magyar képviselő nem tett le erről a céljáról, és időről időre megpróbálta egy-egy magyar szakember felvételét elősegíteni.

Habár ilyen típusú „belső embert” nem sikerült elhelyeznie a Főtitkárságon, Baranyai energiabefektetése az információszerezés területén megtérült, az így szerzett értesülései pedig – ahogy korábban a magyar csatlakozás esetében is – felkészítették a magyar külügyet a várható nemzetközi lépésekre. „Egyik bizalmi emberem révén megszereztem a 'Commission Permanente Consultative'-nak a tanácshoz intézett jelentését legutóbbi (november 12–14) ülészakáról. [...] Ezt a jelentést a Tanácsstagok kormányai a napokban fogják megkapni. Egyelőre szigorúan bizalmas felhasználás céljából van szerencsém felterjeszteni. [...] Informátorom elejtett megjegyzésekből arra következtetett, hogy néhány hónappal az investigációs rendszernek a Nemzetek Szövetsége hatáskörébe való átvétele után, a csehek kívánni fogják bizonyos pontokra nézve az investigációt Magyarországon s erre nézve nagy bizonyító anyag birtokában vannak. A mai ellenőrzés, szerintük, túlságosan felületes. [...] Legutóbbi budapesti tartózkodásom alatt, október végén, a Honvédelmi Minisztériumban az illetékes tényezőkkel a N. SZ.-i ellenőrzés ügyeiről, különösen a személyi kérdésekről, részletes megbeszélést folytattam. Egy értekezleten szóbelileg előadott tervezetemet az illetékes szakemberek helyesléssel fogadták.”⁸⁵

Ez a típusú információgyűjtés azonban nem csupán a Népszövetséggel kapcsolatban történt Genfben – a nemzetközi szervezetek központjaként működő város elsősorban a Közgyűlések ideje alatt igazi politikai találkozóhely volt, ahol a különböző kapcsolatfelvételekre és magánbeszélgetésekre is adódott lehetőség. Erre adott utasítást Parcher Félix Baranyainak, amikor arra kérte, „hogy a Genfben lakó konzul útján keressen érintkezést Philip Snowden-vel, aki a népszövetségi ülés alkalmával Genfben megy. Nevezett Lloyd George-val [sic!] igen jó viszonyban van, közötté és a Labour Party között közvetít és a magyaroknak magyar rokonai miatt is nagy pártfogója. Nagyságod látogatását néki Rothschild báróné Londonból jelezni fogja.”⁸⁶

83 Baranyai Zoltán levele a Külügyminisztériumnak. Genf, 1923. november 22. MNL OL K107 5. cs. 7. t. 232.

84 Tánzos Gábor levele Apponyi Albertnek. Genf, 1924. október 1. MNL OL K107 5. cs. 7. t. 227.

85 Baranyai Zoltán levele a külügyminisztériumnak. Genf, 1924. november 21. MNL OL K 64 12. cs. 41. t. 520 res.

86 A berni ügyvivő (Parcher Félix?) levele Baranyai Zoltánnak. Bern, 1922. augusztus 20. MNL OL K 107 61. cs. 54.

A magyar kérdések mellett Baranyai folyamatosan megküldte a külügyminisztériumnak a külügy számára érdekes témájú népszövetségi körözüvényeket, így 1925-ben a lengyel–litván határincidenssel⁸⁷ kapcsolatban, miközben a külügytől ő is hozzájutott például a német csatlakozási kérelemmel kapcsolatos bizalmas információkhoz.⁸⁸ Az információáramlás tehát körkörösén mozgott.

Ugyanennek szellemében Baranyai 1925-ben megszerezte a rajnai demilitarizált zónára vonatkozó tervezetet, amit azzal küldött el Walko Lajos külügyminiszternek,⁸⁹ hogy a jelentés tartalmát nagyvonalakban a genfi német főkonzullal is ismertetni fogja. Baranyai javasolta, hogy „kegyeskedjék a német kormány tudására hozni, hogy információs anyagomat alkalmankint közlöm egyenesen az itteni német főkonzullal; egyúttal talán Nagyméltóságod méltóztatnék célzást tételni arra, hogy e szívességünket a német kormány remélhetőleg viszonzni fogja. A német főkonzul ma azt mondta nekem, hogy e dokumentum megszerzésével 'megbecsülhetetlen szolgálatot' teszek a német ügynek.”⁹⁰

A politikai témájú ügyek mellett külügyi képviselőként a genfi konzulátusnak is fontos feladata volt a magyar kultúra népszerűsítése és megismertetése, illetve a különböző sajtómunkák. A kultúráközvetítés terén Baranyai elsősorban Eckhardt Sándorral⁹¹ dolgozott együtt. Előadássorozatot tartottak a Genfi Egyetemen,⁹² amelynek mintájára Baranyai javasolta, hogy a magyar tudományegyetemek kérjék fel előadások megtartására a Népszövetség vezetői tisztviselőit – míg a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem nem zárkózott el ettől a kezdeményezéstől, addig a debreceni Tisza István Tudományegyetem rektora nemzeti szempontokra hivatkozva egyértelműen nem kívánatosnak nevezte a felvetett ötletet.⁹³

A másik, az előbbinél sikeresebb kezdeményezés a külügyminisztérium⁹⁴ és különböző magyar szervezetek⁹⁵ támogatásával 1923-ban elindított *Revue des Études Hongroises et Finno-Ougoriennes* volt. A folyóirat főszerkesztője Baranyai Zoltán volt, munkáját

87 Baranyai Zoltán levele a Magyar Külügyminisztériumnak. Genf, 1925. március 25. MNL OL K 107 61. cs. 54.

88 Baranyai Zoltánnak írott szigorúan bizalmas levél. 3492/pol. 1924. Budapest, 1924. október 17. MNL OL K 107 61. cs. 54/b.

89 Walko Lajos (1880. október 30. – 1954. január 10.) jogász, pénzügyi szakember. Pályája kezdetén a Pénzügyminisztériumban, illetve az Osztrák–Magyar Bankban dolgozott. 1922 és 1926 között a Kereskedelemügyi Minisztérium, 1925 és 1930 között a Külügyminisztérium vezetője. Ez utóbbi posztot 1931 és 1932 között ismét betöltötte.

90 Baranyai Zoltán levele Walko Lajosnak. Genf, 1925. március 10. MNL OL K 64 16. cs. 41. t. 95/res.

91 Eckhardt Sándor (1890. december 23. – 1969. május 16.) irodalomtörténész, nyelvész, egyetemi tanár. Kutatási témái a francia irodalomtörténet és a francia–magyar kulturális kapcsolatok voltak; 1936-ban ő adta ki az első nagy magyar–francia szótárt.

92 Baranyai Zoltán levele a Külügyminisztériumnak. Genf, 1923. december 19. MNL OL K 107 48. cs. 41. t.

93 Khuen-Héderváry Sándor követségi tanácsos levele Baranyai Zoltánnak. Budapest, 1924. július 24. MNL OL K 107 62. cs. 56/a/5.

94 Baranyai Zoltán levele Gerevich Zoltánnak. Genf, 1928. augusztus 7. MNL OL K 107 3. cs. 4. t.

95 A támogatók között volt többek között a Magyar Tudományos Akadémia, a Szegedi Egyetem, a Magyar Földhitelintézet, a Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége is.

ismét Eckhardt Sándor segítette. A francia nyelvű, finn és észtl vonatkozással is bíró, Párizsban nyomtatott⁹⁶ tudományos folyóiratba bekerülő cikkekről maga Baranyai döntött, aki a lap terjesztését is folyamatosan felügyelte: nemcsak a hagyományos kapcsolatrendszereken keresztül, de a Népszövetség berkein belül is,⁹⁷ illetve a párizsi magyar követség munkatársával, Hevesy Pállal⁹⁸ is folyamatosan konzultált a folyóirat iránt esetleg érdeklődő francia személyekről.⁹⁹

A Külügyminisztérium 1923-ban elrendelte, hogy „Minden külképviseletnél [...] amelynek létszámában legalább három fogalmazási személy működik, egy referens jelölendő ki, aki a propaganda ügykört látja el. – Legajánlatosabbnak erre a célra a sajtóreferensek megbízása látszik.” Emellett természetesen minden külképviseletnek figyelnie kellett az adott országban megjelent, Magyarországra vonatkozó politikai irodalmat és egyéb propagandatevékenységet, valamint minden, a magyar külügyminisztériumtól kapott anyagot kötelesek voltak késedelem nélkül elhelyezni a kért helyeken – minderről negyedévente kellett jelentést tenni.¹⁰⁰

A sajtótevékenység szempontjából maguk a képviseltek két fő dologra törekedtek: az államukat érintő kérdésekről nekik kedvező cikkeket elhelyeztetni a helyi lapokban, illetve az érdekszférájukba tartozó lapok népszerűsítésére, köröztetésére. Ez utóbbira jó példa az alábbi 1922-es levél: „a csehek a 'Prager Presse'-t és a 'Gazette de Prague'-ot itt nagy példányszámban terjesztik, ingyen küldik nagyon sok címre. Beszélgetésekből látom, hogy – habár nem is olvassa mindaz, aki kapja rendszeresen – az említett lapok rendszeresen naponként az illetők asztalára kerülnek és ez természetesen meglátszik rajtuk, nyomot hagy bennük.”¹⁰¹ Erre hivatkozva javasolta, hogy a Népszövetség vezetői és befolyásos tisztviselőinek automatikusan küldjék meg a *Pester Lloyd* aktuális számait.

A helyi sajtó informálása kapcsán a következő, a nyelvi határvonalakat figyelembe vevő logikus felosztás érvényesült a svájci képviseltek között: a német nyelvű svájci sajtóval kapcsolatos ügyek a berni követséghez és a zürichi főkonzulátushoz tartoztak, míg a genfi iroda feladata a francia nyelvű lapokkal való kapcsolattartás volt.¹⁰² A magyarbarát cikkek elhelyezésének nagy támogatója volt a genfi olasz újságíró, Aldo Dami,¹⁰³ aki ekkor már több mint tíz éve segítette a magyar törekvéseket – nemcsak cikkekkkel, de lektorálással is.

96 Baranyai Zoltán levele Daruváry Gézáknak. Genf, 1923. július 23. MNL OL K 107 3. cs. 4. t.

97 Baranyai Zoltán levele Miss Florence Wilsonnak (Bibliothécaire du Secrétariat de la Société des Nations). Genf, 1923. szeptember 15. MNL OL K 107 3. cs. 4. t.

98 A hivatásos diplomata Hevesy Pál nem sokkal később a genfi képviselet új vezetője lett.

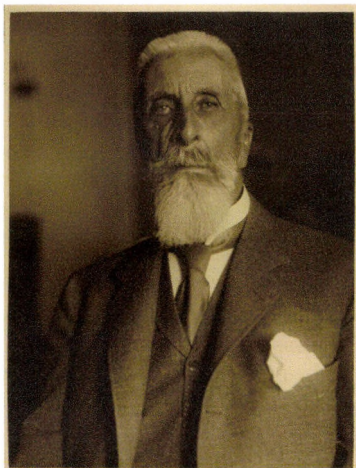
99 Hevesy párizsi magyar követségi tanácsos levele Baranyai Zoltánnak. Párizs, 1923. november 26. MNL OL K 107 3. cs. 4. t.

100 A Külügyminisztérium levele Baranyai Zoltánnak. Budapest, 1923. december 19. MNL OL K 107 48. cs. 41. t.

101 Baranyai Zoltán levele Nelky Jenőnek (osztálytanácsos). Genf, 1922. október 9. MNL OL K 107 47. cs. 38. t. 250.

102 Baranyai Zoltán levele Lipai Imrének. Genf, 1931. február 12. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

103 Aldo Dami (1897. november 30. – 1976. november 30.) svájci olasz újságíró és a Genfi Egyetem földrajztudományi professzora volt. Történeti földrajzzal és etnikai csoportokkal foglalkozott,

3. kép

Apponyi Albert portréja. A korszak egyik leghíresebb magyar politikusa, az ellenfelei által is nagyra tartott Apponyi Albert gróf a magyar csatlakozástól kezdve egészen haláláig vezette a népszövetségi ülésekre érkező magyar delegációt. Kallós Oszkár felvétele, 1920 körül. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 62.106.

Ennek elősegítésére 1921-ben Robert de Traz,¹⁰⁴ a *Revue de Genève* főszerkesztője arra kérte Baranyait, hogy küldjön neki cikket az aktuális magyar külpolitikai témákkal kapcsolatban. Baranyai, aki a lapot a legelőkelőbb svájci havi szemlének tartotta, maga is támogatta a cikkek elhelyezését: főleg, hogy a lap addigra éppúgy közölt már Andrassy Gyulától és Apponyi Alberttől is cikket, mint Masaryktól és Beneštől.¹⁰⁵

A jó kapcsolatok kiépítése a nemzetközi sajtó képviselőivel – akik, mint láthatjuk nemcsak, sőt: elsősorban nem a magyar féllel tartották a kapcsolatot – az információk megszerzése szempontjából is hasznosnak bizonyult. Így egy alkalommal a *Journal de Geneve* szerkesztője, William Martin az 1924 őszi népszövetségi tanácsülés alkalmával beszélgetést folytatott Benešsel, amiről feljegyzést is készített. Ezt a feljegyzést megmutatta Baranyainak is, aki azt emlékezetből leírta és továbbította a külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjének, Khuen-Hédervárynak.¹⁰⁶

A magyar témájú cikkek elhelyezését a külügyből is igyekeztek összefogni – az ezt a témakört („cikkakciót”) 1923-ban átvevő Bárdossy az alábbiakat jelölte ki fő témáknak: „Alkalmazkodni kívánok azokhoz az igényekhez és kívánságokhoz, amelyeket magyar vonatkozású cikkek átvételére hajlandó sajtóorgánumok szerkesztősége ebben a tekintetben nyilvánít. A témakör, amelyből erre a célra meríthetünk, nagyjából a következő kérdé-

bírálta a trianoni békeszerződést is. 1928-tól 1931-ig a Szegedi és a Lipcsei Egyetemek segédprofesszora volt. Bővebben lásd https://www.persee.fr/doc/globe_0398-3412_1977_num_117_1_1101 és [http://w3public.ville-ge.ch/bge/odyssee.nsf/Attachments/dami_aldoframeset.htm/\\$file/dami_aldoframeset.htm?OpenElement](http://w3public.ville-ge.ch/bge/odyssee.nsf/Attachments/dami_aldoframeset.htm/$file/dami_aldoframeset.htm?OpenElement). (letöltés 2018. aug. 24.)

104 Robert de Traz (1884. május 14. – 1951. január 10.) svájci író és esszéista, a *Revue de Genève* szerkesztője volt. Kortársai magyarbarátoknak tartották. Bővebben lásd *Gyergyai Albert: Robert de Traz*. Nyugat 18. (1925) 14–15. sz. Vö. Robert de Traz. *Le Monde*, 1951. január 11.

105 Baranyai Zoltán levele. Genf, 1921. október 20. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

106 Beneš beszélgetései William Martinnal. MNL OL K 64 12. cs. 41. t. 447 res.

4. kép

Kánya Kálmán portréja. A hivatásos diplomata, Kánya Kálmán Khuen-Héderváry Sándorral együttműködve szervezte meg az önálló magyar külügyet, amelynek egészen 1944-ig az egyik legmeghatározóbb szereplője maradt. Ismeretlen fényképész, 1930-as évek. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 6283-1957.

sekből áll: 1, Magyar belpolitika. 2, magyar közgazdasági cikkek. [...] 3, Tudományos cikkek folyóiratok részére. 4, Művészeti és kulturális vonatkozású cikkek. 5, Az utódállamok politikai, társadalmi, közgazdasági és kulturális életére vonatkozó cikkek. 6, Az utódállamokban lévő magyarság helyzetére vonatkozó cikkek. 7, A magyar sportéletet tárgyaló cikkek.”¹⁰⁷

A genfi iroda a sajtószolgálat fenntartásával összefüggésben költött többek között: sajtóelőadói illetményre, távirati és ehhez hasonló költségekre, könyvek, napilapok stb. előfizetésére, a közreműködő újságírók fizetésére, illetve a sajtószolgálat által felhasznált ügynökségek számára történő kifizetésekre.¹⁰⁸

A genfi sajtókapcsolatok azonban nemcsak ezekre a hagyományos sajtómunkákra terjedtek ki, de a Népszövetség információs osztályára is – ezzel kapcsolatban Baranyai többször tárgyalt a Főtitkárság információs osztályának vezetőjével, Pierre Comert-rel, akivel abban állapodtak meg, hogy kezdeményezni fogják, hogy a magyar kormányzat és az információs osztály között közvetlen kapcsolat jöjjön létre. „Comert egyidejűleg írni fog a Külügyminisztérium sajtóosztálya vezetőjének. Egyebek között kérni fogja, hogy a sajtóosztálynak lehetőleg újságíró alkalmazottai közül valakit jelöljön ki, aki az információs osztály budapesti levelezője lenne. Kötelessége lenne a N. Sz. Kommunikéinek feldolgozása és elhelyezése, küldött cikkvázlatok feldolgozása és elhelyezése a magyar sajtóban, esetleges rektifikálások elvégzése; másrészt az információs osztály tudósítása a magyar sajtóban a N. Sz.-ről megjelent cikkekről (kivágatok rövid tartalommal). E levelező a sajtóosztály mindenkori vezetője irányítása alatt állna, tőle függne elsősorban, (a N. Sz. információs osztálya vezetője mellett), úgy, hogy

107 Bárdossy László levele Baranyai Zoltánnak. Budapest, 1923. november 20. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

108 Bárdossy miniszteri osztálytanácsos levele Parcher Félixnek. Budapest, 1925. március 3. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 346.

tetszés szerint kicserélhető volna. Némi tiszteletdíjat (havi 20-30.000 koronát említetem, de véglegesen nem határozott) kapna a N. Sz.-tól. b, Kérni fogja a sajtóosztály vezetőjét, hogy közölje vele mindazoknak a címét, akiknek a N. Sz. havi értesítőjét küldeni óhajtja. [...] Úgy vélem 100–150 címet lehetne megadni (a Nemzetgyűlés külügyi bizottságának tagjaiét mindenestre).¹⁰⁹

A genfi képviselet munkája tehát elsősorban a Népszövetségre és annak nyomán a politikára koncentrált, de tevékenységének egy jelentős része a kulturális élet szervezéséből és sajtómunkából állt. Genf így a klasszikus képviseltek szinte valamennyi területét felölelte, és ezt a sokrétű tevékenységét a '20-as évek során végig megtartotta.

1925 – A képviselet jelentőségének emelkedése

Egy 1925. május 28-ai rendeletnek megfelelően a genfi hivatalt Verseyhy Nagy Elek minister residens vette át Baranyai Zoltántól.¹¹⁰ A változás oka a képviselet szerepének megerősödése volt: Walko Lajos arról informálta Drummond-t, hogy a Népszövetség nemzetközi diplomáciában betöltött szerepének folyamatos növekedésére való tekintettel a magyar kormány erősíteni szeretné a vele fenntartott kapcsolatokat, ezért egy magasabb rangú diplomatát helyez állandó jelleggel Genfbe.¹¹¹ Ezzel párhuzamosan, 1925 nyarán a képviselet is elköltözött és egy reprezentatívabb helyet kapott¹¹² - mindezt elősegítette a népszövetségi kölcsön sikeres felvétele, amely stabilizálta a magyar gazdasági és pénzügyi helyzetet.

Így tehát egy, a képviseletnek is magasabb rangot biztosító hivatásos diplomata került a szervezet élére, miközben Baranyai Zoltán továbbra is folytatta tevékenységét. Verseyhy Nagy azonban nem töltötte be sokáig ezt a pozíciót: mindössze egy év elteltével a korábban a párizsi követségen szolgáló Hevesy Pál került a Vatikánba távozó diplomata helyére.¹¹³

A nemzetközi szervezet nyújtotta fórumot és az európai egység lehetőségeit előszertettel vizsgáló Hevesy Pál lelkesedéssel vetette bele magát a képviselet munkájába, és az évek során több, a tapasztalt visszasságokból kiindulva a Népszövetség működését javítani célzó reformjavaslatot is kidolgozott.

Miközben a képviselet folytatta korábbi munkáját a személyes kapcsolatok továbbra is jelentőséggel bírtak: „A tanácsülés egész folyamán itt tartózkodott ezenkívül Dufour-Féronce úr is, a Főtítkárság újonnan kinevezett másod-főtítkára, aki az itt időző német államférfiaknak természetesen rendelkezésére állott. Dufour ugyan látszólag nem

109 Baranyai Zoltán levele Bánffy Miklósnak. Genf, 1922. december 13. MNL OL K 107 47. cs. 38. t. 242.

110 Baranyai Zoltán levele a berni követségnek. Genf, 1925. június 29. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 338.

111 Walkó Lajos magyar külügyminiszter levele Eric Drummondnak. Budapest, 1925. május 27. UNA LNA R 574 11/8609x/5742.

112 Baranyai Zoltán levele Walko Lajosnak. Genf, 1925. május 30. MNL OL K 107 1. cs. 2. t. 4.

113 Baranyai Zoltán levele Eric Drummondnak. Genf, 1926. május 1. UNA LNA R 574 11/8609x/5742. Vö. Walko magyar külügyminiszter levele Eric Drummondnak. Budapest, 1926. július 24. UNA LNA R 574 11/8609x/5742.

5. kép

Hevesy Pál portréja. Hevesy Pál hivatásos diplomata volt, aki az 1920-as évek közepén érkezett a genfi irodába, hogy átvegye annak vezetését. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 1553/1951 fk.

fontos hatáskört vesz át (Cooperation Intellectuelle, Bureaux Internationaux) de tudnunk kell, hogy a Főtitkár minden politikai természetű ügynél a helyetteseknek: Avenol úrnak¹¹⁴ és a két másod-főtitkárnak: Attoliconak¹¹⁵ és Dufournak a nézetét kikéri, ami alkalmat nyújt nekik politikai érvényesüléshez is. Dufour január 10-én kezdi meg működését. Dufour ideérkezése után hivatalosan felkeresett és vele a lezajlott tanácsülés folyamán többször is összejöttem. [...] A Főtitkárság politikai osztályába is ki lett nevezve egy német diplomata, mint első osztályú referens: Cecil von Renthe-Finck követségi tanácsos. Utóbbival több évet töltöttem konstantinápolyi, berni és párizsi állomáshelyeimen és így őt jól ismerem [...]. Nevezett követségi tanácsos igen jóra való ember, akiben szintén támaszt fogunk találni. A tanácsülés folyamán a német delegáció tagjaival sűrűn érintkeztem, Schubert államtitkár igen behatóan személyesen, több ízben pedig Bülow és Boltze, Schubert megbízása alapján tájékoztattak a tárgyalások menetéről, sőt (számjeles) táviratokat is eredetiben felolvastak nekem.”¹¹⁶

114 Joseph Avenol (1879–1952) francia diplomata. Első igazán jelentős pozícióját a francia pénzügyminisztériumban töltötte be. Ezt követően 1923-tól kezdve a Népszövetség egyik főtitkár-helyettese lett – kiemelt feladata az 1. világháború utáni pénzügyi rekonstrukció koordinációja volt. Drummond távozását követően, 1933. július 1. és 1940. augusztus 31. között Avenol töltötte be a Népszövetség főtitkári posztját. Lásd Avenol, Joseph Louis. 1921–1956 (Sub-Fonds). United Nations Catalogue – United Nations Archives, Geneva. <https://biblio-archives.unog.ch/detail.aspx?ID=32540> (letöltés 2018. aug. 24.)

115 Bernardo D. Attolico (1880. január 17. – 1942. február 9.) olasz diplomata, a Népszövetségben a leszerelésért felelős főtitkár-helyettes volt.

116 Hevesy bizalmas beadványa Walko Lajos külügyminiszternek. (86/pol.szám. A német delegáció a Nemzetek Szövetsége Tanácsának decemberi ülésén.) Genf, 1926. december 13. MNL OL K 107 61. cs. 54/b.

Baranyai tehát nagy hangsúlyt fektetett a személyes kapcsolatokra, amely sikeresnek is bizonyult – a fentihez hasonló jelentéssel gyakran találkozunk, és az így szerzett információk sokszor kulcsfontosságúak voltak.

Az információszerzés természetesen továbbra is kört írt le, így a magyar külügy éppúgy továbbította a genfi konzulátusra az egyéb képviseleteitől kapott, Népszövetségre vonatkozó információkat, mint ahogy ezt a genfi képviselet is megtette – így értesülhettek például a joachimsthalai kisantant konferencia Népszövetséget is érintő taktikai lépéseiről.¹¹⁷

Mégsem nevezhető változatlanok a genfi képviselet működése. Szemben a képviselet felállítását követő évek bizakodásával, a '20-as évek végére a genfi iroda munkatársai is egyre erősebb kritikával szemlélték a Népszövetséget. A szervezet működését ugyanis jól illusztrálja, hogy míg az erdélyi unitárius kisebbséghez is ellátogató American Committee on the Rights of Religious Minorities képviselői által készített jelentést csupán megküldték a Főtitkárságnak, de nem kérték, hogy azt petícióként kezeljék, ezért „a kisebbségi osztály bizonyára elsüllyesztette irattárában,”¹¹⁸ és megghiúsult Hevesy törekvése, hogy Ottlik Györgynek pozíciót szerezzen a Főtitkárságon,¹¹⁹ addig Kuba népszövetségi delegátusáról, Agueróról¹²⁰ nyílt titok volt francia orientáltsága, ami annyira erős volt, hogy a franciák is szívesen látták volna a kubai diplomatát a Tanácsban. „Én genfi tartózkodásaimból élelken emlékszem Aguera ottani szereplésére. Ő ottan mindig, mint az entente Laufburscheja szaladgált és midőn Beneš végre kibukott a tanácsból, Franciaország és a kis entente államok mindenáron Cubát akarták behozni az egyik megüresedett helyre. Nekünk akkor is már felette gyanús volt Aguera szereplése, ki a franciák és Beneš iránti servilizmusát egész nyilvánosan űzte.”¹²¹

A magyar politikai törekvések sikertelennek bizonyultak, és a háborút, mint a konfliktuskezelés egy módszerét elutasító Kellog–Briand paktum¹²² is a Népszövetségen kívül, bilaterális egyezményként született meg – a kérdések megoldása nem a Nemzetek Szövetségén keresztül történt. Habár a Népszövetség egyre kevésbé tűnt alkalmasnak a politikai érdekérvényesítéshez, mégsem tettek le róla, inkább igyekeztek alkalmazkodni a játékszabályokhoz. Hevesy Pál és Baranyai Zoltán is jól ismerték a rendszer működését, értették és beszéltek a Népszövetség által használt nyelvezet, és egyre nagyobb személyes kapcsolati hálójával rendelkeztek. Erre szükség is volt, hiszen a Közgyűléseken továbbra is magas szinten képviselték magukat a tagállamok, így Magyarország is, a küldöttek háttérinformációkkal ellátása pedig fontos volt.

117 Melléklet a 127/pol jelentéshez. Tárgy: Újabb hírek a katonai vizsgálatokról. 1927. május 23. MNL OL K 64 26. cs. 41. t. 228. res. 187.

118 Baranyai Zoltán levele a külügyminisztériumnak. Genf, 1928. január 20. MNL OL K 64 31. cs. 41. t. 321 res. 12.

119 Hevesy Pál levele Walko Lajosnak. Genf, 1928. május 14. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 247.

120 Aristides de Augero y Bethancourt (1865–1933) kubai diplomata, a Népszövetség Közgyűléseinek visszatérő küldötte.

121 Barcza György levele Khuen-Héderváry Sándornak. Róma, 1928. június 15. MNL OL K 64 31. cs. 41. t. 394 res. 2.

122 A Kellog–Briand paktumot 1928. augusztus 27-én 15 ország írta alá. Nevét a paktumot megteremtő két politikusról, a francia Aristide Briandról és az amerikai Frank B. Kelloggól kapta.

Mindeközben Genf továbbra is kitűnően alkalmas volt információk szerzésére, a különböző államok politikájának és várható lépéseinek kitapogatására, vagy épp az aktuális magyar lépések fogadtatásának detektálására. Egy ilyen alkalomról számol be a következő jelentés is: „E hó 5-én Paulucci marquis-val való beszélgetésem alatt feltűnt nekem, hogy ismételten utalt a románokhoz való közeledés fontosságára. Úgy vettem ki, hogy Seipel osztrák kancellárnak genfi tartózkodása, valamint sorozatos tanácskozásai idegesítik őt. Beszélgetés közben határozottan megállapítottam, hogy a szerb-olasz viszony feszültsége enyhült. Midőn rátereltem a beszédet a magyar-török viszonyra, kifejezést adott abbéli nézetének, hogy a magyar-török szerződésnek finalizálása megnehezítené a bolgárok helyzetét. 6.-án hosszas beszélgetésem volt Seipel osztrák kancellárral. Seipel említette, hogy legutóbbi prágai látogatása alkalmával Benes kitarotán inszisztált egy tovább menő szerződés kötése érdekében.”¹²³

A Népszövetség meghatározó személyeivel ápolt kapcsolatokról Parcher Félix a következőket jelentette 1928-ban: „feltétlenül kívánatos, hogy a magyar követségek a működésük körébe tartozó azon egyénekkal, akik a Nemzetek Szövetsége Tanácsának ülésein részt szoktak venni, valamint mindazokkal is, akik a Nemzetek Szövetségének közgyűlésein fontosabb szerepet játszanak, minél bizalmasabb viszonyt tartsanak fenn. Nagyméltóságod egyben utasítani is méltóztatott, hogy az említett kategóriákba sorolható egyénekkal társadalmi érintkezést felvegyem és ezen rendeletre való hivatkozással jelentsem, hogy kikkel mily nexusban állok és az illetőkkel magyar vonatkozású ügyek tekintetében mennyiben találhatunk megértésre. [...] Bernben – a kis-entente államok képviselőitől eltekintve, kik ez esetben alig jöhetnek tekintetbe – Motta szövetségi tanácsoson kívül Hennessy francia nagykövet, dr. Müller német követ, Mikoff állandó bolgár ügyvivő, Valdes-Mendeville chilei miniszter-rezidens, Urutia kolumbiai, Holsti finn, Dedramis görög, Modzelwski lengyel, Ferreira portugál, Castro uruguay-i követe tartózkodnak. Annak idején még Brazília itteni képviselője do Rio Branco követ jött tekintetbe, ki a magyar-cseh-szlovák határmegállapítással kapcsolatos Somoskő-i kérdésben párizsi kollégámnál magyar érdekekben elég eredményesen közbenjárt. Mindezen személyekkel – Holsti úr kivételével, ki még nem telepedett le s kívül ezért még nem találkozhattam Bernben – állandó társadalmi érintkezésben állok s igen jó viszonyban vagyok. [...] Motta úr őszinte magyarbarát, ki nagyon tudja értékelni mindazt, amit Magyarország eddig elért és sérelmei iránt is teljesen megértéssel van. Különös tisztelettel viseltetik úgy Nagyméltóságod, mint a „Ministerelnök [sic!] Úr Őexcellenciája és Apponyi gróf iránt, és ezért, valamint a »Hongrie Catholique«¹²⁴ iránti rokonszenvénél fogva szívesen támogat magyar ügyet, hacsak ebben valamely svájci érdek nem akadályozza. Hennessy nagykövetnél már mutatkozik megértés Magyarország iránt, különösen mióta megtudta, hogy Magyarország a háború előtt mennyire francia-barát volt s látta Magyarország háború utáni teljesítményeit. [...] Müller német követ tetemes befolyásnak örvend ugyan Berlinben, de – bár conciliáns¹²⁵ – mégis

123 Apor Gábor helyzetjelentése Khuen-Héderváry Sándornak, a külügyminiszter állandó helyettesének. Genf, 1928. szeptember 13. MNL OL K 64 31. cs. 41. t. 562 res. 3–4.

124 Jelentése: Katolikus Magyarország. A keresztényi alapokon nyugvó, Szent István-i Magyarországgra, azaz a revízióra utal.

125 Jelentése: békülékeny.

csak szocialista s azért nála csupán német érdekekkel párhuzamos magyar ügy iránt számíthatunk érdeklődésre. Mikoff bolgár ügyvivő már állásánál fogva tisztán csak, mint a bolgár delegátus alkalmi informátora szerepelhet; különben magyarbarát. Valdes-Mendeville chilei miniszter-rezidens nagy barátja a »Hongrie-Catholique« mutilée¹²⁶-nek. Urutin kolumbiai követ Magyarország iránti érdeklődése főleg Apponyi gróf iránti rokonszenvére vezethető vissza. Dendramis görög követ mindent kizárólag görög szempontból ítél meg s inkább entente-barát. Modzelewski lengyel követ tipikus francia-érmű lengyel, ki csupán alkalmilag érdeklődik magyar ügyek iránt. Ferreira portugál követ entente-érmű. Castro uruguay-i követ rokonszenvezik Magyarországgal s informátornak is felhasználható.”¹²⁷

A Népszövetség működési mechanizmusából adódó, folyamatosan visszatérő kudarcok miatt Hevesy a Népszövetség működésének kritikai elemzésébe kezdett,¹²⁸ és az 1929 őszi Közgyűlésen, a IV. (kölségvetési) főbizottságnak a Főtitkárság újjászervezésével kapcsolatos vitáján ismertette reformjavaslatát. Felhívta a figyelmet arra, hogy a titkos diplomácia megszüntetésére létrehozott Népszövetség gyakorlati tevékenysége továbbra is a titkos diplomáciára épül: „nagyon fontos az, hogy az egyes államok miképpen vannak képviselve a főtitkárságban. A főtitkárság láthatatlan keze mozgat mindent. Itt készítik elő a határozati javaslatokat és a jelentéseket. [...] ellenben a legfontosabb politikai kérdések nem jutnak a főtitkárság elé. Ezekben egy vagy két személy intézkedik, még pedig a legnagyobb titoktartás mellett. [...] A tájékoztatás megadása körül igen nagy a különbség aszerint, hogy valamely nagy, vagy valamely kis államról van-e szó. A főtitkárság tisztviselői talán nem fogadnak el útbaigazításokat kormányaiktól, de természetesen minden bizalmas értesítést megadnak számukra. Ez már magában arra vezet, hogy egyenlőtlen helyzet alakul ki azok között az államok között, akik a főtitkárságban helyet foglalnak és azok között, akik nincsenek képviselve. Azok az államok, amelyeknek polgárai közül a főtitkárt és a főtitkári helyetteseket kinevezték, nem is tartanak képviseletet a népszövetség mellett, mert erre nincsenek rászorulva. [...] A főtitkár és a főtitkárhelyettesek kivétel nélkül nagy hatalmakat képviselnek.”¹²⁹ Hevesy ezért további egy vagy két főtitkári állás létrehozására tett javaslatot,¹³⁰ amelyet azonban nem fogadtak el, ám az 1930. évi szeptemberi Közgyűlésen ismét előkerült a kérdés. A Közgyűlésen ekkor is helyettes delegátusként jelen lévő Hevesy az előző évhez képest némileg továbbgondolt javaslatot tett a Főtitkárság átszervezésére és sürgette egy, a főtitkár mellett működő tanácsadó testület felállítását is,¹³¹ törekvései azonban ismét sikertelenek voltak.

126 Jelentése: a megcsonkított Katolikus Magyarország.

127 Parcher Félix levele Budapestre. Bern, 1928. május 4. MNL OL K 107 5. cs. 9. t. 605–607.

128 Hevesy Pál levele Pekár Gyulához. Genf, 1929. november 3. OSZK Leveletár 1942/7.

129 Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19. MTI hírárchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

130 Az MTI jelentése. Genf, 1929. szeptember 19. MTI hírárchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

131 Az MTI jelentése. Genf, 1930. szeptember 24. MTI hírárchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

A genfi képviselő azonban folytatta szerteágazó munkáját a sajtótevékenység és a kultúráközvetítés terén is. A továbbra is működő *Revue des Études Hongroises* és különböző tudományos könyvek és előadások mellett a genfi iroda sok magyar témájú, a külügy által propagált könyvet és tanulmányt terjesztett Genfben, az előre megkapott instrukcióknak megfelelően. Ilyen volt többek között: *La Hongrie et la Civilisation, A háborús felelősség, Les consciences se réveillent, Hungary Illustrated, Trianon Hungary, Justice for Hungary* stb.¹³²

A genfi iroda kultúrát népszerűsítő anyagában 1928 októberében 47 mű szerepelt, különböző példányszámokban, amelyek között szerepeltek történeti munkák, beszédek, fényképek, levelezőlapok, térképek is.¹³³ Népszerűsítették Kodály Zoltánt, akinek műveit előadták,¹³⁴ személyéről pedig cikket helyeztek el a genfi sajtóban.¹³⁵ A külügy emellett külön hangsúlyt fektetett a külföldi magyar képzőművészeti kiállításokra is, amelyet a „kormány megbízása alapján rendszerint a magyar Országos Képzőművészeti Tanács, illetve ennek külföldi kiállításokat rendező állandó bizottsága szervezi és rendez. Csakis ezen kiállítások tekinthetők hivatalos /representatív/ művészeti kiállításoknak, s csakis ezen kiállítások élvezhetik e külképviseleti hatóságok teljes hivatalos támogatását.”¹³⁶

Mindennek természetesen volt egy sokkal szórakoztatóbb, azonban cseppet sem kevésbé fontos oldala is: a különböző Genfben tartott, Magyarországot népszerűsítő programok megrendezése, támogatása, illetve lehetőleg olyan résztvevői kör kialakítása, akik a magyar célokat valamilyen formában, különböző fórumokon előre tudják vinni. Ilyen volt például az az 1929-ben tartott díszebéd is, amelyet a genfi Circle de la Presse szervezett Magyarország tiszteletére, és amelyen magyar részről Geyer Stefi hegedűművész lépett fel zongorista férjével együtt, valamint részt vett a Párizsban Európa szépeinek választott Simon Erzsébet, azaz Miss Magyarország is.¹³⁷

A sajtótevékenységgel kapcsolatban Hevesy úgy vélte, hogy „a magyar külpolitikai szolgálat nem elég gyakran válaszol és igazít helyre helytelen cikkeket. Pedig ennek előnyei kézenfekvők. Bátorkodom megjegyezni, hogy adott esetben a 'Temps' vezércikkírójával is leveleznie kellene akár egy hivatalos, akár egy megfelelő, a közéletben szereplő magánszemélynek. [...] Megjegyzem különben, hogy a 'Tribune de Genève' tulajdonosa egy itteni bankár, akivel jó viszonyban vagyok. Egy hozzáintézett levelem következtében néhány hónappal ezelőtt itt járt hivatalomban és felajánlotta, hogy megfelelő cikket részünkről is elhelyez lapjában, mely inkább konzervatív lap. [...] észrevettem,

132 MNL OL K 107 49. cs. 41/j.

133 A Nemzetek Szövetsége mellett működő M. Kir. Képviselet propaganda anyagának jegyzéke. (1928. október). MNL OL K 107 48. cs. 41. t.

134 Baranyai Zoltán levele a Külügyminisztériumnak. Genf, 1930. január 6. MNL OL K 107 49. cs. 41/h/1.

135 Baranyai Zoltán levele Csáky Istvánnak. Genf, 1930. február 18. MNL OL K 107 49. cs. 41/h/1.

136 Khuen-Héderváry Sándor körlevele valamennyi külképviseleti hatóságnak. Budapest, 1927. május 11. MNL OL K 107 48. cs. 41. t.

137 Az MTI jelentése. Genf, 1929. március 7. MTI hírarchívum 1920–1945. <https://archiv1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (letöltés 2014. aug. 23.)

6. kép

Kozma Miklós portréja. Kozma Miklós a Magyar Távirati Iroda megszervezője, igazi sajtómogul. Halmi Béla felvétele, 1936. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 67-182.

hogy intervencióim a 'Tribune de Genève'-nél és a 'Pax' c. párizsi folyóiratnál nem maradtak eredmény nélkül. Ezek a lapok nem lettek ugyan azóta sem magyarbarátok, de durva támadásaikkal legalább az utóbbi hónapokon keresztül felhagytak."¹³⁸

Erre válaszul az MTI vezetője Kozma Miklós¹³⁹ arról tájékoztatta Hevesyt, hogy „Mi a híreinket elvből kell, hogy a svájci távirati irodának adjuk, az azokat kiadja és a Journal de Genève, ha arra befolyásotok van, abból leközölheti. De mi nem adhatunk külön hírszolgálatot egyes lapok számára, mert akkor elveszítjük a többieket. [...] Egyenlőre én olyan irányban interveniálnék a Journal de Genève-nél, hogy az MTI-táviratokat vegye át a Depeschen Agenturtól. A dolognak még egy nehézsége is van. A szabályok szerint ha ugyanazt a táviratot a követségnek is megsürgönyözzük, akkor az nem hírtávirat, hanem általunk fizetendő propaganda táviratot jelent az ügynökség szempontjából. [...] A címzett ügynökség ugyanis abszolút [sic!] konkurenciának tekinti, ha a követség ugyanazt az anyagot egyes lapoknál külön vagy hamarabb elhelyezi, ez ellen tiltakozik, mint legutóbb a gardonei konferencián és ami még nagyobb baj, csúsztatja a többi lapnak szóló anyagot.”¹⁴⁰ Ettől függetlenül egy-egy fontosabb cikk, kép elhelyeztetésére adott esetben, vonakodva bár, de engedélyezett és külön folyósított is Khuen-Héderváry és a minisztérium.¹⁴¹

138 Hevesy Pál levele Walko Lajosnak. Genf, 1928. október 23. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

139 Kozma Miklós (1884. szeptember 5. – 1941. december 8.) az MTI elnöke, 1935-1937 között belügyminiszter.

140 Kozma Miklós levele Hevesy Pálnak. Budapest, 1928. december 12. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

141 Khuen-Héderváry Sándor, a külügyminiszter helyettesének levele Hevesy Pálnak. Budapest, 1928. január 14. MNL OL K 107 43. cs. 37/2.

Összegzés

A berni magyar követség alatt, az első önálló magyar külképviseletek között létrejövő genfi képviselet az 1920-as évek során folyamatosan nőtte ki magát és lett egyre jelentősebb iroda. Köszönhette ezt a Népszövetség és Genf központi szerepének; az annak működését jól ismerő és a magyar külpolitika irányítói felé interpretálni képes vezetőinek: Réz Mihálynak, Baranyai Zoltánnak és Hevesy Pálnak, valamint a magyar külügy irányítóinak, elsősorban Bethlen Istvánnak, Khuen-Héderváry Sándornak és Kánya Kálmánnak.

Mivel a genfi konzulátus vezetői és alkalmazottai egész évben a Népszövetség mellett voltak, ezért képesek voltak a magyar kormányt és az ülésekre érkező, Apponyi Albert vezette delegációt olyan információkkal is ellátni, amelyet más forrásból nehezen tudtak volna beszerezni: nemcsak konkrét ügyekre és személyekre, de ügymenetekre és a Népszövetség működési hibáira vonatkozóan is. Ezek egyenes következménye volt, hogy az 1920-as évek végére a Népszövetség működésére vonatkozó magyar reformjavaslatok is a genfi konzulátuson születtek meg.

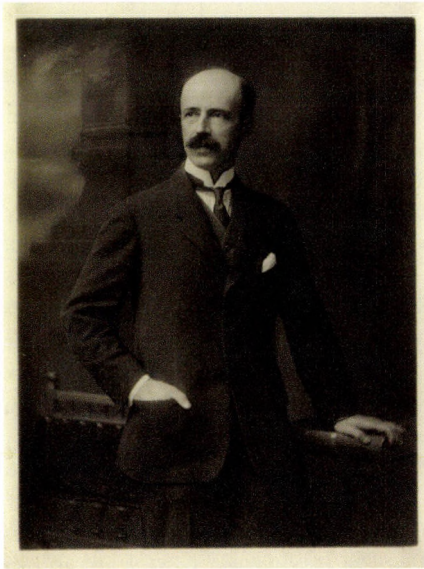
Láthattuk tehát a genfi képviselet megalakulását és az általa végzett sokrétű munkát; vezetői, elsősorban Baranyai Zoltán és Hevesy Pál törekvéseit és azok inkább kisebb, mint nagyobb sikereit. 1930 októberében Hevesy Pált felmentették, helyére Pelényi Jánost¹⁴² helyezték, ő maga pedig a lisszaboni képviseletet is ellátó madridi követség élére került. Távozása előtt még tett egy kísérletet, hogy helyettesét, a Népszövetséget a megalakulásától kezdve jól ismerő Baranyai Zoltánt elhelyezze a Főtitkárság politikai osztályán, azonban ez a próbálkozása is sikertelennek bizonyult.¹⁴³ Bethlen István bukása, majd Gömbös Gyula hatalomra kerülése alapvető külpolitikai irányváltást jelentett.

A genfi iroda egyértelműen egy, a Népszövetség előtti politikai képviselet megkönynyítésére létrehozott szerv volt tehát, így az ott dolgozók is ezekben a kérdésekben jártas személyek voltak. Ahogyan a fentiekben is láthattuk, munkatársai szerteágazó munkát végeztek, ami az információszerzéstől kezdve a hivatalos és informális közvetítésen át a sajtómunkáig sok mindent lefedett.

A genfi titkárság szerepét alapvetően befolyásolta, hogy mely magyar szempontból fontos külpolitikai kérdések kerülhettek egyáltalán a Népszövetség elé. A revízió – sem békés, sem fegyveres formája – nem kerülhetett a szövetség elé, a kisebbségi kérdések azonban igen; ahogy a magyar gazdaság helyreállításának kérdése, és az annak megoldását jelentő népszövetségi kölcsön felvétele is. Ezekben a kérdésekben a genfi titkárság jogban, kisebbségi kérdésekben és diplomáciában is jártas munkatársai végig közvetítettek a Népszövetség és a magyar kormány között, valamint jelentős informátori tevé-

142 Pelényi János (1885. február 15. – 1974. április 19.) hivatásos diplomata. 1908 és 1917 között még a Monarchia közös külügyminisztériumának megbízásából az USA különböző városai-ban szolgált, majd a külügyminisztériumban helyezkedett el. 1922-től ismét az USA-ban élt, a washingtoni követségen látott el feladatokat. 1930 és 1933 között a genfi képviseletet vezette, majd ismét Washingtonba került, immár követként. A háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást követően több munkatársával együtt lemondott és menedéjot kért és kapott az USA-tól.

143 Eric Drummond levele Hevesy Pálnak. Genf, 1930. június 23. MNL OL K 107 64. cs. 59. t. 148.

7. kép

Bethlen István portréja. Bethlen István miniszterelnök, aki az 1920-as években a magyar külügyek irányításában is aktívan részt vett. Koller tanár utóda Szenes, 1930 körül. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 62.105.

kenységet is végeztek, és ezzel meghatározó segítséget nyújtottak. Ezzel párhuzamosan a genfi iroda szerepe az évek során egyértelműen megnőtt, ám ahogyan azt a személyi ellentétekből is láthattuk, az iroda dolgozói nem tartoztak a magyar külügy alakítói közé – tevékenységük inkább arra terjedt ki, hogy a vezetés által meghatározott külpolitikai célokat, amennyire lehet, „átfordítsák” a Népszövetség nyelvezetére.

A titkársággal kapcsolatban a későbbiekben is azt láthatjuk, hogy az ügymenetet folyamatosan alakították: a genfi titkárságnak ugyanis nemcsak egy új külügyi rendszerben kellett elhelyeznie magát, de a szintén frissen létrejött Népszövetség mellett is. Így a genfi titkárság dolgozói és a magyar külügy működés közben „tanulta meg” a Népszövetség működését is: minél jobban látták a folyamatokat, annál inkább tudták a saját működésüket annak megfelelően alakítani. A külügyminisztérium pedig láthatóan nemcsak a felálláskor, de később is támogató volt ebben az irányban és helyt adott a titkárságról érkező kéréseknek. Így a genfi titkárságra és a népszövetségi ülésekre érkező delegáltakra is egyaránt igaz volt, hogy minél régebb óta vettek részt a folyamatokban és minél jobban ismerték a genfi rendszer működését, annál hatékonyabban voltak képesek a magyar érdekek képviselésére.

ESTABLISHMENT AND OPERATION OF THE HUNGARIAN SECRETARIAT IN GENEVA IN THE 1920S

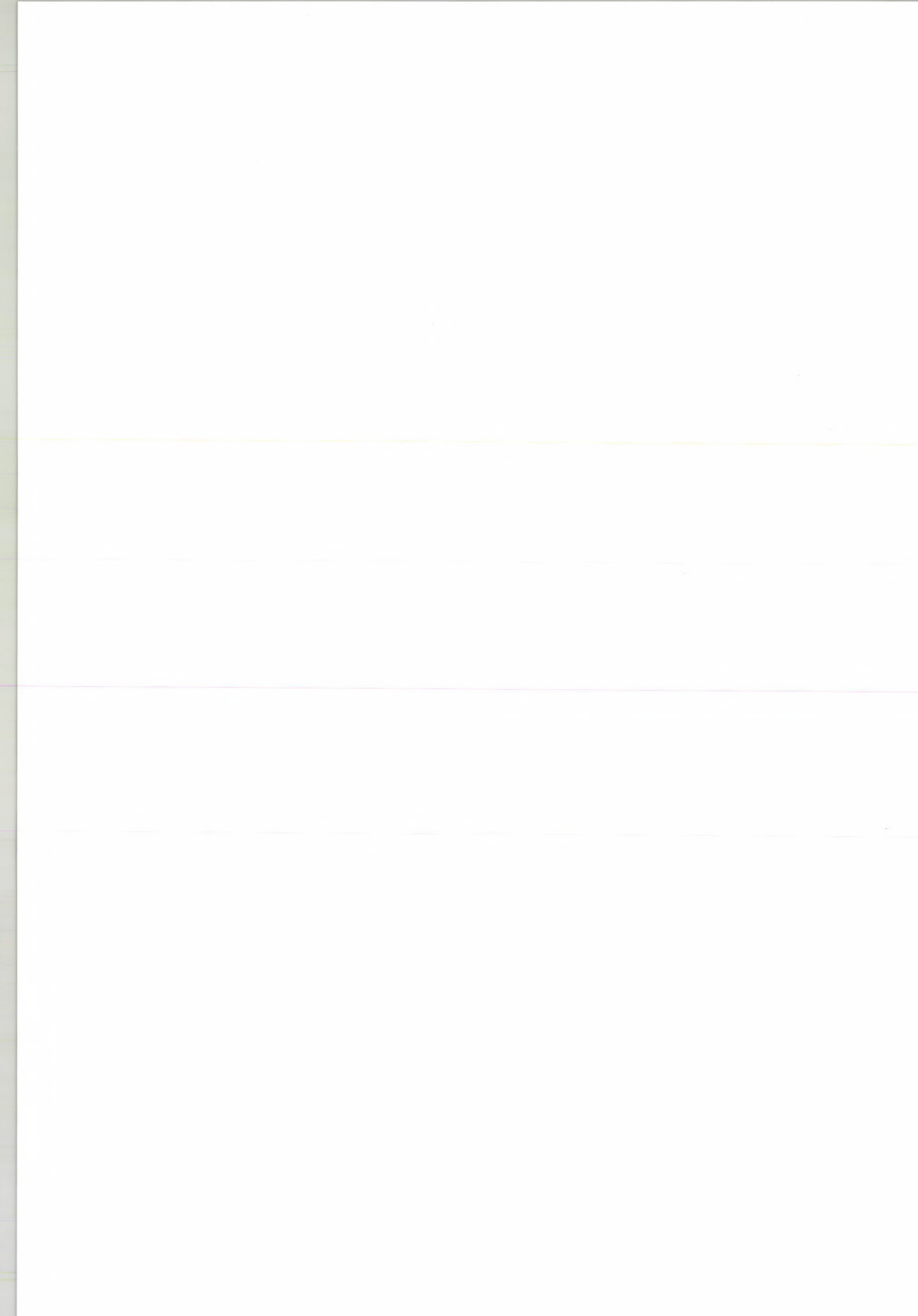
Summary

The League of Nations was established in order to replace secret diplomacy and war as a means of conflict management, uniting all states and aiming to control international affairs.

Therefore, the Hungarian Foreign Office intended to establish a Hungarian representation alongside the organization as soon as possible. This was how the Geneva Secretariat emerged, under the auspices of the Hungarian Embassy in Bern in February 1921. Its task was to mediate between the League of Nations and the Hungarian government and other Hungarian organizations, to carry out initiatives and obtain and spread information on the League.

During the 1920s, the Secretariat became an important office due to the central role of the League of Nations and Geneva and the fact that the Secretariat's leaders (Mihály Réz, Zoltán Baranyai and Pál Hevesy) were well versed in interpreting the League's operation towards the leaders of the Hungarian foreign policy. Moreover, the staff of the office also 'translated' Hungarian foreign policy aims to the language and methods used by the League of Nations.

At the same time, the role of the Geneva Secretariat was fundamentally influenced by those Hungarian foreign policy issues, which could be brought before the League of Nations – minority issues, the financial reconstruction of Hungary, and the international loan related to it were amongst these. The Geneva Secretariat staff, also experienced in law, minority issues and diplomacy, successfully mediated between the League of Nations and the Hungarian government, and carried out significant informative activities and thus provided further assistance, as well.

Miklós Tamás

FRONT ELŐTT, FRONT ALATT, FRONT UTÁN¹
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ESEMÉNYEI
CSOLNOKON 1944–45-BEN

Idén lesz a 75. évfordulója annak, hogy a második világháború szárazföldi harcai elérték Magyarország területét. A téma azonban az aktuális évfordulón kívül is jelentős érdeklődésre tart számot, amelynek egyik oka az, hogy a világháború olyan traumákat okozott, amelyek mind a mai napig hatással vannak életünkre és gondolkodásunkra. Ugyanakkor az 1940-es évek végén bekövetkező politikai változások lehetetlenné tették az események objektív feldolgozását. Sok érzékeny téma egyszerűen tabunak számított, vagy pedig csak az uralkodó ideológia szűrőjén keresztül lehetett közelíteni hozzá. Meghatározó az a körülmény is, hogy még napjainkban is kerülnek elő újabb és újabb források, amelyek tovább árnyalhatják az eseményekről kialakult képünket. Maga a háború története kronológiába rendezhető, politikai és katonai események véges láncolata, míg a háborús hétköznapok története – ahogyan Gyarmati György is fogalmaz – „végtelen történet”. A bővülő forrásanyag, illetve újabban az *oral history* segítségével a háborús hétköznapok majd-hogynem megszámlálhatatlan változatban idézhetők fel.²

A mindennapok története, azaz az Alltagsgeschichte segítségével egyrészt feltárhatjuk, hogy milyen módon lesz az egyén egyszerre alanya és alakítója is saját történelmének, másrészt a felkínált megközelítés révén közelebb hozhatjuk a múlt eseményeit a ma emberéhez. Jelen tanulmányunkban a második világháború csolnoki eseményeit kíséreljük meg rekonstruálni korabeli források és az egykori szemtanúkkal készített interjúk alapján. A tanulmányban idézett interjúk egy részét a szerző készítette a 2000-es évek elején. Szintén több egykori szemtanút szólaltatott meg Göbharter Eszter, aki szakdolgozatában járta körül a témát.³ Munkánkhoz az általa készített interjúkat is felhasználtuk, amelyekért itt mondunk neki köszönetet.

1 A tanulmány címét Dobay Páltól kölcsönöztem. Lásd a 15. lábjegyzetet.

2 Gyarmati György: Tevőleges és mulasztásos embertelenség. Hol kezdődnek, milyenek és meddig tartanak a háborús hétköznapok? In: Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátszágban 1939–1945. Szerk. Gyarmati György – Pihurik Judit. Pécs–Bp. 2015. 13–36.

3 Göbharter Eszter: Megélt történelem, Csolnok a II. világháborúban 1944–45. Szakdolgozat. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Vitéz János Főiskolai Kar, Esztergom 2009.

Csolnok Komárom-Esztergom megyében, a dorogi szénmedencében fekszik. Közúton Budapesttől 44 km-re, Dorogtól 5 km-re található. Az 1941. évi népszámlálás szerint lakossága 3845 fő volt, ebből 2795 fő vallotta magát német anyanyelvűnek.⁴ Az 1944–45-ben Csolnok körül lezajlott harcselekményeket elsősorban a Budapestért vívott szovjet és német hadműveletek határozták meg. Ennek következményeként a frontvonal közel három hónapon keresztül közvetlenül a településnél húzódott. Tanulmányunkban elsősorban azt vizsgáljuk, hogy miképpen élte meg egy túlnyomórészt német nemzetiségi lakosságú település a második világháború eseményeit, és milyen túlélési stratégiákat alakítottak ki a háború megrázkódtatásai során. Ebből kifolyólag a környéken lezajlott hadieseményeket csak a legszükségesebb mértékben tárgyaljuk.

A háború előszele Csolnokon

Természetesen a második világháború hatásai már évekkel a front eseményei előtt jelentkeztek a településen. A csolnoki férfiakat már a háború elején behívták katonának, vagy önként öltöttek magukra egyenruhát. Sokan a Waffen-SS első illegális toborzása során önkéntesen léptek be a német haderőbe. Számuk 1942. március 19-éig 45 fő volt.⁵ Klinger József így emlékezett vissza rájuk: „Az első hat katona még ’41-ben ment ki. Azt mondták, tornatanári képzést kapnak kint. Ez csak valami álca lehetett, hiszen később ők is szépen bemasíroztak a seregbe. Akik elmentek, majdnem mind meg is haltak. Emlékszem Mártai Ferencre, nagyon jó zenész volt. Franciaországban esett el, egy partizán-támadás miatt.”⁶ 1943–1944 folyamán is többen döntöttek úgy, hogy a magyar helyett inkább a német haderőbe állnak be. Magyarország megszállása után, 1944. április 14-én Csatay Lajos honvédelmi miniszter és Edmund Veessenmayer birodalmi megbízott aláírták azt a német–magyar államközi egyezményt, amely lehetővé tette, hogy a magyarországi népi németeket⁷ a német haderőbe sorozhassák.⁸ Ennek az lett a következménye, hogy az ezt követően Csolnokról besorozottak legnagyobb része a Magyarországon felállítandó és az ország területéről kiegészített SS-alakulatokba került.⁹ Egy vissza-

4 Az 1941. évi népszámlálás. I–VI. [szerk. biz. Dányi Dezső et al.] Bp. 1975–1990. II. 233.

5 Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: A Waffen-SS Magyarországon. Bp. 2001. 56.

6 Interjú Klinger József egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

7 Németül: Volksdeutsche. Azok a Német Birodalom határain kívül élő németek, akik nem voltak birodalmi állampolgárok, de „nyelvükben és kultúrájukban németnek mutatkoztak”. Kovács Z. A. – Számvéber N.: A Waffen-SS i. m. 43.

8 Kovács Z. A. – Számvéber N.: A Waffen-SS i. m. 71–72.

9 Az önkéntesek nagy része a Magyarországon felállítandó 22. SS-önkéntes-lovashadosztályhoz, valamint a Magyarországon feltöltött 8. „Florian Geyer” SS-lovashadosztályhoz került, de jelentősebb kiegészítést kapott a magyar önkéntesekből a 16. „Reichsführer-SS” SS-páncélgránátos-hadosztály és a 18. „Horst Wessel” SS-önkéntes-páncélgránátos-hadosztály is. Bácskában kizárólag az ottani jelentkezésekre számítva állították fel szeptember végétől a 31. SS-önkéntes-gránátoshadosztályt. 1945 februárjában pedig részben a magyarországi önkéntes állományból, részben pedig a 8. és 22. SS-lovashadosztályok maradékából állították fel a 37. SS-önkéntes-lovashadosztályt, a Waffen-SS utolsó magyar önkéntesekből felállított hadosztályát. Kovács Z. A. – Számvéber N.: A Waffen-SS i. m. 74.

emlékező szerint: „Nem akartunk mi menni, de besoroztak. Én leginkább a Hunyadi-páncélosokhoz¹⁰ szerettem volna menni. Talán, mert mi nem olyan németek vagyunk. Magyar németek. Vagy magyar érzelmű németek? De senki nem kérdezte, hova akarsz menni. Amikor a háború után hazajöttem, azt mondták, ha lemegeyek csillézni a bányába, akkor nem lesz belőle bajom. Mintha én akartam volna Wehrmacht-katona lenni!”¹¹ Egy 1947-ben összeállított kimutatás szerint Csolnokról a világháború során összesen 99 fő állt önkéntesen az SS kötelékébe, a kényszersorozottak száma pedig 47 fő volt.¹²

1944 őszén a magyarországi hadi helyzet rosszabbra fordult, amelyet Csolnokon is megérezett a lakosság. Vitéz Szurmay Lajos légoltalmi kiűritési kormánybiztos 1944. szeptember 16-ai rendeletével a német 921. nehézgépjármű-javító század részére az elhagyott 6. számú bányarészt, a községben pedig 150 fő részére férőhelyet utalt ki.¹³

Október végén megszűnt a tanítás,¹⁴ majd az iskolában is katonákat helyeztek el. Az akkor hét éves Dobay Pál így idézte fel a nem várt tanítási szünetet: „Október 30-án (vagy 31-én), egy esős, sáros, ködös, borongós őszi napon szomorúan jelentette be Sándor Rózsi néni mindjárt reggel, hogy német katonáknak kell szálláshely az iskolában, bizonytalan időre szünetel a tanítás. Itt van mindenkinek egy füzet: minden nap írjunk bele három sort gyakorlasképpen. Aztán... aztán ki tudja, mikor találkozunk? Jól emlékszem mennyire örültem a váratlan szenzációnak. Nincs tanítás! Nem kell iskolába járni! Mit tudtam akkor hét éves fejjel, hogy közeledik, rohamosan közeledik az a szörnyű világégés a mi falunkhoz is, amely azóta is vízválasztó az életemben. – »Front előtt«, »front alatt«, »front után«, – még mindig így mondjuk, ha az akkor volt dolgok szóba kerülnek.”¹⁵ A német katonák beszállásáról Rittling Tamásné (született Wieszt Mária) is megemlékezett: „Október végén, a telepen az erdőben voltak már német katonák. A faluban, ahol két szoba volt, be kellett fogadni egy német tisztet, vagy katonát a lakásba. A főhadiszállás viszont az erdőben volt. Ott rejtették el a fegyvereket, és az autóikat, hogy azokat repülőőről ne vehessék észre.”¹⁶

10 Az SS. 25. (1. magyar) fegyveresgránátos-hadosztálya (25. Waffen-Grenadier-Division der SS „Hunyadi” [Jung. Nr. 1.]). A magyar származású önkéntesekből felállítandó SS-hadosztályokról 1944. október 23-án írt alá megállapodást Beregfy Károly honvédelmi miniszter és Otto Winkelmann, a magyarországi német SS és rendőri erők parancsnoka. Beregfy már október 28-án közzétette a „Hunyadi páncélgránátos hadosztályba” való jelentkezés lehetőségét, amely azonban egyetlen szót sem ejtett az SS-ről. A magyar Waffen-SS hadosztály elnevezését a későbbiek során is pontatlanul használták a nyilvánosság felé. Kovács Z. A. – Számvéber N.: A Waffen-SS i. m. 426–429.

11 Bindorffer Györgyi: Asszimilációs folyamatok Csolnokon. Kisebbségkutatás 14. (2005) 2. sz. 160–170. 165.

12 Magyar Nemzeti Levéltár Komárom-Esztergom Megyei Levéltára (a továbbiakban: MNL KEML) XVII-1 Csolnoki Nemzeti Bizottság iratai.

13 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesteri iratok 1845/1945. sz. ügysirat.

14 A 9.700/1944. VKM. rendelet (1944. október 24.) értelmében a népiskolában, a középfokú iskolákban, a középiskolákban, a szakiskolákban stb. 1944. október 29-ével beszüntették a tanítást. Belügyi Közlöny 49. (1944) 45. sz. 1614.

15 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

16 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

Decemberben került sor a csolnoki leventék nyugatra hurcolására. Esztergomban december 11-én kezdődött meg a III. korcsoportba tartozó leventék (a 17 éves kor feletti leventeegények) elszállítása,¹⁷ Dorogról pedig december 12-én vitték el őket. Ezek alapján feltételezhető, hogy a csolnoki leventék elhurcolása is ezekben a napokban történhetett. Egy népbírói tanúvallomás szerint 37 leventét vittek el a faluból, amelynek megszervezésében idősebb Borsányi József nyilas pártszolgálat-vezető is szerepet vállalt.¹⁸ Az eseménynek Klinger Józsefné (született Süveg Rozália) is szemtanúja volt: „Emlékszem, mikor elvitték a faluból a fiatal leventéket lovaskocsin. Kint állt a házak előtt az egész utca, s csak néztük, ahogyan távolodnak. Egy katona odakiabált nekik: »Ha csak az egyik is el mer szökni, agyonlövöm!« Szegény néniknek sem kellett több, elkezdtek sírni. Vitték a szegény leventéket, pedig még olyan fiatalok voltak! Az egyik bátyám is köztük volt, 1928-as születésű volt, még csak 16 éves!”¹⁹

Még mielőtt a szovjet csapatok elérték volna Csolnokot, többen, főleg a Volksbund²⁰ tagjai és azok családjai is elhagyták a települést. Közöttük volt az akkor tizennégy éves Rittling Tamás is: „Felkínálták azt a lehetőséget, hogy aki akar, mehet ki Németországba. [...] Niehaus a németekhez tartozott, ott álltak a német laktanyák. Mikor odaértünk, fogták a tizenhat-tizenhét éves legénykéket, [katona]ruhába öltöztették, mert kellett menni, harcolni. [...] Egy kolostorban kaptunk szállást és ételmezt. Én már tizennégy éves voltam akkor. Neked is dolgoznod kell, mondták »Du musst auch arbeit[en]!« Akkor kezdtem el ott kocsiskodni. Egyik laktanyából vittem a krumplit a másikba.”²¹

A szovjet csapatok bevonulása Csolnokra, 1944 decemberében

A Budapestet bekerítő szovjet csapatok 1944 karácsonyára megközelítették Csolnokot. A 181. harckocsidandár december 25-ére virradó éjjel elfoglalta Szomort és a Csolnokkal szomszédos Dágot.²² A szovjet csapatok közeledtének híre futótűzként terjedt a község lakói között. Szenteste, a karácsonyi ünneplésre készülő Dobay családhoz például szomszédjuk hozta el a hírt: „Nyílt már az ajtó. Előttünk a fényes, csillagszórós karácsonyfa, amikor ismét csengették. Apsi²³ ment ki. Megdöbönt arca még mindig él

17 MNL KEML V-2-a Esztergom város polgármesteri iratok 20.672/1944. sz. ügyirat 10.

18 MNL KEML XXV-2-b Nb. 50/1945. sz. ügyirat (ifj. Borsányi József népbírói ügye) 14.

19 Interjú Klinger Józsefné (született: Süveg Rozália) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

20 Volksbund der Deutschen in Ungarn (Magyarországi Németek Népi Szövetsége): A Volksbund az Imrédy-kormány alatt jött létre, vezetője Franz Basch volt. Szervezete 1942-re 300 ezer főre duzzadt, ami a magyarországi németek mintegy 40%-át jelentette. A Volksbund jelentős szerepet játszott a Waffen-SS magyarországi toborzásaiban. Magyarország a második világháborúban. Lexikon A-Zs. Szerk. Sipos Péter – Ravasz István. Bp. 1997. 474.

21 Interjú Rittling Tamás egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

22 *Számveéber Norbert*: Páncélosok a budapesti csatában. Páncélos-hadviselés a budapesti hadművelet első felében és a főváros ostromában 1944. október 29. – 1945. február 13. [Bp.] 2018. 537.

23 Így becézték Dobay Pál édesapját a családban.

bennem. Steiner Pista volt a szomszédból: »Gyógyszerész úr! Most érkeztem Perbálról a menyasszonyomtól. Ott már bent vannak az oroszok. Kölcsön lovon menekültem a szőlőkön keresztül. Utánam lőttek. Holnapra itt lesznek!«²⁴

A lakosság december 25-ei hangulatát az alábbiakban örökítette meg Környei József plébános a római katolikus plébánia *Historia Domusában*: „A karácsony este szomorúan telt el. A bizonytalanság réme – mi lesz velünk? – ülte meg a lelkeket. Így virradt ránk december 25., szent karácsony napja. Reggel diák s pásztormisére harangoztak; az emberek, különösen az intelligencia, szép számmal gyűltek össze a templom téren, s mondogatták egymásnak a híreket, hogy Leányváron, Dágon is vannak már oroszok. A kismisést még szépen befejezhettük, de utána hallatszottak közel-távol puskalövések, tompa ágyúlövések már.”²⁵

Az előnyomuló szovjet páncélosok Csolnok déli részén megtámadták a német 93/II. páncélgránátos-zászlóalj ott védelemben lévő századát és északkeleti irányban visszavetették.²⁶ A 181. harcoksidandár a reggeli mise alatt vonult be a településre. Az első páncélos a falu gyógyszerháza előtt állt meg, ahol annak idején a Dobay család lakott. A szentmiséről éppen visszatérő Dobay Pál így emlékezett vissza az első szovjet katonákra: „Éppen a házunk előtt állt meg az első harckocsi... A derült csupa-ragyogás égen hirtelen repülő kék tűntek fel, és géppuskázni kezdtek. Futottunk a pincébe. Ekkor ért bennünket a nagyobb meglepetés: a pince tele volt szovjet katonákkal.”²⁷

A szovjetek bevonulása után a lakosság bezárkózott. „A lövések mind sűrűbbek lettek. Elsőt, másodikat harangoztunk a nagymisére, de ember nem jött a harangszóra. 10 óra lett közben, kellett beharangoztatni, de hívő senki! Üres a falu – senki sem mer az utcára kilépni. Mindenki fél valamitől. Senki sem tudná a szorongatottság félelmét ecsetelni, megmagyarázni. Láttam, nem jön senki a templomba, elkezdtem hát csendes misét mondani, karácsony lévén a 3. előírt misét.²⁸ Egy ministráns fiú volt mellettem, egy tanítónő és egy idősebb asszony hívő még a templomban. Más senki! Egyszerre csak nagy ágyú és aknavetés kezdődött. Úgy hallatszott, mintha a templomot céloznák. Olyan erősen hallatszott a döngés és a robbanás, mintha tényleg a templom mellett lőnének. Offertóriumig (= felajánlás) eljutottam a misében, amikor a két hívő ministránsom is kifutott a templomból, s én is abbahagytam a szentmisét. Utána derült ki, hogy a falu végén 2 német aknavető, s egy kisebb ágyú próbált ellenállni a Kranovetzbergen²⁹

24 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

25 A csolnoki katolikus plébánia *Historia Domusa* (Környei József plébános kézzel írott följegyzéseinek másolata). Kézirat, másolata a szerző birtokában.

26 A Balck-seregcsoport hadműveleti tisztjének napi jelentése 1944. december 25-én. <http://wwii.germandocsinrussia.org/de/nodes/7046-akte-382-unterlagen-der-ia-abteilung-des-aok-6-ktb-akte-a-bd-29-t-gliche-meldungen-5-31-12-1944-lagemeldungen-des-ia-und-ic-der-armeegruppe-fretter-pico-sowie-der-unterstellten-korps-meldungen-zur-pak-und-panzerlage-u-a#page/475/mode/inspect/zoom/4> (letöltés 2019. jún. 17.)

27 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

28 A karácsonyi liturgia sajátossága a három szentmise: az éjféli mise, a pásztorok miséje és az ünnepi szentmise.

29 A település déli részén emelkedő magaslat, ma beépített terület.

az előnyomulni készülő oroszoknak. Ez a lövöldözés hallatszott olyan közelinek! Kár volt abbahagyni a szentmisét.” – jegyezte fel később a falu plébánosa.³⁰

Csolnokot viszonylag békés körülmények között, nagyobb atrocitások nélkül vették birtokba. A szovjet megszállás első napjait a plébános így örökítette meg: „Estefelé aztán jött mindenféle orosz fegyvernem, a falut megszállani! Ellenállás nem lévén, simán, puskalövés nélkül történt ez. Az emberek most már ki mertek jönni a házakból, ámul-tak-bámultak, a félelem kissé felengedett, látván, hogy nem bántanak senkit az oroszok. Karácsony másnapjára virradó éjjel 2 óraker hajnalban zajra, lármára ébrednek, s ágyam előtt áll 3–4 orosz, s vinót kérnek. A többiek a fiókokat huzigálták, de nem vittek el semmit. Az ebédlő asztalon feküdt a zsebóráim. Egyik elkapta, de a gazdasszony kérésére visszaadta. Adtak enni-inni nekik, mire elmentek. Képzeltető minő éjszaka volt ez! Karácsony másodünnepén jöttek-mentek az orosz katonai alakulatok, csak úgy nyüzsgött tőlük a falu. De úgy nagyobb kihágások nem voltak. A lakásokba, az emberek közé húzódtak mindenhol az oroszok. A plébániára nem jöttek szállásra. Az élet lassacskán visszatért a faluba – vasárnap rendezen tartottuk a fő istentiszteletet, buzdítottam a hívőket, csak jöjjenek a templomba!”³¹

December 26-án a 3. Ukrán Front alakulatai elfoglalták Esztergomot, majd felvették a kapcsolatot a Párkányhoz kiért 2. Ukrán Front alakulataival, bezárva ezzel az ostromgyűrűt Budapest körül. A frontvonal távol került a településtől, aminek következtében Csolnok életében is egy nyugodtabb időszak következett. December 26-án a szociáldemokrata párt vette át a falu vezetését, majd hamarosan újraindították a széntermelést is.³²

Szintén ezen a napon a szovjet légvédelem lelőtt egy magyar Levente II. típusú repülőgépet a község déli része felett. A szerencsétlenül járt gép a bekerített fővárosból, a Vérmezőről szállt fel. A pilóta, Papp Ferdinánd túlélte a zuhanást, mindössze csak a karját törte, így később sikerült megszöknie a fogságból. Társa, Szabolcs Alajos³³ azonban behalt sérüléseibe.³⁴

Település a frontvonalban, 1945. január – március

December végén a frontvonal már a településtől távol húzódott. A községet szép lassan elhagyták a megszálló szovjet katonák. Azonban Budapest – és így Csolnok – sorsa tulajdonképpen már akkor eldőlt, amikor Adolf Hitler 1944. december 1-jén erődde nyilvánította a magyar fővárost. A szovjetek még be sem kerítették Budapestet, Hitler már a város felmentésére adott ki utasításokat. Így került Magyarországra a német IV. SS-páncélos hadtest, valamint a 96. és 711. gyaloghadosztály. A főváros felmentésére indított első kísérlet – a *Konrad*-hadművelet – 1945. január 1-én Komárom térségéből indult

30 A csolnoki katolikus plébánia Historia Domusa.

31 Uo.

32 Huber Mihály egykori csolnoki lakos levele a szerzőnek.

33 Szabolcs Alajos továbbszolgáló szakaszvezető (Budapest, 1919. 11. 10. – Csolnok, 1944. 12. 26.). Sírja ma a település temetőjében található.

34 *Papp Ferdinánd*: Vagyázott rám a jó Isten. Magyar Szárnyak évkönyv 21. (1992) 21. sz. 249.

meg. Ez volt az úgynevezett „északi megoldás”, amelynek során a támadó német csapatok északi irányból, a Vértesen keresztül, Bicske irányában kísérelték meg áttörni a szovjet vonalakat.

Az előnyomuló német csapatok néhány nappal később már Csolnok határában voltak. Január 4-én a Sárísápot támadó 3. SS-páncélosfelderítő-osztály részei elfoglalták a Csolnoktól nyugatra emelkedő 304-es magaslatot (Öreg-kő).³⁵ Január 5-én a német 96. gyaloghadosztály jobbszárnyán támadó 283. gránátosezred elfoglalta a Nagy-Getét (457-es magassági pont), majd másnap innen kiindulva birtokba vette a Magos-hegyet (296-os magassági pont), míg a hadosztály egy másik harccsoportja a 332-es magaslatot és a Csolnoktól északra fekvő Reimann-telepet foglalta el.³⁶ Január 7-én a Klaus Pipo százados vezette 96. lövészszázalaj már Csolnok belterületén harcolt.³⁷

A januári német támadás azonban hamarosan elakadt. Mivel a január 9-én Esztergomból meginduló felmentési kísérletek sem érték el céljukat, a IV. SS-hadtest zömét Budapesttől délre, Székesfehérvár térségébe csoportosították át. Ugyanakkor a 96. és a 711. gyaloghadosztály Esztergom térségében maradt, és tartotta korábban elért állásait. A frontvonal közvetlenül Csolnoknál merevedett meg: német kézen volt Rákóczi-telep, a falu északi része, a Gete, a Reimann-akna és a Magos-hegy nyugati fele, a szovjetek pedig a település déli részét, a Kálváriát és a Magos-hegy keleti felét birtokolták. A helybeliek a háború veszélyei elől ismételten a település szélén lévő pincékbe és a bányaalagutakba húzódtak vissza.

1945. január 16-án hajnali 6 órára egy német rohamcsoport meglepetésszerűen elfoglalta Csolnokot, amelyet több ellentámadással szemben is tartani tudott. A támadást a 96. gyaloghadosztály 196. tüzérezredének 21 cm-es lövegei támogatták.³⁸ Január 17-én a szovjet csapatok ismételten ellentámadást indítottak, amelynek eredményeként sikerült visszaállítaniuk az eredeti helyzetet, és visszafoglalták Csolnok északi részét.³⁹

A front időszaka alatt mindkét fél igyekezett kitelepíteni a polgári lakosságot. Január 29-én a német 96. gyaloghadosztály Tokodon berendezkedett parancsnoksága elrendelte a bányatelep kiürítését. Dobay Pál családja korábban a Reimann-telepi bányában keresett védelmet: „Január 29-én meghallottuk a németek felszólítását, hogy az erősödő harcok miatt a civil lakosság hagyja el a »senki földjén« lévő óvóhelyet, mert életükért nem vállalnak felelősséget. Mindenkinnek kötelessége a frontvonal mögé, rokonokhoz, ismerősökhöz távozni. Könnyű volt a csomagolás, hiszen a rajtunk lévő, több hete mosatlan

35 *Wolfgang Vopersal*: Soldaten, Kämpfer, Kameraden. Marsch und Kämpfe der SS-Totenkopfdivision. I–V. Bielefeld–Osnabrück, 1983–1991. V/b. 543.

36 *Számvéber Norbert*: A kard a pajzs mögött. A „KONRAD” hadműveletek története, 1945. Bp. 2013. 85. és 92.

37 *Hartwig Pohlman*: Geschichte der 96. Infanterie-Division. 1939–1945. Bad Nauheim, 1959. 357.

38 Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HM HIM) Mikrofilmár Kriegstagebuch der Heeresgruppe Süd 628. tekercs 7212371–7212372. felvételek; illetve *Pohlman, H.*: Geschichte i. m. 363.

39 A szovjet 46. hadsereg törzs 017/OP számú jelentése a 3. Ukrán Front parancsnokának 1945. I. 17-én 19.45 órakor. <http://militaria.hu/adatb/leveltariuj/sites/default/files/Er%C5%91d%20a%20Duna%20ment%C3%A9n%202.pdf> 135. (letöltés 2019. jún. 17.)

és tetves ruhán kívül alig volt valami ingóságunk.”⁴⁰ Ezt a dátumot támasztja alá idősebb Borsányi József népbírói tanúvallomása is.⁴¹ Visszaemlékezések szerint a németek Tokodra és Tátra,⁴² míg a szovjetek Dágra és Leányvára telepítették ki a lakosságot.⁴³

Mivel a dorogi szénmedence bányaalagútjai össze voltak kötve egymással, elvileg lehetséges volt a települések közötti földalatti átjárás. Valószínűleg ez lehetett az oka annak, hogy 1945 februárjában a szovjet fél is távozásra szólította fel a bányában menedéket kereső civileket. Rittling Tamásnének és családjának szintén ekkor kellett elhagynia a menedéket nyújtó bányajáratot: „Az oroszok valahonnan megtudták, hogy a bányaalagutakban rejtőztünk el, és lejöttek körülnézni... Februárban felszólítottak minket a bánya elhagyására, azt mondták, nem maradhatunk már ott, mert berobbantják a nyílást. Mikor mi kimentünk, csillével már nem lehetett közlekedni, az alagút szája már el volt robbantva, csak egy akkora rést hagytak meg, amin egy ember éppen csak kifért, azon keresztül hagytuk el a bányát.”⁴⁴ Gáspár János szintén beszámolt erről: „Mikor a front egy kicsit feljebb ment, hazamerészkedtünk, mert az a hír járta, hogy az oroszok felrobbantják a Mélyúttól nem messze lévő bányatárót, ahol elrejtőztünk az erős harcok elől, mert akkor még a Mélyúti pincesoron sem éreztük biztonságban magunkat.”⁴⁵

Az 1945. február 11-ei budai német–magyar kitörési kísérletet követően Csolnokig is eljutott néhány magát átküzdeni próbáló német katona. Róluk Huber Mihály tett említést levelében: „a Pilis hegység felé áttörő, Budán körbezárt németek Csolnok határáig is elértek. 5–6 barátommal el is mentünk a »Ligetben« elesettekhez, sőt, ketten-hárman még meg is próbálták lehúzni az elesettek gyűrűit. Aznap a Péter asztalos (Kút utca vége) szekérszámra »gyártotta« a vörös koporsókat.”⁴⁶

A Csolnok körüli harcesemények 1945 tavaszán értek véget. A település nyugati szélén ekkor a német 711. gyaloghadosztály részei voltak állásban. A bécsi támadó hadművelet során, 1945. március 20-ára virradóan a szovjet 83. tengerészgyalog-dandár részei partra szálltak Tátnál, másnap pedig Esztergom is a szovjetek kezére került. A Dorog és Sárisáp közötti szakaszon támadó 10. gárdalövészhadtestnek ekkor még nem sikerült megteremtenie az összeköttetést a táti hídfőben harcolókkal. A déli és keleti irányból támadó szovjet hadosztályok március 23-án Tokod körzetében bekerítették a német 711. gyaloghadosztály alakulatait, valamint elfoglalták Tátot, Tokodot és Mogyorósbányát. Ettől kezdve a frontvonal napról napra távolabb húzódott Csolnoktól.

A 10. gárdalövészhadtest hadinaplójából tudható, hogy március elejétől a szovjet 86. gárdalövészadosztály 265. gárdalövészezrede, március 6-tól pedig a hadosztály 260. gárdalövészezrede tartotta Csolnokot megszállás alatt. Március 13-áról 14-ére virradó éjjel a szovjet 49. gárdalövészadosztály 149. gárdalövészezredének két zászló-

40 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

41 MNL KEML XXV–2–b Nb. 50/1945. sz. ügyirat (ifj. Borsányi József népbírói ügye), 15.

42 Interjú Baranyai Mihályné egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

43 Huber Mihály egykori helybéli lakos levele a szerzőnek.

44 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

45 Interjú Gáspár János egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

46 Huber Mihály egykori helybéli lakos levele a szerzőnek.

alja vette át ezt a feladatot. Március 21-ére virradó éjjel a 149. gárdalövésvezred a 2/10. határőr ezrednek adta át a megszálló feladatokat.⁴⁷

A lakosság élete a front időszaka alatt

A következő fejezetben a front megpróbáltatásait átélő szemtanúkkal készült interjúk és Környei József plébánosnak közvetlenül a háború után írott feljegyzései alapján kíséreljük meg rekonstruálni a polgári lakosság háború alatti mindennapjait.

A települést kettészelő frontvonal alapjaiban változtatta meg a lakosság megszo-
kott életkereteit, a rendkívüli állapotban a hétköznapi társadalmi normák érvényüket
vesztették. Az egyik legjelentősebb változás akkor következett be a helybeliek életében,
amikor a felerősödő harcok elől a település szélén lévő borospincékben, illetve a bá-
nyajaratokban kerestek maguknak menedéket. A község plébánosa sokadmagával egy
pincében húzta meg magát a háború alatt. Később így számolt be erről: „Január 6-án,
Vízkeresztkor már nem mert senki a templomba jönni a reggeli misére. Kismise után
a konyha melletti kis szobában ültem reggelizni. Egyszer csak nagy robbanás, s a nagy-
ajtó a folyosón az udvar felől egy telitalálat következtében bedült falrészekkel együtt.
Füst-por a gránátalálat után, de nekem 5 méterre a szobában az ijedségen kívül nem
történt semmi bajom. Nem mertem a lakásban maradni. Az emberek is a faluban már
behúzódtak a pincébe. Én a szomszéd, Dlabig József, jó földbe vájt pincéjébe menekül-
tem, ahol volt már 12 személy. Valahogy elfértünk azért. A nagy sietségben – kapkodás-
ban a felsőruháimat kaptuk össze, 4 reverendámat, kabátomat, s egy kis enni-inni valót.
De közben erősen jöttek az akna és gránát lövések, amiket a németek eresztettek a falura
Sárisáp, Annavölgy, Tát, Augusztá s minden felől. Éjjel-nappal jöttek a lövések, nem le-
hetett a pincén kívül maradni.”⁴⁸

Dobay Pál családjával a bányában talált menedéket: „A harcok tovább erősödtek, kö-
zeledtek. Január legelején, másodika-harmadika délutánján esett az első bomba a falura.
Édesapám felküldött minket a közeli Reimann akna óvóhelyé átalakított lőszerraktá-
rába. Ez egy 30 méterrel a föld alá vájt alagútrendszer volt, összeköttetésben a bánya
járatával. Amikor néhány éve felkerestem, csak a beomlott bejáratot, felismerhetetlen
környezetet és teljes elvadultságot találtam ott. Édesapám lenn maradt a faluban őrizni
a lakóházat. Ami kis enni-valót hoztunk magunkkal, hamar elfogyott. Az itt élő felnőttek,
az ugyancsak idemenekült felnőttek úgy vélték, néhány nap alatt továbbvonul a front
és nyugodtan előjöhettek az óvóhelyről. Nem így történt. Épp a senki földjén reked-
tünk meg, A falu felől az akkori Újvilág utca végénél a meddőhányónál volt a legelső
szovjet futóárokrendszer. Tőlünk mintegy 200 lépésnyire. Reimann-aknán viszont né-
metek voltak. A Reimann aknán a bányászszolgálati lakásokban németek tartózkodtak.
Ők sem voltak tőlünk távolabb 200 méternél.”⁴⁹

47 A szovjet 10. gárdalövészhadtest 1945. márciusi hadinaplóját lásd <https://pamyat-naroda.ru/documents/view/?id=152505419> (letöltés 2019. jún. 17.) Az orosz nyelvű szövegek fordításáért Ványai Mártonnak mondok köszönetet.

48 A csolnoki katolikus plébánia Historia Domusa.

49 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

Rittling Tamásné és családja szintén az egyik bányaalagútban próbálta meg átvészelni a harcokat. Életkörülményeiről az alábbiakat elevenítette fel: „Dunyhát, párnát, pokrócot és kis enivalót is vittünk magunkkal, mikor leereszkedtünk a bányába. Odalent vasúti fákból készítették ágyféléket, oda tettük a takarókat és azon aludtunk.”⁵⁰

A lakosság abban a reményben húzódott a pincékbe és a bányajáratokba, hogy hamarosan hazatérhet onnan. A hadi helyzet azonban felülírta a reményeket, így a csolnokiak kénytelenek voltak huzamosabb időt ideiglenes menedékhelyeiken eltölteni. Idővel a lakosság élelmiszerkészletei is megfogyatkoztak, pótlásuk pedig újabb, addig ismeretlen nehézségekbe ütközött. A nélkülözés napjait Dobay Pál így elevenítette fel: „A maradék élelmiszer is elfogyott, és egyre jobban szenvedtünk az éhségtől. Emlékszem azokra a napokra valamikor január 20-a után, amelyeken már kenyeret sem láttunk. Megható emlékként gondolok még ma is arra a járőrben lévő katonára, aki valamelyik este, fehér hólepelben eljutott mihozzánk, és szüleim kenyeret kértek tőle. »Bajban ismerszik meg a barát« – tartja a közmondás. Az első kérő szóra odaadta a nála lévő kenyérporció felét. Nyilván megesett a szíve a három csonttá soványodott gyerekeken. Kékszemű, barnahajú kerekarcú fiatalember volt. Kenyérzsák és puska volt nála. Az övére két tojásgránát volt drótozva. Jó oka volt bennünket, civileket is megnézni, mivel a kitűnően működő szovjet hírszerzés hozzánk is eljuttatott egy idősebb magyar katonát és egy magát pesti menekültnek mondó nőt, akinek viselkedése szemet szúrt a felnőtteknek. Mint később kiderült a német parancsnokságon, valóban kémek voltak, akik hozzánk, a két ellenséges arcvonal közé a senki földjére is eljutottak, figyelve az ellenséget és a mi hangulatunkat. Édesapám megörülve a napok óta nélkülözött kenyérnek, ismét kért a német katonától. Ekkor láthatóan nem jó kedvvel, a maradéka felét is odaadta.”⁵¹

Micsán Jánosné (született Nagy Mária) arról számolt be, hogy az élelmiszer pótlására „[e]sténként a férfiak gyűjtőútra indultak. Bementek a környező pincékbe, és ahol találtak valamit, egy kis krumplit, vagy bármit, ami ehető volt, elhozták.”⁵²

A lakosság csak a legszükségesebb használati tárgyakat és ruházatot vihette magával a pincékbe és a bányajáratokba. Ingóságai nagy részét és a háziállatokat is mind hátra kellett hagyniuk. Ezzel kapcsolatban Rittling Tamásné megemlékezett arról, hogy bátyja nem csak azért hagyta el rendszeresen a bányajáratot, hogy élelmiszert szerezzen, hanem azért is, mert kétnaponta hazajárt megetetni lovukat: „Az akna bejáratától körülbelül száz méterre volt a házunk. A bátyám kétnaponta járt haza etetni a lovat. Még jó, hogy a németekkel tudott beszélni, így kiengedték. Később már nem is kérdezték, hova megy, ismerték jól. Mikor visszatért az alagútba mindig hozott nekünk krumplit, vagy babot, hogy tudjunk mit enni. Szilveszter felé még több család jött le az alagútba, aztán elomlott a kas. Akkor már csak egy létrán lehetett kimenni az alagútból. Egyszer, amikor a bátyám ment megetetni a lovat, a németek azt mondták neki, hogy többé ne jöjjön, mert az oroszok állandóan lőtték azt a területet, és ha kimegy, az életével fizethet. Többé nem ment már ki, biztosan éhen halt a ló.”⁵³

50 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

51 Interjú Dobay Pál egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

52 Interjú Micsán Jánosné (született Nagy Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

53 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

Ugyanakkor azok, akik elhagyták a biztonságot jelentő menedéket, valós életveszélynek tették ki magukat. Több interjúalany is említést tett olyan esetekről, amelyek tragédiával végződtek: „A Petőfi utcában az egyik néni kijött a pincéből, és átment a házba, lelőtték. Egy bácsi csak a kertbe akart felmenni, őt is lelőtték. Ha valaki kiment, azt lelőtték, mert megszegte a szabályt”⁵⁴ – emlékezett vissza az imént idézett Rittling Tamásné. Baranyai Mihályné szintén beszámolt egy hasonló esetről: „Az oroszok egyszer tévedésből egy apát és fiút lőtték le a Kálvária-hegyi állásukból, ahonnan a német katonák mozgását figyelték, akik csak tüzelőt gyűjtöttek és fát vágtak.”⁵⁵

A pincékben és a bányajaratokban meghúzódó lakosság számára a mindennapi élethez tartozó legapróbb dolgok elvégzése is óriási nehézségeket jelentett. Amint az előbbieken is láthattuk, sokan voltak összezsúfolódva kis helyen, az összezártság pedig konfliktusokhoz vezetett. További gondot jelentett a megfelelő higiénia hiánya, hiszen mosdani csak ritkán lehetett és a ruhák tisztítására is kevés lehetőség volt. Ennek következtében megjelentek a ruhatetvek, amelyektől igen nehéz volt megszabadulni. „Miután kikerültünk a bányaalagútból, először nénikéméknél töltöttünk egy éjszakát, ők az istállót szórták fel nekünk szalmával, mert állatok akkor már nem voltak benne, az oroszok felélték azokat. Aztán elzavartak onnan, mert nem szabadott ott lenni, közel volt a frontvonal. Bácsikámékhoz mentünk, de ott is csak egy éjjelt tölthettünk el. Legutoljára édesapám barátjáékhoz mentünk, az Akácos utcába, ahol a pincébe kerültünk. Tizennyolcan voltunk ott, még egy hónapig. A krumplicsákokra szórtunk szalmát, ott aludtunk, úgy, mint a heringek. Éjszaka, mikor a férfiaknak kellett menniük robotba árkot ásni, a nők aludtak, nappal a férfiak” – emlékezett vissza Rittling Tamásné.⁵⁶ Klinger József így idézte fel a körülményeket: „A pincékben a lányokat és a fiatalasszonyokat igyekeztek mindig elrejtetni, mert ugye, tisztálkodni azt kellett, már amennyiben lehetett. Ugye akkor nem úgy volt, mint ma, hogy minden házban van fürdőszoba, akkoriban csak a papnak, a főjegyzőnek, az orvosnak és a gyógyszerésznek volt, és ezzel be is fejeződött. A többiek teknőben, vājlingban fürödtek. Az asszonyok tehát féltek fürödni a pincékben, attól tartottak, ha leveszik a ruhájukat, és esetleg belép egy orosz katonára, az mindjárt kedvet kap is rá, és el is viszi.”⁵⁷ Felesége, Klinger Józsefné is kiemelte a rossz higiénias helyzetet: „Volt nálunk váltás ruha, de nem sok. Mindig mostuk őket, de ez nem használt a sok tetű ellen, bármennyit moshattunk, mindig tetvesek voltak a ruhák. Aztán rájöttünk, ha néhányszor kivasaltuk a ruhát, a tetű kiirtódott. Az édesanyám sokaknál irtott ki tetűt. A mi családunkban nem volt tetves senki, mert mindig átnézett minket, a petéket összenyomta és petróleummal átdörzsölte.”⁵⁸

A pincékben és a bányaalagutakban időnként rendkívüli események, így szülések is előfordultak. Rittling Tamásné emlékezete is megőrzött két esetet: „A bányatáróban két szülés is lezajlott szilveszter környékén. Az egyik fiú, aki ott született, már 64 éves,

54 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

55 Interjú Baranyai Mihályné egykori csolnoki lakossal (Miklós Tamás).

56 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

57 Interjú Klinger József egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

58 Interjú Klinger Józsefné (született: Süveg Rozália) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

a másik sajnos már nem él. Az asszonyok az alagútban lévő óvóhelyeken feküdtek, amiket elfüggönyöztek. Az idősebb asszonyok segítettek a szülésben. Mind a két fiú első szülés volt! A bácsi, aki ott született, a mai napig is emlegeti, hogy ő a bányában született.”⁵⁹

A frontvonal megmerevedése következtében állandósuló harcok folyamatos életveszélyt jelentettek a lakosság számára. Az interjúalanyok ezzel kapcsolatban megemlékeztek arról is, hogy a szovjet fél igyekezett rendszeresen munkára fogni a település férfilakosságát. Ennek következtében megnőtt a polgári lakosság vesztesége is. Gáspár János azok között volt, akiket hadimunkára köteleztek. Emlékeit az alábbiaképpen idézte fel: „Az oroszok a Magos-hegyen lövészárkokat csináltak. Engem harmadmagammal felszólítottak, hogy szánkón vigyünk fel lőszert a katonáknak az állásokhoz. Három-négy láda lőszert vittünk a dági faluvégtől egészen a kőbánya feletti erdőbe, egészen az állásokig. Közben a németek lőttek ránk. A velünk lévő orosz katona ránk kiáltott, hogy feküdjünk le a hóba, így menekültünk meg, és épségben visszajutottunk a családunkhoz.”⁶⁰ Rittling Tamásné egyik bátyja is egy hasonló alkalommal sebesült meg: „A férfiaknak esténként robotba kellett menni, árkot ásni. A két bátyámat is mindig elvitték. Az iskolaudvaron volt a gyülekező. Éjszaka ásták a futóárkokat, hogy ne vegyék őket észre a német katonák. A Kálvária dombon volt mindkét bátyám március nyolcadikán. Egyikük szép, magas ember volt, és jobban kilátszott az árokból a feje. Egyszer találatot kapott, az állát érte a lövés. Akkor már a faluban nem volt orvos, lovak sem voltak, Dágról hoztak érte egy lovaskocsit, és Dág felé vitték a bátyámat Leányvára kórházba, mert Dorog felé nem lehetett menni, arra az út zárva volt. Sokáig nem tudott csak szívószállal enni, és sok időt töltött még kórházban.”⁶¹

Amíg a lakosság nagy része a környező pincékben és bányajaratokban húzta meg magát, az őrizetlenül hagyott lakásokat módszeresen fosztogatták mind a megszálló katonák, mind pedig egyes helyi civilek. A már többször idézett Környei József plébános január 6-án kényszerült lakása elhagyására. Alig egy nappal később, amikor visszatért ellenőrizni a házat, az már feldúlt állapotban volt: „Reggel, január 7-én egy kissé szünetelt az ágyúzás – hazamentem megnézni a lakást. Akkor a vendégszoba fala át volt lyukasztva az udvar felől, gránátlövéstől, a háztetőn is volt két nagyobb rés gránátalattól. A lakás már erősen fel volt dűlve, sok hiányzott már, a szekrények tárva-nyitva, kiszórva ruha stb. Gyorsan összeköltünk egy csomó ruhát, fehéreneműt egy nagy ruháskosárban levittük a kertbe. Többször nem mehettünk aznap, újra kezdődött a lövöldözés. Utána minden nap átmertünk a lakásba, s újra-újra hoztunk át dolgokat, de közben mindig több és több dolog tűnt el a lakásban. Éjjel-nappal jártak ott katonák, civilek egyaránt. Amit nem vittek el, azt ott törték össze, üveg, porcelánt stb. Minden fiók tartalmát kiszórták a földre, s úgy tapostak rajta. Egy Augiász istálló nem volt különb. A bútorok egy részét elcipelték, másik részét meg otthagyták erősen sérülten. A templomi fehéreneműket mind elcipelték, hőköpenyek használták fel az albákat, karingeket és oltárterítőket.” A plébános összeállítása egy másik helyen további érdekes adalékokat tartalmaz a civilek által elkövetett lopások

59 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

60 Interjú Gáspár János egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

61 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

térbeli dimenzióit illetően. Ugyanakkor a *Historia Domus* írója némi előítélettel kizárólag csak a környékbeli szlovák nemzetiségűeknek tulajdonította ezeket az eseteket: „De jöttek a szomszéd falvakból is orosz kocsikkal, vittek mindent, amit találtak, díványt, varrógépet, talicskát stb., élőállatokat, lovat, tehenet, disznót. Amin az ember rajta nem ült, azt elcipeltek. Az oroszok elvonulása után, március 23-án Kesztlöcön, Cséven,⁶² Dágon, Sárísápon sok csolnoki holmit találtak meg. A tótok nagyon értettek a rabláshoz. A szlávországban felszabadítót, barátot láttak.”⁶³

Amint a fenti idézet is mutatja, Környei fontosnak érezte külön megemlíteni, hogy a „tótok” felszabadítót és barátot láttak a szovjet katonákban. Ezt értelmezhetjük úgy is, hogy a „tótokkal” ellentétben a német nemzetiség emlékezetében a szovjet katonákkal való találkozás kevésbé hagyott pozitív nyomot. A plébános nem volt egyedül ezzel a véleményével, azonban szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy az elkészített interjúk alapján ma már nehéz objektív képet alkotni a hadviselő felek megítélését illetően. Ennek egyik legfőbb oka abban keresendő, hogy Csolnok német nemzetiségi település, így érthető, hogy az idősek is szívesebben emlékeznek vissza azokra az időkre, amikor német katonák voltak elszállásolva a faluban. Az interjúalanyok emlékezetében a német katonák viselkedése többnyire pozitív (másképpen fogalmazva: kevésbé negatív) formában őrződött meg. Ebben nagy szerepet játszhatott a közös nyelv, hiszen a csolnokiak az általuk beszélt német dialektus segítségével meg tudták értetni magukat a német katonasággal.

A szovjet katonák megítélése ezzel ellentétben már jóval negatívabb. A zabrálások és a nők ellen elkövetett erőszakos esetek sokakban maradandó nyomokat hagytak. Az interjúk során két visszaemlékező, valamint a háború után készült összefoglalójában az akkori plébános is beszámolt a szovjet katonák által elkövetett nemierőszak-esetekről.

„A németekkel nekünk nem volt gondunk, ők nekünk nem voltak ellenségek, velük tudtunk beszélni. Az oroszok voltak az ellenségeink. Asszonyokat erőszakoltak meg. Az asszonyoknak is kellett dolgozni, vitték őket az iskolába főzni. Azzal az ürüggyel fogták őket, hogy menjenek »krumplit pucolni«... Jó pár asszony beteg lett a megerőszakolás után. Biztosan elkaptak valami bajt. [...] A mi pincénkben volt egy lány, akit egy orosz tiszt kinézett magának. Folyamatosan járt érte, minden nap. A testvérei, Pista és Feri ezt nem nézték jó szemmel, többször meg akarták védeni a lányt. Egyik nap az egyik fiú nem tért vissza az árokásásból a pincébe. Azt mondták, az iskolaudvaron a gyülekezőkor lövöldözés tört ki, és akkor őt eltalálták. Nemsokára rá a másik fiút is lelőtték egy ilyen »véletlen« lövöldözéskor. Sosem mondta azt senki, hogy azért haltak meg, mert nem nézték jó szemmel a testvérük zaklatását, de én akkor már tizenkét éves voltam, és láttam, mi történt, ezek után az ember kombinál” – emlékezett vissza Rittling Tamásné a vele készült interjújában.⁶⁴ Klinger Józsefné is szemtanúja volt egy hasonló esetnek: „A pincében, ahol bujdosunk, a következő eset történt meg: egyszer egy kapitány bejött hozzánk a csicskásával a pincébe, és az egyik fiatal lányt el akarta vinni. A fiatalasszony nénikéje a lány védelmére kelt. Kapaszkodott a sparhelt fogantyújába, így nem tudták kihúzni a lányt.

62 Ma: Piliscsév.

63 A csolnoki katolikus plébánia *Historia Domusa*.

64 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

Már mindenki attól félt, hogy az oroszok kimennek a pincéből és behajítanak egy gránátot az ajtón. Ekkor az orosz tiszt elkapta az öregasszonyt és elverte a puskával. A néni nemsokára behalt a sérüléseibe.”⁶⁵ Férje szintén keserűen beszélt a témáról: „A fiatal orosz katonák szerettek volna közelebb kerülni a nőkhöz, mert nekik ott volt a dobtáras pisztolyuk, és akinek az van, az parancsol. Nem mondom azt, hogy Csolnokon minden nőt elvittek, de nagyon sokat. Emlékszem egy fiatalasszonyra, aki elmenekült a faluból Dág felé, mert egy orosz katona mindig zaklatta őt.”⁶⁶ Környei József az alábbiakban foglalta össze tapasztalatait a szovjet katonákról: „Az orosz katona nem volt rosszindulatú a lakossággal szemben. Engem felszólítottak, hogy harangozzak, és tartsak istentiszteletet. De erkölcsaik bizony lazák voltak. A fiatalabb, szebb nőket a legnagyobb brutalitással hurcolták el és becstelenítették meg őket. A szegény fiatalabb asszonyok és lányok a 3 hónap alatt, amíg itt voltak az oroszok, sokat szenvedtek. Folyton rejtőzködtek, bujdosztak, de így is rájuk találtak hol itt, hol ott s vitték őket erőszakkal. A bort még a nőknél is jobban keresték és itták. Ebben mértéket nem tartottak. Amíg láttak, addig ittak: tiszt, közlegény egyforma volt.”⁶⁷ Környeihez hasonlóan az interjúalanyok is a túlzott alkoholfogyasztást említették meg a szovjet katonákkal kapcsolatban. Klinger József az alábbiakat mondta erről: „Csolnokon elég sok bor volt a pincékben. Hiába mondták a falusiaknak, hogy rejtsek el a bort, ha jönnek az oroszok, azok nem akarták elhinni, mert mikor a német, vagy magyar katonák voltak itt, azok nem vitték el a pincéből a hordó bort. [...] A bort később már hiába dugták el, amikor az orosz katonák be voltak már rúgva, előfordult, hogy belelőttek a hordókba és kifolyt a bor. Ha ő sem iszik, más se igyon, természetesen... Amíg a faluban volt bor, addig az oroszok mulattak, amíg étel volt, jól éltek.”⁶⁸

Csolnok a háború után

A front elvonulását követően a kitelepített falubeliek lassan visszatérhettek otthonaikba, és a bányászat is újraindulhatott. A falu vezetését a Szociáldemokrata Párt vette át (Hoffstödter Lőrinc bíró, Huber József adóügyi jegyző, Hilber József jegyző), amíg hivatalosan is újjáalakult a közigazgatás.⁶⁹

A hazatérő lakosokat kifosztott otthonaik látványa fogadta. Egy helybéli az alábbi szavakkal idézte fel helyzetüket: „A háború után maradt egy zsák egérszaros cukrunk és egy működésképtelen rádiónk. Egyéb semmi. Az egész faluban romok, pusztulás. Az oroszok mindent elvittek, ami mozgatható volt. Itt maradtunk állatok, vetőmag nélkül.”⁷⁰

65 Interjú Klinger Józsefné (született: Süveg Rozália) egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

66 Interjú Klinger József egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

67 A csolnoki katolikus plébánia Historia Domusa.

68 Interjú Klinger József egykori csolnoki lakossal (Göbharter Eszter).

69 Huber Mihály egykori helybéli lakos levele a szerzőnek.

70 Idézi: *Bindorffer Györgyi: A kettős identitás összehasonlító vizsgálata két magyarországi német településen, Csolnok – Véménd.* In: *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Szerk. Bindorffer Györgyi. Bp. 2007. 124.

A mindennapi élet azonban lassan visszatért a korábban megszokott keretek közé. Rittling Tamásné az alábbiakban idézte fel az újrakezdést: „Április 4-e után már jártunk iskolába, újra indult az élet addigra a faluban, a bolt is kinyitott már. A háború végén, úgy emlékszem, május 8-a körül hazaküldtek minket az iskolából, azt mondták, örüljünk, mert ma véget ért a háború, ezért ma nem lesz tanítás.”⁷¹

Ugyanakkor a közvetlen életveszély nem szűnt meg a harcok elmúltával, mivel a hátramaradt, fel nem robbant lőszeres és a különböző tüzérségi lövedékek továbbra is problémát jelentettek. Több olyan halálos kimenetelű balesetről is tudomással bírnak, amelyet visszamaradt robbanótestek okoztak. A legsúlyosabb eset 1945. április 10-én történt a Magos-hegynél. „A háború után a leszerelt magyar katonák vállalkoztak az aknák felszedésére. Az erdőben, a falu határán szedték a taposó-, és botló-aknákat. Pénzes József bácsi és az unokája arra mentek lovaskocsin. Az aknaszedők megkérték őket, hogy felpakolhassák az aknákat a kocsira. Pénzes bácsi nem akart kötélnek állni, de aztán mégis engedett, amikor azt mondták neki, hogy a gyutacsot az összes aknából kiszedték. Ám egy gyutacs nem volt kiszedve, s mind felrobbantak.”⁷² – emlékezett vissza a tragédiára Klinger József.

A második világháború mintegy 117 csolnoki áldozatot követelt. Közülük 62 fő katonaként halt hősi halált, vagy a hadifogságban hunyt el. A polgári áldozatok száma 55 fő. A második világháború hősi halottainak és áldozatainak emlékművét 2010-ben avatták fel.

A háború után megkezdődtek a felelősségre vonások is. A Volksbund korábbi tagjai közül rendőrhatalósági felügyelet alá helyezték Priegl Ferencet, Mezősi Istvánt, Binder Józsefet, Grosz Józsefet és Kvintz Mihályt. Szintén rendőrhatalósági felügyelet alá került Kelenföldi Antal is, aki a Nyilaskeresztes Párt pénztárosa volt.⁷³

A település plébánosa szintén megemlítette az internálásokat, illetve a lakosság háború utáni hangulatát is megörökítette: „Jött a Volksbund révén a németiség üldözése, internálása, kitelepítése, ami borzasztóan hatott a népre. Letargiába esett mindenki, s nem látta célját életének [...],⁷⁴ ha úgyis kitelepítik őket az országból. 120 kb. az internált fiatal ember Csolnokon! Minő munkashiány, mennyi családi nyomor azáltal.”⁷⁵ Néhány volksbundistát Dorogra, az ún. Lipták-házba (legényszálló) internáltak, de ők is bejártak minden nap a bányába dolgozni, csak a munkaidő letelte után kellett a szállóra visszamenniük.⁷⁶ Másokat Esztergomba, illetve Komáromba (feltételezhetően a Csillagerődbe) vittek. Klinger József így emlékezett vissza: „1945 novemberében értem haza, másnap pedig már jöttek is értem, és vittek Esztergomba, a rendőrségre. Csolnokot

71 Interjú Rittling Tamásné (született: Wieszt Mária) egykori helybéli lakossal (Göbharter Eszter).

72 Interjú Klinger József egykori helybéli lakossal (Göbharter Eszter).

73 *Marschal Adrienn*: Munkatáborok Komárom-Esztergom megyében. Csolnok, Oroszlány, Tata-bánya. Doktori értekezés. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészeti és Társadalomtudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola, 2016. 10.

74 A felhasznált kéziratban több helyen kipontozással jelölték azokat a részeket, ahol az eredeti kézírás olvashatatlan volt.

75 A csolnoki katolikus plébánia Historia Domusa.

76 Huber Mihály egykori helybéli lakos levele a szerzőnek.

1947-ben láttam viszont újra.”⁷⁷ Hasonlóképpen elvitték a Németországból visszatérő Rittling Tamást is, de később sikerült megszöknie: „Mikor átértünk a Dunán, a magyar partra, ott már vártak minket. Először a pontonhidakból kellett a beszivárgó vizet kikapcsolnunk, később Komáromba vitték, romeltakarító munkát végezni. Onnan szöktem haza, Csolnokra.”⁷⁸

A háború utáni Magyarországon a német nemzetiséget kollektív bűnösneként kezelték. A földreformrendelet például lehetővé tette, hogy elkobozzák a Volksbund-tagok birtokait, sőt még azok földjét is kisajátíthatták, akik német hangzású családi nevet vettek fel. 1945. december 29-én megjelent a magyarországi német nemzetiségű lakosság Németországba való kitelepítéséről szóló rendelet is. A represszió Csolnokot sem hagyta érintetlenül. Eredetileg 2100 főben határozták meg a településről kitelepítendőek létszámát, ami az itt élő németiség 73%-át jelentette. A gazdasági érdekek azonban végül erősebbnek bizonyultak: 1947-ben mentesítették azokat a kitelepítési rendelet hatálya alól, akik 1946. április 1. előtt a bányában dolgoztak.⁷⁹ Ennek következtében végül csak 342 főt telepítettek ki Csolnokról.⁸⁰ A helyükre felvidéki családok érkeztek, akik közül csupán két család telepedett meg tartósan a faluban.⁸¹

*BEFORE THE FRONT, UNDER THE FRONT, AFTER THE FRONT
WHAT HAPPENED IN CSOLNOK DURING WORLD WAR II, IN 1944-45?*

Summary

The history of the second world war is a finite sequence of political and military actions, while the history of war days is an „infinite story”. Increasingly accessible sources and oral history make war days easier to recall in an almost countless variety. Our present study aims to reconstruct events of World War II in Csolnok based on contemporary sources and interviews with eyewitnesses. The village of Csolnok lies in Komárom-Esztergom County, in the coal basin of Dorog, 44 kilometres from Budapest and 5 kilometres from Dorog. Military actions around Csolnok in 1944-45 were mostly determined by Soviet and German manoeuvres fought for Budapest. As a result, the front line stretched directly at the village for three months. We are primarily interested in how the settlement, mostly inhabited by a German minority, made it through the war and what kind of survival strategies they used throughout the tribulations.

77 Interjú Klinger József egykori helybéli lakossal (Göbharter Eszter).

78 Interjú Rittling Tamás egykori helybéli lakossal (Göbharter Eszter).

79 *Marschal A.*: Munkatáborok i. m. 10.

80 *Tisovszki Zsuzsanna*: A dorogi németek kitelepítése. *Limes* 5. (1992) 1. sz. 68.

81 *Bindorffer Gy.*: A kettős identitás i. m. 124.; *Marschal A.*: Munkatáborok i. m. 10.

Istenes Mónika

A „FÁKLYÁS-ÜGY”
BAUER SÁNDOR ÖNÉGETÉSE

Bevezetés

A szocialista bulvárlapként számon tartott *Esti Hírlap* 1969. január 21-i számának utolsó oldalán, az MSZMP központi lapja, a *Népszabadság* pedig a másnapi számában, hasonlóképpen az újság hátsó oldalán, a vegyes tartalmú és általában alacsony hírértékű tudósítások között számolt be az alábbi, 1969. január 20-án délután történt eseményről: „Bauer Sándor, 17 éves budapesti ipari tanuló a Nemzeti Múzeum kertjében ruháját leöntötte benzinnel, majd meggyújtotta, s ily módon öngyilkosságot kísérelt meg. Súlyos égési sebekkel szállították kórházba. Állapota válságos.”¹ Az MSZMP sajtóorgánumai külön kiemelték, hogy Bauer Sándor már ezt megelőzően, „1967-ben, 15 éves korában sikertelen öngyilkosságot kísérelt meg”.² A sajtó által ismertetett rövid hír információi alapján egy pszichés zavarokkal küzdő, többszöri öngyilkosságot megkísérelt fiatal fiú képe rajzolódhat ki. Ez is volt az ügygel foglalkozó állambiztonságiak célja, ám a hírlapok által sugalmazott kép azonban nem fedti a valóságot.

A múzeumkerti önégetés valóban megtörtént. Ugyanakkor a fiatalember ezen nem mindennapi tette nem magyarázható kizárólagosan mentális zavarral. Maga Bauer Sándor – búcsúleveleinek tanúsága szerint – az előre eltervezett cselekedetét hazánk szovjet megszállása, továbbá a Kádár-rendszer diktatórikus, az alapvető szabadságjogokat korlátozó, hazug berendezkedése elleni tiltakozásnak szánta. Azonban a cselekmény politikai indíttatását a nyilvánosság elől elhallgatták.

Az önégetés után Bauer Sándort súlyos, harmadfokú égési sérülésekkel szállították a Központi Honvéd Kórházba, ahol a politikai rendőrség emberei külön kórteremben őrizték, és édesapján kívül senkit sem engedtek be hozzá. 1969. január 22-én este izgatás bűntettének gyanúja miatt előzetes letartóztatásba helyezték. Bauer még ezen az éjjelen meghalt.

A politikai rendőrség vizsgálatot indított az ügyben, és a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint az állambiztonság emberei egy előzetesen kitervelt „ellenforradalmi” szervezkedést igyekeztek leleplezni, amelynek kezdeményezője Bauer volt. A rendőrség célkeresztjébe kerültek Bauer rokonai, barátai, ismerősei, iskolatársai, volt tanárai,

1 *Esti Hírlap*, 1969. január 21. 8.; *Népszabadság* 1969. január 22. 8.

2 Uo.

munkatársai. A nyomozást végzők a hálózati állományukat is mozgósították, a kihallgatások mellett többüket titokban megfigyeltették, ügynököket állítottak rájuk. Bizonyítékok hiányában a Bauer és társai ellen indított nyomozást 1969. március 19-én lezárták, a fiú terhelte nyilvánított két barátját, Sabján Miklóst és Berger Istvánt figyelmeztetésben részesítették, és kutató nyilvántartásba vették.

Bauer tette hosszú évekre tabuvá vált. Története napjainkban többnyire a cselekmény évfordulóján kerül fókuszba, újságcikkek, rádióműsorok, koszorúzások keretében emlékeznek a fiatalemberre. Míg az 1990-es évek végétől megjelenő publikációkban nemzeti hősként és mártírként jelenik meg, addig a korabeli állambiztonsági iratokban pszichopátának titulálják.

Nem feladatom a merőben ellentétes álláspontok egyikét igaznak, a másikat pedig valótlanoságnak minősíteni, nem is lehetne, hiszen a „Fáklyás-ügy” ennél jóval összetettebb. Véleményem szerint a serdülőkor testi-lelki nehézségeit átélő, csonka családban nevelkedő, vagyis sajátos életkorú és élethelyzetű, ám hazáját és nemzetét kétségtelenül szerető fiatal fiú tette egy olyan történelmi korban nyer értelmet és pozitív megítélést, amilyen a Kádár-korszak is volt, ahol a pozitív jelenségek nagy része csak propagandaszinten volt jelen, és ahol a nemzeti érdekek nagymértékben háttérbe szorultak.

Bauer tettének értékelésekor azt is mérlegelni kell, hogy Jan Palach néhány nappal korábbi prágai önégetése mennyiben járult hozzá Bauer hasonló cselekményéhez. Jan Palach, vagy ahogy Bauer nevezte, a „cseh testvér” 1969. január 16-i tétével a „prágai tavasz” leverése ellen akart protestálni. Felvetődik a kérdés, hogy ha a prágai egyetemista tette, amelyről biztosan állítható, hogy példaként és mintaként szolgált Bauer számára, nem következett volna be, vajon Bauer Sándor felgyújtotta volna magát?

Bauer Sándor történetének feltárásához a politikai rendőrség ténykedése során keletkezett, ma az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltárában fellelhető dokumentumok jelentették a legfontosabb írásos forrásokat. A rendelkezésre álló levéltári dokumentumok tanulmányozása mellett hat olyan személlyel készítettem interjút, akik jól ismerték Bauer Sándort. Készséggel vállalta emlékei felidézését a két nagybácsi, Váczy Gyula és Váczy László, Váczy Szilvia, Bauer unokatestvére, továbbá az első tagozatos osztályfőnök, Jung Józsefné, az általános iskolai osztálytárs és barát, Becskei Péter, valamint a „Fáklyás” fedőnevű ügyben terhelte nyilvánított barát, Sabján Miklós. A velük folytatott, eddig nem publikált beszélgetések nélkülözhetetlenek voltak az állambiztonsági dokumentumokban szereplő információk egyoldalúságának oldásához, az iratokban szereplő egyes elemek koncepciószerűségének feltárásához.

A „Kádári aranykor” jellemzői

Bauer Sándor tettének megértéséhez szükséges felvázolni azon időszak főbb jellemzőit, amely cselekményének háttérét adta. A Kádár-korszak 1963 utáni szakaszát „klaszikus kádárizmusnak” vagy „kádári aranykornak” szokás nevezni. Ezen időszak karakterisztikus vonása a diktatórikus berendezkedés mellett az egypártrendszer megkérdőjelezhetetlensége, a pártállami centralizált hatalomgyakorlás, az emberi és polgári jogok szigorú korlátozottsága, a sajtó cenzúrázása és pártirányítása volt. Fennmaradt továbbá a rendszer kritikájának tilalma is, amely a szocialista társadalmi

berendezkedés elfogadását, Kádár személyének és hatalmi pozíciójának kétségbevonhatatlanságát, a Varsói Szerződésen keresztül a Szovjetunióval való katonai szövetség és hűség megkérdőjelezhetetlenségét takarta.³

A forradalom leverése után az ország lakói számára nyilvánvalóvá vált, hogy a fennálló rendszer nem változtatható meg, így politikai magatartásukat ehhez a tényhez kellett igazítaniuk. A hatalom képviselői íratlan közmegegyezést kínáltak a társadalomnak, amelyet az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elv érzékletesen szemléltetett. Ennek lényege az volt, hogy az ország lakosaitól már nem követelték meg, hogy dicsérjék a rendszert, az elvárás sokkal inkább a politikai semlegesség, illetve a fennálló berendezkedés nyilvános kritikájának kerülése volt. Az e kívánalomnak eleget tevők akár gyarapodhattak is a rendszer adta keretek között.⁴

A politikai vezetésnek biztosítékra, támaszra volt szüksége uralma fenntartásához. Ezek egyike a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg csapatai voltak, és bár direkt bevetésükre 1956 után nem került sor, de ittlétükkel csorbult a magyar függetlenség.⁵ A diktatórikus pártállami rendszer működéséhez elengedhetetlen volt a politikai rendőrség működése is. Az egykori ÁVH funkcióját a Kádár-korszakban a belügyminisztérium alárendeltségébe sorolt rendőrség, ezen belül a politikai nyomozó osztály, valamint a III/III-as csoportfőnökség vette át. A szervezet működtetését a hatalom gyakorlati szemszögéből az tette szükségessé, hogy az országban ezrével voltak olyanok, akik nem fogadták el a felkínált alkut, és valamilyen módon feszegetni próbálták a szabadsághiányos rendszer kereteit. Őket ellenségnek nyilvánították, hiszen veszélyeztettek a fennálló berendezkedést, így szükségessé vált az ártalmatlanná tételük.⁶

Bauer Sándor és a „Fáklyás” fedőnevű ügy

Ki volt Bauer Sándor?

Bauer Sándor 1952. február 28-án született Budapesten. Édesapja Bauer Sándor, édesanyja Vác Augusztá. Édesapja a Gogol utcai pártgarázs művezetőjeként vonult nyugdíjba, édesanyja vezető óvónőként dolgozott. A nagybátyjával készült interjúból tudjuk, hogy Bauer Sándor házasságon kívüli gyerekként fogant, édesanyja és édesapja egy nyaralás során ismerkedett meg. A „nagy Sanyi”, ahogy a családtagok Bauer apját nevezték, házasságban élt, de ebből a házasságból gyermeke nem született.⁷ Bauer Sándor szülei nem kötöttek házasságot, a fiút az édesanyja mindvégig egyedül nevelte. Egyes tanúvallomások és a rokonok elmondása szerint az édesapa rendszeresen láto-

3 Bihari Mihály: Kádár és rendszere. Rubicon 11. (2000) 7–8. sz. 55.

4 Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus” valósága. Rubicon 13. (2001) 10. sz. – 14. (2002) 1. sz. 70.

5 Magyarország története 1918–1990. Szerk. Pölöskei Ferenc – Gergely Jenő – Izsák Lajos. Bp. 1995. 241.

6 Urbán Attila: Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. Rubicon 18. (2007) Különszám 58–65.

7 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én készült interjújában.

gatta őket, foglalkozott a gyermekkel, így nem szakadt meg a kapcsolat apa és fia között. A család Zuglóban, a Kacsóh Pongrác úton élt. A lakást 1956-ban találat érte. A nagybácsi emlékei szerint ezt követően nem sokkal költöztek a Ferencvárosba, az Üllői út 167. szám alatti lakásba. Más visszaemlékezések szerint az általános iskolai évek alatt végig Zuglóban laktak, az Üllői úti ház házfelügyelője pedig 1964 óta ismeri a családot. A zuglói Május 1. utcai általános iskola (ma Liszt Ferenc Ének-zenei Általános Iskola) elvégzése után a természetet kedvelő fiú a soproni erdészeti középiskolába felvételizett. Az ifjú Bauer ekkor saját élményt szerezhetett a szocialista rendszer „igazságos” működéséről, ugyanis ő nem nyert felvételt, ugyanakkor a nála gyengébben teljesítő, ám Szocialista Hazáért Érdemrenddel kitüntetett szülő gyermeke igen. Bauer így kényszerűségből a XIII. kerületi Bánki Donát Szakmunkásképző Intézetben folytatta tanulmányait.

1. kép

Bauer Sándor (középen) két ismerősével (Becskei Péter felvétele)

A közepes tanulmányi eredményt produkáló autószerelő-tanonc fiú átlagon felüli érdeklődést mutatott a történelem és a korszak aktuális politikai eseményei iránt. Barátai előtt nyíltan bírálta a szovjet csapatok Magyarországban való tartózkodását, kritikával illette a Kádár-kormányt és az 1968-as csehszlovákiai bevonulásban való magyar részvételt. Mindezek és a Kádár-rendszer további álságos megnyilvánulásai ellen nem csak gondolatban, szóban, hanem látványos és egyben meghökkenítő cselekedettel, az 1969. januári önégetéssel is tiltakozott. Néhány napon belül bekövetkező halálakor még nem volt 17 éves.

Az önégetés napja – 1969. január 20.

A levéltári dokumentumok – az édesanya és szentanyák vallomásai – alapján rekonstruálni tudjuk az 1969. január 20-i nap eseményeit. A családtagok elmondása szerint Bauer Sándor január 19-én, vasárnap, felkereste a Rákospalotán lakó nagyszüleit, nagybátyjait, unokatestvéreit, és burkoltan búcsút vett tőlük. Ebből, és a fennmaradt búcsúlevelekből is egyértelműen kiderül, hogy Bauer tudatosan készült másnapi cselekményére, és nem hirtelen felindulásból gyújtotta meg magát, tette nem magyarázható pillanatnyi tudatzavarral, mint ahogyan azt az ügyvel foglalkozó belügyesek igyekeztek a közvéleményre elhíttetni.

Az édesanya a jegyzőkönyvek dátumozása szerint néhány nappal a történetek után arról tájékoztatta a rendőrség munkatársait, hogy fia január 19-én este feltűnő módon többször is kérte, hogy másnap reggel feltétlen ébressze fel, mert tanulni akar. Az anya, a kérésnek eleget téve, január 20-án reggel hét óra körül felkeltette fiát, majd távozott otthonról. Elmondása szerint munkahelyéről délután fél kettő táján érkezett haza, ahol kisebb rendetlenség várta. Bauer Sándor íróasztala környékén és a földön apróra vágott papírokat, piros-fehér-zöld színű papírgalacsint, valamint egy kis méretű nemzeti színű zászlót talált. A hamutartóban filteres és filter nélküli cigarettavégek voltak, és mivel fia – tudomása szerint – nem dohányzott, ezért arra következtetett, hogy a délelőtti folyamán többen is tartózkodtak a lakásban.⁸ A még élő hozzátartozókkal készült interjúból ma már tudjuk, hogy Bauer nem rendetlenséget hagyott maga után, hanem nemzeti színű papírászlókkal díszítette fel a lakást távozása előtt.⁹

Bauer Sándor déltájban távozhatott az Üllői út 167. szám alatti házukból, kezében benzines palackokat rejtő táskát cipelve. A Kálvin tér felé haladva a villamoson összetalálkozott egy egykori általános iskolai osztálytársával, Andrassy Attilával, aki a következőképpen emlékezett vissza a találkozásra: „A villamoson találkoztam Bauer Sándorral, aki munkás ruhában és bakancsban volt. Kabát és sapka nem volt rajta. A peronon utazott, a lába között egy kétfülű táska volt (a színére már nem emlékszem), amiben üvegek voltak, emlékezetem szerint 3-4 darab. Kérdésemre azt válaszolta, hogy az üvegekben ital van, házibulira megy. Feltettem neki a kérdést, hogy meg sem kínál az italból. Azt válaszolta, hogy nem kínál meg, mert ki van számítva, így is kevés lesz. [...] Amennyire vissza tudok emlékezni, Bauer Sándor a szokásos módon viselkedett. Nem vettem észre rajta sem idegességet, sem szomorúságot.”¹⁰

Délután egy óra táján érkezett Bauer Sándor a budapesti Nemzeti Múzeumhoz. Fel sétált a főbejárati oszlopsorhoz, a táskában lévő benzinnel lelocsolta ruháját, majd meggyújtotta magát. Miközben ruhája és teste égett, két kezében nemzeti színű kis papírászlót tartott, amelyeket minden bizonnyal nem sokkal korábban otthon készített.

A járóelők közül többen segítségére siettek a fájdalmában az oszlopok körül futkosó, lángoló ruházatú fiatalembernek. A segítő szemtanúk között volt egy orvostanhallgató is, aki a másnapi kihallgatáson a következőképpen számolt be a történetekről: „Barátommal együtt odafutottunk, s mindketten levettük a télikabátunkat, s azzal igyekeztünk eloltani a lángokat. Velünk egy időben érkezett a helyszínre két másik személy, közülük az egyik egy fiatal katona, ezek szintén levették a kabátjukat, s azzal akartuk eloltani, ez eredményre is vezetett. Ekkor mi egy kicsit távolabb mentünk a személytől, de azt hallottuk, hogy mentőket hívtak. Ekkor már meglehetősen nagy tömeg gyűlt össze, de hogy szám szerint mennyien lehettek, azt nem tudom. Az illető fiatal ember mindvégig eszméleténél volt, azt hallottam, hogy kérdéseket tettek fel hozzá, melyekre válaszolt. Többek között azt kérdezték tőle, hogy »miért tette«, amire olyan választ adott,

8 Jelentés, Budapest, 1969. február 10. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (a továbbiakban: ÁBTL) V-157854/1 67.

9 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én és Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúból.

10 Andrassy Attila tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. február 20. ÁBTL V-157854/1 231.

2. kép

A Múzeumkert, az önégetés helyszíne

holttestemre van szüksége a Nemzetnek, a proletároknak.”¹³ Az idézett sorokból látszik, hogy Bauer tettét dicsőséges halálként, a magyar nemzetért hozott áldozatként fogta fel. Valószínűleg azt is remélte, hogy tettének nagy visszhangja lesz, és talán az általa vágyott politikai változások elindítója lesz.

1969. január 20-án az időközben az iskolából hazaérkező szomszéd és egyben az egyik legjobb barát, az „Aliz”-nak becézett Sabján Miklós egy neki címzett, nem sokkal később a rendőrség által elkobzott levelet talált a lakásukba bedobva, amely a következőket tartalmazta:

„Aliz:

A súlyok a tietek a Bergerrel együtt használjátok. A gumibott a tied. A bajonet a Bergeré lehet. Én elutazom. A fényképemet ted el. Mindenkit üdvözlök a Jocót a Gábort a Jóskát a Gabriellát a Marit egyszerűen minden barátot. Üdvözlök barátod: Sándor

Ui.: Ti megfogtok érteni. Vasárnap Prágában önkéntes tűzhalált választotta egy fiatal. Tiltakozásul az orosz csapatoknak Csehszlovákiát megszálló utasítás ellen. [...] Hallál az orosz megszállókra! Oroszok menyetek haza!” [sic!]¹⁴

Sabján Miklós a kihallgatási jegyzőkönyv szerint rossz tréfának vélte Bauer búcsúlevelét, amelyhez fényképet is mellékelte, mindaddig, amíg közös barátjuk, Berger István

hogy »...hazaszeretetből«, »...tiltakozásból«, arra kérdésre, hogy mi ellen akart tiltakozni kijeletette, hogy »...az orosz megszállók ellen«. Azt is mondotta, hogy »...a cseh testvér is megvette.«¹¹

A kikerülő mentők az ügyeletes Honvéd Kórházba szállították a harmadfokú égési sérüléseket szenvedett Bauer Sándort, akinek a személyazonosságát a helyszínen talált villamosbérlet alapján tudták megállapítani. A történetek után a rendőrség felhívta Bauer Sándor édesanyját a munkahelyén, és hazarendelték. Az édesanya testvérétől tudjuk, hogy „a rendőrség a telefonban nem mondott neki semmit. Haza kellett mennie, és otthon tudott meg mindent. [...] A kórházba nem engedték be még őt sem, csak az édesapa mehetett be.”¹²

Bauer három búcsúlevelet hagyott hátra, ezek közül az egyiket szüleinek szánta, akikről így búcsúzott: „Drága édes Anyám és édes Apám. Bocsásátok meg, ha néha rossz fiatal voltam. Szeretnék élni, de most a szénné égett

11 Bihari Imre tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 137.

12 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én készült interjúban.

13 Bauer Sándor búcsúlevele szüleihez. ÁBTL V-157854/1 71/8.

14 Bauer Sándor búcsúlevele Sabján Miklósnak. ÁBTL V-157854/1 71/13.

nem tájékoztatta a néhány órával korábban történekről. „Január 20-án délután jöttem haza az iskolából, s láttam, hogy be van dobva egy levél a lakásba. Az volt rajta, hogy oroszok menjetek haza. Fura volt a levél. [...] Lementem a pincébe, a Pista már ott volt, s kérdezte, hogy hallottam-e mi történt a Sanyival. Fogalmam sem volt. Ő mondta el, hogy Sanyi meggyújtotta magát. A gumibotot és a bajonetet eldugtuk, később megtalálták és lefoglalták. Utána nem sokkal jöttek a rendőrök, felmentünk a lakásba, a szüleim nem voltak otthon. Kérdezték, hogy volt-e búcsúlevél, azt mondtam nem volt, hiszen ott volt a végén, hogy oroszok menjetek haza. Azt mondták, ne szórakozzunk, mert bevisznek a Deák térre. Akkor még ott volt a Rendőrfőkapitányság. Megijedtem, én nem vagyok egy hős típus, az az igazság, így végül odaadtam a levelet. Másnap fél egykor pedig elvittek az iskolából.”¹⁵

Jan Palach – a „cseh testvér”

Bauer Sándor „Sarli” becenevű osztálytársának címzett búcsúlevelében a következőket írta: „Tűzhalált halok akár csak az a csehszlovák fiatal, aki 19-én gyújtotta fel magát, így tiltakozva az orosz megszállás ellen.”¹⁶ Sabján Miklósnak írt, fentebb idézett levelében is hasonlót közölt. Bauer a Múzeumkertben segítségére sietőknek és a helyszínén a tette oka után érdeklődőknek szintén elmondta, hogy a „cseh testvér is megtette”.¹⁷

A „cseh testvér” Jan Palach volt, aki 1969. január 16-án gyújtotta fel magát a prágai Vencel téren álló Nemzeti Múzeum előtt. Az ekkor 20 éves egyetemista cselekedetét az öt hónappal korábbi, 1968. augusztusi prágai szovjet bevonulás elleni tiltakozásnak szánta, továbbá ily módon akarta honfitársait a jelen helyzettel szembeni apátiából felrázni és cselekvésre ösztönözni.¹⁸ Három nappal később, 1969. január 19-én halt bele testfelszínének 85%-ára kiterjedő, harmadfokú égési sérüléseibe. Temetésére – amelyen több ezren vettek részt, és amelyről egy máig fennmaradt rövid filmfelvétel is készült – január 25-én került sor. Halálának napja és temetése után tüntetésekre került sor Prágában.¹⁹

Tettéknek nemzetközi visszhangja lett, a magyarországi sajtóban is két héten át szinte napi rendszerességgel jelentek meg az üggyel kapcsolatos cikkek. Ezekben Jan Palach önégetését „a jobboldali és ellenforradalmi erők által szított hisztéria terméke”-ként, „jobboldali uszítás”-ként állították be.²⁰

A Palach által írt búcsúlevelében utalás van arra, hogy önégetését egy csoport tagjaként vitte véghez, és tettét további személyek követik majd.²¹ Jan Palach cselekménye után néhány nappal egy 19 éves prágai főiskolai hallgató mérgezte meg magát gázzal.

15 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúban.

16 Bauer Sándor búcsúlevele „Sarli”-hoz. ÁBTL V-157854/2 71/9.

17 Bihari Imre tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 137.

18 The last days of Jan Palach. <http://www.radio.cz/en/article/113879> (letöltés 2010. jan. 30.)

19 <http://www.janpalach.cz/> (letöltés 2010. jan. 30.)

20 Népszabadság, 1969. január 25. 4.

21 The last days of Jan Palach. <http://www.radio.cz/en/article/113879> (letöltés 2010. jan. 30.)

Szüleinek írt búcsúlevelében a diáklány közölte, hogy öngyilkosságát nem önszántából, hanem kényszer hatására követi el.²² A két ügyet összekapcsolva a magyar pártsajtóban 1969. január utolsó napjaiban egy „szenzációs leleplezés” során a hazai nyilvánosság elé tárták, hogy „jobboldali provokátorok” kényszerítették halálba a csehszlovák diákokat.²³

A Bauer által hátrahagyott búcsúlevelekből egyértelműen kiderül, hogy tudott Jan Palach önégetéséről, annak valódi okáról és kivitelezési módjáról. A magyarországi szocialista berendezkedésre és a szovjet csapatok magyarországi tartózkodására ellenszenvvel tekintő és nagy tetre készülő fiú valószínűsíthetően Jan Palach tettének hatására határozta el önmaga felgyújtását. A későbbiekben azt is látni fogjuk, hogy Bauer esetében is voltak utalások egy ismeretlen, az önégetésére felbízató személy vagy személyek létezésére, hiszen néhányan valószínűtlennek tartották, hogy Bauer minden külső hatás nélkül szánta rá magát önmaga felgyújtására.

A „Fáklyás” fedőnevű ügy

1969. január 20-án munkához látott a politikai rendőrség, titkos vizsgálati dossziét nyitottak, és kezdetét vette a két hónapon át tartó állambiztonsági munka, amely csak a nyomozati szakaszig jutott el. A korszakkal foglalkozó történészek által feldolgozott egyes perekkel igazolható, hogy az állambiztonságiak 1956 után is alkalmaztak koncepciók módszereket.²⁴ A Bauer-ügyben is tetten érhető ezen metódus, a fennmaradt nyomozati anyagokból és interjúk segítségével kimutatható, hogy a rendszer politikai rendőrsége maga alakította ki a Bauer Sándor tétével kapcsolatos koncepciót, és minden erejével törekedett annak realizálására.

Az állambiztonság emberei Bauert egy pszichésen beteg fiúként igyekeztek beállítani, tettet a közvélemény felé sikeres öngyilkossági kísérletként kommunikálták, a színpad mögött pedig egy általa kitervelt államellenes bűncselekményt igyekeztek leleplezni. A nyomozás megkezdésekor izgatással vádolták a kórházi ágyon fekvő fiút, három héttel később viszont összeesküvésre irányuló előkészületi cselekmény gyanúja miatt nyomoztak a már halott fiú és társai ellen, ám ennek bizonyíthatatlansága miatt 1969. március 19-én lezárták a vizsgálatot.

A rendelkezésre álló és hiányzó dokumentumok

A „Fáklyás” fedőnévvel ellátott Bauer-ügyről fennmaradt dokumentumokat az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára őrzi, az iratanyag 1997 óta kutatható. A két-kötetnyi, „Verebély János és társai”, valamint „Sabján Miklós és társai” címet viselő dossziében található iratok nagy részét a rendőrségen felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek adják. A nyomozati iratok között fellelhetők továbbá a nyomozást elrendelő

22 Népszabadság, 1969. január 26. 2.

23 Népszabadság, 1969. január 28. 2.

24 Kiszely Gábor: Állambiztonság 1956–1990. Bp. 2001. 144–189.

határozat, a nyomozás előrehaladásáról készült feljegyzések, jelentések, egyetlen intézkedési terv, ügynökjelentések, laboratóriumi vizsgálati eredmények, a holttestet vizsgáló orvosszakértői vélemény, Bauer kézírását elemző írásszakértői vélemény, a lefoglalt tárgyak közül füzetlapok, búcsúlevelek.

Biztosan állítható, hogy a rendelkezésre álló nyomozati iratok hiányosak. Az iratanyagban nem lelhetők fel az egyes kihallgatásokról készült jegyzőkönyvek, amelyek megtörténtéről vagy a rendelkezésre álló iratokból, vagy a 2009–2010 folyamán készült interjúkból tudomásunk van. Ilyen például Bauer általános iskolai osztályfőnökének első kihallgatási jegyzőkönyve, valamint a két barát, Sabján Miklós és Berger István számos kihallgatásakor készült jegyzőkönyv. Ezek vagy el sem készültek, vagy valamilyen oknál fogva eltűntek az iratanyagból.

A tanúkihallgatási jegyzőkönyvek sajátosságai

A lefoglalt dokumentumok tanulmányozásával egy időben megkezdődtek a tanúkihallgatások is. 1969. január 21. és március 12. között 41 ember kihallgatásáról maradt fenn jegyzőkönyv. A meghallgatott személyek között szemtanúk, családtagok, barátok, ismerősök, tanárok, régi iskolatársak, munkatársak voltak. Találunk közöttük olyan személyeket is, akikkel Bauer Sándor vagy már évek óta nem is állt kapcsolatban, vagy az ismeretség és kapcsolattartás alkalmi volt, és mindössze néhány napra korlátozódott. A jegyzőkönyvek fontos ismérve még, hogy többségük nem kérdés-felelet formában került rögzítésre, hanem összefoglaló jellegűek, emellett igen rövidek, egy-két oldalnyi gépelt szöveget tartalmaznak.

Sabján Miklós és Berger István interjúból az alábbiakban ismertetésre kerülő részletek segítségével képet kaphatunk a jegyzőkönyvek születési módszeréről. Tőlük tudjuk egyrészt, hogy a Bauer önégetése utáni időkből szinte napi rendszerességgel hallgatták ki őket. Ennek ellenére január hónapból mindössze egy jegyzőkönyv maradt fent, az egész nyomozati szakaszból is három-három jegyzőkönyv áll rendelkezésre, mindössze 12, illetve 15 gépelt oldalnyi terjedelemben.

Azt is tudjuk, hogy a kihallgatások alkalmával nem pontosan rögzítették vallomásaikat, hanem az általuk elmondottak egyes részleteit megmásították, eltorzították. Így jött létre az a motívum is, amely szerint Bauer rendszerellenes forradalmat akar szervezni, fegyvereket pedig rendőrök leütése révén szándékozott beszerezni. Ennek alapján vádolták összeesküvés előkészítésével. A kihallgatók tehát az elmondottakat elferdítve összegezték, a tanúk pedig átfutották, és mint a valóságnak megfelelőt aláírták. A benne szereplő valótlanságok ellen – vélhetően – a fenyegetettség miatt nem tettek kifogást.

A kihallgatások tartalma három fő téma köré csoportosítható. Az egyik és egyúttal a leghangsúlyosabb kérdéscsoport Bauer politikai nézeteire irányult. A vallatások során a kihallgatók élénk érdeklődést mutattak Bauer és barátai által a ház pincéjében létrehozott úgynevezett Pince Klub iránt is. Ezen túlmenően a kihallgatottak többségét Bauer személyiségéről is kérdezték.

A tanúkihallgatások célja és főbb jellemzői

A fenti témák részletezését megelőzően szükséges röviden ismertetni a rendőrségen zajló kihallgatások azon sajátosságait, amelyek között az alább idézendő vallomások megszülettek. Modor Ádám történész Berger Istvánnal készített interjújából²⁵ tudhatunk meg részleteket a kihallgatások céljáról és módszereiről: „Az első napon az iskolából bevitték a Tolnai Lajos utcába, nyolc és fél órán keresztül faggattak, és mindenáron ki akarták belőlem húzni azt, hogy mi ellenforradalmárok vagyunk. Levittek a rendőrségi fogdába, megmutatták, hogy mi vár rám akkor, ha nem vagyok őszinte. [...] Tulajdonképpen nem volt mitől félnem, hisz nem csináltam semmit. Be volt jódózva az ujjam, rám akarták fogni, hogy én gyújtottam meg Sanyit, annak ellenére, hogy iskolában voltam, és volt legalább negyven tanúm. [...] Arra már nem emlékszem, hogy mi került bele a jegyzőkönyvekbe, de arra igen, hogy eleinte minden áldott nap be kellett mennem a Tolnaiba. [...] Első alkalommal bevitték az iskolából, a többi alkalommal megmondták, hogy hányra kell bejönnöm. Párhuzamosan Sabján Miklós barátom is ott volt a másik szobában. Ő volt a harmadik gyanúsított. [...] Visszatérve a kihallgatásokra, először nyolc és fél óráig tartott, aztán hét, hat, majd négy óra, és volt, amikor már csak fél órára kellett beugranom a Tolnai Lajos utcába. [...] Ezek a kihallgatások úgy zajlottak, hogy beszélgettünk. Mindenféle kérdést tettek fel nekem. Találós kérdést, logikait, és közben beszúrtak egy, erre az ügyre vonatkozó kérdést. És hatvanhatszor újra megkérdezték ugyanazt. Hogy észrevettem-e, hogy Sándor vagdossa a kezét? Észrevettem, és Sanyi mondta, hogy sóval bekeni, mert az öli a fájdalmat, de hogy miért, vagy honnan vette ezt, fogalmam nem volt. Két hónap alatt legalább hatvanötször elmondatták velem ugyanazt, amit az első napon, és erről szólt az egész, semmi másról. Nagyon érdekelte őket, hogy kikkel találkoztunk. Nem volt-e benne német állampolgár. Akkor nem értettem, fogalmam sem volt róla, hogy miért kérdezik. [...] Feltett szándékuk volt, hogy ránk bizonyítják, mi komoly ellenforradalmi csoport vagyunk. Egyébként röhejes volt az egész vizsgálat. Olyan dolgokat kérdeztek tőlem, amik különben soha eszembe sem jutottak volna előtte. Ültem, néztem, és a végén elkezdtem röhögni, mert azt mondtam, hogy ilyen nincs, ez vicc. Ez bántotta őket a legjobban, mert azt mondták, hogy kiröhögöm a rendőrséget. Nem röhögöm ki, de vicc az egész, amin csak röhögni lehet, válaszoltam. Azt mondták, hogy ne mosolyogjak, mert nincs okom rá. Mondtam, hogy nem csináltam semmit. Annyi a bűnöm, hogy élek.”²⁶

A fentiekből néhány dolgot érdemes kiemelni. A fent idézett interjúban világosan megfogalmazódott az állambiztonságiak Bauer-üggyel kapcsolatos szándéka is, nevezetesen egy „ellenforradalomra” készülő társaság szervezkedésének leleplezése.

Sabján Miklós is beszámolt arról, hogy Bauer önégetése utáni napokban hetente több alkalommal került sor rendőrségi kihallgatásra, ezzel szemben csak három kihallgatásáról (1969. január 21., február 13., március 12.) maradt fent jegyzőkönyv.

25 Berger István többszöri megkeresésemre sem vállalta az interjút. Ez az oka annak, hogy Modor Ádám által készített interjúból idézek.

26 <http://gk.mno.hu/portal/printable?contentID=198010&sourceType=MN> (letöltés 2010. febr. 27.)

„A nyomdaipari iskolától, ahová jártam, pár sarokra volt a Politikai Rendőrség. A rendőrök dél körül egy régi Moszkviccsal jöttem értem, s este hatig bent tartottak. A Pogácsás a Pistát gyötörte, engem meg a Kassai százados. A kihallgatáson inkább lelki ráhatással próbálkoztak, pofon nem volt, bár egyszer ígértek [...] Eleinte nagyon sokszor kihallgattak, hetente többször, kétszer-háromszor is. Első alkalommal az iskolából vittek el, utána már idézés jött. A gyakori kihallgatások után jött egy hosszabb szünet a következő kihallgatásig. Anyám, aki egyébként egy türelmes ember, a végén már nagyon mérges lett, s kérdezte, meddig fog ez még tartani? A Pogácsás hadnagy volt kint nálunk, aki azt válaszolta: »Asszonyom, az aggodalom jogos, de nem akarunk még egy 56-ot.« Ezt mondta.”²⁷

Mint látjuk Bergerhez hasonlóan Sabján Miklós is utalt a kihallgatások során a rendőrök által alkalmazott lelki ráhatásra, fizikai bántalmazást is kilátásba helyező megfélemlítésre. A több órán át tartó, folytonos kihallgatásokkal és a váratlanul közbevetett kérdésekkel való gyötetés egyértelmű célja a terhelte nyilvánított fiúk kifárasztása, és így a politikai rendőrség koncepciójába illő vallomás megszerzése volt.

Az első információk Bauer Sándorról

A legelső információ, amit az ügygel foglalkozó állambiztonságiak megtudtak Bauerről, az volt, hogy a Múzeumkertben felgyújtotta magát, hogy ilyen módon protestáljon a szovjet csapatok ittléte ellen. Van tehát egy fiatalember, aki nyíltan kérdőre vonta a szovjet csapatok Magyarországon tartózkodásának jogosságát, vagyis nyíltan rendszerellenes kijelentést tett. Ismereteik a fiú politikai nézeteiről a nap folyamán tovább bővültek.

A Vác Lászlóval készült interjúból tudni lehet, hogy az esemény napján, 1969. január 20-án délután a rendőrség megjelent Bauerék lakásán, és személyesen tájékoztatták a fiú édesanyját a Múzeumkertben történekről. Sajnálatos módon erről a látogatásról nem maradt fent írásos dokumentum, így csak valószínűsíteni tudjuk, hogy ekkor került a rendőrökhöz Bauer néhány iskolai füzeté és a notesze. A másnapi, 1969. január 21-i dátummal ellátott rendőrségi jelentés az ezekben olvasható, az ügy szempontjából jelentőséggel bíró bejegyzésekkel foglalkozik. A füzetek egyikében „Ultrabal Hazánkban” című, véleményük szerint másolás vagy diktálás során készült írást fedeztek fel, amelynek tartalmát a jelentést szignáló Benjamin Róbert rendőr százados így összegezte: „Bauer, illetve társai programként állították fel a társadalmi rendszer megdöntését, és helyében az ún. »Ultrabal« általuk elképzelt formáját javasolják bevezetni. [...] Zavarosságukat mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy nem tartják elképzelhetetlennek a nyilas hatalom átvételét. Magyar Nemzeti Kommunista Párt megalakulását, programjának részletes kidolgozását, s e mellett természetesen a követeléseket is tartalmazzák. Ezek közül a legfontosabb – ami világosan mutatja elképzeléseik zavarosságát – »az orosz csapatok hagyják el az ország egész területét, magyar-szovjet munkás-paraszt testvériség« a KGST bukik stb. [...] A tanulmányból, ill. az ott felfektetett program, főleg az albán vonalat reprezentálja, s támadja a szocialista országok együttműködését, teljes

27 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúbán.

mértékben a kínai vonal. [...] Rádió hallgatására konkrét utalások nincsenek, azonban pld. a »programterveit« stílusa, hangja arra utal, hogy az Albán rádió magyarnyelvű adásait rendszeresen hallgatja.”²⁸

A kommunista tömbből az 1960-as évek elején kiközösített Albániával és a vele együttműködő, a Szovjetunióval szintén fagyos kapcsolatban lévő Kínával való szimpátia eretnekségnek számított. A füzetben említésre került Dalos György és Pór György neve is, akiket a kínai vonal követése miatt összeesküvés kezdeményezése és vezetése vádjával 1968 májusában börtönbüntetésre ítélték.

A szovjet vonaltól való elhajlasként értékelte a jelentést készítő rendőr százados Bauer noteszában talált bejegyzéseket is. „Noteszában guminyomdával kb. 10 Bao-Cetung nyomtat található. [Ez Mao Cetungot jelent] Kossuth Lajos halálának évfordulóján Liberté, Egalité, Fraternité, felirat, október 23-nál pedig »Vivát« szó található. Egyik olvasónapló című füzetében verset írt, 1956. címmel. A vers tartalma, mondandója tipikusan ellenforradalmi, szovjetellenes. Követeli, hogy a szovjet csapatok hagyják el az országot. A versből az is kicsendül, hogy a változásokért az »önkénytől való megszabadulásért: a vöröscsillag lekonyulásáért« elszánt embereknek kell dacolni.”²⁹

Összefoglalva: a maoizmus iránti szimpátia, illegális rádió hallgatása, az 1956-os célokkal való azonosulás, a szovjet csapatok ittlétének bírálata, Magyar Nemzeti Kommunista Párt létrehozása, a fennálló rendszer megdöntésének szándéka, nyilas hatalomátvételtől való ábrándozás volt Bauer rovásán 1969. január 20-án. Figyelmet érdemel, hogy a társadalmi rendszer megdöntésének szándéka nem csak Bauer, hanem társai esetében is felmerült gyanúként rögtön az önégetés napján. Az állambiztonságiak prekonceptiója szerint tehát több veszélyes embert kellett felkutatniuk és ártalmatlanná tenniük.

A rendőrök által elkobzott iskolai füzet és notesz, sőt még annak részei, lapjai sem találhatóak meg a vizsgálati dossziében. Így nem áll módunkban a fent idézettek tényét sem megerősíteni, sem megcáfolni. A politikai rendőrség ugyanakkor a fenti jelentés elkészítése utáni napon előzetes letartóztatásba helyezte és terhelte nyilvánította Bauer Sándort.

A vád: izgatás

1969. január 22-én, miközben Bauer Sándort súlyos égési sérülésekkel a Honvéd Kórházban kezelték, megszülettek az előzetes letartóztatás elrendeléséről, valamint a terhelte nyilvánításáról szóló határozatok. Az indoklásban a következő olvasható: „nevezett 1969. január 20-án 13 és 14 óra között a Fővárosban a Múzeum-kertben magát benzinnel leöntötte és felgyújtotta, hogy így önkéntes tűzhalált haljon. Ezzel az volt a célja, hogy ily módon tiltakozzon a szovjet csapatok Magyarországon tartózkodása ellen, illetve tiltakozásra másokat is felhívjon. Az eddig meghallgatott tanúk vallomásából az is megállapítható, hogy nevezett barátai és ismerősei körében a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokra, továbbá a Magyar Szocialista Munkás Pártra és a Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányra gyalázó kijelentéseket tett. Ezt a felfogást széles körben terjesztette.”³⁰

28 Jelentés, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 52–54.

29 Jelentés, 1969. január 21. ÁBT, V-157854/1 53.

30 Határozat előzetes letartóztatás elrendeléséről, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 45.

Az előzetes letartóztatást azért tartotta szükségesnek a rendőrhatalóság, mert fennállónak vélték annak veszélyét, hogy szabadlábon hagyása esetén „az általa megkísérelt büntetett végrehajtaná, vagy egészségi állapotában kárt tehetne”, illetve „a köznyugalmat zavarná”, továbbá „a még fel nem derített és ki nem hallgatott személyekkel összecsérelve a büntett felderítését megnehezítené”.³¹ A fogva tartás helyszínéül a Honvéd Kórházat jelölték ki. Bauert külön kórterembe zárták, és szobájában rendőrök őrizték.

Kérdéses, hogy a fentiek mennyire valós veszélyek egy olyan személy esetében, aki testének majdnem háromnegyedére kiterjedő, harmadfokú égési sérülésekkel feküdt egy kórházi ágyon. Az előzetes őrizetbe vétel sokkal inkább azt a célt szolgálta, hogy a rendőrök legalizálhatták a fiú már két napja tartó kizárólagos felügyeletét, most már a kezükben volt a hivatalos utasítás a további folyamatos felügyelet alatt tartásra, valamint arra, hogy megakadályozzák, bárkivel is kommunikálhasson, illetve ha arra alkalom nyílik, akkor kihallgathassák és vallomás tételére kényszeríthessék.

A határozatokat, tekintettel Bauer Sándor állapotára, édesapja, mint törvényes képviselője előtt hirdették ki, aki panaszjogával nem élt, hanem aláírta és tudomásul vette azok tartalmát. A Bauer elleni vád tehát az izgatás büntetének elkövetése volt. Az 1961-es Büntető Törvénykönyv az állam elleni büntettek közé sorolta az izgatás büntetést, és hat hónaptól öt évig, súlyosabb esetben kettőtől nyolc évig terjedő szabadságvesztéssel szankcionálta.³² Bauer kritikai megjegyzésekkel illette a fennálló diktatórikus rendszert, ezek a megjegyzések nem egyeztek a hivatalos ideológiával, ezért a hatalom birtokosai és a kommunista ideológia hívei nézőpontjából hamisnak és gyaláznak minősültek. A fennmaradt kihallgatási jegyzőkönyvekből ismerhetjük meg e kijelentések konkrét tartalmát. Az alábbiakban a tanúvallomások és az interjúk alapján bemutatjuk Bauer baráti körben kinyilvánított politikai nézeteit, a barátjaival a ház pincéjében létrehozott klubban folytatott tevékenységét, valamint személyiségének jellemzőit.

Bauer Sándor politikai nézetei és megnyilvánulásai a tanúvallomások tükrében

A Bauert közelebbről ismerők mindegyike beszámolt a tanúvallomásában arról, hogy a fiatalembert nagyon foglalkoztatták az aktuális bel- és külpolitikai történések, események, és kezdeményezője is volt az ilyen témájú beszélgetéseknek. Két barátjával, Sabján Miklóssal és Berger Istvánnal rendszeresen megbeszélte a napi politikai történéseket. Politikai beállítódását ők is és a többi megkérdezett is egyöntetűen szovjetellenesnek titulálta. Határozott véleménnyel bírt a Szovjetunióról, a szovjet csapatok magyarországi tartózkodásáról, a Kádár-kormányról, valamint a Csehszlovákia 1968-as megszállásában való magyar részvételtől.

A kihallgatottak a Bauer politikai meggyőződését firtató kérdésekre válaszképpen elmondták, hogy nézete szerint a Szovjetunió, amely „egy agyaglábon álló birodalom, úgy lopkodták össze kisebb államoktól, nem felszabadította Magyarországot, hanem lerohanta”, és Magyarországot és a kisebb szocialista országokat elnyomja.³³

31 Uo. 46.

32 A Magyar Népköztársaság Büntető Törvénykönyve. Bp. 1962. 229.

33 Berger István terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 118.

A Szovjetunió és a kisebb szocialista országok, így Magyarország között lévő függőségi viszony megszüntetésére is megvolt az elképzelése, amelyről több barát, ismerős is említést tett vallomásában. Bauer elképzelése szerint a kisebb szocialista országoknak, Magyarországnak, Lengyelországnak, Csehszlovákiának és Romániának össze kellene fogni, és létrehozni a „Közép-Európai-i független Európát”,³⁴ ahol nincsenek szovjet csapatok. A koncepció szerint, amennyiben a szövetség létrejötte után nem történne meg a szovjet csapatok kivonása, akkor a szövetségre lépő országok harccal kényszerítenék a Szovjetuniót ennek megtételére.³⁵ A tanúvallomások egyike szerint Bauer így fogalmazott: „a szövetségnek az alapja minden országon belül a fiatalság lehet csak, mert az idősebbek politikai nézetei erősen befolyásolva vannak a vörösöktől”.³⁶

Barátja szerint Bauer „magát szocialistának tartotta, de szovjetek nélkül képzelte el az ország jövőjét”.³⁷ Több alkalommal is nemtetszését fejezte ki az általa megszállónak tartott szovjet csapatok magyarországi tartozkodását illetően, „állandóan visszatérő refrénként hangoztatta, hogy Magyarországnak függetlennek kellene lenni”.³⁸

A Kádár-kormányról azt tartotta, hogy politikailag, gazdaságilag és katonailag kiszolgálója a Szovjetunióknak, valamint olyan emberek töltenek be vezető posztokat, akik „hozá nem értésükkel sok kárt okoztak és okoznak az országnak”.³⁹ Kádár „elvtársról” baráti körben azt is megjegyezte, hogy „1956-ban csak úgy tudott hatalomra kerülni, hogy egy pár embert kivégeztetett”.⁴⁰

A Kádár-kormány vonatkozásában azon az állásponton volt, hogy „meg kell buktatni”. Ezzel kapcsolatban az volt az elképzelése, hogy forradalmat kell szervezni, fegyveres „partizán csoportokat” kell létrehozni és ezek segítségével kirobbantatni a forradalmat.⁴¹ Az „ellenállási csoportoknak” szánt feladat, „hogy a Magyarországon állomásozó szovjet csapatokat megtámadja, majd a kormány megdöntése és »független« állam kialakítása. Az ellenállási csoport részére történő fegyverszerzéssel kapcsolatban mint lehetőséget azt mondta el, hogy sötét helyen járőröző rendőrt, vagy más karhatalmi személyt leütni és fegyverét megszerezni.”⁴²

A Bauer-ügyben ez az egyik momentum, ahol tetten érhető a kihallgatási jegyzőkönyvek tartalmának eltorzítása. A Berger Istvánnal készült, korábban idézett beszélgetésben elhangzott, hogy a rendőrség „ellenforradalmi” cselekmény bevallását várta tőle és a többi kihallgatottól is. Mivel ez nem állt szándékukban, ezért nem is tudtak erről vallomást tenni. A jegyzőkönyvekbe tehát olyan kijelentések kerültek, amelyek nem egyeznek a valósággal, ám az ügyel megbízottak koncepciójának igazolásához szükségesek voltak.

34 Kapus József tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 158.

35 Szilágyi János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 22. ÁBT, V-157854/1 176.

36 Molnár Éva tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 23. ÁBTL V-157854/1 207.

37 Sabján Miklós terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 96.

38 Berger István terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 118.

39 Szilágyi János tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 175.

40 Klucsik Gábor tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 169.

41 Sabján Miklós terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 97.

42 Berger István terhelt kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 119.

A Sabján Miklóssal készített interjúból azt is tudni lehet, hogy mely történet szolgáltatta az alapot az állítólagos forradalom szervezéséhez. „A baráti társasággal sokszor jártunk kirándulni a budai hegyekbe, szórakoztunk, s háborúsdit játszottunk az erdőbe. Egyikünk volt a géppisztolyos, a másik a géppuskás, a lányok voltak a szanitécek, mindenkinél volt valami szerepe. Ezt – én naiv tizenévesként – elmeséltem a rendőrségen is, akik ebből azt a következtetést vonták le, hogy mi fegyveres csoportot akartunk létrehozni. Dehogyan akartunk, csak bohóckodtunk.”⁴³

Mindenesetre az állambiztonságiak a fenti valótlan történetet még néhány kihallgatási jegyzőkönyvbe beleszórták, így kreáltak bizonyítékot a fikciójukhoz.

Más tanúvallomásban az is említésre került, hogy szintén baráti körben „Bauer Sándor a politikai kérdésekről beszélve azt is kifejtette, hogy Magyarországon új pártot kéne szervezni, mert a jelenlegi párt, vagyis az MSZMP »megalkuvó«. Ezt azzal magyarázta, hogy a magyar csapatok is részt vettek Csehszlovákia »megszállásában«, vagy »lerohanásában«. Nem emlékszem pontosan, hogy melyik kifejezést használta. Beszélte továbbá Bauer Sándor arról, hogy Magyarországon egy ún. munkás arisztokrácia alakult ki, amely a munkásosztály felett, vagyis a proletárok felett élésködik és nem dolgozik. Ezeket el kell távolítani, és helyükbe a proletariátus választ olyan személyeket, akiket ők megbízhatónak tartanak.”⁴⁴

Bauer mélységesen elítélte Csehszlovákia 1968. augusztusi invázióját és az ebben való magyar részvételt, és ezen véleményét meg is osztotta barátaival, ismerőseivel. A cseh események az egyik leggyakoribb beszédtemája volt a fiúnak. „Ebben az időben vetette fel nem egy beszélgetés alkalmával azt is, hogy helyteleníti a magyar és szovjet csapatok bevonulását Csehszlovákiába. Véleményem szerint az Ő elképzelése az volt, hogy a csehszlovákiai helyzet normalizálását a szocialista csapatok bevonulása nélkül kellett volna rendezni, hisz ez teljes egészében a cseh nép belügye.”⁴⁵

A tanúvallomásokból kiolvasható szovjetellenes beállítódású, a hivatalos ideológiában hirdettekkel ellentétes állásponton lévő fiúról kialakult képet tovább feketítette az állítólagos Hitler iránti rokonszenve. A Bauer politikai nézeteiről hosszasan mesélő osztályfőnöknél olvashatjuk az alábbiakat is: „Amikor VIII.-ba járt statisztikai felmérést csináltunk az iskolába, s Bauer arra a kérdésre, hogy ki a példaképe olyan választ adott írásban, hogy »Hitler«. Ekkor foglalkoztunk vele, elmondotta, hogy nagy történelmi alaknak tartja, aki kis mázolóból lett, s leigázta egész Európát, kijelentette hogy hozzátartozna hasonlítani.”⁴⁶

Egyes ismerőseinek vallomásában is megemlíti Hitler neve, ám az ő elmondásuk szerint Bauer Hitlerben nem Európa leigázóját csodálta, hanem az általa végrehajtott hadseregfejlesztés miatt tartotta őt nagyra. Ipari tanuló társa számolt be arról, hogy az „egyik beszélgetés alkalmával a II. világháború előtti időkről esett szó, amikor Bauer Sándor pozitívként értékelte Hitler hatalomra jutását. Nézetét azzal támasztotta alá,

43 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúból.

44 Wizer László tanúvallomása, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 183.

45 Klucsik Albert tanúvallomása, 1969. január 23. ÁBTL V-157854/1 202.

46 Borsovszky Rudolfné tanúvallomása, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 150.

hogy Hitler a hadiipar fellendítésével, utak építésével munkát adott a német népnek, és így az országot ki tudta vezetni a gazdasági konjunktúrából [sic!].⁴⁷

A tanúvallomásokból ismert és a valóságnak is megfelelnek azok az elbeszélések, amelyek egy olyan füzet létezésére utalnak, amelybe Bauer különböző harckocsikról, repülőgépekről és egyéb háborús fegyverekről, eseményekről készült képeket ragasztott. Való igaz, hogy a vizsgálati dossziében fennmaradt füzetlapokon egy kép és egy rövid önéletrajzi leírás szerepelt Hitlerről. Mindezek azonban annak a bizonyítékai, hogy Bauer Sándor élénken érdeklődött a hadtörténelem, főként a második világháború története iránt. Feltételezhetjük, hogy e füzetben a valóságban nem voltak Hitlert magasztaló bejegyzések, ugyanis ebben az esetben a nyomozást végzők ezeket a jegyzeteket csatolták volna az iratanyaghoz, továbbá az ügyet vizsgáló rendőrök a lehető legnagyobb mértékben kihangsúlyozták volna Bauer Sándor Hitler és rendszere iránti nagyfokú szimpátiáját.

Az immár negyed évszázada itt állomásozó „felszabadító” szovjet csapatok ittlétének megkérdőjelezése, a Szovjetuniótól való függőség elleni tiltakozás, Kádárnak, mint a szovjet kívánságok hű kiszolgálójának bírálata, az általa vezetett kormány megdöntésére irányuló szándék, a Szovjetuniótól való függetlenedésről való ábrándozás a szomszédos országok közreműködésével, valamint Adolf Hitler nevének pozitív értelemben való említése a hatalmon lévők szemében veszélyes és eretnek gondolatoknak számítottak az 1960-as években.

A tanúvallomásokban olvasható, Bauernek tulajdonított elgondolások többségének igazságát ma már nem vitatnánk. Négy évtizeddel korábban azonban ezek a hivatalos kommunista dogmával ellentétesnek, tehát „ellenséges imperialista propagandának” minősültek, sőt, már a szűkebb környezetben való terjesztésük is államellenes bűncselekménynek számított. Felvetődik a kérdés, hogy egy 16 éves fiú kiktől vagy milyen forrásokból szerzett tudomást a hivatalos ideológiával szembeni valóságról, honnan hozta ezt a szovjetellenes mentalitást? A „rendszerellenes politikai ráhatás” kérdése, mint ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk, a nyomozást végzőket is élénken foglalkoztatta.

Első gondolatunk a családi környezet lehet. Szüleiről tudjuk, hogy párttagok voltak, bár párttagságuk nem a politikai meggyőződésüket tükrözte, hanem szakmai érvényesülésük, előmenetelük feltétele volt, tehát egzisztenciális okokból léptek be a pártba. A fennmaradt dokumentumokban nincs utalás arra, hogy Bauer a szüleitől kapott volna felvilágosítást valós politikai helyzetekről, sokkal inkább arról lehet szó – és ezt a tanúvallomások és a közelmúltban készült interjúk is megerősítik –, hogy a fiú az illegális sajtóból és médiából szerezte értesüléseit. Egyik információforrása az egyébként családi és baráti körben is hallgatott, a pártdokumentumokban az „imperialista propaganda zászlóvivője”⁴⁸ megjelölést kiérdemlő Szabad Európa Rádió volt.

47 Mike Károly tanúvallomása, 1969. január 31. ÁBTL V-157854/1 214.

48 A Magyar Népköztársaság ellen irányuló imperialista propaganda. 1970. I. negyedév. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Osztály M-KS 288. f. 22. cs. 1970/25. ó. e. 79.

A másik a Magyar Távirati Iroda bizalmas anyagai voltak. E „bizalmas” kiadványokban kaptak helyet azok a híradások, amelyek megjelenhettek ugyan, de amelyekről csak egy szűkebb vezetői csoport szerezhette tudomást.⁴⁹ Vagyis ezek nem számítottak illegálisnak, de csak egy szűk kör olvashatta őket.

Egyes tanúvallomásokban említésre került, hogy Bauer birtokában voltak bizalmas MTI-kiadványok, és hogy ezeket az iskolába is bevitte, sőt történelemtanárának is kölcsönadta. „Az ugyancsak felmutatott MTI Bizalmas kiadványokkal kapcsolatban annyit tudok elmondani, hogy emlékezetem szerint 1968. december elején 1 db-ot láttam nála az iskolában, és megkérdeztem tőle, hogy mi ez. Azt válaszolta, hogy ezt csak fontosabb beosztásban lévő emberek kapják, újságárusnál nem lehet kapni, és érdekes politikai cikkek vannak benne. Emlékezetem szerint a kínai helyzettel kapcsolatban fel is olvasott nekem egy részletet, amikor Szilágyi János nevű osztálytársunk is ott volt. A bemutatott kiadvány eredetére vonatkozóan Bauer Sándor semmit nem mondott.”⁵⁰

A középiskolai történelemtanár vallomásaiban már utalást találunk a kiadványok forrására: „Kérdésre elmondom, hogy emlékezetem szerint 1968. december első felében lehetett, amíg egy óra végén megvárta, míg a diákok kimentek az osztályból, majd azal szólított meg, hogy nem érdekelnek-e engem az ilyen folyóiratok, helyesebben MTI »Bizalmas« kiadványok. Kérdés nélkül hozzátette, hogy ezeket az édesapjától kapja.”⁵¹

Az édesapáról tudjuk, hogy a Gogol utcai pártgarázs művezetője volt. E munkakör alapján nem tartozott ahhoz a szűk vezetői körhöz, amely bepillantást nyert a bizalmas híryanagokba, ezért kevésbé elképzelhető, hogy Bauer tőle kapta volna az újságokat. Az állambiztonságiak nyomozati tevékenységekor igazolást nyert, hogy a Bauer birtokában lévő kiadványok nem az édesapától származtak.

A fent említett két médiumon túl Bauer olyan illegális – főként 1956-tal foglalkozó – kiadványokat is olvasott, amelyek tartalma szintén ellentétes volt a pártállam által hirdettekkel, és amelyekről szintén nem tudni, hogyan tehetett szert rájuk. Csak annyit tudunk, hogy Bauer ezeket ismerte, olvasta, a tartalmukkal azonosult, és baráti körében terjesztette is azokat.

A Pince Klub

Bauer Sándor egyes politikai elgondolásait, vágyait nemcsak írásban rögzítette, hanem baráti körében szóban is kifejtette. Az ilyen jellegű beszélgetések túlnyomó részt Bauerék vagy valamelyik másik barát lakásán zajlottak, kisebbrészt az iskolában, majd 1968 őszétől rövid ideig az Üllői út 167. számú ház pincéjében létrehozott úgynevezett Pince Klubban is.

A jegyzőkönyvek tanúsága szerint az Üllői úti Pince Klub létrehozásának ötlete egy, a közelben lakó és a baráti körhöz tartozó fiúé volt.⁵² A helyiség a tanúk vallomása

49 Takács Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban http://www.mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/07_sajtoiranyitas_kadar/ (letöltés 2010. jan. 10.)

50 Wizer László tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. február 28. ÁSZTL V-157854/1 186.

51 Szécsányi Oszkár tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. február 24. ÁSZTL V-157854/1 233.

52 Kapus József tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 22. ÁSZTL V-157854/1 159.

szerint is közösségi térként funkcionált, ahol délutánonként beszélgettek, zenét hallgattak, táncoltak a tizenéves fiatalok. A fennmarad dokumentumokban utalás van arra, hogy a beszélgetések során, vagy a rádióban hallott hírekre reagálva alkalmanként politikai témák is szóba kerültek. A Bauer-ügyet vizsgáló rendőrök az információk alapján a Pince Klub funkcióját félreértelmezve azt gyanították, hogy ott valamilyen rendszerellenes tevékenység zajlik, illetve egy „ellenforradalmi” cselekmény előkészítése folyik.

A korszakban különös figyelmet fordítottak az ideológiai (át)nevelésre egész kisgyermekkortól kezdve. Az úttörőmozgalom és a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) léte és működése a fiatalság engedelmes állampolgárokká nevelését célozta. A fiatalságtól azt várták, hogy a felnőtt nemzedékkel együtt építse és védelmezze a szocializmust, „a szocialista társadalom felépítésének áldozatkész munkása, a szocializmus és a kommunizmus megvalósításának résztvevője legyen”.⁵³

A pártvezetés az 1960-as évek végén aggodalommal tekintett e célkitűzésének „az imperialisták bomlasztó tevékenysége” általi akadályozására. A fellazítás hatásának tudták be a hippijelenség feltűnését, a galerik számának növekedését, de az illegális és félillegális klubok létrehozását is.⁵⁴ A hatóságok célja egy – az Üllői út 167. szám alatti ház pincéjében működő – ellenséges tevékenységet folytató klub leleplezése volt. A nyomozást végző rendőrök a legelőször kihallgatott Berger Istvánt és Sabján Miklóst a Pince Klubba lejáró fiatalok pontos nevének és címének elmondására utasították, majd az általuk említett személyeket a következő napokban, hetekben kivétel nélkül kihallgatták, és a klubban folyó tevékenységekről faggatták őket. A tanúvallomások alapján úgy tűnik, hogy két dolgot akartak kideríteni a nyomozók: hallgattak-e külföldi, magyar nyelvű, ellenséges rádióadásokat, valamint szándékukban állt-e rendszerellenes röplap készítése.

A barátokkal készült interjúkból ma már tudjuk, hogy a fiatalok a Szabad Európa Rádiót hallgatták, de a tanúvallomásokban ezt egyikük sem vallotta be, hiszen tudták, hogy ezzel veszélyes dolgot tettek. Törvény ugyan nem tiltotta a Szabad Európa Rádió magányos hallgatását, ám a Legfelsőbb Bíróság 1955-ben hozott rendelkezése értelmében némely esetben az államellenes bűncselekmény körébe sorolt izgatással volt vádolható az, aki az ellenségesnek titulált rádióállomást hallgatta: „A Szabad Európa rádióadásainak zárt lakásban történő hallgatása csak akkor valósítja meg a népi demokratikus államrend elleni izgatás büntettét, ha ez más jelenlétében történik, vagy pedig, ha a lakáson kívül tartózkodó személyek részére is lehetővé vált ezzel ezen rádióállomás uszító híreinek hallgatása, ezen utóbbi esetben azonban csak akkor, ha nemcsak az nyert tényként megállapítást, hogy a kívül levő személy tudta, hogy a lakásban a Szabad Európa rádiót hallgatják, hanem az is, hogy e rádióállomás milyen híreit hallotta” – olvasható a bírósági dokumentumban.⁵⁵

53 1971. évi IV. törvény az ifjúságról.

54 MNL OL M-KS 288. f. 22. cs. 1970/27. ő. e. 42.

55 *Révész Béla: Manipulációs technikák a hidegháború korai időszakában. (Magyarország és a Szabad Európa Rádió 1950–1956) (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae Sectio Paedagogica, Series Specifica) Szeged 1996.*

Nyilvánvaló, hogy ha Bauer Sándor életben marad, akkor a Múzeumkertben történetek miatt eleve számíthatott volna a bíróság elmarasztaló ítéletére, amelynek súlyosságát az ellenséges rádióhallgatás ténye is valószínűleg befolyásolta volna. A nyomozást végző rendőrök nehezen akarták elhinni, hogy Bauer és barátai, ismerősei kizárólag kikapcsolódás céljából jártak a Pince Klubba. Az eljárás során a nyomozók tudomást szereztek egy játék guminyomda létéről, amelynek berakósínében a lefoglaláskor az „OROSZOK MENYETEK HAZA” felirat állt. A lefoglalt játékot és próbanyomásokat felmutatva tudakolták meg a kihallgatottaktól, hogy szándékozták-e azt illegális röplapkészítés céljából felhasználni. A guminyomda létéről kevés tanú tudott, és a röplapkészítésre irányuló szándéokra mindannyian tagadó választ adtak. A rendőrség nem is talált bizonyítékot a feltételezett illegális röplapkészítésre, mindössze egy olyan politikai töltetű lenyomatot találtak, amelyen Bauer és a Szovjetunióval feszült viszonyban lévő kínai vezető, Mao Ce-Tung és Bauer nevét ötvöző, a fiú szovjetellenességét demonstráló „BAOCETUNG” felirat állt.

Az illegális és rendszerellenes kiadvány szerkesztésének lehetőségét alaposan körbejárták a nyomozást végzők. A kihallgatást végző rendőrök a játékyomda felhasználási céljának vizsgálata mellett a nyomdaipari tanuló Sabjántól az alábbi tudakolták: „A kihallgatásokon azt is megkérdezték a rendőrök, mivel tudták, hogy nyomdában dolgozom, hogy tudnék-e újságot készíteni. Mondtam, hogy nem, az nem olyan egyszerű.”⁵⁶

A rendőrség a hálózati személyek bevetésével sem tudott a Pince Klubban folyó, a szocializmus megdöntését célzó ellenséges tevékenység alátámasztására bizonyítékokat felsorakoztatni, így kénytelen volt belátni, hogy a fiatalok tényleg csak szabadidejük kellemes eltöltésére használják a helyet.

Bauer Sándor személyisége

Bauer személyisége a korabeli tanúvallomások tükrében

Bauer Sándor tettéről keveset tudhatott meg az ország lakossága. Mindössze annyi vált publikussá, hogy egy 17 éves fiú ismételt öngyilkosságot megkísérelve felgyújtotta magát a Nemzeti Múzeum előtt. A történeteket tehát egy zavaros fejű, pszichésen beteg fiú tetteként igyekeztek beállítani, az esemény politikai színezetét és igazi indítékát mély hallgatás övezte.

Bauer cselekményének megértéséhez magának a korszaknak és a fiatalember politikai nézeteinek ismerete mellett életútjának megismerése, továbbá a személyiségére vonatkozó jellemzők vizsgálata is szükséges. A továbbiakban néhány, forráskritikával kezelendő tanúvallomásban olvasható utalások, valamint a közelmúltban a barátok, családtagok által felidézett emlékek alapján kíséreljük meg Bauer Sándor személyiségét megrajzolni.

A nyomozást végző rendőrök kérdéseket tettek fel a kihallgatott tanúknak Bauer személyiségére vonatkozóan is. Az esemény másnapján, 1969. január 21-én a szemtanúk mellett négy olyan személyt hallgattak ki, akik több éve ismerték Bauert és szinte mindennapi

56 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúbán.

kapcsolatban álltak vele: Sabján Miklós és Berger István nevű barátait, a baráti társasághoz tartozó Kóris Erikát, valamint a házfelügyelőt, Kiss Istvánnét.

Berger István az alábbi jellemzést adta barátjáról: „Nevezettel kapcsolatban azt tudom elmondani, hogy hirtelen természet, hogy ha nem értenek vele egyet, akkor felugrik és ordítózik, vagy éppen ülve marad és csapkodja a combját, miközben ugyancsak hangoskodik. [...] Egyéniségére jellemző, hogy magát az átlagosnál vagy éppen a körülötte lévő személyeknél jártasabbnak, tájékozottabbnak tekinti, nézeteit vagy éppen egyéb elgondolásait szinte rá igyekszik kényszeríteni, legalábbis elfogadtatni másokkal. [...] Olyan természetű volt, hogy nem tűrt ellentmondást. Ha valamiben nem adtunk neki igazat, akkor felugrott és kirohanásokat rendezett.”⁵⁷

A másik barát, Sabján Miklós megdöbbenéséről számolt be Bauer önégetése kapcsán. Az általa évek óta ismert fiúról így nyilatkozott: „Bauer Sándornak arra a magatartására, hogy magát benzinnel leöntötte és meggyújtotta, semmiféle magyarázatot nem tudok találni. Bauert meglehetősen bátornak ismertem, de nem volt vakmerő. Meglehetősen nagyképű is, de ezt semmiféleképpen nem tételeztem fel róla. Már az is eszembe jutott, hogy esetleg valaki, vagy valakik rábeszéltek erre a cselekedetre.”⁵⁸ Sabján Miklós ez az első tanúvallomása az ügy szempontjából lényeges kijelentést tartalmazott, amelyet a kihallgatást végzők direkt kérdésére adott válaszként: „Kérdésre elmondom, Bauer Sándor elbeszéléséből tudom, hogy 4-5 általános iskolás korában egyszer öngyilkosságot kísérelt meg, amikor gyógyszereket vett be.”⁵⁹ Sabján Miklós vallomásában jelenik meg először egy nagyon lényeges momentum, nevezetesen egy korábbi öngyilkossági kísérletre való utalás. Ezen gyermekkori szuicid próbálkozást némileg torzítva – 15 éves korra datálva – emelte ki és közvetítette a pártsajtó a lakosság felé, ezzel azt sugalmazva, hogy az 1969. január 20-án történt önégetés is csupán egy újabb kísérletként értelmezendő.

Az öngyilkosság motívuma, amely bizonyíthatóan a politikai rendőrség fikciója, más személyek tanúvallomásaiban is feltűnik. Ennél a pontnál ismét a tanúvallomások megmásításának módszerét érhetjük tetten.

Az Üllői út 167. szám alatti ház házfelügyelője a következőket vallotta Bauer Sándorról: „Ifj. Bauer Sándort udvarias, de beképzelt fiúnak ismertem meg aki igyekezett társai előtt, de főleg a lányok előtt imponálni. [...] Ezek /ti. a barátai/ között mindig ő igyekezett a központi személy lenni. [...] A terhére rótt cselekményről csak utólag értesültem és konkrétan az okát sem ismerem. Véleményem szerint, ahogy én megismertem ifj. Bauer Sándort egyedül abból az okból tehette, hogy társai előtt nagyinak lásson és feltűnjön a közvélemény előtt. Anyjához nagyon ragaszkodott és kímélte is a házi munkánál, a fizikailag megerőltetőbb dolgok elvégzésével. Így arra kell gondolni, hogy ezzel a cselekedetével nem akart véget vetni az életének csak arra gondolhatott, hogy néhány hetes lábadozás után »hősként« fogják fogadni a barátai, iskolatársai.”⁶⁰

57 Berger István terhelt kihallgatása, 1969. február 6. ÁBTL V-157854/1 126.

58 Sabján Miklós terhelt vallomása, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 101.

59 Uo.

60 Kiss Istvánné tanúvallomása, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 155.

A következő napokban, 1969. január 22. – január 31. között került sor az általános iskolai osztályfőnök, iskolatársak, barátok, ismerősök egy részének kihallgatására. Borsovszky Rudolfné felső tagozatos osztályfőnök 6 éves kora óta ismerte Bauer Sándort. A vizsgálati dossziében egy 1969. január 22-én kelt, a rendőrfőkapitányság Tolnai Lajos utcai hivatalos helyiségében felvett tanúvallomás maradt fent. Jung Józsefnével, az alsó tagozatos osztályfőnökkel készített beszélgetés során jutott tudomásomra, hogy a rendőrség Bauer cselekménye után megjelent az általános iskolában, és ott hallgatta ki Borsovszky Rudolfnéét. Ennek Jung Józsefné szemtanúja is volt.⁶¹ Az iskolában készült első kihallgatásról készült írásos feljegyzés azonban hiányzik az iratanyagból.

A vizsgálati dossziében található tanúvallomásában részletes, pozitív és negatív elemeket egyaránt tartalmazó jellemzést adott a fiúról. „Jellemzője volt, hogy rendkívül dús fantáziájú volt, nagyon sokat olvasott, olvasmányait színesen vázolta társai előtt, jó előadókészsége volt, meggyőző erővel adta elő a mondanivalóját. Magatartásából kiindulva rendkívül szeszéjes [sic!], kiegyensúlyozatlan volt. A fegyelmet nem tűrte, akaratos volt. [...] Jelleméhez az is hozzátartozik, hogy környezetében rendkívül figyelmes, lányokkal szemben lovasias volt, éppen ezért a gyerekek nagyon kedvelték.”⁶² Az osztályfőnöktől tudjuk azt is, hogy „nagy feltűnési vágyban szenvedett, szerette, ha vele foglalkoznak, mindég szerepelni akart, erre mutat az is, hogy állandóan azzal fenyegette környezetét, hogy elpusztítja magát. VI.-os korában különböző gyógyszereket szedett be, olyan időpontban, hogy az iskolában legyen rosszul, s az egész iskola tudjon cselekményéről. Gyomormosással helyre tudták hozni, de később is többször beszélt arról társainak, hogy megismétli cselekményét.”⁶³

A tanúvallomást tovább olvasva az a benyomás alakulhat ki az olvasóban, hogy Bauer nem csak önmagára, hanem egyes társaira is veszélyes volt. „Nagyon szerette barátait, értük a szó szoros értelmében ölni is képes volt. Egy esetben előfordult, hogy egyik társa megbántotta a barátját, erre késsel támadt, ha a tanár ki nem csavarja a kezéből meg is öli, így megsértette a gyermek nyakát. Azt is meg kell viszont jegyezni, hogy ez után az eset után szinte önkívületi állapotba került, kb. ¼ óráig locsoltam, s látszott, hogy nem tud magáról. Izgágaságát mutatja, hogy gyakran kihívta »párviadalra« társait, akiknek levelet küldött, aláírás helyett egy halálfejet rajzolt. Ezekben a kihívásokban közölte, hogy bicskával jelenjenek meg a meghatározott helyen.”⁶⁴ Az osztályfőnök Bauer személyiségének, agresszív megnyilvánulásainak részletezése mellett, illetve azokkal összefüggésben politikai nézeteiről, Hitler iránti szimpátiájáról és szovjetellenességéről is említést tett. „Sokszor szervezett csapatokat, játékaiban is a harcos elemek domborodtak ki, s általában szembeállította egymással a fasiszta és kommunista elemeket, s Ő mindég a fasiszták között volt, s mindég a vezérük.”⁶⁵ A tanárnő fennmaradt vallomásában olvasható az is, hogy Bauer társait is buzdította különböző „szovjetellenes” tettek elkövetésére: „A szovjetellenessége abban is megnyilvánult, hogy a tanuló társait

61 Elhangzott Jung Józsefnével 2009. október 7-én készült interjúban.

62 Borsovszky Rudolfné tanúvallomása, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/1 151.

63 Uo.

64 Uo.

65 Uo. 150.

felbízta, hogy azoknak a gyermekeknek, akiknek a fején oroszmintájú prémes sapka van, azt verjék le.”⁶⁶ A megmaradt iratanyagok tanúsága szerint mindezek mellett Bauer egy olyan csoportot is szervezett az általános iskolai diáktársainak részvételével, amelyik a horogkeresztet választotta jeléül: „Létre is hozott egy un. »halálfejes légiót«, melynek emblémáját az ipari vásár alkalmával egyik külföldi autóról szerelte le. Ez valami halálfej és horogkereszt volt, pontosan nem tudom, ez volt a jelvényük. Arra biztatta társait, hogy ők is szerezzenek ilyeneket. A társaság rendőrségi közbeavatkozásra oszlott fel, Bauert kicsaptuk az iskolából.”⁶⁷

A fentebb idézet osztályfőnöki vallomás sok meghökkentő információt tartalmaz, amelyeknek valóságtartalma kétséges, ám a vallomás utolsó mondata bizonyíthatóan valótlanság. Bauert ugyanis nem csapták ki az iskolából, talán azért sem, mert nem is létezett az ún. „halálfejes légió”, a Május 1. úti Általános Iskola 1966-os évkönyvének bejegyzése szerint ebben az iskolában végezte el a nyolcadik évfolyamot, és fejezte be alapfokú tanulmányait.

Az eddigiek alapján Bauer Sándor művelt, érdeklődő, meggyőzően kommunikáló, segítőkész, vidám, társaságot kedvelő fiú volt, ugyanakkor a társas közegben mindig igyekezett a figyelem középpontjába kerülni. Ezt teatrális viselkedésével, iskolatársak előtt elkövetett öngyilkossági kísérlettel, valamint agresszív megnyilvánulásokkal is igyekezett kiprovokálni. Lobbanékony természetű, szélsőséges érzelmi megnyilvánulásokra és dühkitörésekre hajlamos, önfejű, ellentmondást nem tűrő személyként jellemezték.

A néhány héttel később kihallgatott Cseh testvérpár, akik az általános iskolából ismerték Bauert, tovább bővítették a róla kialakult képet. Az idősebb, Bauer Sándorral baráti kapcsolatban lévő Cseh János hazudozónak, nagyokat mondónak titulálta, a néhány évvel fiatalabb Cseh Imre pedig vezérszerepre törő, veszíteni nem tudó jelzőkkel illette. „Nevezett korábbi magatartásával kapcsolatban azt tudom elmondani, hogy többször játszottunk együtt katonásdi játékot, amikor Bauer Sándor magát mindig a legmagasabb vezérnek tüntette fel. Saját magának mindig a napóleoni címet adta, s úgy is kellett szólítani játék közben. A játékból neki kellett kikerülni győztesnek, mert azt szinte nem bírta elviselni, hogy vereséget szenvedjen.”⁶⁸

Bauer Sándor az önégetés idején a Bánki Donát Ipari Szakmunkásképző Intézet és Szakközépiskola harmadik évfolyamos tanulója volt. Míg az általános iskolai osztályfőnökének kihallgatására a Múzeumkertben történtek után két nappal sor került, addig a középiskolai osztályfőnököt csak három héttel az események után, 1969. február 11-én kérdezték ki. Nagy Gábor osztályfőnök másfél oldalas jegyzőkönyvében nagyon rövid jellemzést olvashatunk a fiúról. „Közepes tanulmányi eredményű, jó magaviseletű, csendes, jóindulatú gyerekek ismertem meg. Az iskolába rendszeresen eljárt, hiányzásait igazolta. Magatartását zárkózottnak tudom jellemezni, nem igen barátkozott az osztályban, szünetekben is csak olvasott rendszerint.”⁶⁹

66 Uo.

67 Uo. 151.

68 Cseh Imre tanúvallomása, 1969. február 14. ÁBTL V-157854/1 248.

69 Nagy Gábor tanúvallomása, 1969. február 11. ÁBTL V-157854/1 239.

Az osztályfőnökhöz hasonlóan zárkózott fiúként jellemezték az Ecseri úti Trabantszerviz vezetői, munkatársai is, akik mellett az autószerelő tanonc Bauer gyakornoknak volt beosztva.

Érdekes módon a szakiskolai osztálytársai közül mindössze egy személyt hallgatott ki a rendőrség, azt a Trizna Istvánt, aki mindössze egy évig, az 1966/1967-es tanévben volt Bauer osztálytársa. Nem sokkal az ügy lezárása előtt felvett tanúvallomásában megdöbbentő információkat közölt Bauer Sándorról. „Bauer Sándor a mi ismeretségünk idején különböző dolgokat művelt, amiről nekem és más osztálytársunknak is az volt a véleménye, hogy nem teljesen beszámítható. Az indiánok szokásaival kapcsolatban, az ingerek, fájdalmak elviselésével összefüggésben arról beszélt nekünk, hogy ő több helyen vágásokat végzett a testén, azokat beszózta és paprikázta, és ez neki nem fáj. A műhelyben megkért bennünket tanulótársait arra, hogy a kezét húzzuk, miután ő a satuba befogta azt. Más alkalommal fémfúrésszel bevágta az ujját, vagy fúróval átfúrta a hüvelyk és mutató ujj közötti bőrt. Mi láttuk rajta, hogy fáj neki, amikor ezeket csinálta, de sohasem panaszkodott, sőt azt igyekezett hangoztatni, hogy nem fáj. [...] Jellemzőként el tudom még mondani, hogy a munkahelyen több alkalommal Gorilla majomra jellemző testtartást vett fel és ilyenkor kijelentette, hogy ő Gorilla. Ezzel a testtartással ijesztgette tanulótársait. [...] Én többször beszéltem vele 1966–67-ben arról, hogy hülyeségeket csinál, amikor vagdalja magát. Erre kijelentette, hogy ő fakír akar lenni, arra törekszik, hogy kiölje magából az idegeket.”⁷⁰

Bauer személyisége a közelmúltban készült visszaemlékezések alapján

A fennmaradt tanúvallomások változatos és egymásnak ellentmondó információkat és jellemzőket őriznek Bauer Sándor személyiségéről. A fiú halála után négy évtizeddel több rokon és közeli barát idézte fel kérésre Bauer személyiségével kapcsolatos emlékeit, így Vácz László, Becskei Péter és Sabján Miklós.

Becskei Péter gyermekkorá óta ismerte Bauer Sándort, általános iskolai osztálytársak és legjobb barátok voltak. „Csak jót tudok mondani róla. Haverkodtunk együtt, csavarogtunk, kirándultunk. Az állatokat és a természetet is nagyon szerette. Erdész akart lenni, de nem vették fel. Könyveket és bélyegeket gyűjtött. Sokszor úgy voltunk, mint a testvérek. Az édesanyja sokat dolgozott, volt úgy, hogy a Sanyi egész héten nálunk volt, anyám vigyázott rá, csak aludni ment haza. [...] Sanyi nagyon jószívú volt, nagyon olvasott volt, mihozzánk képest túl olvasott. A történelem nagyon érdekelte, a németek és a második világháború főleg. [...] Nem emlékszem, hogy az apját egyszer is láttam volna. Nem is mesélt róla. Édesanyja egyedül nevelte, egyszerű körülmények között éltek, szép, tiszta lakásban. Sanyi is mindig tiszta volt. Bár ő szerette az extra dolgokat, bakancsot, bőrdzsekit. Odafigyeltek a szülei az öltözködésére, volt sok olyan cucca, amilyen a többinek nem volt, és meg lehetett csodálni. Mindig nagyon pedáns volt, nyakkendő és inget hordott. Gondolom, ezt a szüleitől látta. Kirívó egyéniség volt nem csak gondolatokban, hanem öltözködésben is. [...] Azt tudom, hogy voltak kései, de hogy ezzel osztálytársra támadt volna? Ebből abban az időben biztos kirúgás lett volna.

70 Trizna István tanúvallomása, 1969. március 6. ÁBTL V-157854/1 245.

Ez ma sem volna apróság, abban az időben sem volt apróság, az én emlékeimben ezek nincsenek meg, a verekedések sem. Nem volt agresszív.”⁷¹

Sabján Miklós a következőket tartotta fontosnak elmondani: „A Sanyi korán érő fiú volt, 16 éves korában már olyan volt, mint egy huszonéves. Voltak furcsa dolgai, néha voltak hirtelen fellobbanásai, vadócságai. A kihallgatási jegyzőkönyvemben szereplő »nagyképű« jelzöt, lehet, hogy mondtam a kihallgatásomkor, de nem tartom Bauert annak. [...] Nagyon sajnáltam, amikor meghalt, és úgy gondoltam és gondolom ma is, hogy értelmetlen dolog volt, hiszen eltelt még jó pár év, mire a ruszlik kimentek.”⁷²

Bauer Sándor egyszerre volt bátor, vakmerő és naiv. Önmaga hatalmas fájdalommal járó elégetéséhez elszántság vagy súlyos fokú elmebetegség szükségeltetett, ám ez utóbbi lehetőség Bauer esetében kizárható. Ugyanakkor naivitásra vall az, hogy egyszemélyes cselekményétől remélt gyökeres politikai változást. A Szovjetunió többek között az 1956-os magyar forradalom, valamint az 1968-as prágai tavasz kapcsán is demonstrálta, hogy nem tűri a szocialista táboron belüli, a fennálló berendezkedés ellen tiltakozó akciókat. Mindezekről a történelem iránt aktívan érdeklődő Bauernek tudomása volt, saját tettétől viszont úgy tűnik, hogy ennek ellenére is fordulatot remélt.

Autoagresszió, öngyilkossági kísérlet – mi lehet igaz ebből?

A fentebb ismertetett korabeli tanúvallomások alapján kibontakozó személyiségjellemzőkből két elemet érdemes kiemelni és a visszaemlékezésekben elhangzottakkal összevetni, mégpedig az állítólagos gyermekkori öngyilkossági kísérletet, továbbá a serdülőkori falcolást. Az esemény utáni napokban, a sajtóban megjelent információkkal az államhatalom arról igyekezett meggyőzni a nyilvánosságot, hogy Bauer Sándor egy idegbeteg, tudatzavarban szenvedő fiú, és az 1969. január 20-án elkövetett önégetése egy ismételt öngyilkossági próbálkozás volt.

A korábbi öngyilkosságra való utalás hat kihallgatási jegyzőkönyvben tűnik fel: először Sabján Miklóseban, aki tanúvallomása szerint Bauer Sándortól hallott erről. A bárati körhöz tartozó Máté János Sabján Miklóstól szerzett erről tudomást. Cseh Jánosnak saját bevallása szerint Bauer osztálytársai mesélték, és öccsének, Cseh Imrének minden bizonnyal ő adta tovább az információt. A szomszédban lakó ismerős, Heitler Gabriella is tudott arról, hogy Bauer általános iskolában gyógyszeres beszédésével akarta megölni magát, bár a tanúvallomásból nem derül ki, hogy kitől származik az információ. Mindenesetre látszik, hogy a megkérdezett barátok egyike sem volt szemtanúja a kísérletnek, csak – a tanúvallomások szerint – hallottak róla valakitől. A barátok mellett Borsovszky Rudolfné osztályfőnök is említést tett a begyógyszerezésről, ám a tanúvallomásából nem derül ki, hogy ennek megtörténtekor jelen volt, vagy pedig később, másoktól értesült róla.

A gyermekkori gyógyszeres öngyilkosságot más-más életkorra datáló tanúvallomások és a megjelent sajtóhírek dátumainak összevetése, továbbá az élő rokonok, barátok beszámolóinak együttes vizsgálata közelebb visz az öngyilkossági kísérlet igaz

71 Elhangzott Becskei Péterrel 2009. október 12-én készült interjúban.

72 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúban.

vagy hamis voltának eldöntéséhez. A 10–11 éves korban elkövetett szuicid próbálkozás Sabján Miklós 1969. január 21-én délután felvett vallomásában olvasható először, vagyis a rendőrhatalóság a múzeumkerti események másnapján szerezhetett erről először tudomást. Ám ugyanezen a napon, vagyis január 21-én jelent meg az első rövid híradás Bauer múzeumkerti önégetéséről az *Esti Hírlap*ban, és a hír már említést tett Bauer egy korábbi, egészen pontosan 15 éves korában megkísérelt öngyilkosságról. A dátumbeli egybeesésből arra következtethetünk, hogy a sajtóban közölt, korábbi öngyilkossági kísérletről szóló információ nem alapulhatott Sabján tanúvallomásán. Sokkal inkább a fordított információáramlásról lehet szó: a kommunista hatalom képviselői – a múzeumkerti önégetés rendszerellenes voltának elhallgatása céljából – kigondolták a korábbi vagy ismételt öngyilkosság koncepcióját, és ezt mondatták el néhány tanúval, vagy önhatalmúlag írták bele a tanúvallomásokba, ezt hangsúlyozták a híradásokban, sőt, még a holttest boncolását végző orvosokkal is megállapították, hogy Bauer Sándor „kóros személyiség” volt.⁷³

A korábbi öngyilkossági koncepció valóságtartalma az általános iskolai barát, valamint a nagybácsi állításaival is ütköztethető. Becskei Péter gyermekkorra óta ismerte Bauer Sándort. A felső tagozatos években, amikor a tanúk az állítólagos gyógyszeres öngyilkossági kísérletet tették, legjobb barátok voltak. A Bauert jól ismerő Becskeit a rendőrség sem hallgatta ki. 2009 őszén Becskei Péter készségesen vállalta Bauer Sándorral kapcsolatos emlékei felidézését. Az interjú során szóba került öngyilkossági kísérlet megtörténte tagadó választ adott: „Nem, ilyen biztos, hogy nem volt. Soha nem fenyegetőzött öngyilkossággal. [...] Arra sem emlékszem, hogy rosszul lett volna, és kocsival kellett elvinni.”⁷⁴ Vác László, Bauer édesanyjának testvére is határozottan állítja, hogy a korábbi öngyilkossági kísérletek említése valótlan. Bauer Sándor és édesanyja szoros kapcsolatot ápoltak a rokonsággal, tudomásuk volt az egymással történekről. Egy ilyen összetartó család esetében szinte elképzelhetetlen, hogy ne tudtak volna egy esetleges öngyilkossági kísérletről és ezzel összefüggő kórházi kezelésről.⁷⁵ Sabján Miklós, akinek a tanúvallomásában először került említésre a korábbi öngyilkosság, a vele készített interjú alkalmával határozottan elutasította ennek megtörténte. Arra a kérdésre tehát, hogy Bauer Sándor megkísérelt-e korábban öngyilkosságot, a fentiek alapján nemleges válasz adható.

A saját testén, saját maga által eszközölt vágások megtörténte a barátok a közelmúltbeli visszaemlékezésekben is megemlégték. Becskei Péter és Bauer Sándor között, az általános iskola elvégzése után ritkábbá váltak a találkozások. Egy találkozó alkalmával Becskei Bauer felkarján látott vágás utáni forradásokat. „Nyolcadik után, miután találkoztunk, akkor láttam, hogy milyen a keze. Előtte nem vagdosta magát. Kérdeztem, hogy mi ez, azt mondta, hogy önuralmát bizonyította ezzel, fogadás volt.”⁷⁶ Az önvagdosás négy személy vallomásában fordul elő, és Becskei Péter megbízható elmondása alapján igaznak fogadhatjuk el. A cselekménnyel kapcsolatos véleményalkotáskor azonban nem szabad

73 Katonai igazságügyi orvosszakértői boncolási jegyzőkönyv. ÁBTL V-157854/2 41.

74 Elhangzott Becskei Péterrel 2009. október 12-én készült interjúban.

75 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én készült interjúban.

76 Elhangzott Becskei Péterrel 2009. október 12-én készült interjúban.

figyelmén kívül hagyni, hogy Bauer Sándor önsebzésének és a múzeumkerti önégetésének véghezvitelekor serdülőkorban volt. Ez az életszakasz számos testi-lelki változással és kihívással jár, amelynek egyik legfontosabb fejlődési állomása az identitás kialakulása, amely nem mentes a félelemtől és szorongástól. Nem véletlen, hogy az önvagdosás napjainkban is a serdülőkor – nem általános, de nem is ritka – sajátossága, hisz feszültségoldó és szorongáscsökkentő hatása van. Bauer önsebzését is ekként kell értelmezni.

Ha igaznak fogadjuk el Berger István Bauerről adott jellemzését is, miszerint „hirtelen természet, hogy ha nem értenek vele egyet, akkor felugrik és ordítózik, vagy éppen ülve marad és csapkodja a combját, miközben ugyancsak hangoskodik”, akkor ebben a jellemzésben is a kamaszkorra jellemző hangulatingadozást kell meglátnunk, vagy az általánosnál impulzívabb személyiségűnek gondolhatjuk. Nem életszerű ugyanis, hogy Berger vagy Sabján szoros barátságot ápolt volna egy olyan fiúval, akinek rendszeres dühkitörései voltak. Az ilyen emberek jellemzően társtalanok, barát nélküliek.

Könnyen lehet – és Sabján Miklós ezt meg is erősítette –, hogy Bauernek voltak vehemensebb megnyilvánulásai, ám az állambiztonságiak a kihallgatásról készült jegyzőkönyveket sok esetben úgy fogalmazták át, hogy abban olyan kép jelenjen meg Bauerről, mint akinek alaptulajdonsága az agresszivitás. Azok a meghökkentő elbeszélések, amely szerint Bauer saját kezét satuba fogta, bőrét átyukasztotta vagy, hogy sebeit a fájdalom fokozása céljából befűszerezte, minden bizonnyal nem felelnek meg a valóságnak. Feltételezhetően ezek a cselekmények – ha valóban bekövetkeztek – maradandó sérülést okoztak volna Bauer kezén, másrészt a meghallgatott több mint negyven tanú közül nem csak kettő tett volna ezekről említést. Fennáll a gyanú, hogy e két tanú kihallgatási jegyzőkönyvei vagy valótlan, vagy torzított információkat tartalmaznak, amely módszer alkalmazása, mint láttuk, nem állt távol az ügyvel foglalkozó belügyesektől.

Bauer tettének megértéséhez a serdülőkor további néhány ismérvét is szem előtt kell tartani. Ez az az időszak, amikor a fiatal mindent és mindenkit kérdőre von, feszegeti a határokat, a korlátoknak ellenáll, a hatalommal szembeszáll, lázad. Lázadni minden korban és bármely társadalmi-politikai berendezkedés ellen lehet. A propaganda által hangoztatott, ám a gyakorlattal szöges ellentétben álló, diktatórikus berendezkedésű Kádár-korszak, amelyben Bauer a mindennapjait élte, bőven szolgáltatott okot a kritikára, ellenállásra.

A Budapesti Rendőrfőkapitányság nyomozati tevékenysége 1969. január 20. és március 19. között

A politikai rendőrség ténykedése 1969. január 20. és január 23. között

1969. január 20-án a rendőrhatalom bekapcsolódott egy olyan ügy háttérének a felderítésébe, ahol az önégetés során rendszerellenes kijelentések is elhangzottak. Még ezen a napon látogatást tettek a cselekményt elkövető Bauer Sándor édesanyjánál, magukkal vitték a fiú néhány személyes holmiját, így néhány iskolai füzetét és a noteszét. Ezek áttanulmányozása után azt a következtetést vonták le, hogy „Bauer, illetve társai programként állították

fel a társadalmi rendszer megdöntését, és helyébe az ún. »Ultrabal« általuk képzelt formát javasolják bevezetni.”⁷⁷ A füzetben olvasottakat konkrét szándékként kezelték, az esemény napjának estéjén már meg is született a társadalmi rendszer megdöntésére irányuló szándék fikciója, ám ekkor még csak néhány füzet állt „bizonyítékként” a politikai rendőrség rendelkezésére. Ennél sokkal több bizonyítékot kellett összegyűjteni, amelyek igazolják az „ellenforradalmi” koncepciót, és ki kellett nyomozni azt is, hogy kik lehetnek Bauer társai, akikkel a rendszer megdöntését akarta megvalósítani. Másnap, 1969. január 21-én megkezdődtek a kihallgatások.

Az első kihallgatottak között voltak a segítő szemtanúk, továbbá Sabján Miklós és Berger István, a házmaster és egy ismerős lány. Sabján Miklós első kihallgatásáról készült jegyzőkönyv szerint nem tanúként, hanem már első alkalommal terheltként hallgatták ki. A terheltté nyilvánításáról szóló határozat a kihallgatás napján, de még azt megelőzően keletkezett. Terheltté nyilvánításának indoka a következő volt: „A rendelkezésre álló adatok szerint nevezett szoros baráti kapcsolatot tartott fenn Bauer Sándor Bp-i lakossal, akinek a birtokában különböző ellenséges tartalmú írások, feljegyzések voltak. Ezen írások tartalmát nevezettel megbeszélte, elolvasta, illetve azok ismertetésében résztvett. Ez a cselekmény a Btk. 127.§ (1) bek. b., pontjába ütköző izgatás büntetvény megállapítására alkalmas.”⁷⁸ E szerint Sabján Miklós a Magyar Népköztársaság, ennek államrendje, illetve az államrend valamely alapintézménye ellen gyűlölet keltésére alkalmas cselekményt követett el, ami fél évtől öt évig terjedő szabadságvesztéssel fenyegetett.

A nyomozást végzők már a kihallgatás előtt tényként kezelték, hogy Sabján egyike azon társaknak, akikkel Bauer meg akarta dönteni a fennálló rendszert. E koncepció igazolásához a megfelelő vallomás megtételére kellett kényszeríteni Sabján Miklóst. Az első, hosszú órákon keresztül tartó kihallgatáskor Sabján valóban említést tett arról, hogy tudomása volt azon füzet létezéséről, amelyben Bauer valamiféle elméletet dolgozott ki a szocializmus magyarországi jövőjéről. A jegyzőkönyv szerint ezt csak egyszer mutatta meg neki Bauer, így Sabján Miklós annak tartalmáról részletesen nem tudott beszámolni. Az állambiztonságiak előzetes koncepcióját, miszerint az ebben foglaltak ismertetésében részt vett volna, és amely koncepción a terheltté nyilvánítás alapult, Sabján vallomása megcáfolta.

Sabján első jegyzőkönyvében olvasható a Bauer politikai nézeteiről szóló részben már ismertetett forradalom kioltásának terve és megvalósításának részletei, amelyről ma már azt is biztosan állíthatjuk, hogy nem Sabján Miklós szájából elhangzott mondatok voltak, hanem egy általa elmesélt történetből a nyomozást végzők által kierőltetett, az „ellenforradalmi” koncepcióba beleillő történet.

Ugyanezen a napon, 1969. január 21-én került sor az Üllői út 167. szám alatt lakó másik barát, Berger István kihallgatására is. Kezdetben őt Sabjától eltérően nem terheltként, hanem csak gyanúsítottként hallgatták ki. A Bauerhez ugyanolyan közel álló barátok közötti különbségtétel okára nincs utalás a fennmaradt dokumentumokban. Berger terheltté nyilvánítási határozata csak 1969. február 6-án született meg. A terheltté

77 Jelentés, Budapest, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 52.

78 Határozat terheltté nyilvánításról, 1969. január 21. ÁBTL V-157854/1 95.

nyilvánítás indoklásában azt rótták fel neki, hogy bár tudomása volt Bauer Sándor fennálló rendszer megdöntésére irányuló szándékáról, elmulasztotta a feljelentési kötelezettségét.⁷⁹

Látható, hogy más időpontban és más indokkal került sor a két barát terheltté nyilvánítására. Figyelmet érdemel, hogy Sabján Miklós hamarabb válik a Bauer-ügyben terheltté, mint maga Bauer Sándor, hiszen Sabján határozata január 21-én, Baueré pedig csak másnap, január 22-én este kelt. Bauer terheltté nyilvánítását nem csak a múzeumkerti önégetéssel és az akkor elhangzott szovjet csapatok ittléte elleni nyilvános tiltakozással indokolták, hanem az addig meghallgatott két barát tanúvallomásaiból megtudottakkal, nevezetesen a pártra és a kormányra tett, szélesebb körben terjesztett „gyalázó” kifejezések miatt is. Felvetődik a kérdés, hogy a feltételezett „ellenforradalmi szervezkedés”, amelyet mindkét barát 1969. január 21-i jegyzőkönyvében önkényesen rögzítettek, miért nem szerepel Bauer terheltté nyilvánításának indoklásában.

Bauer Sándor a terheltté nyilvánítása után néhány órával életét vesztette. Úgy halt meg, hogy a kórházi szobájában éjjel-nappal jelen lévő rendőrök kihallgatási szándékának ellenállt, ha kérdezni próbálták, makacsul hallgatott.⁸⁰

Bauer halála

Bauer Sándor 1969. január 23-ra virradóan, egy hónappal a 17. életévének betöltése előtt elhunyt. Minderről a fiú hozzátartozóin kívül az ország lakosságának csak azon része értesülhetett, akik a halálhír beolvasásakor a Szabad Európa Rádió adásait hallgatták, vagy akik figyelmesen átolvasták a *Népszabadság* január 24-i számát. Ezen a napon ugyanis az olvasókat befolyásoló, Bauerről valótlanosságokat állító cikk jelent meg a pártújságban „Patológia és politikai uszítás” címmel.

„Tévedett – s alighanem szándékosan – a nyugatnémet DPA hírügynökség, amely a 17 éves Bauer Sándor hétfői, nyilvános öngyilkosságáról hírt adva azt is jelentette, hogy a »magyar fiatalság körében nagy lehet az izgalom«. A valóság az, hogy sem a fiatalság sem az idősebbek körében nem okozott megrázkódtatást a szerencsétlen, idegbeteg fiú önégetése. Az emberek megértették, hogy itt patológikus, a betegség területére tartozó esetről van szó. A történetnek – bármennyire is szeretnék néhányan Nyugaton az ellenkezőjét – idehaza nem volt politikai visszhangja. Az eset érthetően beszédtémává vált, sajnálkozás támadt. Valóban sajnálni való, ha egy fiatalember – aki két évvel ezelőtt már más módon el akarta dobni magától az életet – másodszer is öngyilkosságot követ el, még hozzá azon szörnyű módon, amelyet Bauer Sándor választott. Azok, akik minden alkalmat megragadnak, hogy uszítsanak a szocialista országok ellen ezúttal is megkísérelték, hogy Bauer tettét a maguk számára kiaknázzák. [...] A Szabad Európa Rádió hősnak tartja Bauert, s bár a müncheni urak sem helyeselhetik nyíltan cselekedetét, s óvnak hasonlóktól, mindenesetre ebből az alkalomból is rázendítettek uszító szólamaikra. A kölni rádiósok is kiváló stilisztikai érzékkel szőtt körmondatokban igyekeznek bizonyítani a szerencsétlen fiatalember egzaltált tettének általuk kitalált politikai jelentését és jelentőségét. Nos,

79 Határozat terheltté nyilvánításról, 1969. február 6. ÁBTL V-157854/1 125.

80 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én készült interjúban.

ezek a propagandafogások átlátszóak és ezért is hatástalanok. [...] Az orvosi megállapítások szerint Bauer labilis alkatú, tudatzavarban szenvedő, beteg ember volt. Az első öngyilkossági kísérlet után hosszabb ideig tartó és gondos kezelés talán elejét vehette volna a másodiknak, talán nem. Sajnos az orvostudomány sok esetben tehetetlen bizonyos alkati sajátosságokból származó tudatzavarokkal szemben. Az orvos számára a fiú naplója és különböző régebbi vizsgálatok eredményei is ezt támasztják alá.”⁸¹

Bauer Sándor önégetését szimpla öngyilkosságnak minősítették, amelynek politikai aspektusát elhallgatták. Magyarázó okaként Bauer beteges személyiségét, pszichés zavarát jelölték meg, amelyet e híradás szerint több orvosi vizsgálattal tudtak az ügygel foglalkozók bizonyítani. Mindez fikció, a politikai rendőrség koholmánya. Sem olyan korábbi, sem aktuális orvosi vizsgálat nem állt és nem állhatott a nyomozók rendelkezésére, amely Bauer pszichés patológiáját bizonyította volna. Egyetlen dokumentumot tudtak az ügygel megbízottak felvonultatni, mégpedig az alább bemutatásra kerülő boncjegyzőkönyvet, amelyben az orvosszakértő rögzíti, hogy Bauer kóros személyiség volt. Vajon egy halott test vizsgálatából milyen módon derülhetett ez ki? Az orvosszakértői véleményből megtudjuk a választ. A rendőrök – minden bizonnyal nem ok nélkül – a boncolást végzők rendelkezésére bocsátották az addig elkészült kihallgatási jegyzőkönyveket: „Ugyancsak a rendelkezésünkre bocsájtott iratokban található tanúvallomások – elsősorban volt tanárának tanúvallomása – alapján megállapítható az elhalt kóros személyiség fejlődése és felfedezhetőek életvezetésének törései is.”⁸² A rendőrök az addig rendelkezésre álló dokumentumok átadásával jelezték a boncoló orvosoknak, hogy az általuk készítendő jegyzőkönyvvel kapcsolatos tartalmi elvárás, amelynek olvasásakor érezhető a pszichés zavar koncepció bizonyításának erőltetettsége.

Ez a fent ismertetett cikk volt Bauer Sándorról a második és egyben utolsó hivatalos információközlés az ország lakosai felé.

A boncolás

A Budapesti Rendőrfőkapitányság Bauer halálának napján határozatot adott ki, amelyben igazságügyi orvosszakértőket rendelt ki a holttest boncolására és a halál okának megállapítására.⁸³ A kórházi kórlap kivonat diagnózisa szerint a halált a testfelszín csaknem háromnegyedére kiterjedő súlyos égési sérülések, valamint akut veseelégtelenség okozta.⁸⁴ A rendőrség – bár ismerte a kórházi kórmegállapítást – a bonctani vizsgálat elrendelését éppen azzal indokolta, hogy a halál oka ismeretlen. A határozat indoklásában utalás van arra, miszerint Bauer Sándor a látogatók által bejuttatott élelmet is fogyasztott. Ennek a megjegyzésnek alapján következhethetünk a boncolás igazi motivációjára. Úgy tűnhet, hogy az ügygel megbízott rendőrök nem hittek az égési sérülés okozta halálban, és felmerült bennük a gyanú, miszerint Bauert mérgezett étellel segítették a halálba saját családtagjai.

81 Népszabadság, 1969. január 24. 4.

82 Katonai igazságügyi orvosszakértői boncolási jegyzőkönyv. ÁBTL V-157854/2 41.

83 Határozat, 1969. január 23. ÁBTL, V-157854/2 35.

84 Kórlap kivonat, 1969. január 22. ÁBTL V-157854/2 43.

Ezzel a feltételezéssel egybevág a rendőrség által megadott alábbi hat kérdés, amelyekre a rendőrség az orvosszakértőktől várt választ:

A halál okának megállapítása és azt közvetlenül mi idézte elő?

A halál időpontjának megállapítása?

A holttesten lévő sérülések milyen eszköztől vagy egyéb külső behatástól keletkeztek?

A sérülések élő egyénen keletkeztek-e?

Önkezüleg vagy idegen kezűleg okozták-e a holttesten található sérüléseket?

A halált – természeténél fogva – közvetlenül a sérülés okozta-e?

A boncolásra a halál után néhány órával került sor. A boncjegyzőkönyvben a részletes kül- és belvizsgálati leírás után olvasható az egyes kérdésekre adott szakértői vélemény. Eszerint „megállapítható, hogy Bauer Sándor a testfelszín kb. 70%-ának égési sérülései kapcsán súlyos általános idegrázkódtatást szenvedett, mely a halál bekövetkezésének önmagában is oka lehetett. Arra vonatkozóan, hogy a halál bekövetkezésében egyéb tényezőknek is volt-e szerepe, a szövettani és vegyvizsgálat eredményének birtokában tudunk véleményt adni. A holttesten talált valamennyi külső sérülés és belső elváltozás égés közvetlen következménye, illetve szövődménye volt. Valamennyi külső és belső elváltozás élő egyénen keletkezett. A sérülések jellege nem nyújt támpontot annak megállapítására, hogy azok önkezü vagy idegenkezű cselekmény kapcsán jöttek-e létre.”⁸⁵

A mérgezésre vonatkozó teória cáfolatára vagy alátámasztására szolgált az a vegyvizsgálat, amellyel az Országos Bírósági Vegyészeti Intézetet bízták meg. A Vegyészeti Intézet szakvéleménye 1969. január 31-én készült el, és az alábbiakat tartalmazta: „N.N. 8071. szám alatt megküldött személy hullarészei semminemű mérgező anyagot nem tartalmaztak. Elsősorban mentesek voltak altató-bódító, pszichosedatív gyógyszerektől, továbbá fájdalomcsillapítóktól és alkaloidáktól. A kémiai vizsgálat fenti negatív eredménye alapján az elhunyt halála egyéb okkal magyarázható.”⁸⁶

A rendőrség gyanújára, hogy Bauer halálát mérgezés okozta, a vizsgálat nemleges választ adott. Figyelmet érdemel a vegyvizsgálat azon eredménye, miszerint Bauer szervezetében nem volt kimutatható nyugtató vagy fájdalomcsillapító anyag. Ez a megállapítás azért különös, mert a kórlap és a boncolási jegyzőkönyv szerint a fiúnál „a harmadik 24 órában – tehát a halál beállta előtt nem sokkal – fokozódó nyugtalanság lépett fel, mely miatt nyugtatószereket kapott”.⁸⁷ Eszerint vagy a vegyvizsgálat eredménye hibás, vagy a kórházi kórlapon és a boncjegyzőkönyvben olvasható valótlanosság. Az égési sérülések az egyik legfájdalmasabb sérülési formának tekinthetők, és a dokumentumok szerint Bauer súlyos és testének nagy részére kiterjedő égési sérüléseket szenvedett, így minden bizonnyal erős fájdalmakkal küzdött. Amennyiben a vegyvizsgálat eredménye helyes, és Bauer a kórházi kezelés alatt nem kapott fájdalomcsillapítót vagy nyugtatót, az azt jelenti, hogy a fiú szenvedéseit szándékosan nem próbálták enyhíteni.

85 Katonai igazságügyi orvosszakértői boncolási jegyzőkönyv, 1969. január 23. ÁBTL V-157854/2 41.

86 Vegyészeti Intézet vegyvizsgálattal kapcsolatos véleménye. ÁBTL V-157854/2 46.

87 Katonai igazságügyi orvosszakértői boncolási jegyzőkönyv, 1969. január 23. ÁBTL V-157854/2 41.

Ez a variáció valószínűnek tűnik. Nagybátyja visszaemlékezéséből ismert, hogy Bauer külön kórházi szobába helyezték el, ahol rendőrök ügyeltek arra, hogy az édesapján kívül senkit se engedjenek be hozzá, továbbá várták azt a pillanatot, amikor Bauer kihallgatható. A fájdalomcsillapító, nyugtató gyógyszerek gyakori mellékhatása az álmoság. A nyomozhatóságnak – sejtve Bauer súlyos sérülései miatt hamarosan bekövetkező halálát – az állt érdekében, hogy a fiú minél több ideig legyen éber, kihallgatható, „beismerő” vallomás megtételére alkalmas állapotban. Bár írásos bizonyítékok nincsenek, mégis valószínűsíthető, hogy a fájdalmakat csillapító gyógyszereket, azok álmosító mellékhatásai miatt, szándékosan nem adtak Bauer Sándornak.

A temetés

Bauer Sándor 1969. január 23-ra virradóan halt meg, temetésére 1969. január 28-án, reggel 9 órakor került sor. Az államvédelem a temetés lebonyolítását is aprólékosan megszervezte. Az 1969. január 25-én kelt rendőrségi javaslatban rögzítették a temetési szertartás időpontját, helyét, az azon részt vehetők körét. E szerint a szertartásra szűk családi körben kerülhetett sor, csak a szülők és a közvetlen rokonok lehettek jelen. Helyszínül a rákoskeresztúri Újköztemetőt jelölték ki. Ám a szülők azon kérését, hogy gyermeküket a rákospalotai temetőben helyezték nyugalomra, a nagyszülők sírja közelében, az állambiztonság emberei jóváhagyták, így a temetés helyszíne módosult. Minden más változtatást azonban csak azzal a feltétellel lettek volna hajlandók elfogadni, ha az a „továbbiak szempontjából politikailag előnyös”.⁸⁸

A politikailag előnyösség azt a szándékot takarta, hogy minél szűkebb réteg szerezzen csak tudomást Bauer bekövetkezett haláláról és temetéséről, igyekeztek elkerülni azt, hogy a gyászszertartás esetleg tömegtüntetéssé, sírhelye szélesebb körben ismertté és a későbbiekben szovjetellenes emlékhellyé váljon. A magyar állambiztonság számára elkerülendő példa volt a „cseh testvér”, Jan Palach néhány nappal korábbi temetése, ahol több ezer ember jelent meg, így az a temetés a szovjet megszállás elleni néma tüntetés is volt.

E feltételezéssel összhangba hozható a rendőrségi javaslat azon kitétele, miszerint a gyászszertartásról tilos volt Bauer munkahelyét és tanintézetét tájékoztatni. A félelem uralta biztonsági előkészület szolgálhat magyarázatul arra a tényre is, hogy Bauer Sándor szüleit csak egy nappal korábban értesítették egyetlen gyermekük temetésének időpontjáról. A szülőket szigorú titoktartásra kötelezték, a halálhírről tudomást szerzett és a temetésen részt venni szándékozó barátoktól, ismerősöktől is távolmaradást kértek.⁸⁹ A szülők számára a rendőrség még egy személygépkocsit is biztosított, amely őket a temetés helyszínére, majd utána hazaszállította.

A temetés gyakorlati lebonyolítására kijelölt Fővárosi Temetkezési Intézet vezetőjének előírták, hogy a lebonyolításban csak a vállalat megbízható – vagyis politikailag megbízható – munkatársai működhetnek közre. Megszabták azt is, hogy a temetés reggelén a temetőbe szállítandó holttestet „zárt koporsóban, az egyik kis helyiségben

88 Javaslat, 1969. január 25. ÁBTL V-157854/1 303.

89 Elhangzott Becskei Péterrel 2009. október 12-én készített interjúban.

ravatalozzák fel a temetés előtt fél órával. [...] A Temetkezési Vállalat hivatalos búcsúztatója rövid búcsúztatót mondjon, utalva arra, hogy fiatalon, értelmetlenül halt meg, halála tragikusnak és sajnálatosnak tekinthető. Szülei gyásza azért mély, mert váratlanul, fiatalon dobta el életét. Semmiféle olyan körülményre, amely életútját, problémáit érinti, a beszéd nem térhet ki. Fejfája kizárólag a szokásos temetkezési feliratot tartalmazza: név, élt 17 évet.”⁹⁰

A nagybácsi így emlékszik vissza a temetés napjára: „Sanyit a Belügyminisztérium temettette el, a családnak egy fillérjébe sem került. A temetés teljesen zártkörű volt, csak a család vehetett részt. A menetet egész végig filmezték a rendőrök. A forgalmat is elterelték a temető elől, a 96-os busz meg sem állt a Bánkút utcánál. Minden tele volt civil ruhás és kutyás rendőrrel, még a virágbolt is. A halottasház mögött pedig egy riadószkoci állt.”⁹¹

Az előzetes terveknek megfelelően a temetés terv szerinti lebonyolítását operatív tisztekkel biztosították, akik létszámukat tekintve többen voltak, mint a szertartáson résztvevő, gyászoló hozzátartozók. Már a temetés előtti délutánon két tisztet küldtek a temetőbe, hogy az esetleg megjelenő újságírók, riporterek, fotósok érdeklődésére a „megfelelő válaszokat” adják. Másnap a holttestet szállító kocsit két rendőr kísérte, a temetés helyszíni biztosítására pedig tíz operatív tisztet vezényeltek ki. Emellett egy szakasz rendőrt helyeztek el tartalékként a Temetkezési Intézet igazgatóságának épületében. A temetési szertartással párhuzamosan a temető irodájából közvetlen kapcsolatot tartottak Tihanyi Sándor rendőr ezredessel, a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Osztályának vezetőjével, és folyamatosan informálták a történésekről.

Bauer Sándor ügyében 1969. január 31-én készült összefoglalóban Tihanyi Sándor megelégedéssel nyugtázta, hogy a temetés a tervek szerint zajlott, „a temetkezési intézet által kijelölt személy 4 perces búcsúztatót tartott 17 fő idősebb személy (szülők, rokonok) jelenlétében. [...] A szülők a velük folytatott beszélgetés során megértették, hogy politikailag helyesebb, ha a temetésen csak a közvetlen hozzátartozók vesznek részt. Ilyen vonatkozásban titoktartásra tettek ígéretet, s ezt be is tartották. Bauer barátai, osztálytársai a temetésről nem szereztek tudomást, közülük azon senki nem jelent meg.”⁹²

Főbb kérdések és a politikai rendőrség ténykedése Bauer halála után

Bauer 1969. január 23-án bekövetkezett halála nem jelentette az ügy lezárását, sőt, a nyomozás csaknem két hónapig tovább folyt. A rendőrhatalóság 1969. január 30-án kelt jelentésében rögzítette, hogy a nyomozás során eddig összegyűjtött adatok bűncselekmény megtörténte utalnak. A szerintük megvalósult bűncselekményt azonban konkrétan nem nevezik meg. Meghatározták viszont azokat a kérdéseket, amelyeket a nyomozás további részében tisztázni kellett. Ezek a következők:

„Január 20-án a Múzeum kertben az eseménynél jelen volt tanúvallomások szerint egy kb. 40 éves férfi, aki passzívan és közömbösen viselkedett, az intézkedő rendőr

90 Javaslat, 1969. január 25. ÁBTL V-157854/1 304.

91 Elhangzott Vác Lászlóval 2009. november 12-én készült interjúban.

92 Jelentés, 1969. január 31. ÁBTL V-157854/1 308.

felszólításának nem tett eleget, nem igazolta magát. A határőr által készített fényképen egy kb 20-22 éves fiatal volt a helyszínen, aki szintén közömbösen viselkedett.

VIII. ker.-i Rendőrkapitányság hálózati jelentése szerint az eseménynél jelen volt egy olasz újságíró.

Egyoldalú adat szerint, amikor a célszemélyt a kórházba szállította a mentő, azt egy CK. Vagy DT. rendszámú kocsit követte.

20-án a Központi Katonai Kórház portáján megjelent egy személy, aki Bauert látni akarta és azt megtudni, hogy cseh vagy magyar állampolgár. Ez a személy magát a Külügyminisztérium igazolványával igazolta és elmondta, hogy neki azonnal jelenteni kell Prágában, hogy mi történt és ki a személy. Ígéretet tett, hogy másnap újból visszamegy, azonban nem jelentkezett.

Bauer 19-én egész napot nagyanyjánál töltötte, aki elmondta, hogy egész nap rendkívül vidám és jókedvű volt, arról beszélt, hogy egy Zsuzsa nevű lányt feleségül vesz, többször kijelentette, hogy szerelmes.”⁹³

A vizsgálandó kérdések közé kerültek Bauer lánykapcsolatai is. Az állambiztonságiak arra az ellentmondásra szándékoztak magyarázatot keresni, hogy egy magát szerelmesnek valló, házassági szándékokat fontolgató fiú miért követ el egy nappal később öngyilkosságot. A tanúk egy részének fel is tettek Bauer lányismerőseire és érzelmi életére vonatkozó kérdéseket, ám a fennmaradt dokumentumok anonimizáltsága miatt nem ismert, hogy a nyomozók milyen információkra tettek szert. Az interjú adó rokonok, barátok azonban nem erősítették meg a jelentésben olvasható azon kijelentést, hogy Bauernek lett volna egy komoly kapcsolata vagy egy Zsuzsa nevű barátnője, akit szándékában állt feleségül venni.

Tudjuk, hogy Bauer a hozzá legközelebb álló személyeknek még csak utalást sem tett az önégetési szándékára. A nyomozás további részében nagy hangsúlyt kapott annak kiderítése, hogy voltak-e olyan személyek, akik mégis tudtak Bauer önégetési szándékáról, sőt, akik ennek esetleg ösztönzői voltak. Bár Bauer búcsúleveleiből az látszik, hogy saját elhatározásából gyűjtotta meg magát, de az egyes vallomásokban elhangzott kijelentésekben utalás van afféle sejtésekre, miszerint Bauert valaki vagy valakik rávették ezen cselekményre. Ráadásul a politikai rendőrség szeme előtt ott lebegett Jan Palach néhány nappal korábbi esete is, akiről tudni vélték, hogy cselekménye nem magányos akció volt, hanem egy csoport tagjaként követte el azt. Bauer esetében is felmerült tehát a kérdés, volt-e olyan személy vagy személyek, akik rábeszéltek Bauert a nyilvános önégetésre, és asszisztáltak ennek megvalósításához, esetleg létezik-e Magyarországon is egy – esetlegesen a csehszlovák csoporttal kapcsolatban álló – önégetésre szerveződő és a szocialista berendezkedés ellen ily módon tiltakozó csoport, amelynek első cselekvő tagja Bauer volt.

Az üggyel foglalkozók biztosra vették és jelentésükben rögzítették, hogy a Bauer Sándor lefoglalt füzeteiben lévő bejegyzések a fennálló rendszer szempontjából elengedhetetlen beállítódásra utalnak, majd hozzátesszik, hogy a fiú politikai nézetei ráhatás

93 Jelentés, 1969. január 30. ÁBTL V-157854/1 72.

következménye.⁹⁴ A koncepció szerint létezett valaki vagy valakik, akik Bauer politikai nézeteit nagyban befolyásolták, mégpedig rendszerellenes irányba. A családtagok biztosak nem lehettek, hiszen a rokon körben nem folyt hangos politizálás. A barátok, ismerősök befolyásoló szerepe is valószínűtlen, a tanúvallomások tükrében inkább az volt a jellemző, hogy Bauer kezdeményezte a politikai témájú beszélgetéseket, és ő hívta fel társai figyelmét a fennálló rendszer hazug és a nemzeti érdekeket háttérbe szorító voltára. A befolyásoló személynek, ha volt egyáltalán ilyen, a szűk családi és baráti körön kívül álló személynek kellett lennie.

E tisztázandó kérdéskör szempontjából figyelemre méltó információkat tartalmaznak az édesanyával és a nagymamával folytatott rendőri beszélgetésekről készült feljegyzések. 1969. január 24-én a nagymama arról tájékoztatta Tóth Sándor rendőr századost, hogy az önégetés előtti napon unokája meghívta őt és unokahúgát a néhány nappal később, a Magyar Néphadsereg Tiszti Házába megrendezésre kerülő Metro együttes koncertjére. Bauer azt is hozzátette, hogy „a megjelenésünk anyagi része senkit se érdekeljen, mindent ő fog fedezni. [...] A meghívással kapcsolatban Bauer Sándor közölte még nagyanyjával és unokahúgával azt is, hogy a Tiszti Házba történt meghívást egy fiatal hadnagy vagy főhadnagy barátja eszközölte.”⁹⁵ Az anya és a nagymama azt is elmondta, hogy „az utóbbi időben Sándor egyre gyakrabban tett olyan kijelentéseket, amiből arra lehetett következtetni, hogy olyan előttük ismeretlen, nagymennyiségű pénzüsszeggel rendelkezett, amit ők nem tudtak megérteni, hogy honnan is szerezhetette”.⁹⁶

Az édesanya beszámolt arról is, hogy január 20-án, hazaérkezésekor a hamutartóban talált cigarettavégek alapján és tudván, hogy fia nem dohányzik, arra következtetett, hogy a délelőtti folyamán fián kívül mások is tartózkodtak a lakásban.⁹⁷ Azt is elmesélte, hogy Sándor önégetése után a lakásban körül nézve arra a megállapításra jutott, hogy eltűnt fia egyik zakója és két pulóvere.

Bauer nagybátyja, Váczi László is megerősítette, hogy Bauer többször utalt egy „katonaismerőse”. További részleteket nem tudott róla. Érdekes, hogy a nyomozást végzők ezt nem tartották lényegesnek, nem vizsgáldták a tiszti házba járók körében, közülük senki nem szerepel a kihallgatottak között, vagy legalábbis fennmaradt dokumentumok nem állnak erről rendelkezésre.

Van tehát egy „titokzatos” katonaismerős. Azt is tudjuk, hogy halála előtt Bauer utalást tett arra, hogy jelentős pénzüsszeggel rendelkezik, nem tudni honnan. Az sem kizárt, hogy az önégetés délelőttjén nem egyedül tartózkodott otthonában, hanem mással-másokkal együtt, akik esetleg tudhattak és segédkezhetek az önégetésre való felkészülésben. A fent idézett, 1969. január 30-i jelentésben azt is rögzítik, hogy a múzeumkerti önégetéskor két olyan személy is jelent volt, akik gyanúsán passzívan viselkedtek, és egyikük a rendőri felszólításra sem volt hajlandó igazolni magát. A két gyanús személy közül az egyik egy középkorú, a másik pedig egy húsz év körüli férfi, akiről

94 Jelentés, 1969. január 30. ÁBTL V-157854/1 73.

95 Feljegyzés, 1969. január 28. ÁBTL V-157854/1 62.

96 Feljegyzés, 1969. január 28. ÁBTL V-157854/1 63.

97 Jelentés, 1969. február 10. ÁBTL V-157854/1 67.

fényképfelvétel is készült. A nyomozást végzők a fotó alapján megpróbálták a személy kilétét megállapítani. A fiatalember felismertetésére irányuló erőfeszítések azonban sikertelenek maradtak.

Bauer kihallgatott barátai és ismerősei közül egy valaki tett említést arról, hogy Bauernek volt egy felnőtt férfi ismerőse: „Lehet, hogy nem jelentős, de megemlítem, hogy volt egy általam ismeretlen »titokzatos« férfi ismerőse. Egy alkalommal előfordult, hogy együtt voltunk a clubban, ketten beszélgettünk, amikor kinti zörgésre Bauer kinyitotta az ajtót, úgy emlékszem, hogy „tiszteletem”-mel köszönt, én félreálltam, Bauer rövid ideig beszélt a férfivel, majd bejött 1-2 perc múlva mondta, hogy menjünk fel, ugyanakkor amikor az előtérbe kimentünk Ő kijelentette, hogy még hátra megy megnézi a magyját, én felmentem, kb. 10 percig vártam, de Bauer nem jött utánam.”⁹⁸

Az üggyel foglalkozó belügyesek részletesen kifaggatták Bauer barátait arról, hogy kik azok, akik megfordultak az Üllői út 167. szám alatti Pince Klubban. A felsoroltak mindegyikét felkeresték és kihallgatták. Sabján Miklós és Berger István 1969. március 12-i kihallgatásáról egy nagyon rövid jegyzőkönyv maradt fent, ekkor mindkettőjüktől azt tudakolták, hogy volt-e olyan személy a Pince Klubba lejárók között, akit eddig nem említettek. Mindkét barát ekkor tett említést egy Faragó Sándor nevű, Sabján szerint 28–30, Berger szerint 30–35 év közötti férfiről, aki egy-két alkalommal lent járt a klubban, ott gitározott, vagy a motorját javíttatta. Azt is elmondták róla, hogy Bauerék szomszédja, és évekkal ezelőtt többször látták katonai egyenruhában. A megkérdezettek meglátása szerint Bauer és Faragó között nem volt szoros kapcsolat, hiszen Faragó náluk jóval idősebb, családos ember volt.⁹⁹ Faragó Sándor nem szerepel az állambiztonságiak által kihallgatottak között.

A nyomozók számára gyanús személlyé vált Nagy Gábor, Bauer osztályfőnöke. A gyanúra az adott okot, hogy „felmerült ugyanis az, hogy – nem ellenőrzött adatok szerint – Nagy Gábor tanárt többször látták Bauer Sándor lakásának környékén, továbbá az esemény napján este megjelent Bauer Sándor Üllői úti lakásán és a történetek után, Bauer egészségi állapota után érdeklődött. A fentiekből kiindulva Nagy Gábor tanárt pillanatnyilag úgy kezeljük, mint akinek esetleg köze lehetett az eseményekhez. Megfelelő felkészülés és a felmerült adatok ellenőrzése után alapos kihallgatásnak szándékozunk alávetni.”¹⁰⁰ – olvasható Kassai László rendőr százados 1969. februári jelentésében. Bár a rendőrök kilátásba helyezték Nagy Gábor „alapos” kihallgatását, ennek ellenére – a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint – meghallgatására egy alkalommal került sor, az erről fennmaradt jegyzőkönyv is csak másfél oldal hosszúságú, alaposnak kevésbé mondható.

A január végi jelentésben utalás van arra is, miszerint a Bauert az önégetés helyszínéről a kórházba szállító mentőautót konzuli vagy diplomáciai jármű követte. Bauert a kórházba szállító mentőszemélyzet meghallgatásáról készült jelentésben a megkérdezettek nemleges választ adtak az erre irányuló kérdésre: „A mentőszemélyzet egyöntetűen azt

98 Molnár Éva tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. január 23. ÁBTL V-157854/1 208.

99 Sabján Miklós és Berger István terheltek kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. március 12. ÁBTL V-157854/1 114.; 128.

100 Jelentés, 1969. február 5. ÁBTL V-157854/1 65.

válaszolta kérdésünkre, hogy nem tapasztalták, hogy a mentőt külföldi vagy magyar rendszámú gépkocsi követte volna.”¹⁰¹

Az állambiztonságiaknak a Bauer iránt érdeklődő külföldi újságíró kérdését is meg kellett vizsgálni. 1969. január 20-án egy magát újságírónak nevező személy érdeklődött a fiú hogyléte felől, mondván, hogy jelentést kell tennie erről Prágában. Ezzel kapcsolatban a kórház beteghordóját és a kérdéses személlyel beszélő Meszlényi Antalt hallgatta meg Kassai László rendőr százados. A kórház alkalmazottja a következőket mondta el: „1969. január 20-án kb. 20 és 21 óra között a Központi Honvéd Kórház portáján megjelent egy kb. 175 cm magas, fekete hajú, ovális arcú, kreol barna bőrű, nyúlánk termetű, 38-40 év körüli férfi, és az iránt érdeklődött, hogy oda szállították-e be az öngyilkosságot megkísérelt személyt, továbbá be akart hozzá menni. Szándékát azzal indokolta, hogy ő újságíró és tudósító és budapesti csehszlovák követségről olyan információt kapott, hogy az öngyilkosságot elkövető csehszlovák személy, csehszlovák diák. Ezt a körülményt neki ellenőrizni, majd jelenteni kell Prágába.”¹⁰² A megkérdezett kórházi alkalmazottnak úgy rémlett, hogy a Bauer iránt érdeklődő személy Josef Vlcek néven mutatkozott be.

Kassai százados a jelentésében leírja, hogy „az érdeklődő újságíróval – az eligazításnak megfelelően – semmit nem közöltek, hanem arra kérték, hogy másnap reggel 8 órára menjen ismét a kórházba és a parancsnokságon keresztül kérjen tájékoztatást. Nevezett sem a megjelölt időpontban, sem azóta nem jelentkezett.”¹⁰³ A kérdést nem is firtatták tovább.

Az 1969. január 31-én készült összefoglaló jelentésben a nyomozás során megtudottak összegzése mellett a további teendők és vizsgálandó kérdések is megfogalmazódtak. A dokumentum érdekessége abban rejlik, hogy ebben került átminősítésre Bauer vétké: izgatás helyett összeesküvés előkészületével gyanúsították a már halott fiatalembert: „Eddigi adataink alapján gyanú merült fel arra vonatkozóan, hogy Bauer Sándor »Az ultrabaloldal hazánkban« című programját, valamint egyéb ellenséges tartalmú írásait, elképzeléseit legközelebbi barátaival ismertette. Ezzel a Btk. 118.§-ba ütköző összeesküvés előkészületének büntetést valósította meg.”¹⁰⁴

Átminősítették az eddig izgatással gyanúsított Sabján Miklós bűnét is. Esetében és az eljárásban eddig csak tanúként szereplő Berger István bűnét a feljelentési kötelezettség elmulasztását nevezték meg: „Két barátja, Berger István és Sabján Miklós, akik a fenti programról tudomással bírtak, a Btk. 128. § (1) bekezdésébe ütköző feljelentési kötelezettség elmulasztása büntetést követték el. Ügükben – a vizsgálat befejezése után – körülményekre figyelemmel (fiatalkorúak, büntetlenek, párttag-munkásszülők, s a bírósági tárgyalás során az ügy szélesebb körben válna ismertté) a Btk. 60.§ alkalmazását javasoljuk.”¹⁰⁵ Mindez azt jelentette, hogy a feljelentési kötelezettség elmulasztása esetén kiszabható három évig terjedő büntetés helyett a figyelmeztetésben részesítést

101 Jelentés, 1969. február 18. ÁBTL V-157854/1 229.

102 Jelentés, 1969. március 4. ÁBTL V-157854/1 70.

103 Jelentés, 1969. március 4. ÁBTL V-157854/1 71.

104 Jelentés, 1969. január 31. ÁBTL V-157854/1 309.

105 Uo. A dokumentum tévesen tartalmazza a feljelentési kötelezettség elmulasztásáról rendelkező paragrafust. A szövegben szereplő 128. § helyett a 132. § rendelkezik erről.

javasolta a jelentést készítő Dr. Tihanyi Sándor rendőr ezredes. Vagyis már ekkor eldöntötték, hogy a vizsgálat lezárulta után csak figyelmeztetésben részesítik őket, azonban erre csak másfél hónappal később került sor.

1969. február 11-én a Budapesti Rendőrfőkapitányság Politikai Osztálya intézkedési tervében rögzítették a két barát további kihallgatásának szükségességét. A kihallgatók érdeklődésének középpontjába a röplapkészítés szándéka került. Erre az szolgáltatta az indokot, hogy az intézkedési terv elkészülte előtti napon, 1969. február 10-én Bauer édesanyja megtalálta és átadta a rendőrségnek fia játék guminyomdáját, amelynek beakósínében „OROSZOK MENYETEK HAZA” szöveg volt látható, valamint korábban olyan próbanyomásokot találtak, amelyen a „BAOCETUNG” felirat állt. Az állambiztonságiak ennek ismeretében célként tűzték ki annak felderítését, hogy Sabján és Berger ismerte-e a guminyomdát és annak rendeltetését, továbbá felhasználták-e ellenséges tartalmú röplap vagy más lenyomat készítésére.¹⁰⁶ A megkérdezettek erre nemleges választ adtak.

Az ellenséges tartalmú röpcédulázás koncepciójának igazolásához szükséges információk megszerzése érdekében a politikai rendőrség hálózati személyeit is mozgósították, ügynököket, informátorokat és úgynevezett társadalmi kapcsolatot vontak be az ügybe, és e személyekkel figyeltették Bauer barátait.

A „Szőke” fedőnevű informátor azt a feladatot kapta, hogy Bauerrel való régebbi ismeretségre és barátságra hivatkozva kezdeményezzen beszélgetést Sabján Miklóssal, és Bauer röplapkészítési szándéka felől érdeklődjön. A kapcsolatfelvételre Sabján 1969. február 13-i kihallgatásra várva, a rendőrség épületének folyosóján került sor. Az informátor az alábbi adatokat szolgáltatta: „Sablyán [sic!] elmondta, hogy Sanyi a lakóhelyükön a pincében, ahová heten-nyolcan jártak ellenséges politikai beszélgetéseket folytatott. Rendkívül ideges volt Sablyán és megkérdeztem tőle, hogy miért izgulsz. Mondta, hogy tud egy-két dolgot a Bauerről, de nem meri elmondani, mert fél nagyon. Említette, hogy nem szeretne annak a krapeknak a helyében lenni, aki felbízta. [...] Kérdeztem, hogy röpcédulával nincs-e valami bulitok. Úgy reagált, hogy azonnal rágyújtott és mondta, hogy a Sanyi egy alkalommal kért segítséget, de hogy az mi lett volna azt nem mondta. Kérdést tett fel azzal kapcsolatban, hogy tartanak-e házkutatást. Mondtam, hogy nem tudom.”¹⁰⁷

Az információkat értékelő Bíró György hadnagy azt a következtetést vonta le az informátori jelentésből, hogy Sabján Miklós tudomással bír az üggyel kapcsolatos, eddig el nem mondott lényeges adatokról, ismeri Bauer röpcédulázási elképzeléseit, utalt egy olyan személyre, aki Bauert az önégetésre felbujthatta, továbbá nagyon fél egy esetleges házkutatástól. Az informátor azt a további feladatot kapta, „hogy Sablyánnal [sic!] maradjon kapcsolatban, a megkezdett beszélgetést folytassa. Ismerje meg rajta keresztül Bauer barátait, konkrétan tájékozódjon arról a személyről, akivel kapcsolatban állhatott és irányíthatta tettének elkövetésében. Az informátor említse meg neki, hogy Bauer beszélt neki egy idősebb férfiről.”¹⁰⁸ A „Szőke” fedőnevű informátortól nem maradtak

106 Intézkedési terv, 1969. február 11. ÁBTL V-157854/1 75.

107 Jelentés, 1969. február 17. ÁBTL V-157854/1 312.

108 Uo. 313.

fent további jelentések, így nem tudhatjuk, hogy miként teljesítette a rábízott feladatot, és milyen információkkal segítette a politikai rendőrség munkáját. Valószínűleg kevés sikerrel járhatott, ugyanis Sabján Miklós rájött, hogy hálózati személyt állítottak rá: „... Utána rám állítottak valakit. Emlékszem egy szőke srác volt, nálunk idősebb, olyan húsz év körüli. Leült mellém a rendőrkapitányság folyosóján, és érdeklődött, hogy engem miért hoztak be. Nem nagyon válaszoltam, valamiket mégis kiszedtem belőlem. A Baross utcánál volt a Mézes Mackó nevű söröző, és meghívott egy sörré. Így próbált belőlem információkat kiszedni, de nem tudott belőlem mit kiszedni, hiszen nem csináltunk semmit! Semmi olyat nem tettünk a Sanyival, ami miatt felelősségre tudtak volna vonni, maximum annyi, hogy a Sanyit nem jelentettük föl. Agyrém. 16 éves gyerekektől féltették a rendszert.”¹⁰⁹

Az 1969. február 11-én kelt intézkedési tervben feladatul határozták meg Berger István hálózati ellenőrzését is, de vele kapcsolatos ügynöki vagy informátori jelentésnek nincsen írásos nyoma. A vizsgálati dossziében ugyanakkor fellelhető egy február 18-án kelt jelentés, amely a K. A. monogramú társadalmi kapcsolattól megtudott értesüléseket foglalta össze. Ebből egyértelműen kiderül, hogy az állambiztonságiakkal együttműködő K. A. a házmesterné, Kiss Istvánné gyerekeivel azonos. „A Sablyán-Berger társaság új pince-klubbal lehetőséget keres, mivel a saját házukban a házmesterné megtiltotta a pince használatát. [...] A házban társadalmi kapcsolatunk édesanyja a házmester és így a – f. hó 9-én kb. 17 órakor – a társadalmi kapcsolatunkat bízta meg, hogy a felsorolt fiatalokat a pincéből elküldje. A pinceajtó előtt a következő szófoszlányokat hallotta: »valaki nagyon megüti a bokáját Bauer miatt«, »Milyen sok pénze volt az utolsó napokban.« Társadalmi kapcsolatunk továbbá elmondta, hogy többszöri kísérlete ellenére nem sikerült Bauert szóba hozni, mert mind Sablyán, mind Berger egyből visszakérdez, hogy miért érdeklődik. Társadalmi kapcsolatunk véleménye szerint Sablyán és Berger sokkal többet tud, mint amennyiről beszélnek.”¹¹⁰

A röplapkészítést minden igyekezete ellenére sem tudta a politikai rendőrség bizonyítani. Figyelmük, ezzel párhuzamosan, Bauer felnőtt kapcsolatai felé fordult. Ugyanis mindkét fennmaradt hálózati jelentésben utalás van egy meg nem nevezett személyre, aki Bauer politikai nézeteinek formálásában jelentős szerepet játszott, sőt, vélhetően ő lehetett az, aki rábeszélte Bauert önmaga felgyújtására.

Három személy vált különösen gyanússá. Az egyik Nagy Gábor, Bauer osztályfőnöke volt. A gyanúra az adott esetben okot, hogy több esetben látták őt Bauer lakása környékén, sőt, az esemény napján, az esti órákban megjelent Bauerék lakásán, és a történetek felől érdeklődött. A dokumentumokból nem derült ki, hogy kik látták az osztályfőnököt gyakran megfordulni az Üllői út 167. környékén, mindenestre ennek az információnak az ismeretében határoztak Nagy Gábor „alapos” kihallgatásáról. Az osztályfőnök vallatásáról megmaradt egyetlen, másfél oldalas jegyzőkönyv egyáltalán nem tükrözi az állambiztonságiak alapos kihallgatásra irányuló szándékát.

A politikai rendőrség szemében a másik gyanús személy Teszársz Kálmán volt, róla is feltételezték, hogy Bauer politika nézeteit rendszerellenes irányba befolyásolta.

109 Elhangzott Sabján Miklóssal 2010. január 20-án készült interjúban.

110 Jelentés, 1969. február 18. ÁBTL V-157854/1 314.

Teszársz Kálmán Bauer apai nagybátyja (édesapjának unokatestvére) volt, és a fennmaradt iratok tanúsága szerint a gyanúra az adott okot, hogy Bauer a kórházi ágyán fekve kizárólag az ő nevét említette, mint olyant, akivel beszélni szeretne. 1969. február 11-én az ügyvel foglalkozók még annyit tudtak a tanúvallomásokból, hogy „Bauer ettől a személytől kapta a nála megtalált gumibotot és bajonetet, továbbá úgy beszélt róla, mint aki szovjet hadifogságban volt, az ellenforradalom alatt fegyveres harcban vett részt, vagyis szovjetellenes felfogásához példaképként tekintette.”¹¹¹

Mindezek ismeretében tervbe vették Teszársz Kálmán kihallgatását és hálózati ellenőrzését, amely az ügynökjelentések tanúsága szerint már az intézkedési terv megszületése előtt, 1969. február 8-án megkezdődött. A díszhal- és madárkereskedést üzemeltető Teszársz Kálmánra állított „Sipos Mihály” fedőnevű ügynök három alkalommal is próbálkozott beszélgetést kezdeményezni Teszárszsal, ám egyik alkalommal sem járt sikerrel, az üzletben vásárlási szándékot imitáló ügynök sajnálattal számolt be arról, hogy csupán egy alkalommal, és akkor is csak szakmai kérdésekben sikerült Teszársz Kálmánnal néhány szót váltania.

Teszársz a rokoni kapcsolat ellenére nem tagadta meg a vallomástételt, és 1969. február 12-én sor került a kihallgatására. A jegyzőkönyvből megtudhatjuk, hogy Bauer Sándorral való kapcsolata nem volt szorosnak mondható, ritkán találkoztak, és akkor is csak néhány percre. Egymás lakására nem jártak fel, Bauer az üzletében kereste fel Teszársz Kálmánt. „Ezek a látogatások is olyan események után jöttek létre, amikor én valamilyen ajándékot küldtem a gyermek részére édesapjával.” Megtudjuk azt is, hogy 1968 Karácsonya körüli napokban találkoztak utoljára, amikor Teszársz kétszáz forintot küldött ajándékba a fiúnak, és Bauer felkereste nagybátyját, hogy megköszönje az ajándékba kapott összeget.¹¹² Nem lehetetlen, hogy Bauer – esetleg az összeg nagyságát kicsit eltúlozva – büszkélkedett a pénz birtoklásával, és innen eredeztethető a nagymama és a barátok azon értesülése, miszerint Sándornak a halála előtt sok pénze volt.

A nyomozókat igencsak foglalkoztatta, hogy Teszársz említést tett-e a szovjet be rendezkedés miatti negatív tapasztalatairól, így azonosítható-e azzal a személlyel, aki Bauert politikai felfogásában befolyásolta. „Határozottan kijelentem, hogy nevezett előtt soha nem beszéltem arról, hogy én szovjet hadifogságban voltam. [...] Azt is határozottan kijelentem, hogy aktuális bel- és külpolitikai kérdésekről nem folyt köztünk beszélgetés. Ha Bauer Sándor be is jött az üzletbe, elsősorban biológiával kapcsolatos kérdésekről és irodalomról folytattunk beszélgetést, de ezekről is igen ritkán. [...] Végezetül elmondani kívánom, hogy én az 1956-os ellenforradalom idején semminéven nevezhető ellenforradalmi cselekményben részt nem vettem, amikor lehetett a munkahelyemen tartózkodtam, a munkaidőn kívül pedig kizárólag csak a lakásomon.”¹¹³

Az ügyvel foglalkozók belátták, és két héttel későbbi jelentésükben írásba is foglalták, hogy Teszársz Kálmán nem lehetett azonos a példaképként említett nagybáttal, a köztük lévő laza rokoni kapcsolat miatt nem azonos azzal az állítólagos személlyel,

111 Intézkedési terv, 1969. február 11. ÁBTL V-157854/1 75.

112 Teszársz Kálmán tanúkihallgatási jegyzőkönyve, 1969. február 12. ÁBTL V-157854/1 251.

113 Uo. 253–254.

aki a fiú politikai nézeteit rendszerellenes irányba formálta volna, továbbá arra is fény derült, hogy a Pince Klub helyiségében megtalált és lefoglalt gumibotot és bajonettet nem tőle kapta Bauer.

Ezt követően az állambiztonságiak figyelmének fókuszába Bérces György, a Postás Szakszervezet üzemi lapjának szerkesztője került, akinek nevét és telefonszámát megtalálták Bauer egyik füzetében, és ez alapján feltételezték a köztük lévő személyes ismeretséget. A nyomozókat az foglalkoztatta különösen, hogy a Bauer személyes tárgyai között talált MTI „Bizalmas” kiadványok, amelyek tartalma a fiú politikai elgondolásainak részét képezhette, származhattak-e Bérces Györgytől. Csak egy 1969. március 6-án kelt rendőri jelentésből tudjuk, hogy sor került az újságíró meghallgatására, aki elmondta, hogy ismeri a kiadványokat, munkája során használja is azokat, de rajta keresztül nem juthatott Bauer Sándor birtokába.¹¹⁴

Egyedül a történelemtanár, aki néhány példányt kölcsön is kapott Bauertől, tett olyan vallomást, miszerint a fiú az édesapjától kapta a kiadványokat. Az MSZMP központi garázsának vezetőjeként dolgozó idős Bauer Sándor erre tagadó választ adott, és a belügyesek által végzett ellenőrzés során is az derült ki, hogy a kiadvány a garázs vezetőségének nem járt, így Bauer édesapjának nem volt módjában ezeket ismerni és a fiának átadni.¹¹⁵ A kérdés tehát megválaszolatlan maradt.

Látható, hogy a nyomozóhatóságok minden erőfeszítésük ellenére zsákutcába jutottak számos fontosnak ítélt kérdés tisztázásakor. Sikertelenségük fő okozójaként magát Bauert nevezték meg egyik összefoglaló jelentésükben: „Bauer Sándor betegesen nagyotmondó, hazudozó, egyes meg nem történt cselekményeket megtörténtnek beállító, neuraszténiásan álmodozó, magát mindenáron a középpontba állítani akaró ember volt. Ezért történhetett meg, hogy a baráti körből nyert különböző Bauer által elmondottakat ellenőrizve több esetben meg nem történt események után kutattunk, nemlétező személyeket kíséreltünk meg felderíteni, ami sok fölösleges munkát igényelt.”¹¹⁶

Az állambiztonság embereinek kezében a két hónapos nyomozás során semmilyen terhelő bizonyítékra nem sikerült szert tennie, mivel valójában az érintettek semmi törvénybe ütközőt nem követtek el. Az ügyel foglalkozók „összeesküvés előkészítésére irányuló előkészület” feltételezése nem volt egyéb belüleges kényszerképzetnél.

A „Fáklyás” fedőnevű ügy lezárása

A feljelentési kötelezettség elmulasztása okán terheltté nyilvánított Berger István és Sabján Miklós ellen 1969. március 17-én szüntették meg a nyomozást. A két barát határozatában az alábbi indoklás szerepel: „Nevezett tudomással bírt Bauer Sándornak arról a tervéről, hogy a jelenlegi kormány megdöntése, továbbá Magyarországról a szovjet csapatok kivonása érdekében fegyveres csapatokat akart létrehozni. Nevezett ezt a hatóságoknak nem jelentette. Cselekményével a Btk. 132.§ (1) bek. a)

114 Jelentés, 1969. március 6. ÁBTL V-157854/1 78.

115 Uo. 79.

116 Uo. 82.

pontjába ütköző feljelentési kötelezettség elmulasztása büntetést követte el. Tekintettel azonban fiatal korára, büntetlen előéletére, az eljárás során tanúsított őszinte, megbánó magatartására és a cselekménnyel összefüggő összes körülményekre úgy határoztam, hogy nevezettel szemben a büntetőeljárást megszüntetem, és figyelmeztetésben részesítem.”¹¹⁷

Két nappal később, 1969. március 19-én került sor a Bauer Sándor elleni eljárás megszüntetésére a Btk. 118. §-ba ütköző, összeesküvés iránti előkészület büntetetének gyanúja miatt indított bűnügyben. A határozat indoklása így hangzik: „A nyomozás során megállapítást nyert, hogy nevezett 1969. január 20-án 13. és 14. h között a fővárosban lévő Múzeum-kertben magát benzinnel leöntötte és felgyújtotta. Ezzel az volt a célja, hogy tiltakozzon a szovjet csapatok Magyarországon tartózkodása ellen, illetve tiltakozásra másokat is felhívjon. Bauer Sándor barátai előtt egy fegyveres csoport létrehozásáról beszélt, melynek feladatul szánta, hogy rajtaütéseket eszközöl a járőröző rendőrök ellen és a szovjet katonai objektumok ellen. Több alkalommal beszélt arról, hogy Magyarországon partizáncsoportokat kellene létrehozni a rendszer megváltoztatása céljából. Fentiek alapján nevezettet 1969. január 22-én előzetes letartóztatásba helyeztük és terhelte nyilvánítottuk. Bauer Sándorral szemben az eljárást a Be. 160. § 1. bekezdés c) pontja alapján megszüntetem, mivel 1969. január 23-án a Központi Kórházban veseelégtelenség következtében meghalt.”¹¹⁸

Az iratokból egyértelműen kiderül, hogy a nyomozást nem az összeesküvés előkészítésére irányuló előkészület, illetve az abban való közreműködés bizonyíthatatlanságának belátása végett szüntették meg, hanem egyrészt Bauer halála, másrészt a két fiú fiatalkorúsága, büntetlen előélete és megbánó magatartása miatt.

A fent idézett indoklásban is csupán azt rögzíthették, hogy Bauer beszélt, vagyis a szavak szintjén tervezte a rendszert megdőntő fegyveres csoport létrehozását – bár tudjuk, hogy ez sem igaz –, de a hangos gondolatot tettek nem követték. A rendőrség nem is tudott olyan közvetlen bizonyítékokat felvonultatni, ami az illegális fegyveres szervezkedést ténylegesen bizonyította volna.

Az állambiztonságiak fáradságos munkájuk során egyrészt az összegyűjtött, másrészt a maguk kreálta „bizonyítékok” minden bizonnyal elegendőek lettek volna a vádemelésre és egy koncepció per megindítására. Ám a politikai rendőrségnek jó oka volt arra, hogy a „Fáklyás” fedőnevű ügy ne lépjen a bírósági eljárás szakaszába. Egyrészt az elsősorban felelősségre vonandó személy, Bauer Sándor meghalt, másrészt a „bírósági tárgyalás során az ügy szélesebb körben válna ismertté”,¹¹⁹ ezt pedig a belügyesek következetesen igyekeztek elkerülni már a nyomozati szakaszban is.

1969. március 19-én a Bauer Sándor elleni nyomozás megszüntetésével lezárult az ügy. Az állambiztonság a két barátot, Sabján Miklóst és Berger Istvánt pedig kutató nyilvántartásba vették, Bauernek pedig már csak a sírját tudták megfigyeltetni.

117 Határozat a nyomozás megszüntetéséről, 1969. március 17. ÁBTL V-157854/1 291–294.

118 Uo. 290.

119 Jelentés, 1969. január 31. ÁBTL V-157854/1 309.

Mi lett volna, ha Bauer életben marad?

Mi lett volna, ha Bauer Sándor, még ha maradandó sérülésekkel is, de életben marad? Valószínűleg az ő esetében nem elégedtek volna meg a figyelmeztetésben részesítéssel, hanem a bíróság elé került volna a titkosított ügye, s zárt tárgyalás során elmarasztaló ítéletet hoztak volna vele szemben. Az összeesküvés iránti előkészület, mint államellenes bűncselekmény büntetési tétele hat hónaptól öt évig tartó szabadságvesztés volt, így Bauer esetében fennállt akár több éves börtönbüntetés lehetősége is.

A másik lehetséges intézkedésnek a kényszergyógykezelés elrendelése tűnik. Az ügyvel megbízottak állítása és a hivatalos álláspont szerint Bauer tudatzavarban szenvedő fiatalember volt. A tudatzavar pedig befolyásoló erővel bírt a büntethetőségre. A jogszabályi előírás szerint „nem büntethető, aki a cselekményt olyan elmebeteg állapotban, gyengeelméjűségben vagy tudatzavarban követte el, amely őt képtelenné tette cselekménye társadalomra veszélyes következményeinek a felismerésére vagy arra, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjék. Ha az elkövetőt elmebetegsége, gyengeelméjűsége vagy tudatzavara csupán korlátozta a cselekmény társadalomra veszélyes következményeinek a felismerésében, vagy abban, hogy e felismerésnek megfelelően cselekedjék, büntetését korlátlanul enyhíteni lehet.”¹²⁰

Két lehetőséget kellett volna tehát vizsgálni: Bauert az önégetés végrehajtásakor a tudatzavar döntően befolyásolta, vagy csak korlátozó erővel bírt. Amennyiben ez utóbbi esetet állapították volna meg Bauernél, az enyhítő körülménynek számított volna a büntetés kiszabásakor, vagyis a szabadságvesztés hosszának esetleges lerövidítését eredményezte volna.

Ha viszont úgy határoztak volna, hogy Bauer tudatzavarban követte el cselekményét, és emiatt nem büntethető, akkor a hatályban lévő Büntető Törvénykönyv rendelkezése értelmében „a bíróság kényszergyógykezelést rendel el, ha attól kell tartani, hogy olyan cselekményt követ el, amely egyébként megvalósítja valamely büntett törvényi tényállását. A kényszergyógykezelést a kijelölt egészségügyi intézetben vagy gyógykezeléssel egybekötött házi gondozásban kell foganatosítani.”¹²¹ Ha tehát Bauer Sándor életben marad minden bizonnyal vagy szabadságvesztéssel, vagy kényszergyógykezeléssel sújtották volna.

Bauer Sándor emlékezete

Az ország lakosai között voltak olyanok, akik Bauer önégetésével kapcsolatban nem azonosultak a pártsajtó által hirdetett közönséges öngyilkosság teóriával, hanem felismerték annak Jan Palach tettével való kapcsolatát, valamint számukra rokonszenves rendszerellenes színezetét, és Bauerre mint mártírhalt hősre tekintettek.

E felfogást osztotta az a néhány, huszoneves fiatalból álló társaság is, akik 1969. április 26-án este a Múzeumkertbe mentek, és egy tégladarabbal jól látható helyre kiírták Bauer Sándor nevét. Az állambiztonsági iratokból tudjuk, hogy e társaság egyik tagja

120 1961. évi V. törvény 21. § (1)–(2) bekezdés

121 1961. évi V. törvény 61. § (1)–(2) bekezdés

Szirmai Tamás volt, aki tanúkihallgatásában a következőképpen számolt be a történetekről: „1969. április 26-án – szombaton – a Hány borozóban voltunk együtt, majd onnan távozva a Múzeum-kertben egy kőasztal mellett ültünk le. [...] A Múzeum-kertben – beszélgetés közben – én említettem meg Bauer Sándor nevét és a földre, a homokba gyűfásdobozzal kiírtam a nevét. Ugyanakkor azt is mondtam a jelenlévőknek, hogy Bauer Sándor nevét ki kéne írni a homokba a Nemzeti Múzeum elé. Erre Babay László a közelben egy téglát vett fel és a jelenlévők közül valaki segített felemelni és Babay a lépcső homlokzati részére egy keresztet rajzolt, amely fölé »1969« alá pedig »Bauer Sándor« nevét írta ki.”¹²²

Ugyancsak Szirmai Tamás tanúvallomásában olvasható, hogy a fiatalok Bauer tettének hatására csoportos önégetésen gondolkoztak. A dokumentumok tanúsága szerint úgy vélték, hogy az egyéni akciók nem, csak a nagyobb létszámú embercsoportot megmozgató, nagy visszhangot kiváltó események hozhatják el a kívánt politikai változásokat és az ország függetlenségét. Ilyennek gondolták a nyilvánosság előtt elkövetett csoportos tűzhalált is. A nyomozati iratok nem egységesek abban, hogy kinek a kezdeményezése volt a csoportos önégetés, ám a kivitelezés módja hasonlóképpen szerepel az egyes tanúvallomásokban. „Ekkor javasolta Babay László azt, hogy mi is égessük el magunkat a Múzeum-kertben, ahova vigyünk magunkkal nemzeti színű zászlókat és magnetofont, amiről az égetés ideje alatt a Himnuszot játszunk majd. Ebbe a beszélgetésbe Kovács Ferenc azzal kapcsolódott be, hogy legalább 20 főt kell összeszedni, akik vállalkoznak az önégetésre, mert például Jan Palachra és Bauer Sándorra is ráfogták, hogy nem voltak normálisak. Véleménye szerint 20 emberre már nem lehetne ugyanezt ráfogni, meg azt sem, hogy mind öngyilkos akart lenni.”¹²³

Szüleimnek: Drága édes Anyám és édes Apám.
Bocsásátok meg ha néha
rossz tettek voltak szeret
nélk elni de most a szent
éget holt és temre van szüle
sege a Nemzetnek, a prole-
tárolnak.

Drága Nagymam és szeretett Nagybátyáim
és unokatestvéreim mindannyitoknak
milia csokit küld: Sanyi 7/18

3. kép

Bauer Sándor búcsúlevele szüleinek

¹²² Szirmai Tamás gyanúsított kihallgatási jegyzőkönyve, 1969. május 2. ÁBTL V-157864/1 113.

¹²³ Uo. 123.

Nem tudjuk, hogy a később börtönbüntetésre ítélt fiatalok valóban tervezték-e a fenti cselekményt, és ha igen, az egyes résztvevők mennyire vették komolyan a tervezett önkéntes tűzhalált, illetve történtek-e előkészületek ennek kivitelezésére. Mindenesetre a tervezett csoportos önégetésre nem került sor.

Szirmai Tamást és társait a fentiekén túl a Szabadság-szobor, a Lenin-szobor és a Tanácsköztársaság-emlékmű felrobbantásának tervével is vádolták. Ügyükben 1969 decemberében született meg a bírósági ítélet, amelynek értelmében összeesküvésre irányuló előkészület bűntettében bűnösnek találtattak, és több éves szabadságvesztésre ítélték őket.¹²⁴

Ezt követően, mindegy három évtizedig az állambiztonságiak és a hatalmat gyakorló szándékának megfelelően Bauer nevét és tettet hallgatás övezte. A Bauer-ügyről szóló állambiztonsági dokumentumok kutathatósága óta, vagyis az 1990-es évek végétől kezdve találkozhatunk ismét a fiatalember nevével előbb hosszabb-rövidebb újságcikkekben, rádióműsorokban, majd 2002-től kezdve rendszeressé váltak a hol jelentősebb, hol pedig csak szűkebb érdeklődésre számot tartó megemlékezések a Múzeumkertben és a rákospalotai temetőben. Civil kezdeményezésre készült el az a tábla, amelyet 2001 októberében avattak fel az önégetés színhelyén, a Nemzeti Múzeum főbejárati lépcsőinek jobb oldalán. 2007-ben a Nemzeti Emlékhely és Kegyeleti Bizottság jóváhagyta Bauer Sándor sírjának védetté nyilvánítását. 2011 tavaszán a Fővárosi Közgyűlés a VIII. kerületi Erdélyi utca nevét Bauer Sándor utcára változtatta, 2012 márciusában pedig szobrot avattak tiszteletére a VIII. kerületi Mátyás téren.

THE 'TORCH' CASE – SÁNDOR BAUER'S SELF-BURNING

Summary

The gardens of the National Museum became the place of a shocking even on 20th January 1969. It happened in the early afternoon that Sándor Bauer (aged 17), Budapest citizen, poured petrol all over himself and lit his soaked clothes on fire. This young man suffered from severe burns and passed away on the dawn of 23rd January 1969.

It is known from his farewell letter and from what he said while burning that his act was a planned, visually dramatic demonstration against the dictatorship in his country, in order to raise attention. The MSZMP (Hungarian Socialist Worker's Party), however responded to the incident differently. They made effort to frame the boy as suicidal, who's act was driven from a sudden trepidation.

The political police -apart from the political motivation- had another reason not to ignore the case: it was the second case of self-burning in the inclusion of the socialist block. 4 days prior to Bauer Sándor's act, a man in Prague, Jan Palach died the same way, which served a formula and an example to the Hungarian man.

The boy's shocking act came into the centre of attention a few years ago. Typically, shorter writings are published around the day of the anniversary. In 1969 he was considered to be a boy of serious psychological problems, but today he is seen as a hero.

124 Budapesti Fővárosi Bíróság ítélete, 1969. december 2. ÁBTL V-157864/2 699.

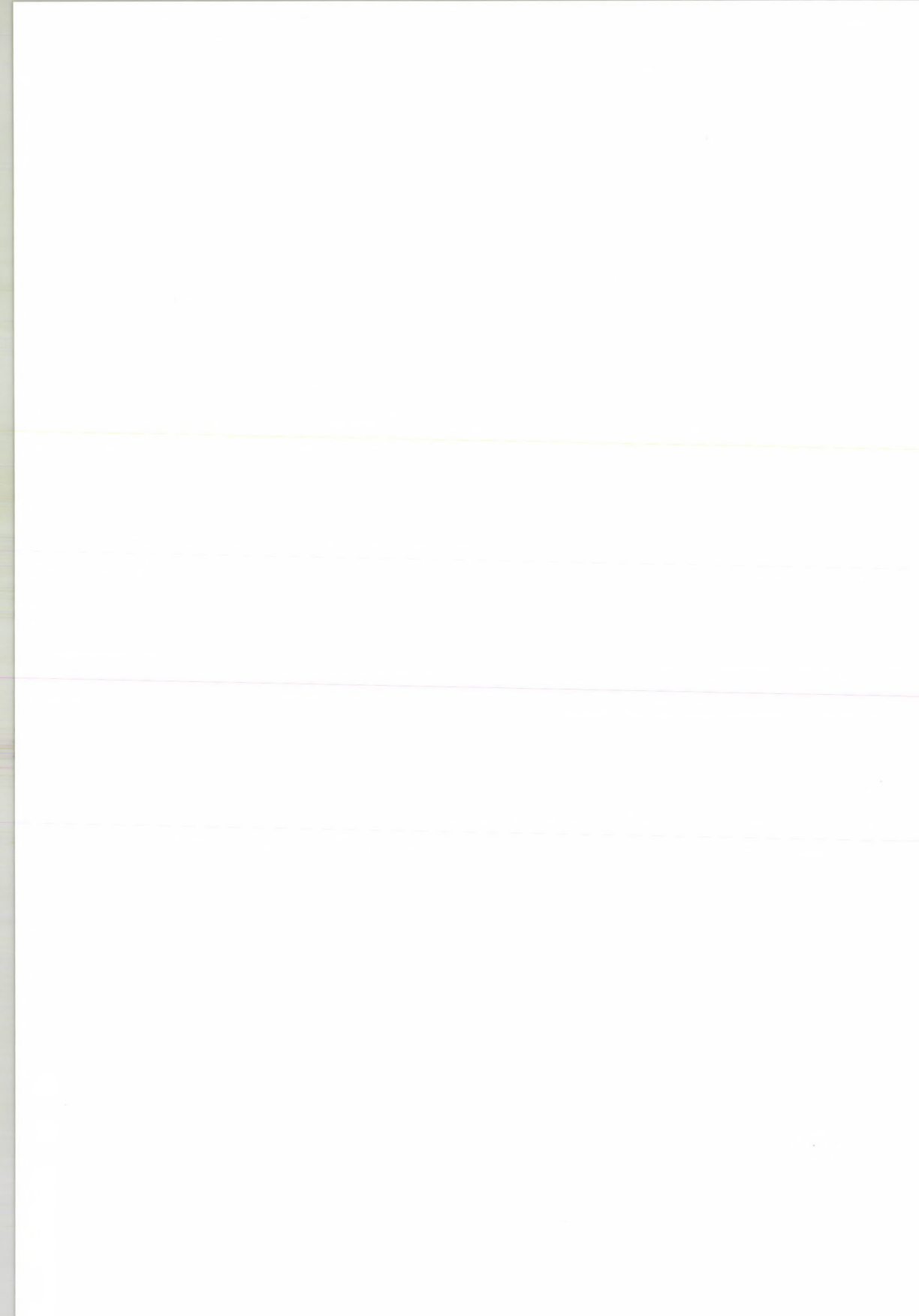
This study is aimed at a systematic introduction of the reputation of what this boy did and the picture of his personality, in historical context.

It might be particular to this publication that besides a thorough research in the archives, I had met personally Bauer's living relatives and friends. Based on State Security documents – the mother's and witnesses' statements –, also interviews with relatives and friends between 2009 and 2010, we can reconstruct what happened on 20th January 1969, and what happened on the next few days. Serving also as a description of an age, this study shows the mechanism of how state security bodies acted in the Kádár Era, and the forced attempts of the ambition to substantiate the concept of counter-revolution which was created by the political police. At the beginning of the two-month investigation, the boy lying in hospital was accused of provocation. Three weeks later, the investigation continued in another direction: suspicion of preparatory act of conspiracy. Bauer was already dead. Since there was no evidence, the case was closed in the middle of March 1969.

In order to prevent a mass marching and protesting, the Ministry of the Interior organized a restricted and secret funeral.

Sándor Bauer's act then became taboo for long years and did not bring any change, not even in that dictatorship, even though he wanted to have an impact on his society, but what he did seem to dissolve without a murmur.

Today what reminds us of him is a memorial tablet placed at the stairs of the main entrance at the National Museum. The documents of the case (alias 'The torch case') are kept at the Historical Archives of State Security Organizations, and have been available for research for 20 years. Results and conclusions are summarized in this study, enhancing the memory of this young man.

Serfőző Szabolcs

„NEMZETI ÜNNEP A RÁKOS MEZEJÉN” – A PESTI POLGÁRI ŐRSEREG 1844. AUGUSZTUS 15-I ZÁSZLÓSZENTELÉSI CEREMÓNIAJÁNAK EMLÉKLAPJA

Vedd e zászlót lelkes grófnő,
Míg a harcz lármája nem jó,
S a pusztáknak vándor fiát
Zászlód alá vezérelj át
Szép hölgy, szép hölgy, szép hölgy!

(K. B. R.: Gróf Károlyi György lelkes grófnéhoz)¹

A reformkori Magyarország városi társadalma különös vonzalmat táplált a hazafiasság, a nemzeti tudat és a haladás eszméit látványos külsőségekkel megjelenítő ceremóniák iránt, amelyek egyúttal a polgárság önreprezentációjának is fontos színtereként szolgáltak. Ezen ünnepek közül talán legismertebb a Lánchíd 1842. augusztus 24-i alapköltelete, amelynek nemzeti jelképekben bővelkedő szcénáját 1864-ben Barabás Miklós monumentális festményén is megörökítette.² Ilyen esemény volt a pesti Honi Iparvédegyelet 1845. január 15-én a Horváth-kerti Budai Színkör nemzeti színű zászlókkal fellobogózott színházterében megrendezett bálja is, amelyen a védegyelet tagsága hazai alapanyagokból készült ruhákba, javarészt díszmagyarba öltözve vett részt. Egy évvel később Medve Imre kissé naiv stílusú rajza nyomán a *Pesti Divatlap* 1846/1. számának műmellékleteként egy emléklap is megjelent a „védegyeleti táncvizigalomról”.³ Az 1840 körüli évek hasonlóan látványos eseményei voltak a városi polgári őrhadak, azaz polgárőrségek zászlóavatási ceremóniái,⁴ amelyek közül néhányról a kor pesti, pozsonyi és bécsi könyvnyomdász vállalkozói szintén litografált emléklapokat adtak ki.

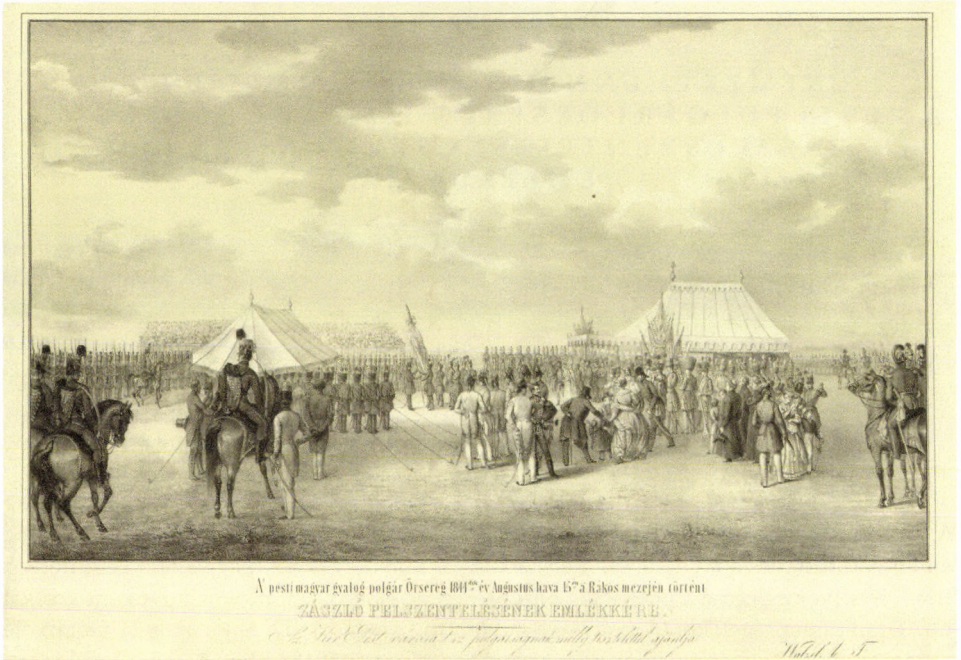
Ezek egyike volt a pesti polgári őrsereg zászlószentelési ceremóniája, amelyre 1844. augusztus 15-én került sor a Rákos-mezőn. Az ünnepségről két hónappal később Walzel Ágost Frigyes pesti, Dorottya utcai könyvnyomó intézete adott ki egy nagyméretű

1 Emlény a pesti magyar polgári őrhad zászlószentelési ünnepélyére, mely Rákos mezején az 1844. év aug. hó 15. nemzeti alakban ment véghez. Pest 1844. 11. A kézirat lezárása után jelent meg egy másik, ugyanerről az ünnepségről szóló tanulmány: *Holló Szilvia*: 175 éve – a pesti polgári őrhad zászlószentelése és eskütétele. Budapest: a városlakók folyóirata 42. (2019) 8. sz. 26–27.

2 Széchenyi világi. Szerk. Tóth Csaba. Bp. 2010. Nr. 80.

3 MNM TKCS, ltsz.: 71.61.

4 A magyarországi szabad királyi városok polgári őrseregeinek történetéről lásd *Molnár András*: Hadügyi reformkísérletek 1848 előtt. Az önálló nemzeti haderő megteremtésének előzményei. Századok 133. (1999) 1210.; *Uő*: Polgárőrségek Magyarországon a napóleoni háborúk idején. Hadtörténelmi Közlemények 105. (1992) 3. sz. 94–119.

1. kép

A pesti polgári őrsereg zászlószentelési ünnepsége a Rákos-mezőn 1844. augusztus 15-én. Litográfia, 1844, Walzel Ágost Frigyes, Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T.6753.

(42,5 × 62,5 cm) emléklapot, amelyen a következő dedikációs felirat olvasható: „A pesti magyar gyalog polgár őrsereg 1844dik évi Augustus hava 15én a Rákos mezőjén történt / zászló felszentelésének emlékére Sz. Kir. Pest városa t. cz. polgárságnak mélyly tisztelettel ajánlja / Walzel A.F.” (1. kép)

Az ismeretlen mestertől származó rajz nyomán készült krétalitográfia – amelynek egyetlen általunk ismert példánya a Történelmi Képcsarnokban maradt fenn⁵ – a magyarországi kőrajzolás korai történetének különleges darabja, egyike a legkorábbi könyomató kortárs eseményábrázolásoknak.⁶ Az emléklap megjelenéséről a *Der Spiegel* című pesti újság nagy lelkesedéssel számolt be, hangsúlyozva a litográfia kommemoratív funkcióját: „Welchemtreuen Bürgeristnicht das Herz mit stolzer Freudigkeiter füllt, wenn er an diesen feierlichen, bedeutungsvollen Moment zurükdenkt [...] Welchem Mitglied dieser respektablen Körperschaftwird es nicht zum wahren Vergnügen gereichen, einen solchen

5 Lásd MNM TKCS, ltsz.: T.6753 (1901. évi gyarapodás). A Pesti Hírlap 1929. február 10-i száma a litográfia egy színezett példányát említi, ennek lelhelye azonban nem ismert. A litográfia korábban csak egy helyen került publikálásra: *Dávid Margit: A divat története*. Bp. 1923. 173.

6 A műfaj első, 1840 körüli emlékeiről lásd *Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században*. Bp. 1960. 56.

herzerhebenden Akt sich für immer in einer bildlichen Anschauung zu bewahren, um auch einstens Kindern, Enkeln und Urenkeln diese herrliche Szene vor Augen halten zu können.”⁷

A pesti polgári őrsereg (Bürger-Miliz) egy önkéntesen szerveződő fegyveres polgári alakulat volt, amely elsősorban reprezentációs célokat szolgált: díszszemlével és katonai parádéval emelte a nagyobb városi ünnepek fényét. Háborús időkben ugyanakkor, amikor a helyőrséget a harctérre vezényelték, a polgárőrség látta el a városfalak fegyveres őrszolgálatát és részt vett a közrend biztosításában is. A pesti polgárőrség megszervezésére elsőként 1751-ben Mária Terézia pest-budai látogatása alkalmából került sor. A városi tanács ekkor elrendelte, hogy a három lovas- és gyalogoszázadba beosztott önkéntes polgárok katonai alakzatban, egyenruhába öltözve, zászlóval, dob- és trombitaszóval vonuljanak ki a pesti rakpartra a Pozsonyból hajón érkező királynő fogadására.⁸ 1780-ban a Budai Egyetem felavatásának napján, majd 1790-ben a korona Budára hozatala, 1792-ben I. Ferenc koronázása, 1800-ban pedig József nádor és Alexandra Pavlovna budai fogadása alkalmából ismét parádézott a mintegy ezer fős pesti polgárőrség.

A napóleoni háborúk idején az 1808. évi II. törvényekben az országgyűlés kötelezte a szabad királyi és bányavárosokat „a belső biztonság védelme végett kellőleg fölszerelt s fegyverrel ellátott polgárőrség” megszervezésére. A polgárőrségek számára 1809-ben *Reglement für die Bürger-Miliz im Königreich Ungarn* címmel kiadott szolgálati szabályzat a polgár őrsereg alapvető feladataként a város védelmének biztosítását, a belső rend fenntartását írta elő, másodlagos feladataként pedig a „tisztelkedési szolgálat” ellátását az Úrnapi körmenet, a király és a királyné név- és születésnapja, valamint az őrsereg zászlójának felszentelése alkalmával.⁹ A napóleoni háborúk után a pesti polgári őrsereg feloszlott.

Az előzményektől eltérően 1844-ben nem ünnepi alkalmából vagy hadiállapot miatt, hanem hazafias indíttatásból, Rottenbiller Lipót alpolgármester kezdeményezésére került sor a pesti polgári őrsereg, azaz a pesti magyar polgári gyalog-őrhad újjászervezésére, hogy az gyarapítsa a város „díszét és méltóságát”.¹⁰ A pesti „polgárkatonaság” alakuló közgyűlését 1844. március 4-én tartották a Redoute dísztermében, Szepessy Ferenc polgármester elnökletével.¹¹ Az őrseregnek 184 pesti polgár – főként városi tisztviselő, kereskedő és céhes mesterember – lett tagja, akikből két gyalogszázad szerveződött. A két infanterista egység az 1841-ben létrejött pesti polgári huszárcsapattal és a pesti polgári dragonyos alakulattal (escadron) kiegészülve alkotta a pesti polgári őrsereget.

7 Der Spiegel, 1844. október 19. 671.

8 Molnár A.: Polgárőrségek Magyarországon i. m. 101.

9 Uo. 107.

10 Weil Fülöp: A megújított Pesti Magyar Polgári Gyalog-őrhad 1844. évi nyárutó 15. Rákos mezején ünnepelt zászló-szentelésének emlékkönyve. Fordította F. M. / Die Fahnenweihe des erneuerten löbl. ungarischen Infanterie-Bürger-Korps in Pesth. Ein Gedenkbuch der Feier, welche am 15. Aug. 1844. auf dem Rákosfelde in Pest stattgefunden, nebst einer Geschichte der Pest-Ofner und Wiener Bürger-Milizen. Pest 1845. 25.

11 Walzel Ágost Frigyes 1845-ben egy Lieder Frigyes által litografált portrét is kiadott Szepessy Ferencről, felirata szerint a „polgári gyalog-őrhad tisztelete jelöl”. Lásd MNM TKCS, ltsz.: 5586.

2. kép

Kiss Bálint: A pesti polgári őrsereg gyalogos katonáinak egyenruhája. Színezett rézmetszet. Megjelent: Regélő – Pesti Divatlap, 1844. április 28. 16. sz. divatkép

A polgári őrsereg szervezeti megújításával egy időben sor került a tisztelet egyenruhájának „nemzeti szellemű” megújítására is. A pesti polgári gyalogság egyenruhája korábban kissé németes jellegű volt, sötétkék színű, vállrojtos frakk-kabátból és vörös paszományos kalpagból állt, összhangban Pest város vörös-sárga-kék színű zászlajával.¹² Az őrsereg március 10-i ülése arról határozott, hogy az egyenruhát a nemzeti trikolorát idéző uniformisra: sötétzöld színű, zsinóros atillára, meggy színű pantallóra és nemzeti színű forgóval díszített, tollcsokros fekete csákóra cserélik. (2. kép) Húsvét hétfőjén már a Petőfit is támogató Tóth Gáspár pesti szabómester műhelyében készült új egyenruhában parádézott a pesti polgárkatonaság: „A feltámadási ünnepélyek’ alkalmával... magyar polgáraink új diszköntösei vonák magokra figyelmünket, még pedig mind a gyalogoké, mind a lovasságé. Amazoké fekete csákó, sötét zöld magyarka [t.i. zeke], arany zsinórral, megye szín pantallón, arany sujtással. Ezeké buzavirág szín dolmány mente és nadrág, bőven aranyozva, fekete csákó, kócsag forgóval.”¹³

12 Molnár A.: A polgárőrségek Magyarországon i. m. 103.; Regélő – Pesti Divatlap, 1844. január 18. 91. A pesti polgárőr alakulatok egyenruháinak ábrázolását lásd még Strohmayer Antalnak a pesti polgári őrsereg 1842. augusztus 24-i, a Lánchíd alapkövetétele alkalmából tartott díszszemléjét ábrázoló litográfiájának keretképein (MNM TKCS, ltsz.: T/2513.), valamint Kimmach László rajzán, lásd Salamon Ferenc: Budapest története. In: Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. I–XXI. Bp. 1887–1901. IX. 57. A főleg német polgárokból álló dragonyosok egyenruhája 1844-ben nem változott, továbbra is a császári-királyi dragonyosokéhoz hasonló „német” egyenruhát: „taréjos” dragonyos sisakot és vállrojtos (epaulettes) egyenruhát viseltek.

13 Az egyenruha leírását lásd Regélő – Pesti Divatlap, 1844. április 11. 459. A gyalogosok egyenruhájának Kiss Bálint által rajzolt képét lásd uo. május 2. 17. sz. divatkép.

Az újabb, április 28-i közgyűlésen megválasztották az őrsereg tisztikarát, amelynek élén Nádossy István (1794–1866) főkapitány, a Váci utcai Fehér Oroszlánhoz címzett posztókereskedés tulajdonosa állt.¹⁴ Az őrhad zászlószentelési ünnepségét 1844. augusztus 15-re, Nagyboldogasszony ünnepnapjára tűzték ki, összefüggésben azzal a kora újkori hagyománnyal, amely szerint a magyar katonák Szűz Mária oltalma alatt harcolnak, így a magyarországi hadizászlók egyik oldalán rendszerint Szűz Máriát, mint a Magyarok Nagyasszonyát ábrázolták.¹⁵

A pesti polgári őrsereg 1844-es zászlójának előlapján ugyancsak megjelenik Szűz Mária alakja. A Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteményében¹⁶ máig fennmaradt lobogót az őrhad tisztikara saját költségén, s a nemzeti gondolat jegyében hazai mesterekkel, hazai alapanyagok felhasználásával készítette, a zászlókép megfestésére pedig a reformkor első számú mesterét, Barabás Miklóst kérték fel.¹⁷ A nemzeti színű farkasfog mintával szegélyezett lobogó Barabás által szignált zászlóképe, amelyet nemzeti színű szalaggal átfont tölgykoszorú övez, Szent István országfelajánlásának jelenetét ábrázolja, amint a szent király térdre ereszkedve ajánlja Mária oltalmába a koronát, mennyei oltalmát kérve országára. (3. kép) A zászló hátlapján a babér- és olajággal övezett koronás magyar kiscímer látható, boglárpajzsban Pest város címerével, „annak jelképéül, hogy Magyarhon fővárosa a hon szívében fekszik.”¹⁸ A címer fölött a SZ. KIR. PEST VÁROS MAGYAR POLGÁRI GYALOG ŐRHADA felirat, alatta az 1844 évszám olvasható. (4. kép)

-
- 14 Ugyanő 1845-ben a Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület vezetőségének is tagja lett. Lásd *Fejős Imre: A Nemzeti Képcsarnok Alapító Egyesület története. Művészettörténeti Értesítő* 6. (1957) 1. sz. 38. Nádossy fontos szerepet játszott abban, hogy a Pesti Magyar Gyalog Polgári Őrhad 1845-ben közadakozásból 500 forintért megvásárolta Barabás Miklóstól a Vásárra menő oláh család című festményét, amely a Műegylet az évi kiállításán került bemutatásra, s a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta. Lásd *Nemzeti Újság*, 1846. február 15. 108.
- 15 *Bíró Aurél – Seremetyeff-Papp János: Szűz Mária-ábrázolású katonai zászlók, 1508–1945.* Bp.–Pápa 2015. A zászlószentelés időpontja más esetekben a zászlóanya személyéhez kötődött. Így például az 1838-ban újjászervezett kassai polgárőrség zászlószentelési ünnepségére ez év május 30-án, V. Ferdinánd király névnapján került sor; zászlóanyának az uralkodó feleségét, Mária Anna királynét kérte fel a város. Lásd *Hazai s Külföldi Tudósítások*, 1838. június 20. 377. A temesvári polgári őrhad zászlószentelésére 1844. október 27-én került sor, itt Karolina Augusztá, I. Ferenc császár özvegye volt a zászlóanya, az időpont kiválasztásának indítéka azonban nem ismert. Lásd *Életképek*, 1844. november 6. 620.
- 16 Miután 1848 júliusában a pesti polgári őrsereg beolvadt a nemzetőrségbe, Nádossy István az őrhad zászlóját a Nemzeti Múzeumnak adományozta, majd innen 1935-ben – a két intézmény hadtörténeti gyűjtőkörének elhatárolásáról szóló megállapodás értelmében – a Magyar Királyi Hadimúzeumba került. Vö. *Nemzetőr*, 1848. július 30. 77.; *Magyar Nemzeti Múzeum.* Kalauz a Régiségtárban. Bp. 1912. 82., Nr. 36.
- 17 *Kerekes Zoltán: Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 1. (1971) 101.; Cs. *Kottra Györgyi: Magyar zászlók a honfoglalástól napjainkig.* Bp. 2011. 78.; *Bíró A. – Seremetyeff-Papp J.: Szűz Mária-ábrázolású i.m. 70–73.* Barabás műveinek maga által összeállított jegyzékében 911. sorszám alatt szerepel a „magyar polgári gyalogság” zászlóképe. A jegyzék szerint 150 forint volt a festő munkadíja. Lásd *Márkosfalvi Barabás Miklós önéletrajza.* Bev. és jegyz. Bíró Béla. Kolozsvár 1944. 253.
- 18 *Weil F.: A megújított i. m. 32.*

3. kép

Barabás Miklós: Szent István országfelajánlása. Zászlókép a pesti polgári őrsereg lobogóján, 1844. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Zászlógyűjtemény, ltsz.: 0144/ZI.

A tisztikar Batthyány Lajosné Zichy Antóniát (1816–1888) és hűgát, Károlyi Györgyné Zichy Karolinát (1818–1903) kérte fel zászlóanyának, akik örömmel elfogadták a felkérést.¹⁹

Az augusztus 15-i zászlószentelési ünnepségről részletesen beszámolt a korabeli sajtó,²⁰ majd a következő évben egy magyar és német nyelvű, a zászló rézmetszetű képével illusztrált emlékkönyv is megjelent az ünnepségről.²¹ Mindezek alapján jól azonosíthatók a litográfiai ábrázolt ceremónia mozzanatai és résztvevői.

19 Négy évvel később ugyanők voltak a zászlóanyák az 1848-as honvédség két első zászlóaljának közös zászlószentelési ünnepségén, amelyre 1848. június 24-én került sor a pesti Újpiac téren. A zászlóanyai tisztség történetéről lásd *Reider Mónika: Zászlóanyák a magyar hadi események forgatagában: a zászlóanyai szerepkör a műtárgyak tükrében*. Orpheus Noster, 10. (2018) 1. sz. 73–84.

20 Nemzeti ünnep a Rákos mezején. Honderű, 1844. augusztus 17. 114–115.; Nemzeti Ujság, 1844. augusztus 16. 117.; Pesti Hírlap, 1844. augusztus 18. 568.; Regélő – Pesti Divatlap, 1844. augusztus 25. 242–243.; Életképek, 1848. augusztus 21. 256–257.; Nemzeti Társalkodó, 1844. szeptember 13. 294–295.

21 Weil F.: A megújított i. m. Trattner-Károlyi István 1844-ben az ünnepségről szóló verseket tartalmazó antológiát is kiadott, valamint az őrsereg gyakorlatai során használt magyar és német vezényszavak jegyzékét is megjelentette: Emlény i. m.; Nemes szabad királyi Pest városa magyar gyalog polgár őrhada fegyvergyakorlatainál divatozó vezér szavak. Pest 1844.

4. kép

A pesti polgári őrsereg zászlójának hátlapja a Magyar Királyság és Pest város címerével. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Zászlógyűjtemény, ltsz.: 0144/Zl. (Szikits Péter felvétele)

A Regélő beszámolója szerint „a magyarosodás, a nemzetiség terjedését” hirdető zászlószentelési ünnepség, amely „nemcsak a szemnek szolgált gyönyörörlátványul, de a lelkes, a magyar szívet is emelé”, mintegy 40.000 ember részvételével zajlott.

A polgári őrhad tagjai reggel 7 órakor a pesti evangélikus templom előtt gyülekeztek, majd a budai polgári őrhad, a pesti polgári lövészegylet, valamint a pesti és budai polgári huszárcsapatok és dragonyosok kíséretében a Király utcán át a Rákos-mező peremére, a mai Hermina út környékére vonultak,²² ahol négyszög alakzatban (en carré) sorakoztak föl. Amint az a litográfián is látható, a tér két oldalán egy-egy tribünt emeltek a közönség számára, középen pedig egy haditrófeákkal feldíszített, kápolnaként szolgáló sátor állt, benne provizórikus oltárral. Ennek közelében négy kisebb sátrat is felállítottak a díszvendégek számára. A „hadikápolnával” szemközt a budai polgári őrhad, a sátor mögött pedig a pesti lövészegylet sorakozott fel, utóbbi Steindl Ferenc pesti asztalos- és „főlövészmeister” vezetésével. Sorfaluk a litográfia bal és jobb szélén látható. A pesti őrsereg két gyalogszázada a kápolna-sátor jobb oldalával

22 A Nemzeti Ujság beszámolója szerint „A jeles ünnepély [...] aug. 15-én a Városliget mellett, jobbra az épülő Hermina kápolnához, dombokkal koszorúzott völgyben ment véghez, szomszédjában a híres Rákos mezejének.” A Rákos mezejének pontos elhelyezkedésére vonatkozó adatokat lásd Szende László: A Rákos mezei országgyűlések története. H. é. n. [Bp. 2010.] 13–14., illetve Oross András: A Rákos-patak vízgyűjtő területének történeti földrajzi vázlat. Fons 10. (2003) 2. sz. 191–232.

párhuzamosan sorakozott fel, vállukon szuronyos puskával. Amint az a litográfián is látható, velük egy sorban állt fel a pesti polgári huszárcsapat is, élükön parancsnokkal, az építészként ismert Zitterbarth Mátyással. Szemközt, a sátor bal oldalával párhuzamosana budai huszárok és a pesti dragonyosok álltak sorfalat. Néhányuk a kép előterében, a bal és jobb sarokban látható lóháton.

Középen osztrák császári-királyi törzstisztek háttal álló csoportja látható, akik tollcsokorral díszített csúcsos őrnagyi kalapot, ún. Zweispitzet vagy Stulphutot viselnek.²³ Ők Pest-Buda korabeli főtisztjei lehetnek, így például Johann Baumann von Waldenstein cs. kir. vezérőrnagy, budai dandárnok.²⁴ A polgárórség tisztikara által díszvendégként meghívott főtisztek, így a budai főhadparancsnok, Ignaz Ludwig von Lederer lovassági generális és Johann von Pacassy cs. kir. vezérőrnagy, Pest város parancsnoka a vendég számára felállított sátorban foglaltak helyet.

A kápolna-sátor mellett az őrsereg 30 fős fúvószenekara látható, akik fehér csákót, zöld atillát és vörös nadrágot viseltek. A zenekart a bécsi származású zeneszerző és karnagy, Franz Morelly vezényelte az ünnepségen.²⁵ A trombitát tartó zenész mellett háttal álló, tamburbotot tartó, magas, fekete szőrmekucsmát viselő tamburmajor tehát minden bizonnyal Morellyvel azonosítható.

Az ünnepség kezdetén Majthényi Antal esztergomi kanonok, Kopácsy József hercegprímás segédpüspöke misét celebrált a kápolna-sátorban. A résztvevők magyar nyelvű – utóbb nyomtatásban is megjelent – énekekkel kísérték a szertartást,²⁶ a Nemzeti Színház zenekara pedig Beethoven C-dúr miséjét játszotta. Úrfelmutatáskor a zenekar Kölcsey *Himnuszát* játszotta Erkel Ferenc az év tavaszán komponált, s elsőként a Nemzeti Színházban 1844. július 2-án bemutatott zenéjére, amely az újdonság erejével hatott a zászlószentelési ünnepség közönségére. Amint a *Regélő – Pesti Divatlap* beszámolója megjegyzi: „urfelmutatáskor Kölcsey himnusának Erkel által szerzett zenéje meglepőleg hatott reánk.”²⁷

A kolozsvári *Nemzeti Társalkodó* című lapban a székely származású, unitárius vallású Gedő János számolt be a pesti ünnepségről, felekezeti okokkal magyarázva a *Himnusz* beiktatását a liturgiába, s hangsúlyozva, hogy annak szövegét nem énekelhették a résztvevők: „És megkezdődött a munka misével, de ezt megelőzte az »Im arcunkra borulunk«²⁸ melyet közösen minden ahoz értő ember, ki magyarul, ki németül, s svábul énekel. Azt minden esetre szerettem volna tudni, hogy hitsorsosaim, s meg az evangelicus polgárok ez alatt mit énekeltek; mert nekik is jól esett volna, hogy szívök érzetét első

23 Ezúton is köszönöm Bacsoni Tamás segítségét az egyenruhák azonosításában.

24 Lásd Magyarország és a hozzákapcsolt részek tiszti névtára 1845dik évre. Buda 1845. 279.

25 *Karch Pál*: Pest-Buda katonazenéje 1848-ban. Katonazenekarok és karmesterek. Bp. 1983. 12.

26 Istenes énekek melyek sz. kir. Pest városa magyar gyalog őrhadának ünnepélyes zászlószentelésekor Rákos-mezején 1844-iki Nagy Boldogasszony napján ezek ajkain zengedeztettek. Pest 1844.

27 *Regélő – Pesti Divatlap*, 1844. augusztus 25. 243.

28 Az Ignaz Franz schlawai plébános által 1766-ban szerzett, „Wir werfen uns darnieder” kezdetű miseének magyar fordítása („Im, arcunkra borulunk”) 1785-től szerepelt a magyar katolikus egyházi énekeskönyvekben.

ünnepök hajnalán éneken istenhez emeljük magok módja szerint; azon ünnepen, mellyen ők életöket és véröket, esküvel ajánlják azon hon oltalmára, melly nékiek lelkiesmeretök szabadságát, a többi mellett, még az eskü pillanatában is illy felségesen őrzi. No hiszen számukra is volt mód rendezve, melly által ők is szivök nemzeties érzetét kiönthették volna; mert ki volt tűzve, hogy úr felmutatásakor, a Kölcsey nagyszerű hymnusa énekeltessek, mellyre a Nemzeti Színház énekkara az igazgatóságtól ki is volt kérve, de in loco et momento az énektől eltiltották őket, s így a hymnusnak csak zenéje játszattott a' zenekartól.”²⁹

A misét követően sor került a zászlószentelésre, amelyen Zichy Antónia betegség miatt nem tudott részt venni, így húga, Zichy Karolina egyedül látta el a zászlóanyai teendőket. A *Honderű* beszámolója kiemeli, hogy a grófnő díszmagyar öltözetet viselt: „A kedves grófné egy arannyal dúsan hímzett fehér selyem kelméjű magyar öltözetben jelent meg, fekete magyar főkötő[vel] és gazdag arany fátyollal. Fejékét s magyar vállát roppant értékű gyémánt ékszerek, nyakát pedig hat sor kitűnő szépségű keleti gyöngy díszíté. Aranszövetű legfinomabb persiai cashmir, nemzeti színeinkből, függött le karjáról. A jelenlevő hivatalos vendégek mindnyájan díszes magyar ruhákban fénylének.”³⁰

A mise befejeztével Luzsa Mihály altiszt az őrserreg lobogójával a grófnő elé lépett, aki két zászlószalagot kötött a zászlórúdra. A zöld, illetve vörös bársonyból készült szalagokon, amelyek a zászlóval együtt máig fennmaradtak, ezüsttel hímezve a zászlóanyák, Zichy Karolina és Zichy Antónia neve olvasható. Az utóbb egybevarrt szalagok másik oldalára a zászlószentelés dátumát hímezték. (5. kép)

a.

b.

5.a-b. kép

A zászlószalag két oldala. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Zászlógyűjtemény, ltsz.: 0144/ZI.

(Szikits Péter felvétele)

29 Nemzeti Társalkodó, 1844. szeptember 13. 295.

30 *Honderű*, 1844. augusztus 17. 114–115.

Ezt követően az altiszt a püspökhöz lépett a lobogóval, aki megszentelte azt, majd sor került a szögbeverés rituáléjára, melynek során a püspök, a zászlóánya és a tisztek áldozatkészségük jeleként egy-egy általuk hozott „jótékonysági” szöveget vertek a zászlórúdba. Ezután Nádosy főkapitány átadta a lobogót a zászlótartói tisztséget viselő Kajdán Miklós pesti gombkötőmesternek, s rövid köszöntőt intézett az őrsereghez: „Vitéz polgártársaim! [...] Ez őrsereg alakulásának főcélja, mindennek, ami szép s jó, és a mellett a nemzetiségnek előmozdítsa. A jelenkor fiainak e hazában mindenekelőtt a nemzetiség buzgó előmozdítása által a múlt századok hanyagságát kell pótolniok...”³¹ Ezt követően az őrsereg esküt tett az V. Ferdinánd király iránti hűségre, a város védelmére és a zászló megőrzésére, majd köszöntők hangzottak el. Sámuel Alajos, az őrhad lelkésze beszédében találóan fogalmazta meg a ceremónia lényegét, miszerint „áldott királyunk szelíd kormánya alatt sikerült [...] nemzeti színben, nemzeti parancsszóra, nemzeti zászló alatt e nemzeti polgári őrhadat létre hozni.”³² Végezetül a püspök pápai áldást mondott a polgárkatonákra, s a *Te Deum* éneklésével és díszlövésekkel zárult az ünnepség.

A litográfia a ceremóniának azt a pillanatát örökíti meg, amint a főkapitány átnyújtja a lobogót a zászlótartónak. A püspök a kápolna-sátor előtt egy baldachin alatt áll, előtte Zichy Karolina látható, jobbán férjével, Károlyi Györggyel. A litográfia tehát meglehetősen pontosan, a kortárs beszámolóknak megfelelően ábrázolja az eseményt, így minden bizonnyal a helyszínen készült vázlat nyomán készült.

A pesti ceremóniához igen hasonló forgatókönyv szerint zajlott a győri „polgári nemzeti őrsereg” zászlószentelési ünnepsége 1846. július 26-án, amelyről a korabeli sajtótudósítások³³ mellett a Strohmayer Antal József (1825–1890) pozsonyi litográfus által kiadott emléklap alapján alkothatunk fogalmat. Az emléklapból a Hadtörténeti Múzeum és a Történelmi Képcsarnok gyűjteményében is található példány.³⁴ (6. kép) Strohmayer több hasonló katonai parádéről is készített könyomatot. 1841-ben a pozso-

31 Weil F.: A megújított i. m. 49.

32 Uo. 52.

33 Társalkodó, 1846. augusztus 6. 245.; Pesti Hírlap, 1846. augusztus 21. 120.; Religio és Nevelés, 1846. augusztus 6. 86.; lásd még: Ács Tibor: A reformkor hadikultúrájáról. Piliscsaba 2005. 62.

34 HM 16062/Kp, 16063/Kp; MNM TKCS, ltsz.: LTM 74.314 – utóbbi kettő körülvagott, felirat nélküli példány. Strohmayer már 1845-ben is készített egy emléklapot a győri őrsereg számára, amely a győri Széchenyi téren tartott díszszemléjüket ábrázolja. Felirata: „A Győri Polgári nemzeti Őrsereg első osztályának / József Csász. Kir. Fő Herceg, Országunk Nádora félszázad szolgálata ünnepéjére 1845-ik évi September 22-én történt első ünnepélyes kiállása / Rajzolta Strohmayer Antal Pesten, nyomtatta Walzel Ágost Frigyes Pesten.” (Honterus Antikvárium, 65. Könyv, kézirat, papírrégiség árverés, 2005. december 9. 156. tétel. Lásd <https://axioart.com/tetel/szabad-s-kiralyi-gyor-varosa-polgari-nemzeti-orsereg-elso-os> (letöltés: 2019. szept. 26.) A Hadtörténeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében még egy polgárőrségi emléklap található, amelyet Eduard Kaiser bécsi litográfus készített, s a temesvári polgári lövészkar 1844. október 27-i zászlószentelését ábrázolja (ltsz.: 1806/1973). (A Hadtörténeti Múzeum képzőművészeti gyűjteményében őrzött példányokra vonatkozó adatokat ezúton is köszönöm Szántó Nórának.) A Történelmi Képcsarnok gyűjteményében megtalálható továbbá a komáromi polgári őrsereg 1846-ban, Somssich Pál ezredessé választása alkalmából készült, ismeretlen litográfustól származó emléklapja (ltsz.: 1951/155).

6. kép

Stroh Mayer Antal József:
A győri polgári őrsereg
zászlószentelési ünnepsége
a Rákos-mezőn 1846. július
26-án. Akvarelllel színezett
litográfia. Magyar Nemzeti
Múzeum, Történelmi
Képcsarnok,
ltsz.: LTM 74.314.

nyi polgári őrsereg az év május 31-i, Vásártéri díszszemléjéről készített, s adott ki egy nagyméretű (54 × 75 cm) litografált emléklapot.³⁵ A következő évben a pesti polgári őrsereg 1842. augusztus 24-én a Lánchíd alapkőletétele alkalmából a pesti Rakpiacon tartott parádéjáról készített egy szintén nagyméretű (55 × 72 cm) könyvmotívot.³⁶ Ezzel egy időben a budai polgárőrség számára is készített egy hasonló emléklapot, amely az őrsereg Szent György téri díszszemléjét ábrázolja.³⁷ Ebbe a sorozatba illeszkedik a győri polgári őrsereg zászlószentelési ünnepét ábrázoló litográfia is.

Az 57 × 70 cm méretű, akvarelllel színezett könyvmotívumon (krétalítográfián) lenn középen dedikációs felirat olvasható: „A GYŐRI NEMZETI ŐRSEREG ISŐ ZÁSZLÓALJÁNAK ZÁSZLÓSZENTELESI EMLÉKEÜL/ 1846i nyárhó 26án Méltóságos Zichy Ferraris Sarolta grófnő született Strachan asszonyságnak mint zászlóanyának /mély tisztelettel ajánlja / Stroh Meyer Antal”

A győri őrsereg gróf Zichy-Ferraris Ottót (1815–1880) választotta meg őrnaggyá, aki később '48-as honvédezeredes lett. Zászlóanyának unokatestvére, Zichy-Ferraris Emánuel Manó (1808–1877) angol származású feleségét, Charlotte Strachant (1815–1851) kérték fel.³⁸ A képen a katonák sorfala által határolt tér közepén ők láthatók, míg a kép előterének jobboldalát hintójuk tölti ki, amelynek ajtaján az egyesített Zichy-Ferraris címer látható. Az őrsereg nemzeti színű trikolorjának egyik oldalán a „Győri polgári őrsereg első

35 Pozsony, Slovenská národná galéria, G 912.

36 MNM TKCS, ltsz.: T/2513. Lásd Széchenyi világi i. m. Nr. 48.

37 BTM Fővárosi Képtár, ltsz.: 3589. *Seenger Ervin*: Pest-budai látképek a tizenkilencedik századból. Bp. 2009. Nr. 632. Az emléklap feltehetően a budai őrsereg 1842. augusztus 22-én, Károly Lajos főherceg fogadása alkalmából tartott díszszemléjét ábrázolja. Lásd Hirnök, 1842. augusztus 29.

38 Az anglikán vallású grófné síremléke a Kálvin téri református templomban található.

zászlóalja”, másik oldalán – amint a litográfián is látható – a „HAZÁÉRT! / KIRÁLYÉRT!” felirat volt olvasható. A győri ceremónia során Sztankovits János győri püspök celebrálta a misét az erre a célra felállított sátorban. Az ünnepségen a pesti polgári őrsereg zenekara játszott Franz Morelly vezényletével, akinek alakja a kép baloldalán látható a Lipót-rend vállszalagjában.

A győri zászlószentelést ábrázoló litográfiának a Nemzeti Múzeumban őrzött, körülvágott, felirat nélküli példánya Hatvany Lajos (1880–1961) gyűjteményéből származik, aki irodalmi relikviák mellett elsősorban Rippl-Rónai-képeket és a régi Pest-Budát ábrázoló metszeteket gyűjtött. Ez utóbbiak 1975-ben a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumba, majd onnan 1991-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba kerültek, s ma a Történelmi Képcsarnok gyűjteményének részét képezik.

Hatvany Lajost különös szerelem fűzte szülővárosához, Budapesthez, amelyet két ízben is elhagyni kényszerült hosszú évekre, ám alapvetően ez a város volt életének színtere, majd halálának helyszíne is. Az író szenvedélyes érdeklődéssel fordult a város története felé, s különösen vonzotta a reformkori Pest világa. Ennek hatására született meg 1957-ben *Beszélő házak* című kötete, amelyben 19. századi írók pesti otthonait mutatja be, s egyúttal élményszerű várostörténetet is nyújt. A régi Pest krónikása a két világháború közötti időben kezdte el gyűjteni a pest-budai városképeket, alapvetően 1927–1938 között, miután hazatért párizsi emigrációjából, s mielőtt újból elhagyni kényszerült az országot. Rozsics István találó megfogalmazása szerint „Hatvany élete végéig gyűjtötte a Budapestre vonatkozó memoárokat, metszeteket, tárgyakat. Nemcsak szenvedélyesen élte Budapestet, de lelkesen tanulta is.”³⁹

Az író kezdetben budavári, Bécsi kapu tér 7. sz. alatti házában őrizte metszetgyűjteményét, ahol 1936 júniusában egy estélyen Bartók Bélát és Thomas Mannt is vendégül látta.⁴⁰ A bekeretezett metszetek java a ház lépcsőházának falán kapott helyet. (7. kép) Nem sokkal az után, hogy 1947-ben ismét hazatért, Hatvany Lajos az Újlipótvárosban lelt új otthonra: előbb a Pozsonyi út 38–40. sz. alatti Bauhaus ház (Dunapark-ház) egy második emeleti lakásába költözött, majd 1951-től ugyanott, a korábban Kéthly Anna tulajdonában álló hatodik emeleti, tetőteraszos lakás lett az otthona. Metszetgyűjteményének java bekeretezve a nappali és a dolgozószoba falain kapott helyet. Amint egy 1977-es fényképfelvételen látható, a győri emléklap – amelyet felirat hiányában Hatvany feltehetően pest-budai vonatkozású darabként tartott számon – a nappali falán függött, 19. századi pest-budai veduták mellett. (8. kép) Beke Albert irodalomtörténész Hatvany halála kapcsán így írja le egy korábbi látogatását az írónál: „De fokozta a megilletődöttségemet maga a lakás is, amelynek a közepét elfoglaló – s Dunára néző ablakú – hatalmas szoba telis-tele volt aggatva a régi Pestet és Budát ábrázoló rézkarcokkal és metszetekkel, s tömve volt könyvekkel. [...] Ebből a hatalmas könyvtár-szobából

39 *Rozsics István*: Hatvany Lajos beszélő házai. Új Írás 28.(1988) 8. sz. 89.

40 A Haladás című baloldali hetilap 1946. május 9-i száma „A báró” című cikke így írt Hatvany Lajos budavári otthonáról: „Háza, mely könyveknek, régi pesti metszeteknek, irodalmunk emlékeinek s egy alkotó szellem éberségének volt otthona, háza, hol József Attila s Thomas Mann volt a vendég, magábarogyott rom. Talán ezért nem hívják haza? Mert máshol nem jutna neki otthon?”

7. kép

Hatvany Lajos Bécsi kapu téri házának lépcsőházában, körülötte a régi Pest-Budát ábrázoló metszetekkel, 1935 k. PIM Fotógyűjtemény, ltsz. F.14912.

8. kép

Hatvany Lajosné Pozsonyi úti lakásának nappalijában 1977-ben. Koncz Zsuzsa felvétele a Film, Színház, Muzsika 1977/47. sz. számára. Petőfi Irodalmi Múzeum, Fotógyűjtemény, ltsz.: F.15052.

nyílt a dolgozó-szoba, ahol Hatvany feküdt. A szoba falát Kossuth- és Petőfi-kéziratok, Gyulai-fényképek díszítették, az íróasztalon pedig – üveg alatt – Gyulainak a Kisfaludy Társaság elnökségéről való lemondó levele volt elhelyezve. És – ha jól emlékszem – a falra fel volt függesztve Kossuthnak a fokosa is.”⁴¹

41 *Beke Albert: Emlékezés és tanulmány Hatvany Lajosról. Alföld 12. (1961) 1. sz. 103.*

Hatvany Lajos halála után özvegye, Somogyi Jolán (1902–1991) – Somogyi Béla újságíró lánya – egyben tartotta férje metszetgyűjteményét. 1974-ben a Magyar Munkásmozgalmi Múzeum vásárolta meg tőle a 160 darabból álló kollekción, ám 111 metszet az özvegy haláláig letétként a lakásában maradhatott.⁴² A nagyrészt pest-budai látképeket ábrázoló 19. századi litográfiákból és néhány 17–18. századi rézmetszetből álló kollekción nagy mértékben növelte az intézmény képzőművészeti gyűjteményének jelentőségét, amint azt a múzeum gyarapodásáról szóló egykorú jelentés is hangsúlyozta.⁴³ A Hatvany Lajos-féle együttes ma is a Történelmi Képcsarnok részét képező ún. LTM képzőművészeti gyűjtemény egyik legértékesebb része, ugyanis számos ritka, a Képcsarnok régi gyűjteményében nem fellelhető, vagy egyenesen unikális, egyetlen példányban ismert metszetet tartalmaz. Ezen ritka litográfiák közé tartozik a győri zászlószentelést ábrázoló lap is.

*NATIONAL FESTIVITY ON THE FIELD OF RÁKOS:
A COMMEMORATIVE BROADSHEET OF THE BANNER
CONSECRATION CEREMONY OF THE CIVIL DEFENCE
CORPS OF PEST ON 15 AUGUST 1844*

Summary

The civil defence corps of the city of Pest was abolished after the Napoleonic Wars. Following the initiative of Vice-Mayor Lipót Rottenbiller the infantry regiment of the civil defence corps was re-established in 1844 on patriotic grounds, in order to increase the “decor and honour of the city”. The inauguration ceremony took place on the Field of Rákos on the eastern edge of the city on 15 August 1844 when the banner of the unit was consecrated and the members took the oath solemnly. Two months later an illustrated commemorative broadsheet was published by the lithographic publishing company of Ágost Walzel in Pest that depicts the scene of the festivity. A unique exemplar of the large size (42,5 × 62,5 cm) lithography is held by the Hungarian National Museum. The paper identifies the different participants of the ceremony represented on the on broadsheet on the base of contemporary accounts.

42 LTM 74.239–74.403. leltári számok; a metszetek mellett 5 db városképes fajansz tányér is a gyűjtemény részét képezte. A Legújabbkori Történelmi Múzeum (volt Magyar Munkásmozgalmi Múzeum) adattári anyagában, amelyet 1991 óta a Magyar Nemzeti Múzeum Központi Adattára őriz, nem található akta a metszetgyűjtemény megvásárlásáról, csupán a letétként Hatvany Lajosné lakásában hagyott metszetek (LTM 74.239–74.349 ltsz.) jegyzéke maradt fenn.

43 „Képzőművészeti gyűjteményünk egyharmadát – mintegy 3500 darabot – az utóbbi öt évben gyűjtöttük. A korábbi évekhez képest a gyűjtés tervszerűbbé vált, a gyűjtemény szerkezete minőségi változáson ment át. Művészeti anyagunk a történelmi segédanyag jelleg helyett egyre inkább önálló értékű; a gyűjtemény több területen az országos művészeti múzeumokéval vetekedő sorozatokkal rendelkezik. Kiemelendő szerzemény Hatvany Lajos 160 darabból álló metszetgyűjteménye.” *Szakács Margit – Szikossy Ferenc: Gyűjteményeink szervezete és gyarapodása. A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Közleményei (1975) különszám. 24.*

Vasvári Zoltán

EGYÜD ÁRPÁD PERŐCSÉNYI NÉPRAJZI GYŰJTÉSÉRŐL

*Itt lengek lobogó jelképeimmel,
földutak horhosain át
lábak táncába rejtezem.
Szittyó-tűz, elnyűtt öregeink
naponta fölhúrozott életében.
Ott lakom én, hallom zaját a nagy zsinatnak...
Virrasztom magamat, magunkat,
hogy minden kint kiénekeljete!*

Matyikó Sebestyén József: Tékozló, boldog bolyongás
In memoriam Együd Árpád

Együd Árpádról

Különös, egyedi életutat bejárt munkása volt a magyar néprajztudománynak a sajnálatosan korán, hatvankét éves korában elhunyt Együd Árpád. A 20. századi magyar etnográfia kiemelkedő szorgalmú gyűjtői, terepmunkásai közé tartozott, hasonlóan a nemrég elhunyt, és a Somogyban is rengeteget gyűjtő Erdélyi Zsuzsannához, vagy a mára kicsit elfelejtett, keveset emlegetett, szintén nem intézményesen képzett, kiváló cigánykutató, Erdős Kamillhoz.

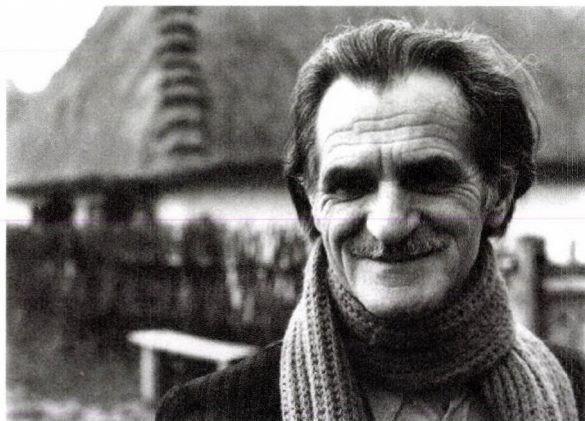
Együd Árpád a Hont – ma Pest – megyei Perőcsényben született 1921. január 30-án.¹ Perőcsényi parasztcsalád gyermekeként látta meg a napvilágot a Tésai u. 233. (ma Kosuth Lajos u. 51.) szám alatti házban. Kilencévesen jutott félárvaságra, édesanyja korai, hirtelen halála miatt. Édesapja és Irma nagynénje nevelte. Leskó László így ír 1984-ben Együd gyermekeveiről a *Honismeret*-ben megjelent emlékezésében: „Népfői volt, plebejusszármazék; a börsönybéli Perőcsényben született. Célszerű, de lélekkel teli patriarchális családban éltek; a nagyatyai házból hozta útravalóját: a becsületet, a munkaszerepet, a kitartást. Kísérői voltak ezek a balassagyarmati gimnáziumban is.”²

Gimnáziumi tanulmányait 1933-tól Balassagyarmaton végezte, a Balassi Bálint Reál-gimnáziumban. Érettségije után a budapesti Magyar Testnevelési Főiskolára iratkozott be még a háború kitörése előtt. Kiváló talaj- és szertornász volt. Főiskolásként érzett rá először igazi élethivatására, a néptánc, a népzene kutatásának fontosságára. Csak 1946-ban végzett, szerezte meg testnevelő tanári diplomáját, mert közbejött egy háború, tetézve hadifogsággal. Halálhírért keltették, de ő hazatért. Pályakezdő tanárként Somogyba, haláláig forrón szeretett, véletlenül kapott, de örömmel és hűséggel vállalt pátériájába

1 Születési anyakönyve csak a születés évét tartalmazza, pontos születési dátuma a konfirmáltak 1933. évi anyakönyvében található. Közli: *Matyikó Sebestyén József: Együd Árpád élete és munkássága.* (Folklór és Etnográfia 96.) Debrecen 1997. 12.

2 *Leskó László: Együd Árpád öröksége.* *Honismeret* 12. (1984) 4. sz. 63.

került. Tizennégy évig volt a Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium tanára Csurgón, három évig a Somogy Megyei Népművészeti Tanácsadó vezetője. 1963-tól már a siófoki Perczel Mór Gimnáziumban tanított. Nevéhez fűződik többek között az ország első diák táncsoportjának (1947), valamint a siófoki Balaton Táncegyüttesnek (1964) a megalakítása. 1970-ben a siófoki Kálmán Imre Emlékház vezetője lett, egy évvel később pedig – Takáts Gyula igazgatása alatt – a Somogy megyei múzeumi szervezet néprajzos-muzeológusa. 1973-ban Bakay Kornél megyei múzeumigazgató megbízta a Marcali Helytörténeti és Munkásmozgalmi Múzeum vezetésével, majd a megyei múzeum igazgatóhelyettesévé nevezte ki. Ebben a beosztásában még egy évtizedig szolgálhatta fáradhatatlan szorgalommal a néprajz, muzeológia és közművelődés ügyét. Napi tizenhat órát dolgozott, lobogó lelkesedéssel, „két végén égetve a gyertyát”. Szolgált, bár ő is tudta, barátai is érezték, alkatahoz, vágyaihoz, ambícióihoz nem illő feladattal kénytelen megbirkózni. „Kutató-feldolgozó igényének nem felelt meg ez a pozíció! Szeretett volna lemondani, és tudományos főmunkatársként dolgozni tovább, mert úgy többet foglalkozhatott volna a népélet kutatásával” – írja monográfiájában róla Matyikó Sebestyén József.³ Utolsó évében valósult meg ez a kívánsága, tudományos főmunkatársként dolgozhatott a múzeumban. Együd Árpád 1983. augusztus 17-én hunyt el.⁴

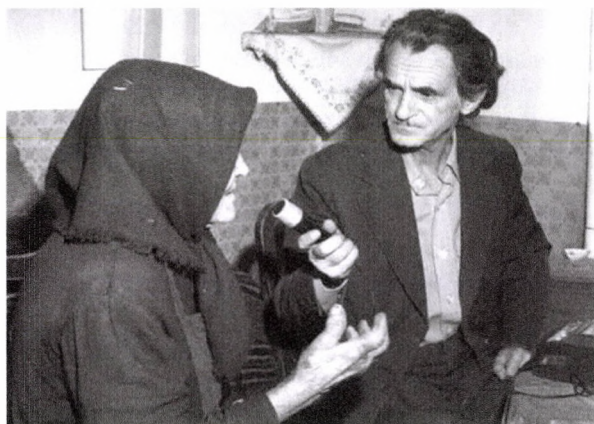
1. kép
Együd Árpád (1921–1983)
(Fotó: Jávorai Béla)

Együd néprajzi ismereteit, gyűjtői módszereit nem intézményes képzés keretében szerezte. A népi kultúra iránti elkötelezettségét, mély érdeklődését otthonról, falujából, családjából hozta. Testnevelő tanárként érzett rá, mennyire hasznosan lehet felhasználni a néptáncokat, a népi sportjátékokat a fiatalság testi nevelésében. Ezeket kezdő

3 Matyikó S. J.: Együd Árpád i. m. 26.

4 A Somogyban Mészáros Balázs és Olsvai Imre búcsúztatta. Búcsú Együd Árpádtól. (1921–1983). Somogy 11. (1983) 6. sz. 96–97.

tanár korától alkalmazta pedagógiai gyakorlatában, egyik legfontosabb tanulmánya is e tárgykörben született (Népi sportszerű játékok Somogyban, 1981). Döntő hatással volt rá Molnár István, a siófoki népfőiskola vezetője, akitől elsajátította a kutatás módszereit. Néptáncsoportokat szervezett szerte Somogyban, szakmai tanácsokkal segítette munkájukat s minden mással, amire szükségük volt. Az ötvenes évektől kezdve egyre nagyobb intenzitással foglalkozott a módszeres somogyi néprajzi gyűjtőmunkával. Autón, motorbiciklin, kerékpáron, lovas kocsin vagy gyalog járta a megyét, mikor mire volt lehetőség, igyekezett mindenhová eljutni, ahonnan értékes néprajzi adatot remélhetett. Leskó László így írt a lázas évek munkájáról már idézett emlékezésében: „Mindenkit ismert, mindenki ismerte Somogyban. Hóna alatt már-már testrésztévé vált kis magnetofonjával megfordult a legeldugottabb kisközségben, majorban is; járt gépkocsin, döcögött szekéren, karikázott kerékpáron, ott volt a búcsúi forgatagban, fényes lagzikon, folklór-ünnepnek színpadjai mögött – kincskeresőben. És Művé fogant a hangyszorgalom, a munka. Országos elismerést váltott ki – nem érdemelné meg újabb, s most már hivatásos kiadótól a megjelentetést? – a *Somogyi népköltészet* című vastag, tekintélyes, arannyal sem mérhető értékű könyve, majd a *Kaposváron megoverték a rézdotbot* című gyűjteményes kötete, száz somogyi népdallal.”⁵

2. kép

Együd Árpád gyűjtés közben. A 95 esztendőes hetesi Pöttendi Lidivel, Vikár Béla egykori adatközlőjével készít felvételt 1980-ban
(Fotó: Gyertyás László)

A hivatalos véleményezők, a néprajztudomány szakmai szervezetei, intézményei, ha róla írtak, kénytelenek voltak a sablonokat félretolni, és elismeréssel illetni munkásságát. Utódja a siófoki múzeumban, Matyikó Sebestyén József, mesterének tekintette Együd Árpádot. Halála évében készített vele életinterjút a *Somogyi Honismereti Híradóban*,⁶

⁵ Leskó L.: Együd i. m. 63.

⁶ Matyikó Sebestyén József: Beszélgetés Együd Árpáddal. Somogyi Honismereti Híradó 13. (1983) 2. sz. 41–45.

majd 1997-ben kismonográfiában mutatta be életét és munkásságát, ezzel tisztelgett mestere előtt.⁷ Együd Árpádot életében több kitüntetéssel is megbecsülték: tanárként sportkitüntetések, népművelői, hagyománymentési ténykedéséért kétszer is Szocialista Kultúráért érmet, majd a Munka Érdemrend arany fokozatát kapta. Pálóczi Horváth Ádám megyei közművelődési díjjal is kitüntették. S mégis valahogy mégsem esett elég szó róla, munkájáról. Talán mert sohasem tolakodott előtérbe; a néprajztudomány szürke eminenciásaként dolgozott. Megszállott volt, aki nemcsak a néprajzi gyűjtő- és rendszerező munkában volt az ország egyik legjelesebb szakembere, de ha kellett, tárlatvezetéssel agitált, felkereste a somogyi kisiskolák honismereti szakköreit, hogy segítsen; rádiós és televíziós vetélkedők szervezője volt, somogyi mindeneként tevékenykedett.

Együd Árpád utóélete ellentmondásos. A Magyar Néprajzi Lexikonban nem szerepel a neve. A Magyar Néprajz V. Népköltészet kötetében A népballada-kutatás története fejezetben Kriza Ildikó Vikár somogyi munkásságának folytatójaként említi Együd Árpádot, akinek sikerült addig ismeretlen ballada altípusokat feltárnia.⁸ Az Archaikus népi imádságok fejezetben pedig Erdélyi Zsuzsanna említi Együd 1975-ben napvilágot látott *Somogyi népköltészet* című művét, amelyben az akkoriban frissen ismertté vált műfaj már megjelent.⁹ „A népi imádságok, az apokrif imák százait gyűjtötte össze, ezek közül néhányat meg is jelentetett. Olyan archaikus fohászokat gyűjtött, amelyeknek egy-két változatát már a XVI. században Bornemissza Péter is feljegyzett bajelhárító esdeklésként” – írja monográfiájában Matyikó Sebestyén József Együd ezen gyűjtéseiről.¹⁰ A népzene gyűjtés kapcsán a *Magyar néprajz* VI. kötetében a Magyar népzene fejezetét Vargyas Lajos írta, s ennek kutatástörténeti bevezetőjében hivatkozik is Együd Árpádra, mások mellett megemlítve nevét, mint a határainkon belül működő, egy-egy területre specializálódó gyűjtőt.¹¹ A kötet végi bibliográfia egy művét tartalmazza: *Somogyi népköltészet*, Kaposvár, 1975.

Szűkebb választott pátriája, Somogy méltón őrzi emlékét, és próbálja ápolni és közéleteni nagy jelentőségű munkája hagyatékát. Kaposvárott művelődési központ viseli a nevét, a Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága pedig a tudományos hagyaték ápolására, a páratlan értékű gyűjtési anyag rendszerezésére, digitalizálására és feldolgozására külön csoportot hozott létre. A hagyaték három nagy részből áll: hangzó-, kézirat- és archív filmanyagból.¹² A hangzóanyag – 288 magnószalag és félszáz kazetta – részben Együd Árpád korábban publikált gyűjtéseit, részben kiadatlan anyagait őrzi. A gyűjtések zöme somogyi, de Együd gyűjtött Erdélyben és szülőfalujában, Perőcsényben,

7 Matyikó S. J.: Együd Árpád i. m.

8 Kriza Ildikó: A népballada-kutatás története. In: Magyar néprajz nyolc kötetben. II–VIII. Szerk. Paládi-Kovács Attila et. al. Bp. 1988–2001. V. 275.

9 Erdélyi Zsuzsanna: Archaikus népi imádságok. In: Magyar néprajz i. m. V. 702.

10 Matyikó S. J.: Együd Árpád i. m. 30.

11 Vargyas Lajos: Magyar népzene. A kutatás története. In: Magyar néprajz i. m. VI. 11.

12 Az Együd-hagyatékról lásd Lőrinc Sándor: Az Együd-hagyaték sorsa. Somogyi Hírlap, 1991. március 14. 5.; Szapu Magda: Somogy megye folklorisztikai kutatásai. (Múzeumi Tájékoztató 3.) Kaposvár 2002. 24–25.

amelynek népi kultúrájáról monográfiát szeretett volna készíteni. Fájdalmasan befejezetlen életművében erre már nem került sor. Ennek elvégzése a jelen és jövő néprajzos nemzedékeinek a feladata – a mi feladatunk – maradt.

Az Együd-hagyaték 600 órányi archív hangzóanyagának átjátszása, munkakópiája az MTA Zenetudományi Intézetében – Olsvai Imre irányításával, Németh István közreműködésével – az 1990-es évek elején elkészült. Ugyancsak megtörtént az archív filmanyag (majd 250 tekerescnyi mozgófilm) utómunkálata, videoszalagra történő rögzítése a Magyar Televízió operatőre, Táskai Mihály és munkacsoportja jóvoltából. 1991-ben hosszas tárgyalások után lezajlott a hagyaték egyesítése – az özevgy a múzeumban látta biztosítva e hagyaték rész szakszerű elhelyezését, gondozását, feldolgozását, közvételét. Az egyesítést követően elkezdődött és mára befejeződött a hagyaték rendezése, nyilvántartása, a hiányzó adatok pótlása, kiegészítése illetve mutatózása, és folyamatban van a teljes hangzóanyag digitalizálása. A munka jelentős részét Molnár Éva gyűjteménykezelő, zenei lejegyző nagy szakértelemmel végezte/végzi.

A perőcsényi gyűjtésről

Perőcsény, ez a börzsönyi falu az 1930-as évektől a néprajzosok kedvelt gyűjtőpontja volt. Gyűjtött itt a háború előtt Szendrey Ákos és Gönyey Sándor, 1945 után Manga János, Györgyi Erzsébet, T. Papp Zsófia, Tarján Gábor és mások. A népi kultúra egyes területeiről születtek részfeldolgozások, elsősorban a tebe készítésének és ajándékozásának szokásáról, de átfogó, komplex mű nem született.

Együd Árpád huszonöt évesen messze került szülőfalujától, Perőcsénytől, de azt sohasem felejtette el. Néprajzusként mindig is arra vágyott, hogy felgyűjtse és közvétegye szülőfaluja népi kultúráját, hagyományait. Az Együd-hagyaték digitalizált hangzóanyagai között 11 perőcsényi adatközlőtől találunk 55 hangfelvételt. Ezek rövid, általában 1-2 perces felvételek. Sajnos az eredetiek a készítés korában elérhető technikai eszközök és felvételi anyagok gyenge minősége, továbbá az eltelt idő miatt igen rossz állapotban voltak. Ezen a digitalizálás némiképp segített, de a felvételek egy része ma is halk, zajos, nehezen érthető. Feltétlenül szükségesnek látszik a felvételek írásos rögzítése is az eredményes feldolgozáshoz.

A 11 adatközlő közül maga Együd Árpád az egyik. 1978. június 29-én készített három felvételén a perőcsényi temető régi sírfeliratainak szövegét mondja magnóra. A további tíz adatközlőből négy, neve szerint az Együd család tagja. A felvételek négy alkalommal készültek: 1959. augusztus 20-án Együd Irmától, nagynénjétől két népdalt, édesapjától, Együd Józseftől egy népdalt, Együd Jánostól pedig három népdalt, históriás éneket, újévi köszöntőt és lakodalmi rigmust rögzített. 1977 decemberének végén (27-én és 30-án) két adatközlőtől 13 felvétel készült. Molnár Jánosné a falu unikális népszokásáról, a tebefa küldéséről mesélt, Szabó Józsefné pedig 12 felvételen gyermekjátékokat, népdalokat és balladákat mondott el. 1978. június 29-én és július 3-án négy adatközlővel készült felvétel. Újabb gyermekjátékok, népdalok, lakodalmi versek, hiedelem- és szokásleírások kerültek rögzítésre. Szabó Gézáné további adatokkal szolgált a tebefa ajándékozásáról, Szabó Géza pedig Perőcsény és a Salgó-vár történetéről, családjáról, gyermekkoráról mesélt. Az utolsó digitalizált hangfelvétel 1980-ból származik: egy újabb népdal Együd Irmától.

Együd legbehatóbban a folklórral foglalkozott: a népdalok, népszokások, néphit és népzene érdekelte. Ez a perőcsényi digitalizált anyagából is jól látszik. A hanganyag egyik fontos érdekessége, hogy tartalmazza Együd Árpád édesapjának két szerzeményét, népies műdalát, amelyet Perőcsényben népdalként kanonizált a hagyomány: *Mit keres a temetőben, mit keres a nap sugára?* Együd Árpád édesapja, édesanyja halálának egy éves évfordulójára írta ezt a dalt, a rádióban is énekelték. Ketten is említik: Szabó Józsefné és Szabó Lajos. *Jaj de búsan harangoznak, temetnek...* Együd Árpád édesapja ezt egy 16 éves legény temetésére írta. A jelenség plasztikusan szemlélteti egy faluközösség hagyományteremtő erejét.

Együd Árpádnak már nem sikerült monográfiába foglalnia perőcsényi gyűjtései eredményeit. Ez a feladat utódaira vár. Az alábbi lista az Együd-hagyaték Perőcsényben felvett, digitalizált hanganyagának részletes leírását tartalmazza:

Együd Árpád (három felvétel 1978. 06. 29-éről): A perőcsényi temetőben található sírfeliratok. A gyűjtő saját magá mondja magánóra a temető régi sírfeliratait.

Együd Irma (két felvétel 1959. 08. 20-áról és 1980-ból): Három népdal: *Árok, árok, de mély árokba estem...*, *Elválok a szeretőmtől...*, *Egy kisleány a hegyek közt...*

Együd Istvánné (egy felvétel 1978. 06. 29-éről): Leánykérő gyermekjáték: *Méz, méz, termett méz...*

Együd János (hat felvétel 1959. 08. 20-áról):

1. *Perőcsényi fonóház...* – népdal
2. *Perőcsényi templom tetejébe...* – népdal
3. *Perőcsényi réztoronyba...* – népdal
4. *Márianosztra felé vezet egy gyalogút...* – históriás ének
5. *Újlesztendő, vígságszerző most kezd újulni...* – újévi köszöntő
6. *Kétkerekű paprika...* – lakodalmi rigmus

Együd József (egy felvétel 1959. 08. 20-áról): *Udvarom, udvarom, kerek kis udvarom...* – népdal

Molnár Jánosné (egy felvétel 1977. 12. 30-áról): Egy családi, ajándékozó, párválasztó népszokásról: a tebefáról. Az 1907-ben született adatközlő 5-6 éves kislánykorában karácsony böjtjében kapott tebefát a keresztyanyjától. Ez egy szalagokkal, gyümölcsökkel, aranyos dióval gazdagon feldíszített fácska, amit rendszeren lánykérőben ad a legény a mátkájának.

Szabó Géza (öt felvétel 1978. 06. 30-áról):

1. Gyermekkor: Perőcsényben a kisfiúk 3 éves korukig szoknyában jártak...
2. A Salgó vár története
3. Perőcsény története
4. Az adatközlő családjáról beszél
5. Hiedelemtörténet: a garabonciás diák

Szabó Gézáne (tizenegy felvétel 1978. 06. 30-áról, az utolsó 1978. 07. 03-áról):

1. Farsang: tebefa ajándékozása
2. *Őnök színe előtt bátran megállottam...* – lakodalmi bokkrétavers
3. Lakodalmi szokások Perőcsényben
4. *Perőcsénybe két úton kell bemenni...* – népdal
5. *Gyertek, lányok szedjünk rózsát estére!*... – lakodalmi köszöntő, új házaspár köszöntése.
6. *Akkor szép a kis leány, mikor koszorú van a fején...* – népdal
7. *Nénemasszony adjon Isten jóestét!*... – népdal, menyecske vitelekor énekelték.
8. *Csen-csen gyűrű, kalán, gyűrű...* – gyermekjáték
9. *Megy a papucs vándorútra...* – gyermekjáték
10. *Méz, méz, termett méz...* – gyermekjáték
11. *Kedves násznagyuram bátran megállottam...* – lakodalmi bokkrétavers

Szabó Józsefné (tizenkét felvétel 1977. 12. 27-éről):

1. *Kis kacsá fürdik...* – gyermekjáték, leányjáték (Adatközlő még: Darányi Józsefné.)
2. *Mit mos, mit mos kis menyecske...* – gyermekjáték, párválasztó körjáték (El is mondják a játékot. Adatközlő még: Darányi Józsefné.)
3. *Eszterlánc, eszterlánc...* – gyermekjáték, kifordulós körjáték (Adatközlő még: Darányi Józsefné.)
4. *Sári, bári, tika, toka...* – gyermekjáték, kiolvasó
5. *Édesanyám ki volt itt?*... – népdal (A dal így kezdődik: Ez a kislány de beteg...)
6. *Lekaszálták a réten a szénát...* – népdal
7. *A megszólaló halott* (Megölték a legényt harminc forintjáért) – ballada
8. *Mit keres a temetőben, mit keres a nap sugára?*... – népies műdal, írta Együd Árpád édesapja, édesanyja halálának egy éves évfordulójára, a rádióban is énekelték.
9. *Ellopták egy asszony álmát...* – népies műdal
10. *Együd Árpád édesapja: Jaj de búsan harangoznak, temetnek...* népies műdal egy 16 éves legény temetésére
11. *Kiskacsá fürdik feketé tóban...*, *Mit mos, mit mos kis menyecske?*... – gyermekjáték (el is mondja a játékot)
12. *Eszterlánc, eszterlánc, eszterlánci rózsa...* – gyermekjáték (elmondják a játékot is. Adatközlő még: Darányi Józsefné.)

Szabó Lajos (tíz felvétel 1978. 07. 03-áról):

1. Együd Árpád édesapja: *Mit keres a temetőben, mit keres a nap sugára?*... – népies műdal
2. Hiedelem a lidércről.
3. *Ennek a kislánynak, ennek a kislánynak...* – népdal
4. Hiedelem a lúdvércről.
5. Boszorkánytörténetek.
6. Boszorkánytörténetek (az előzőek folytatása).
7. Lucanapi szokások Perőcsényben.
8. Húsvét: Nagypéntek reggel fűzfa alatt mosakodtak a patakban...
9. Disznótoros szokások Perőcsényben, nyársdugás.
10. Strázsák vagy éjjeliőrök Perőcsényben.

Szabó Lajosné (három felvétel 1978. 07. 03-áról):

1. *Ezernyolcszázhatvanötben születtem...* – katonadal
2. *Perőcsényi kultúrajtó nyitva van...* – népdal
3. *Perőcsényi híres jányok...* – népdal

Az Együd Árpád hagyaték digitális hangzóanyag adatbázisa

<http://www.smmi.hu/egyud/index.php>

Perőcsényi adatközlők: Együd Árpád, Együd Irma, Együd Istvánné, Együd János, Együd József, Molnár Jánosné, Szabó Géza, Szabó Gézáné, Szabó Józsefné, Szabó Lajos, Szabó Lajosné

Együd Árpád legfontosabb művei

- Somogyi népköltészet. Gyűjtötte és szerkesztette Együd Árpád. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár 1975. 511 p. 6 térkép + 2 hanglezem melléklet (Somogy néprajza 1.)
- Kaposváron megverték a rézdobot. Száz somogyi népdal. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár 1981. 100, (4) p.
- Népi sportszerű játékok Somogyban. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 4. Somogy Megyei Múzeumok Igazgatósága, Kaposvár 1981. 95–126. p.
- Szántódpuszta és környéke szájhagyományai. SIOTOUR. 1985. 116. (1) p. (Szántódi Füzetek 12.)

Egy csak Perőcsényben fennmaradt népszokás: a tebefa

A tebe vagy tebefa (életfa) fából készült, 60 cm magas, kb. 200 db aranyozott, ezüstözött dióval és szalagokkal díszített rituális tárgy. Fontos szerepet játszott a családi kapcsolatok és a leánykérés ajándékozással való kifejezésében, megerősítésében. Az életfa jelképe. Ajándékozási szokásként más helyeken a 19. század végén kiveszett, egyedül Perőcsényben maradt meg az 1920–30-as évekig. T. Papp Zsófia és Tarján Gábor talált adatot arra, hogy korábban Perőcsényben is élő fa lehetett a tebe.¹³ A tebekészítés és -küldés szokása az 1930-as évek után aktívan kollektív folklór jelenségből passzívan kollektív-vé változott. De a szokás ismerete, hagyományai sohasem merült feledésbe. Tudását az idősebbek mindig továbbadták a fiatal nemzedékeknek. Revivalként napjainkban is elevenen él a faluban, eredeti rituális tartalmát jobbára elvesztve, sokkal inkább a faluközösség identitásának kifejezőjeként, erősítőjeként és turistacsalogató idegenforgalmi látványosságként.

A tebefa először lakodalmi ajándék, a rítus része lehetett, később a népszokásban szereplő szerelmi ajándék, a legutóbbi időkben pedig a családok közötti komaság, tisztességtevés, a barátság erősítésének eszköze lett. A tebefa sajátos díszítése szimbolikus értelemre utal. A farsangi szokások elemzésekor a tebét termékenységi jelképnek tartják.

13 T. Papp Zsófia – Tarján Gábor: Egy rítustárgy funkcióváltozása. A perőcsényi „tebefa”. *Etnographia* 89. (1978) 4. sz. 602.

T. Papp Zsófia és Tarján Gábor a következőkben foglalták össze perőcsényi gyűjtésük tapasztalatait a tebefa küldésének szokásáról: „A század első éveiben még minden év farsang vasárnapjának délutánján küldtek tebefát, többet is a faluban. Az első világháború után a tebeküldés fokozatosan feledésbe merült. Általában fiúgyermek nevében küldték a kislánynak, de lány is küldhetett, pl. keresztanyjának. Hároméves kislánynak is vihettek tebét, máshol konfirmált legény volt a tebeküldő. Egy leány több tebét is kaphatott egy farsangi vasárnapon. Jellemző, hogy azonos anyagi helyzetű családok között volt szokásban, hogy egymást a tebeküldéssel megtiszteljék, s ezt így fejezték ki: „Föld küldte földnek a tebét”. Gyűjtésünk arra enged következtetni, hogy a tebét tulajdonképpen mindig család küldte családnak, kölcsönös szimpátia jeleként, kapcsolatteremtő, -erősítő gesztusként; tehát az emlékezet számára elérhető időben nem domborodott ki a szerelmi vagy pontosabban: párválasztást előkészítő ajándék jelleg. Nincsenek adataink arra sem, hogy a tebeküldés konkrétan a családok megegyezését, két fiatal egymásnak ígérését jelentette volna.”¹⁴

Perőcsényben szinte minden „valamirevaló” férfiember értett a fa megmunkálásához, ezért nem volt nehéz olyat találni, aki aztán elkészítette ezt a 60–70 cm-es, a tetején tulipán formájúra faragott rudat, amire két-három sorban 8–12 kámvát erősített. A kész tebefa feldíszítése már az asszonyok és lányok dolga volt, a rúd tulipános tetejére egy almát tettek, a kámvákat 200–250 aranyozott-ezüstözött dióval, frissen sült „farsanggal” (fánkkal) díszítették.

A tebefát a legutóbbi időkben a szülők küldték 5–11 éves fiuk nevében hasonló korú kislánynak. Farsang vasárnapján, amikor az emberek a templomból hazafelé mentek, két nagylány vitte a tebét a kislányos házhoz, jó időzítéssel, hogy minél többen láthassák. A hajukban lévő színes-mintás szalagokat is rákötötték a tebére, s így az még szebbnek tűnt. Nagy tisztességnek számított, ha valaki tebefát kapott, még felnőttkorában is emlékezett rá, olyan szép emlék volt számára. Egy hét múlva aztán viszontajándékot, kalácsot, kuglófot küldtek a tebéért. A tebefa ehető díszítését később szép komótosan megeszegették, a csupasz tebevézat pedig legtöbb esetben visszaküldték, hogy a következő évben másnak is örömet szerezhessenek vele.¹⁵

A tebefával foglalkozó legfontosabb szakirodalomból:

- Csáky Károly: Tebefa és örömkalács. *Ethnica* 11. (2009) 2. sz. 60–62.
- Erdélyiné Fehér Julianna: A „tebe” a nógrádmegyei Perőcsényben (Adatok az „életfa” elterjedéséhez). *Néprajzi Közlemények* 3. (1958) 1–2. sz. 269–273.
- T. Papp Zsófia – Tarján Gábor: Egy rítustárgy funkcióváltozása. A perőcsényi „tebefa”. *Etnographia* 89. (1978) 4. sz. 600–603.
- Szendrey Ákos: Vegyes népszokásgyűjtés. Perőcsény. Kézirat. EA 2717.

14 T. Papp Zs. – Tarján G.: Egy rítustárgy i. m. 600.

15 Darányi László foglalja össze a tebefáról szóló legfontosabb tudnivalókat a <http://perocsenybaratai.hu/index.php/hu/faluro/2012-07-30-05-19-44/46-tebefa> honlapon. (letöltés 2019. ápr. 3.)

3. kép

Tebefa, 1976-ban készült.

Földesné Györgyi Erzsébet etnográfus gyűjtötte

Perőcsényben 1976. november 4-én.

A Néprajzi Múzeum Szokás- és játékgyűjteményének darabja
(Néprajzi Múzeum, 76.90.1).

A Néprajzi Múzeum Szokás- és játékgyűjteményében található egy tebefa (Néprajzi Múzeum, ltsz.: 76.90.1), amelyet Földesné Györgyi Erzsébet etnográfus gyűjtött Perőcsényben 1976. november 4-én. A tebefa leírása: házilag összeállított rítustárgy, műanyag, dió, selyemszalag, fenyőfa felhasználásával. A tárgy 68 cm magas, 48 cm széles. Fenyőfából faragott, nyolc oldalú, feldíszített állvány. Alsó és felső vége tulipán alakúra faragott, négyszögletes fenyő talpa rácsavarozva. Az oszlopot fahasítékokból hajlított, középen újrakezdett kávék veszik körül, melyeket ezüst és arany színűre festett diók díszítenek, váltakozva csapolva hurkapálcákkal; négy színes mintás selyemszalag díszíti, három fekete és egy piros alapú. Egy füzér zsírban sült tészta ráaggatva. A felső tulipánba műanyag labda helyezve alma gyanánt.

Perőcsényben folyamatosan őrzik a tebefa hagyományát, és újratanítják az újabb és újabb, felnövekvő nemzedékeknek. Erről tanúskodik a következő fénykép 2013 farsangjáról.

5. kép

Tebefa hordása Perőcsényben, 2013 farsangja.

<http://perocsenybaratai.hu/index.php/hu/2013-02-01-11-21-54/keptar/category/6-tebefa>
(letöltés 2019. ápr. 3.)

ABOUT ÁRPÁD EGYÜD'S ETHNOGRAPHIC COLLECTION

Summary

Árpád Együd, who died sadly early at the age of 62, had a unique career in Hungarian ethnography. He was one of the most prominent collectors and fieldworkers of Hungarian ethnography in the 20th century.

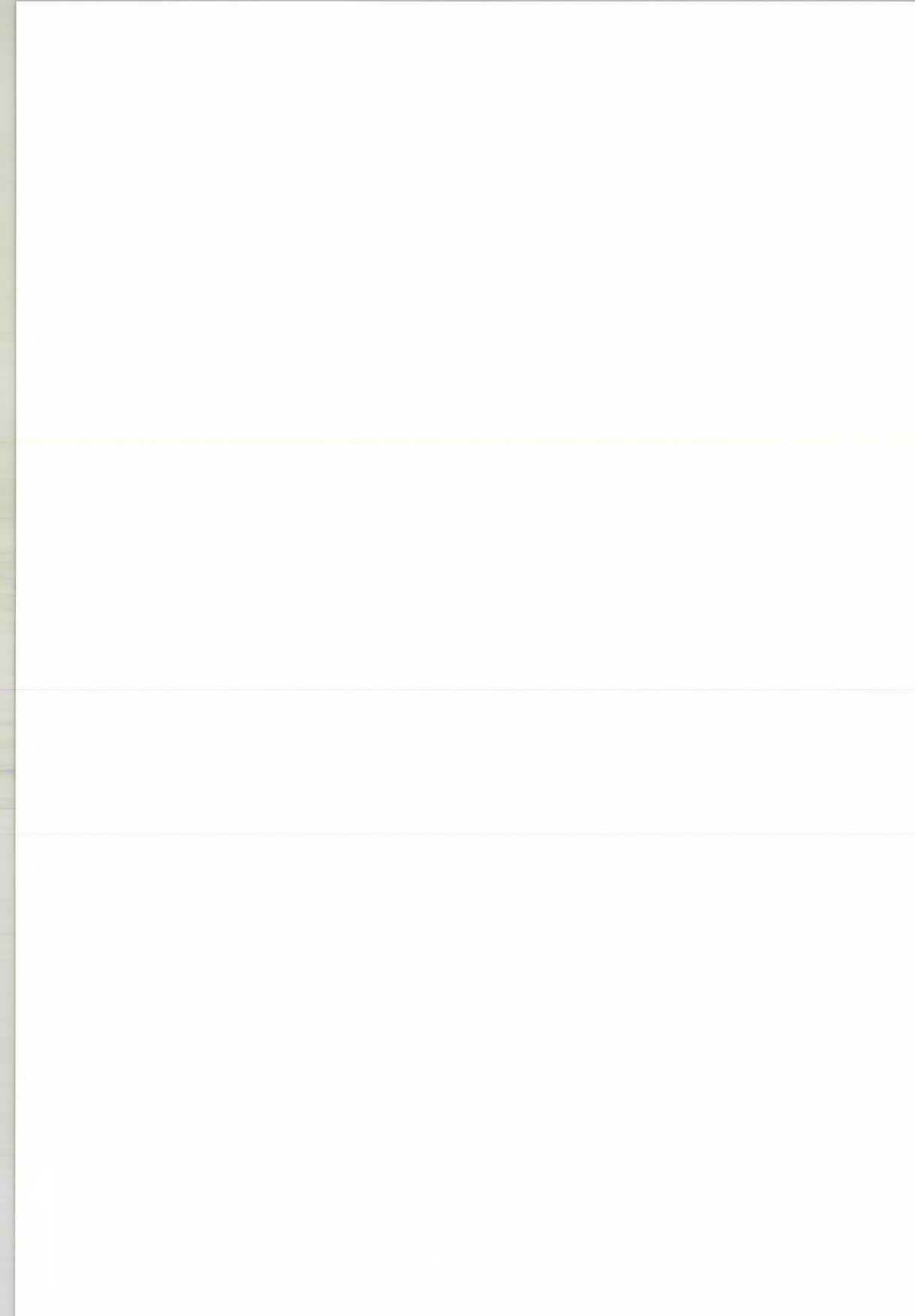
Árpád Együd was born in Perőcsény, in Hont county on 30 January 1921 and died on 17 August 1983.

This study summarizes Együd's career and gives a detailed description of his Perőcsény collection.

Árpád Együd got far away from his birthplace, Perőcsény, at the age of twenty-five, but never forgot it. As an ethnographer, it was always his desire to gather and publish the folk culture and traditions of his home village. Among the digitised sound recordings in Együd's legacy, there are 55 recordings from 11 informants in Perőcsény. These are short, usually 1-2-minute-long audio clips.

Együd was devoted to folklore, he was interested in folk songs, folk traditions, folkways and folk music, as it is apparent from the digitised Perőcsény material. One of the important and interesting features of the sound recordings is that they contain two compositions by his father, two popular songs which are canonised as folk songs by tradition in Perőcsény.

As the conclusion of the study, the author describes a folk tradition preserved only in Perőcsény, the making of the *tebefa* (tebe tree).

Kollár Csilla

BÉKEBELI GAZDAGSÁG ÉS HÁBORÚS ÍNSÉG AZ 1916-OS KORONÁZÁS DÍSZMAGYAR ÖLTÖZETEIRŐL

I. Ferenc József hosszú uralkodása a király 1916. november 21-i halálával ért véget. Az első megrendülésből felocsúdva fontossá vált, hogy az uralkodócsalád és a nemzet, ha csak kis időre is, de félretegye gyászruháját és haladékot nem ismerő gyorsasággal készüljön az új király, Károly megkoronázására. Javában zajlott a nagy háború, így a folytonosság, a monarchia nyújtotta állandóság és a biztonságérzet fenntartása különösen fontos volt. Azonnal meg is kezdték a felkészülést a Budán tartandó koronázásra, melynek időpontját december 30-ára tűzték ki.

Felbolydult Budapest és Bécs is, hiszen sok szervezést és nagy körütekintést kívántak az előkészületek. A háborús helyzet nem csak az ünnep fényét tompította, hanem bizonyos termékek, alapanyagok beszerzését is lassította vagy ellehetetlenítette, és különösen megnehezítette az ünnepi öltözetek összeállítását. A fennmaradt tárgyak, fényképek és a sajtóban megjelent híradások alapján képet alkothatunk a háborús nehézségekről, de a nemesség pompaszeretetéről, nemzeti és családi hagyományairól, és olykor még áldozatkészségéről is. A magyar arisztokrácia fontos szerepet vállalt a koronázás sikeres megrendezésében, és eleget tett kötelességének azzal, hogy segítette az új király uralkodóvá emelését a Szent Koronával és a koronázási palásttal, s az esemény méltó megünneplését.

A koronázási palást 1031-ben Szent István és felesége ajándékként került Székesfehérvárra. Az eredetileg miseruhaként használt kvalitásos hímzéssel és összetett képi programmal ellátott paramentumot később alakították át a magyar királyok koronázó palástjává. IV. Károly, akárcsak elődje magyar tábornoki díszegyenruhája fölé öltötte fel, miután felesége, Zita királyné a tradíciónak megfelelően néhány apró, javító öltést végzett rajta. Az 1867-es koronázás előtt Erzsébet királyné is eleget tett ennek a hagyományos királynői feladatnak. Bár a történelem folyamán megszokott volt, hogy a Habsburg uralkodók magyar viseletet öltenek magyar királlyá koronázásukkor, I. Ferenc József sohasem viselt magyar díszöltözetet. Ha magyar királyi címét igyekezett kiemelni, mindig a Szent István Rend díszöltözetében örököltette meg magát. Hasonlóan járt el az új király is, és kerülte a jellegzetesen magyar nemzeti viseletet.¹ Zita királyné öltözetét viszont

1 A Koronázási Album szerint 1916. december 28-án Károly magyar díszruhát viselt, amikor a Szent Koronát és a koronázási jelvényeket a királyi lakosztályokba szállították. Koronázási album. Szerk. Herczeg Géza – Molnár Ferenc. Bp. 1917. 35.

1. kép

Eszterházy Miklósné Andrássy Irma ruhájának uszálya. A minta alapján készült a királyné koronázási ruhájának hímzése. Weinwurm Antal felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: XT158.

a magyar nemesi díszöltözet hatása alatt Magyarországon, magyar kezek készítették. A Koronázási Albumban leírtak szerint az előkészületek közben a palotahölgyek döntöttek úgy, hogy a királyné számára koronázási öltözetet készíttetnek.² Szándékukról értesítették a királynét, aki meghatottságában azt is kifejezte, hogy tradicionális magyar ruhát szeretne. A 17. század óta ismerjük azokat a formai követelményeket, melyeknek egy „tradicionális magyar ruhának” meg kell felelnie. A nemes hölgyek viselete sokat változott az évszázadok alatt. Szabásuk, díszítésük módja, a felhasznált anyagok jellege és forrása idomult a divat, a társadalom és az életmód változásaihoz, az alapvető formai jellegzetességek azonban változatlanok maradtak. A női díszmagyar szoknyáját eredetileg kerekre szabták, a rangos események alkalmával érvényes udvari előírások hatására alakult ki uszályos változata. A felsőrész, mely kezdetben vállból és az alatta viselt ingvállból állt, a 19. századra ruhaderékká alakult, vagyis az ujjakat és elejének az ujjak anyagával rendszerint megegyező betétjét a korábban különálló darabként viselt vállhoz varrták. A felsőrész fő jellegzetessége, hogy elöl középen fűzéssel díszítették, s kezdetben itt is záródott. A viseletet a szoknyára boruló kötény és viselőjének családi állapotától függően párta vagy főkötő tette teljessé. A fejdíszhez fátylat is illesztettek. Az 1916-os koronázáson nem csupán a hideg téli időjárás miatt öltöttek mentét a hölgyek. A férfiak által viselt felsőkabát formai jellegzetességeit magán viselő női változat a millenniumi ünnepségek idején vált a női díszöltözet elengedhetetlen részévé. Zita királyné ruhájának elkészítéséhez eredeti mintát kerestek a hölgyek, és meg is találták azt egy Mária Terézia korabelinek tartott ruhában, mely Esterházy Miklósné Andrássy Irma

2 Koronázási Album i. m. 36.

2. kép

Készül a királyné ruhája. Oesterreichs
Illustrierte Zeitung, 1917. január 8. 314.

tulajdonában volt. Osztrák sajtóhírek szerint a zöld bársonyruha eredetileg a de Ligne családtól származott, és öröklés útján került az Esterházyakhoz.³ A díszruha szoknyája a 18. század divatjának megfelelően csipőben kiszélesedett, hosszú uszályát körben és a végén egy nagyobb sávban stilizált növényi elemeket, főként leveleket, indákat fel-sorakoztató fémszálas hímzés díszítette. (1. kép) A királyné ruhájának megtervezésekor elsősorban a hímzések mintáját használták fel, mely alapján Bazala Béláné iparművész készítette el az előrajzokat. A hímzés kivitelezésére az Országos Magyar Háziiipari Szövetséget kérték fel. A szoros határidő miatt a ruhaderék hímzését a pozsonyi Izabella Háziiipari Egyletre bízta. A *Budapesti Hírlap* szerint már december 10-e előtt megkezd-ték a munkát a királyné ruháján az Országos Háziiipari Szövetség Bálvány utca 24. alatt lévő műhelyében. Az öltözet Batthyány Lajos gróf feleségének irányítása alatt készült, a szoknyán tizennégyen dolgoztak, tizen rendes alkalmazottak, négyüket pedig az ál-lami úri ipariskola igazgatónője jelölte ki (2. kép). A hímzőnők fáradtságos és hajszolt munkájáról még egy vers is megjelent a sajtóban a *Királyné ruhája* címmel. „Szép király-né szép ruhája, / Aranyhímmel varrva ... / Dolgos asszony, szorgos asszony, – / Hatvan szegény magyar asszony / Öltögetett rajta. // Fényes szemek kísérték a / Fonál szép futá-sát, / Akarták a fehér kezek / Szirmot táró szép virágba / Való fordulását. // Síró magyar nótaszóval / Hajoltak fölébe, / Egy-egy sóhajt, egy-egy könyet, / Megannyi szép drága gyöngyöt, / Hímeztek beléje. // Szép királyné szép ruhája / Aranyhímmel varrva, / Dol-gos asszony, szorgos asszony, – / Hatvan szegény magyar asszony / Öltögetett rajta ...”⁴

A háromféle arany fémszálból készült hímzést fehér selyemalapra készítették. Az új-ságok szerint nagyon szépen érvényesül majd az eredeti zöld bársonyruha és az új fehér selyem öltözet összhangja, amikor egymás mellett is megcsodálhatja őket a közönség, hiszen Esterházy hercegné, Andrássy Irma, aki a királyné uszályát viszi majd, az eredeti Mária Terézia korabeli darabot fogja viselni. Tizenöt kilogramm aranyra volt szükség

3 Reichspost, 1917. május 12. 9.

4 Farkas Imre verse. A Társaság 3. (1916) 51. sz. 9.

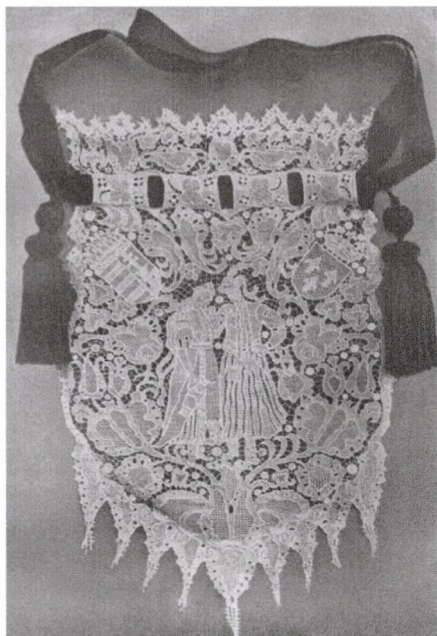
3. kép

Zita királyné felpróbálja a koronázási ruhát. Illustrierte Kronen Zeitung, 1916. december 28. címlap

órán át tartó próba során minden ékszert felvett a királyné a ruhához, és kiválasztották a csipkekiegészítőket is. Esterházy hercegné a tulajdonában lévő flandriai csipkesávokat ajánlotta fel a ruha ujjainak négy sorban elhelyezkedő fodraihoz, míg a három méter hosszú, 70 centiméter széles csipkefátyol a Csáky grófok családi kincsei közül került ki. Lapértesülések szerint a ruha nagyon tetszett a királynénak, még Girardit is megnyugtatta, aki attól tartott, hogy a nehéz ruha viselése nagyon kifárasztja majd. A hosszú fátylat egy a fejtetőn elhelyezett aranszínű fémszálból készített, négyzethálós mintájú főkötőhöz rögzítették, melynek metszéspontjaiban egy-egy befoglalt drágakő csillogott. A *Budapesti Hírlap* a következőképpen emlékezik meg az öltözet december 22-i pesti sajtóbemutatójáról: „Magyar ujjak magyar szívek szeretetét szőtték belé, soha még királyi öltöny ennyi gonddal, ennyi ihlettel formát nem öltött. [...] Egyetlen halcsont sincs

5 A híradások a felhasznált anyagok mennyiségének tekintetében gyakran különböző adatokkal szolgálnak. Az *Érdekes Újság* szerint harminc méter atlaszt használtak fel a ruhához. A beléshez harminc méter taftot, a kitöltésekhez harminc méter flanelt. A hímzéshez 18 kg aranyat. *Érdekes Újság*, 1917. január 8. 26.

6 Illustrierte Kronen Zeitung, 1916. december 28. 7.

4. kép

Halasi csipketarsoly, kiegészítő a királyné koronázási öltözetéhez. Magyar Iparművészet 20. (1917) 1–3. sz. 53.

a ruhában, mert ő felségének mostanában megint nem szabad halcsontot viselnie... Azonban ott a könnyű, díszében mégis nehéz, aranyvirágoktól pompázó hosszú mente, mely hivatva lesz gondosan óvni királyi asszonyunkat minden hűlés ellen. A hivatalos bemutató érdeklődő közönsége nem győzött gyönyörködni a magyar szabóművészet e remekében. [...] Természetesen kritikák is hangoztak el. Voltak dámák, akik túlságosan fehérnek ítélték a selyem színét, előnyösebbnek vélvén egy inkább elefántcsontba játszó színt, mint ezt az élesen fehéret. Mások az aranyhímzést szerették volna kevésbé sárgának, s hosszabbnak a mentét és még többnek a csipkét. De ezek mind csak a nagy szeretet, egy világ ráhalmozási vágyának gyöngéd megnyilvánulásai. Nem lehet női toaletteket így kiállítva megítélni. Mi sok, mi kevés, mi jó, mi szép, majd csak akkor fogjuk értékelhetni, ha felölti az, kire szabva van, s a maga virágzó ifjúságának minden bájával életre kelti. Zita királyné koronázási díszmagyarja mindenképpen gyönyörű darab, mert itthon készült, magyar lélekkel tervezték, magyar szívvel varrták

és főképpen mert magyar ihlettel fogja viselni a magyarok fiatal királynéja.”⁷ A koronázási öltözet méltó kiegészítőjeként a kabinetiroda közvetítésével egy Kiskunhalason készült csipketarsolyt (4. kép) is küldtek a királynénak. A gálans ajándékot a halasi műcsipke iskola vezetője Markovits Mária tervezte és készítette. A tarsoly közepén kalotaszegi viseletbe öltöztetett fiatal pár rajza látható stilizált virágok között, a felső sarokban magyar és pármái címerek által övezve. A finom kézimunka a Markovits Mária és Dékány Árpád által életre hívott halasi varrott csipke technikájával négy hónap alatt készült el. Nem valószínű, hogy a királyné viselte volna a koronázáskor, legalábbis a koronázást követő kiállítás alkalmából a Nemzeti Múzeum részére átadott tárgyak között nem szerepelt.⁸

⁷ Budapesti Hírlap, 1916. december 22. 8.

⁸ A királyi család által viselt öltözetek egy része közgyűjteményben maradt fenn. A bécsi Kunsthistorisches Museum-Museumverband őrzi Zita királyné koronázási ruháját és a hozzá készült kesztyűket. Ugyanitt található meg az Ottó trónörökös számára készült, Benczúr Gyula által tervezett öltözet is. Fényképüket közli: *Maczó Ferenc*: Az utolsó magyar királykoronázás. IV. Károly és Zita királyné koronázási ünnepe Budapesten 1916. december végén. Bp. 2016. 68–70.

A díszes ruhákat, drága kiegészítőket csupán egy pillanatra félretéve lássuk, hogy a sajtóban miként jelent meg Zita alakja a koronázás körüli nagy érdeklődés közepette. A *Pesti Napló* munkatársa a hitlevél Budai várban történt átnyújtásáról tudósítva jegyzi meg a jövőő királynéról: „Kedves megindultság besugározza alakját, melyen fejedelmi olasz fajának minden délszaki pompája nemeslett. [...] Úrnőnk lelkében és előkelőségében testvérei voltak, kik előtt a tizenötödik évszázadban megremegett Rafaello és Tiziano tekintete. Ruhájának színe pompásan emelte tündöklő és parancsoló olaszos szépségét, távoli tavaszak heve, nap illata, erdő és vízzúgás friss sejtelve, úgy ömlött el a felséges úrasszonyon, mint az ifjúság kegyelme.”⁹ „Minden szem mohó érdeklődéssel reá tapad s megjelenése pillanat alatt meghódít minden szívet, véghetetlen bájos jelenség a mi királynénk. Karcsú, finom alakját rendkívül érdekes, gyöngéden ívelt, gyönyörű fej koronázza. Arca hófehér, de a mikor a magyarok lelkes éljenzése fölharisan megjelenése pillanatában, szelíd pirosság fut föl gyors hírnökül s élénk színű zománcal vonja be az arc halvány fehérségét. A fekete szempár szikrázik az értelem erejétől és az érzelem forróságától. Jóság, okosság és szelíd búbajos nőiesség szól Zita királyné minden vonásáról s ritka vonzó szépség a mi királynénk – nincs egyetlen ábrázolása vagy fotográfiája, a mely csak megközelítően is híven mutatná véghetetlenül kifejező és elragadó arcvonásait.”¹⁰ A koronázás után volt olyan publicista, aki még azt a kijelentést is megkockáztatta, hogy Zita szépsége Erzsébetével vetekedhet. „Gyönyörű asszony, – suttozták, – ilyen szép szemeket sohase láttam! – Erzsébet nem lehetett szebb a 67-iki koronázáson! – fűzték tovább a magyar urak.” A magyarok női szépség iránti rajongását a következőképpen magyarázza a *Budapesti Hírlap* újságírója: „A magyar nemzet lelke különösen férfias. Azzá kovácsolták a katasztrófák pörölycsapásai, melyek sűrűn sújtottak le rá. Az igazi férfiasság örök jele a nemes hódolat a női eszmény iránt. Innét van az, hogy a büszke magyar lélek királynéja útján tudja csak igazán megközelíteni a lojalitás eszményét.”¹¹

Megörökítésre érdemes szép szavak hangzottak el akkor is, amikor a palotahölgyek küldöttségének élén Augusztia főhercegasszony átadta a ruhát a királynénak. Németül hangzott el tőle a következő beszéd: „Engedje meg Felsőged, hogy úgy a magam, mint különbség nélkül mindeme hölgy nevében átnyújtsam hódolatunk jelét, ezt a koronázó ruhát, amely bűvös módon, mesésen pompás lett: csupa szeretetből szöve. De nemcsak azért jöttem, oh Királyné, hogy ezt a romlandó ruházatot átnyújtsam; hozok neked egy másik kincset is, melyet évek során át őriztem, egy drágaságot, melynek párja nincsen, fogadd el azt is: az egész nemzet mérhetetlen szeretetét, fogadd el a hagyományos, színaranyból való magyar szívet, öleld azt a magad szívére, oh ifjú királyné és légy jó hozzá. Én megtanultam szeretni őket, becsülni őket, ezeket a hű magyarokat, ezekben a nehéz időkben; szeretem őket minden hibájukkal és minden erényükkel, ahogy csak az anya szeretheti a gyermekeit; búsultam harcban küzdő férjért és fiúért, mint akár az utolsó asszony az országban; velők szenvedtem, velők örvendeztem!”¹²

9 Pesti Napló, 1916. december 28. 5.

10 Budapesti Hírlap, 1916. december 28. 6.

11 Pesti Hírlap, 1917. január 7. 7.

12 Koronázási Album i. m. 37.

Minden fényes külsőség és ünnepi érzület ellenére a háborús helyzet érzékelhető volt a koronázáson és az előkészületeken is. Nehézkessé vált a díszruhák drága anyagának beszerzése is, hiszen a hadiipar egész Európában háttérbe szorította az értékes kelmék előállítását és ellenséges országokból a beszerzésük sem volt zökkenőmentes. A nehézségekről a *Budapesti Hírlap* munkatársa készített interjút¹³ Nemes Mihály festőművésszel, aki a hagyományos magyar öltözetek nagy ismerőjének számított és a koronázási ünnepség szervezőbizottságának munkáját is segítette. Elmondta, hogy a koronázásra aránylag kevés új ruha készült. Ennek az oka elsősorban maga a háború, de az idő is kevés volt az előkészületekre. Megtudjuk, hogy egy díszmagyar elkészítése még békeidőben is legalább hat hétbe telik, a jelen háborús viszonyok között még több időre lett volna szükség. A millennium idején egy esztendeig dolgozhattak a ruhákon, most csak öt hetet kaptak. Szerinte nem volt ember, aki ilyen rövid idő alatt elkészíthetné a ruhákat, amikor az anyagot sem lehetett megszerezni. „Nagyobbára azokban a díszmagyarokban fognak fölvonulni a résztvevő urak, amelyekben már a millenniumi ünnepségeken is részt vettek. 1896-ban sok kosztüm készült a főurak és a törvényhatósági tagok számára. Ezeket a ruhákat most fölfrissítik, de előkerülnek az I. Ferenc József koronázásakor használt kincset érő díszek is. A mostani koronázáson minden a régi metódus szerint fog lezajlani, de redukált keretben. A bandériumok néhány emberre zsugorodtak össze. A vármegyék a főispánnal és az alispánnal, valamint egy zászlóvivővel és két huszárral képviseltetik magukat.” Megemlíti továbbá, hogy azért új ruhákat is terveztek, elsősorban a csatlósok számára. Az udvarhölgyek számára is sok új ruha készült Zrínyi Ilona, Thököly Éva és Bornemissza Anna ruhái nyomán. A 16–17. századi viseletek alapján tizenkét mintát készített a művész. Három kultúrtörténeti jelentőségű ruhát is megemlít, melyek szerepelnek majd a koronázáson: Esterházy Miklós gróf tulajdonát, Mátyás király mentéjét vörös-arany brokátból, ibolyaszínű alapon arany és színes virággal. Sztáray gróf díszmagyarja is régi családi darab, melyet őse Mária Terézia koronázásakor viselt. Oláh Miklós 16. századi dolmánya¹⁴ színes perzsa brokátból készült.

Fontos látnunk, hogy a nemesség sok esetben nem elsősorban takarékoságból, vagy a háborús nehézségek miatt mond le az új öltözet készíttetéséről. Aki teheti, igyekszik régi családi darabokat viselni, vagy ezek elemeit felhasználni. Minél ősbibb, értékesebb egy ruha vagy ékszer, annál inkább hirdeti az adott család múltját, régi gazdagságát. Egy-egy régi, apáról fiúra, anyáról leányra szálló ékszer, ruha, csipke becses patináját, üzenetértékét semmiféle pénzáldozattal pótolni nem lehetett. Nem csoda hát, hogy amióta kitűzték a koronázás dátumát, Pesten, Budán és Bécsben is fellendült a forgalom a nevesebb szalonokban és ékszerészeknél. A koronázás nemcsak az új uralkodó beiktatási aktusa, hanem hatalmas üzlet is, melybe a luxusáruk kereskedői vissza nem térő lehetőséget láttak. (5. kép) Az eseményhez kapcsolódóan az élelmes fővárosiak értékes autóikat vagy lakásuk kedvező kilátással rendelkező erkélyeit is bérbe adták. Az Európai

13 Budapesti Hírlap, 1916. december 17. 9.

14 Valószínűleg sajtóhiba következtében nevezik dolmányának az Esterházy-kincstárhoz tartozó mentét, amit a kincstár 1725. évi inventáriuma szerint Oláh Miklós esztergomi érsek viselt gyermekkorában. A témáról bővebben lásd *Tompos Lilla: Az Esterházy-kincstár két 16. századi mentéje*. Folia Historica XIX. Szerk. Németh Gábor. Bp. 1998. 204–226.

5. kép

Hirdetés. A Társaság 3. (1916) 51. sz. 15.

Az öltözetet teljessé tevő mente eperszín bársony dús ezüsthímzéssel és csincsilaprémm szegéssel. Öltözetének ékszer kiegészítőit tizenöt millió koronára becsülték. A ruhadrékra mogyorónyi keleti gyöngyöket varrtak, a derekat egy öv díszítette, mely vagy harminc centiméter hosszúságban briliáns szemekből állt, briliáns függőkkel.¹⁵

Gróf Mikes Árminné ruhaderekának belsejében a Girardi szalon cégjelzése is megtalálható. Az öltözet (6. kép) az utódok ajándékaént került a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteményébe.¹⁷ Prémme szegett mentéje vörösésbarna bársonyból készült, akárcsak a zsinórozással díszített ruhaderék, melyhez fehér tüllujjakat illesztettek. Érdekes a szoknya kialakítása, melyet két különböző mintájú és korú francia selyemszővetvből állítottak össze. Minden bizonnyal a családban fennmaradt 18. századi öltözetek még használható részei voltak. A női díszmagyar elengedhetetlen elemét, a kötényt csupán a szoknyához erősített szitaszövet imitálja. A Girardi-szalonn mellett több szabóság is élen járt a nemesi megrendelések teljesítésében. Sok volt a munka Árvay János és Társa 1849-ben alakult szalonjában is, akik már az 1867-es koronázásra is számos ruhát készítettek. Apponyiak, Semseyek, Teleki grófok és Tiszák is a megrendelők között voltak. Itt készült gróf Semsey Lászlóné, Dessewffy Rolla grófnő, palotahölgy díszmagyarja

¹⁵ Budapesti Hírlap, 1916. december 17. 9.

¹⁶ Pesti Hírlap, 1916. december 31. 7.

¹⁷ MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1994.20.

6. kép
Mikes Árminné díszruhája. Magyar Nemzeti
Múzeum, Textilgyűjtemény,
ltsz.: T.1994.20. (Fotó: Kardos Judit)

és gróf Apponyi Sándorné palotahölgy öltözete is. Brachfeld császári és királyi udvari szállító férfiszabó műhelyében is szorgosan folyt a munka, hogy képesek legyenek eleget tenni a sok megrendelésnek és a rövid határidő ellenére is elkészüljenek. A cég külön „díszmagyar”-osztályt létesített, hogy a megsokasodott igényeknek megfeleljenek.

A fokozott elvárások és szűk határidők bizony nem kedveztek a nagy hozzáértést kívánó munkának. A kedvezőtlen körülmények ellenére pazar pompával tudott megjelenni a magyar nemesség az ünnepségen. A számos szertelen és olykor következtelen megoldás ellenére a díszmagyarok színes kavalkádját láthatta a közönség. Tompos Lilla 2006-ban megjelent tanulmányában,¹⁸ melyben a IV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok történetével és formai sajátosságaival foglalkozik, az ünnepségre készült öltözeteket formai jellegzetességeik szerint három csoportba sorolja. Megkülönbözteti a 18–19. századi részletekkel készültöket és azokat, melyekhez a népviseletek

18 Tompos Lilla: A IV. Károly koronázása alkalmából készült díszmagyarok története és formai sajátosságai. *Folia Historica* XXIV. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. 2006. 11–31.

7. kép

Zichy Sarolta díszöltözte.
Magyar Nemzeti Múzeum,
Textilgyűjtemény, ltsz.:
T.1950.175. (Fotó: Kardos Judit)

elemeit is felhasználták, a harmadik csoportban találjuk az egységes öltözeteket. A háborús ínség és a sietség mellett a nemesi családok reprezentációs igénye is motiválta azt a nagyon jellemző megoldást, hogy régi családi darabokat viseltek a koronázáson. Gyakori, hogy kisebb elemeket használnak fel, mint a királyné ruhájánál az antik csipkéket, vagy Mikes Árminné ruhájánál a szövettöredékeket. Az is előfordult, hogy teljes ruhadarabok is megfelelő állapotban maradtak fenn a családi kincstárakban. Gróf Zichy Sarolta a Magyar Nemzeti Múzeumban megőrzött díszöltözetének (7. kép) szoknyáját a 18. században élt őse viselhette. A zöld moaré selyemszövet dús hímzése a térdek vonala fölé is felnyúlik és teljesen beborítja a kis kerek uszályt. Aranyfonalból és aranyszalagból kialakított barokkos díszek között színes selyemszállal hímzett virágok bújnak meg. A szoknyával harmonizáló színben készítették el a ruhadereket okkersárga selyematlaszból és sötétzöld tüllből. A családi kincstárban megőrzött 18. századi szoknyákat és elől fűzős, halcsonttal merevített, hosszan a szoknyára nyúló magyar vállakat előszeretettel viselték azok a szerencsés hölgyek, akiknek családjában ezek a darabok sikeresen átvészelték az évszázadokat. Ismerve a férfi díszmagyarok színpompás jellegét, nem meglepő, hogy a magyar urak is szívesen használták a ragyogó színösszeállításban és feltűnő mintával készült, 18. századi francia selyemszöveteket. A csak fekete-fehér fényképről ismert dolmányt Liptószentiváni

9. kép
Apponyi Sándorné
díszmagyarjának
részlete. Weinwurm
Antal felvétele.
Magyar Nemzeti
Múzeum, Történeti
Fényképtár, ltsz. n.

8. kép
Szent-Ivány Károly díszmagyarja. Weinwurm Antal
felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár,
ltsz.: XT245.

Szent-Ivány Károly viselte. (8. kép) Elsősorban fényképek tanúskodnak a jelenségről, miszerint az utolsó királykoronázás alkalmával a népviselet elemei a felsőbb osztályok öltözködésében is megjelentek. Gróf Apponyi Sándorné öltözetén a 18. és 19. századi elemek mellett a ruhaderék fűzése alatt szerb ruhadarabból átalakított hímzést ismert fel Tompos Lilla, kiemelte továbbá a Hajdúságban elterjed kisbunda menteként való alkalmazását is. (9. kép) Legkülönlegesebbnek gróf Andrassy Géza öltözetét ítélte a díszmagyarok szakértője. A magyar nemesség honvédő, harcos voltát kiemelő öltözet hangsúlyos darabja volt a több részből álló fém mellvért, a széles fémöv és a karvasak. A millenniumi nemzeti stílust és múltat kutató szellemében fogant öltözet teljes leírását a *Vasárnapi Ujság* 1896-ban megjelent számában találta meg Tompos Lilla, mivel a főúr ugyanazt a ruhát viselte a koronázáson (10. kép). „Mentéje karmazsin piros antik perzsa bár-

KÉPER AZ EZREDEVI ÉNNEPERBŐL.

Az ezredesi énnepbőr...
A katonák énnepbőrét...
A katonák énnepbőrét...
A katonák énnepbőrét...

Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: XT245.

10. kép
Gróf Andrassy Géza a Vasárnapi Ujság címlapján.
Vasárnapi Ujság 43. (1896) 509.

11. kép

Szecsódi Cukkelter Lajos mentéje. Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1990.54.1.
(Fotó: Seo Heun-kang)

12. kép

Szecsódi Cukkelter Lajos dolmánya. Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1990.54.2.
(Fotó: Seo Heun-kang)

sony, valódi aranyvirágokkal hímezve, hasadék nélküli kurta széles ujjakkal, elején 9 pár valódi aranykapcsolóval és ezekben masszív arany boglár gombokkal díszítve, minden zsinór és sujtás nélkül; bélése hasonló színű, de sokkal világosabb carmoisin színű eredeti perzsa satinfaille tulajdon színű virágokkal szöve; prémzete a legfinomabb orosz kabinet czoboly, egész darabban való prémzéssel. Atillája fényes és fénytelen aranyvirágokkal szőtt lyoni brocat, nagyon kurta szabású, valódi aranygömbölyű zsinórzattal díszítve, hátán kettős vitézkötéssel, ujján «Eszterházy» hajtókákkal, öt pár valódi aranykapcsolóval, és gombbal díszítve, gallérja kihajló állóval, a mellén fent három pár valódi arany, kurta kapocscsal, és ezek alatt és felett három pár széles ezüst pánczél lappal úgy alkalmazva, hogy a váll is egészen ezekkel van takarva, ezen atilla, alatt masszív sodrott oxidált-ezüst csipkés szoknya van. A nadrág bordeaux piros nehéz lyoni (pur-soie) gála selyemtrico, valódi aranyfonású zsinórzattal díszítve, minden sujtás nélkül, lent három pár kurta valódi arany topánka-zsinórzattal és gombokkal díszítve. Kalpagja bán főveg, aranybrocatatilla szövet tetejétől, s karmája orosz kabinet-czobolylyal díszítve, remek kivitelű boglárrel, melybe gyönyörűen

hajlított király kócsagtollcsokor van alkalmazva.”¹⁹ Az öltözethez 1916-ban egy különleges lábbelit viselt a gróf, melyhez hasonlókat leginkább Türkmenisztánban készítettek a 19. században. A csizmát a Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye őrzi.²⁰ Tanulmányában Tompos Lilla a harmadik „egységes öltözetek” elnevezésű csoportba sorolta azokat a ruhákat, melyeknek elemeit egy időben, egységes stílusban készítették el. Valószínűleg már jóval a koronázás előtt megrendelték Szecsódi Cukkelter Lajos díszmagyarját. Ez a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében az egyetlen teljes férfi öltözet, melyről úgy tudjuk, hogy szerepelt a koronázáson.²¹ A Tauszig Testvérek budapesti műhelyében készült együttes mentéje (11. kép) középkék bársony, vállára boruló négyszögletes gallérja aranyzsinórral gazdagon díszített. Elejének, ujjainak és oldalhasítékának gomboláspántjai is arany zsinórból kötöttek. A hozzá tartozó dolmány (12. kép) derékban szabott csontszínű selyemszövetét finom növényi minta hálózza be. Nadrágja kék selyemfonalból géppel kötött és arany zsinórozással díszített. Kalpagja a mente bársonyából készült. Minden bizonnyal több ünnepi esemény tanúja volt az öltözet, mely generációról generációra öröklődött a családban, míg 1990-ben a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

Ritka, hogy egy ruhadarab útja nemzedékeken keresztül végigkövethető. Az arany lamellával hímzett fehér tüllkötényt (13. kép) valószínűleg már az 1867-es koronázáson viselték. 1916-ban gróf Károlyi Lászlóné öltötte fel, de 1930-ban Károlyi István és herceg Windischgrätz Magdolna esküvőjén is ezt a darabot kötötte szoknyája elé a menyasszony. A 16. század óta a női díszmagyarok elengedhetetlen tartozéka a kötény. Fontos

13. kép

Kötény a Károlyi családtól. Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1957.8. (Fotó: Kardos Judit)

14. kép

Kötény a Zichy családtól. Magyar Nemzeti Múzeum, Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1949.364. (Fotó: Kardos Judit)

19 Vasárnapi Ujság 43. (1896) 520.

20 MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1953.84.

21 MNM Textilgyűjtemény, ltsz.: T.1990.54.1-4.

15. kép
Díszruha szoknyája,
melyet Zichy Ferencné
viselt az 1916-os koroná-
zási ünnepségen. Magyar
Nemzeti Múzeum,
Textilgyűjtemény,
Itsz.: T.1949.362.
(Fotó: Kardos Judit)

üzenetértékkel bír, hiszen ez az egyetlen olyan eleme a díszviseletnek, amelyet az alsóbb társadalmi rétegektől, a kétkezi munkát végzőktől vett át a nemesség. A 16–17. század során a családi otthontól távol hadakozó férfiak helyett gyakran a nemesasszonyoknak kellett átvállalniuk az udvarházak irányítását. Az ő szervező munkájuk és praktikus gondolkodásuk révén válhatott a kötény a jó gazdasszony jelképévé. A 19. században a kötény és a fátyol, ami kezdettől fogva csak a nemes hölgyek kiváltsága volt, már készletben készült. Technikáját tekintve lehetett vert, vagy varrott csipke is, melyet leggyakrabban tüllalakra applikáltak. A 19. század első felében váltak kiemelten népszerűvé az aranyozott és ezüstözött lamellából, vékony fémszalagokból, hajtogatott és könnyű tüllalakra rögzített növényi minták. A lamellák felületét gyakran meg is mintázták, így lehetett különösen tetszetős a sima fényes és mattabb mintás felületek ellentéte és változatos textúrája. A Magyar Nemzeti Múzeum Textilgyűjteménye egy olyan együttest őriz, ahol nem csak a fátyol és a kötény mintája egyezik meg, de még a szoknya is ugyanolyan díszítést kapott. A valószínűleg V. Ferdinánd koronázására készült fátyol és kötény (14.) eredeti formájában maradt fenn, míg a szoknya fehér ripszselyme elhasználódhatott, így az értékes hímzést feltételezhetően az 1916-os koronázásra való készülődéskor varrták fel az élénkpiros bársonyra. A jellegzetes mintán kisebb-nagyobb hosszúságú aranylevelekből kötött csokrokat azonosíthatunk, melyeket ezüstszínű, bojtban végződő gyöngysorok fognak össze. A szoknya kerülete 8 méter, uszálya 3,5 méter hosszú. Ruhadereka nem került közgyűjteménybe. (15. kép) Az öltözetet Zichy Ferencné viselte 1916-ban. Augusztai főhercegnő ugyanazt a ruhaderekat és mentét öltötte fel

16. kép
Augusta főhercegnő díszöltözete.
Weinwurm Antal felvétele. Magyar Nemzeti
Múzeum, Történeti Fényképtár,
ltsz.: XT166.

a koronázáson, mint a millenniumi ünnepeken. (16. kép) A sötét bársonyból szabott derék vállnál kiszélesedő, buggyos, csipkével is díszített ujjai is az 1890-es évek második felét idézik. Az ünnepeken kötelezően előírt, magasan záródó ún. montant nyakrészt a koronázáskor már nem viselte a főhercegnő. A felsőrész zsinórozással is gazdagon díszített, akárcsak a mente. Díszruhájának felcsatolható uszálya, Courschleppe-je²² a Mátyás templom kincsei között maradt fenn. Elképzelhető, hogy a főhercegnő több uszályal is rendelkezett, hiszen a fényképeken is látható darab bizonyos részletekben eltér az ismert kékeszöld bársonyból készült és aranyozott fémszalaggal gazdagon hímzett darabtól. Az uszály rózsatöveket és csokrokat megelevenítő mintájának a fémszalagok felületének különböző megmunkálása kölcsönöz mozgalmas hatást. Az uszályt vastag fémszálal zsinór övezi, mely tartást ad és a kopás ellen is véd. A *Társaság* című lap, mely kiemelten a társadalom legfelsőbb rétegeihez szólt, bátran leírja, milyen előnyös a nemzeti viselet az idősebb hölgyek számára is. „A nők bámulatosan sokat nyernek a magyar díszruha révén. A fiatalok és szépek nem is számítanak annyira, mert hiszen minden divat ő értük történik. Ezúttal nem is voltak túltengően sokan. De csodálatos képessége a mi nemzeti viseletünknek, hogy mennyi szépet ment meg nekünk a nőből,

22 A női díszruhák derekához illeszthető hosszú uszály. Kiemelt ünnepek alkalmával az előkelő hölgyek viseletének praktikus eleme, hiszen a ceremónia lezajlása után könnyedén eltávolítható. Színben, anyagban és díszítésben is különbözhet a díszruhától.

Karsten Karl Esterházy geborene Gräfin Isabella von Weiss und Freudenthal
 von (1864-1917)

17. kép

Gróf Esterházy Károlyné. Sport und Salon,
 1917. augusztus 5. címlap

Gräfin Johann Draskovich geborene Gräfin Maria Lützow
 von (1864-1917)

18. kép

Gróf Draskovich Jánosné. Sport und Salon,
 1917. december 23. címlap

az ősz kegyetlensége elől. Ami a derék és fejdísz között még menthető, annak semmi sem kedvez jobban, arról nem is szólva, hogy a női alakot, mint minden uszály, megnyújtja. Amire szüksége is van.”²³ Valóban a már férjezett asszonyok kiváltsága a díszesebb, színesebb öltözet, amelyhez az udvari előírásoknak megfelelően a hosszú és nehéz fátyol is hozzá tartozott. Bár ami előnyös, gyakran nem túl kényelmes és praktikus. A koronázáskor készült filmfelvételen²⁴ jól látszik, hogy a főköthős hölgyek karjukon tartják ruhájuk hosszú uszályát, vagy a kocsiba való beszálláskor, nem túl elegánsan, vállukon dobják át. Hosszú csipkefátylúk, melyet férjezett mivoltuknak megfelelően a fejre simuló, a ruházat színével összhangban lévő főköthöz erősítettek, szintén akadályt jelenthetett a mozgásban. Több példát is látunk arra, hogy nem voltak mindig teljesen következetesek az arisztokrata hölgyek, és elvéve fiatalasszonyok is pártában jelentek meg. Megtévészthető lehet továbbá a korabeli ékszerdivatnak megfelelően viselt diadém is,

23 A Társaság 3. (1916) 51. sz. 17.

24 IV. Károly király és Zita királyné Őfelségeik megkoronázása Budapesten 1916. évi december 30-án. Kiadó: Uher- és a Kino-Riport-filmgyárak. <https://filmhiraodokonline.hu/watch.php?id=14732> (letöltés 2019. okt. 17.)

19. kép
Fűzőbetét. Magyar Nemzeti Múzeum,
Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1929.44.2.
(Fotó: Kardos Judit)

mely arisztokrata körökben a kiemelt ünnepek reprezentatív kellékének számított. Jellemző az is, hogy az idősebb nők az ékszerviselés területén is többet engedhettek meg maguknak. Természetesen mindenki saját vagyoni és társadalmi helyzetének megfelelően kellett, hogy ékszerét kiválassza. Gyakoriak voltak a teljes parure-ök, készletek, amikor például a diadém, a nyakék, a fülbevaló, a karékek esetleges további kiegészítők ugyanolyan drágakövekből ugyanabban a stílusban készültek. Nagyon kedveltek voltak a ruhák elejének fűzését imitáló gyöngysorok, ahogy azt a királyné ruháján is megfigyelhetjük. Ez a pazar megoldás Erzsébet királyné 1867-ben viselt koronázási díszmagyarja nyomán vált igazán népszerűvé. Hosszú gyöngysorokat a hölgyek a nyakukban is viseltek. Gróf Esterházy Károly felesége, Izabella virágos diadémot és befoglalt drágaköveket felsorakoztató rivièr²⁵ nyakéket viselt zsinórozással díszített ruhaderekához. (17. kép) Draskovich gróf felesége, Nora Lützow grófnő diadémja a plasztikusan kiemelkedő virágoktól volt igazán látványos. (18. kép) Sok történelmi ékszer is előkerült a családi kincstárakból, hiszen itt is ugyanaz érvényes, mint a ruhák esetében, minél régebbi, annál inkább szolgálta viselője reprezentációs szándékait. Különösen értékes

20. kép
Női öv. Magyar Nemzeti Múzeum, Ötvösgyűjtemény, ltsz.: 1929.44.1.
(Fotó: Kardos Judit)

25 Azonos színű és formájú befoglalt drágakövekből álló nyakék.

18. századi ékszereket viselt a királyné udvarhölgye, Kállay Erzsébet, melyek szerencsés módon átvészelték az első világháború pusztításait és 1929-ben a Magyar Nemzeti Múzeum Ötvösgyűjteményébe²⁶ kerültek. (19-20. kép) Az udvarhölgy Koronázási Albumban²⁷ megjelent fényképén is jól azonosíthatók a családi kincsek. Ruhájának fűzését egy fűzőbetét díszíti. A leggyakrabban aranyozott ezüsből készült merev dísz a hátán található hurkok segítségével rögzítették a ruhához, felületét változatosan, filigránnal és zománcsal is díszítették. A magyar hölgyek hagyományos viseletében a 16. század óta megtalálható az előlfűzött váll, melyet a 18. században előszeretettel díszítettek ötvös által készített fűzőbetétekkel. Ezzel erőteljesen szembementek a korszakot meghatározó francia divattal, hiszen a francia ízlés szerint szabott ruhák oldalt vagy hátul záródtak. Az udvari vagy alkalmi megjelenésre tervezett ruhák elejét ebben az esetben is gazdagon díszítették. De nem merev elemeket, hanem külön a ruhára rögzíthető, drágaköves ékszereket alkalmaztak. A magyar öltözethez viselt fűzőbetéhez a 18. században gyakran kisebb lemezekből zsanérokkal összeillesztett öv is tartozott. Kállay Erzsébet a királyné udvarhölgyeként betöltött fontos szerepéhez igazodva olyan együttest választott a családi kincsek közül, melyek öltözetével harmonikus egységet képeztek és a család múltját idézték meg.

A fiatal arisztokrata kisasszonyoknak sokkal visszafogottabban kellett ékszert választaniuk, mint a kedves mamáknak, nagymamáknak. Számukra a párta számított megfelelő viseletnek. Kedvelt megoldás volt a bársonnyal vagy selyemmel bevont merevített holdsarlóforma, amit leggyakrabban gyöngysorokkal vagy átalakított függőkkel, láncokkal díszítettek. A pártához nem fátylat, hanem hosszú szalagot rögzítettek. Blanka főhercegnő leányai számára nemzetiszínű pártákat készítettek.²⁸ A mágnáskisasszonyok öltözetének mindig az idősebbekénél egyszerűbb kivitelűnek kellett lennie. Uszály nélküli szoknyájuk földig ért. A derék készülhetett a szoknya anyagából, de lehetett eltérő színű is. Fontos, hogy a halványabb színek domináltak, a fehér, a halványkék és a rózsaszín számítottak a legmegfelelőbbeknek. A kötények is visszafogottabbak, általában egyszerűbb kivitelű, olcsóbb csipkéből készültek. (21. kép)

A pompaszeretet és a reprezentációs igény az urak viseletében is megnyilvánult. A férfi díszmagyar 16. század óta rögzült elemeihez gazdag ékszerek is tartoztak. A díszmagyar elemei a dolmány, a felette viselt bővebb, olykor prémmel is díszített mente és a szűk szabású, rendszerint kötött selyemből készülő nadrág volt, hozzá gyakran a mente anyagából szabott süveg vagy kalpag.. Teljes díszmagyar ékszerkészletek viselése a 19. század közepe óta figyelhető meg. Kiss Erika kutatásai alapján ismert, hogy először I. Ferenc József koronázása idején vált szokássá teljes ékszerkészletek rendelése. Az ötvös által készített együttes „nagy” és „kis” változatban is létezett. A nagy

26 Kiss Erika: Öv, Fűzőbetét (tárgyleírás). In: *Magnificent Life of Hungarian Aristocracy Under the Reign of the Habsburg Dynasty, in the 17–19th Century*. Kiállítás National Palace Museum of Korea 2013–2014. 242. A fűzőbetét leltári száma: 1929.44.2.; az öv leltári száma: 1929.44.1.

27 Koronázási Album i. m. 27.

28 Pesti Hírlap, 1916. december 31. 7.

SPORT & SALON

ILLUSTRIERTE ZEITSCHRIFT
FÜR DIE VORNEHME WELT

Gräfinnen Jenny und Frausiska Erdödy

21. kép

Erdödy grófkisasszonyok. Sport und Salon,
1917. december 23. címlap

Neuigkeit Welt-Blatt

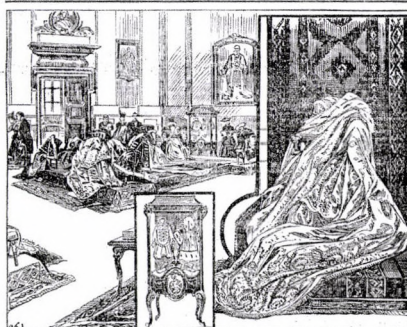
Verleger: August Kirsch
Redaktion: 1190 Wien, Kärntner Ring 11
Druck: 1190 Wien, Kärntner Ring 11
Abonnementspreis: 12 Schilling pro Jahr im Voraus
Anzeigenpreis: 10 Schilling pro Zeile pro Tag
Erscheinungstag: 11. März 1917

Hoffnungslose Lage in Rußland.

Die U-Boote werden für England noch gefährlicher werden.

Kriegsfeindliche Bewegung in Oberitalien.

Die Pariser Entente-Konferenz für Wiederherstellung des Friedens.

In der Ausstellung der Kriegsinventarierung.
Die Brautgemäuer der ungarischen Königin Elisabeth.

22. kép

Koronázási ruhák kiállítása Bécsben. (Neuigkeiten)
Welt Blatt, 1917. május 15. címlap

ékszerkészletbe a díszszablya is beletartozott.²⁹ Mindkét összeállítást igényes kidolgozású, bársonnyal bélelt, fadobozban vehette át a megrendelő. A nemesség legelőkelőbb rétegei persze régi családi darabokból válogattak, vagy ezek elemeinek felhasználásával és a hiányzó elemek korhű kiegészítésével igyekeztek öltözetük fényét emelni. A készlet elemei voltak a mentéhez illő nagyobb és a dolmányra való kisebb, füles gombok, melyeket fémkarikákkal rögzítettek a ruhadarabok belső oldalán. A süvegen elől közepeán kialakított zsebbe illesztették a forgót, ami tolltokként is szolgált. A sarkantyú a magasszárú, ívelt szárátetűjű, zsinórozással is díszített csizma sarkára került. Díszes derékövet is hordtak az urak. A garnitúrához tartozhatott még a díszszablya is, ebben az esetben a felcsatolásához való láncok is a dobozba kerültek. Az övhöz hasonló felépítésű mentekötő tette lehetővé, hogy az urak vállukra terítve, panyókára vetve is kényelmesen viselhessék felsőkabátjukat. IV. Károly koronázásán a hideg idő és a szemerkélő eső miatt nem sokan éltek ezzel a lehetőséggel.

²⁹ Kiss Erika: Ékszeriselet a 17–19. századi Magyarországon. Das Tragen von Schmuck in Ungarn vom 17. bis zum 19. Jahrhundert. In: Ékes Krónika – Geschichten in Gold. Szerk. Kiss Erika – Tompos Lilla. Bp. 2004. 14.

A koronázáskor viselt ruhák és ékszerek a háborús ínség ellenére is ragyogó történelmi pompája olyannyira hatott a közönségre, hogy felmerült az igény a történelmi jelentőségű öltözetek alaposabb megismerésére. Legalábbis erre utal a *Budapesti Hírlapban* 1916. december 28-án megjelent írás: „olvastuk a Budapesti Hírlap-ban a koronázáson résztvevő főúri nők történelmi nevezetességű ruháinak és ékszereinek leírását. Szép, szép, de az ilyet látni kell! A koronázásra nem mehetünk el mindnyájan. De azért érdekelnek bennünket azok a ruhák, a miknek nem az a nevezetességük, hogy Girardi, vagy más varrta-e, vagy pláne Párisból csempészték be minden hazafias érzés és kötelesség arcucsapásával s hogy mekkora summát fizettek ki érte. És jól esnék szemünknek, mely jóllakott a pénzértékén túl semmi beccsel nem bíró, divatos ékszerek látásával, ha műtörténeti értékű, régi, magyar, drága, szép családi ékszerekben gyönyörködhetnék. Mindaz a régi ruha, csipke és ékszer, ami a koronázás alkalmával előkerül a ládájából, nem is csupán családi ereklye, hanem nemzeti kincs, mely nem azért vagyon, hogy a koronázás után újra véka alá rejtse, hanem hogy kitegyék s ragyogjon mindenkinek. Arra kérjük tehát a minden szép és nemes iránt fogékony főúri asszonyokat, rendezzenek a koronázás után jótékony célra kiállítást ezekből a történelmi nevezetességű női és férfi díszmagyar-ruhákból és ékszerekből. Bizonyára a legelső magyar asszony, a királyné is átengedi pompás koronázási ruháját a kiállítás nemes céljaira. Írják oda a ruhákra, melyiket ki viselte most, kié volt hajdan, milyen korból való, milyen történelmi vagy művelődéstörténeti nevezetessége van, szintúgy, az ékszerekre. Rengeteget jövedelmezne ez a kiállítás, ha hamarosan összehoznák, míg a koronázási érdeklődés le nem lohad a közönségben s a belépődíjat nem szabnák nagyra. Szükség van erre a kiállításra, mert ma jobban, mint valaha, meg kell ragadnunk mindent, a mi nemzetünk múltjával összefűz bennünket, a mi figyelmeztet bennünket, milyen érték van a múltban, milyen érték van abban, ha valami magyar! Hadd lássák Páris bolondjai, milyen a magyar elegancia!”³⁰ Ma már nehéz lenne eldönteni, hogy pontosan hol, kiben és mikor merült fel a kiállítás ötlete, de az biztos, hogy már 1917 januárjában elküldték a leveleket a koronázáson résztvevőknek, miszerint egy jótékonyági kiállítás idejére szállíttassák be ruháikat a Nemzeti Múzeumba. A szervezésben nagy szerepet vállalt Mikes Árminné és Lónyay Sándorné, akiket a múzeum Érem- és Régiségtára is segített. A bevételt a Pro Transylvania Segítő Bizottság támogatására kívánták fordítani. A százötven díszruhát, háromszáz darabnál is több ötvöstárgyat és ékszert a múzeum Dísztermében állították ki. Sok tárgy érkezett az esztergomi székesegyház kincstárából. A Szépművészeti Múzeumból a viselettörténeti háttérrel biztosító portrékat szállították át. A legfontosabb öltözetek természetesen az uralkodócsalád ruhái voltak, melyeket a budai várban csomagoltak össze és szállították át a múzeumba. A számos egyházi vonatkozású tárgy között kiemelt helyet kapott az a vecsernyepalást, amely a boldog emlékü Erzsébet királyné esküvői ruhájából készült. A kiállítás február 10-én nyílt meg, de folyamatosan bővítették, először az ékszerekkel, majd a férfi díszmagyarokkal. A kiállítás rendezőinek előrelátása, a tudományos igényű gyűjtés és feldolgozás iránti igénye hívta életre azt a kezdeményezést, hogy a kiállításra beküldött ruhákat megörökítsék az utókor számára. Weinwurm Antalt bízták meg a fényképek készítésével, aki fia segítségével végezte

30 Budapesti Hírlap, 1916. december 28. 13.

23. kép

Ottó koronázáson viselt öltözete. Weinwurm Antal felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár, ltsz.: XT253.

a munkát. Ketten együtt több mint 250 felvételt készítettek, melyek a ruhák többségével ellentétben, épségben véstelték át a történelem viharait, pótolhatatlan forrást biztosítva a viselettörténet iránt érdeklődőknek.

1917. május 12-én Bécsben a magyar testőrség palotájában is bemutattak egy kisebb válogatást a koronázáson szereplő ruhákból. A tárlat (22. kép) Erzsébet liechtensteini hercegné védnöksége alatt állt, a bevételből a háborús sebesülteket támogatták. A kiállításról egy sajtóban megjelent rajz segítségével alkothatunk képet. Az értékes ruhák többségét teljesen szabadon, tárlók és bábuk nélkül állították ki. A szőnyeggel borított pódiumon álló székekre helyezett ruhák anyagát, díszítését egészen közelről szemlélhették meg a látogatók. Csak a négyesztendős Ottó trónörökös koronázási díszöltözetének jutott egy kisebb vitrin. A Benczúr Gyula által tervezett együttes (23. kép) már a budapesti kiállításán is a legnépszerűbb darabnak számított. A hermelinprémmel díszített

aranybrokát tunika és az alatta viselt aranyzsinórozással díszített, derékban szabott fehér selyemdolmány a magyar hagyományok és a középkor pátoszában fogant historizmus harmonikus keverékének tekinthető. A kabát anyagából készült kalpag és fehér selyem cipőcskék méltó kiegészítői voltak a koronázás legbájosabbnak tartott szereplőjének.

IV. Károly koronázására egy új korszak kezdeteként tekintettek. Valójában inkább egy korszak lezárása kapcsolódik hozzá. Az ünnepségek alatt is zajló, Magyarország számára tragikus végkifejletet hozó háború elsodorta a monarchiát, ami egyúttal a magyar nemesség pompás öltözködésének végét is előre jelezte. Ha az 1867-es koronázás a magyar díszöltözet történetének csúcspontját jelentette, akkor az 1916-os ünnepség az elmúlás előtti egyik utolsó felragyogás pillanata volt. A két világháború között a hagyományos öltözet még szolgálta a nemesség reprezentációs igényeit, de egyre nehezebbé, kényelmetlenebbé, jelmezszerűvé, idejétmülttá vált már a viselők számára is. Történtek ugyan kísérletek a megújítására, modernizálására, de a második vesztes háború után az egykor fényes ünnepségeket megélt öltözeteket az átalakítás és az enyészet réme fenyegette. Azok a darabok, melyek megtalálták az utat a biztonságot jelentő közgyűjteményekbe, a leírásoknál, fényképeknél, festményeknél is előbb hirdetik egy nemzet gazdag hagyományait.

FRIEDENSREICHTUM UND KRIEGSNOT –
DIE FESTLICHEN GEWÄNDER DER KRÖNUNG VON 1916

Zusammenfassung

Am 21. November des Jahres 1916 stirbt Franz Joseph I. Die Österreichisch-Ungarische Monarchie verliert seinen Kaiser, Ungarn verliert seinen König. Um in Zeiten des Großen Krieges das staatliche Gleichgewicht und das Sicherheitsgefühl der Bürger zu bewahren, gewannen die Vorbereitungen für die Krönungszeremonie von seinem Nachfolger, Karl, eine besondere Bedeutung und wurden enorm schnell getroffen. Die Krönung wurde am 30. Dezember in Buda gefeiert.

Die viel Organisation und Sorgfalt verlangenden Vorbereitungen der Zeremonie haben ganz Wien und Budapest angefeuert. Doch die Kriegssituation hatte nicht nur Schatten auf den Glanz der Feier geworfen, sondern in praktischer Hinsicht, verlangsamte sie den Ankauf bestimmter Stoffe und Produkte, oder machte es gar unmöglich. Diese Umstände erschwerten vor allem die Zusammenstellung der festlichen Gewänder. Die erhalten gebliebenen Gegenstände, die Fotografien und die in den Zeitungen publizierten Berichte und Kommentare liefern ein breit gefächertes Bild über die schwere Kriegssituation, aber auch über die Prachtliebe und manchmal auch Opferbereitschaft der Aristokratie, deren familiäre und nationale Traditionen.

Mit Vorliebe trugen die adeligen Gäste alte familiäre Kleidungs- und Schmuckstücke bei der Krönung. Ihr Verhalten war nicht nur von den Kriegsbedingungen und der Eile beeinflusst, auch ihr Repräsentationsbedürfnis hatte sich hier stark manifestiert.

So ist die prachtvolle Kleidung der Königin Zita – ein Geschenk ihrer ungarischen Hofdamen – mit sorgfältiger Handarbeit vieler Näherinnen und Klöpplerinnen nach einem im beliebten Salon Girardi entworfenen, von dem traditionellen ungarischen Prachtgewand der Adelligen inspirierten wertvollen Musterstück angefertigt worden.

Die Presse feierte das frisch gekrönte Königspaar, die Schönheit der Königin, ihre Eleganz und die Pracht der feiernden Elite, alles in allem, die Großartigkeit der Krönungszeremonie. Es ist schwer zu entscheiden, wie und wann der Gedanke erst manifest wurde, die festlichen Gewänder öffentlich auszustellen, aber die teilnehmenden Gäste sind schon im Januar 1917 darum ersucht worden, ihre Kleidungs- und Schmuckstücke für Ausstellungszwecke in das Nationalmuseum einzuliefern. Die Ausstellungsexponate sind auf 250 Fotografien von Antal Weinwurm und seinem Sohn dokumentiert worden und dienen als unersetzliche Zeugen ihrer Zeit, denn die ausgestellten Objekte selbst sind größtenteils in den folgenden stürmischen Jahrzehnten zugrunde gegangen.

Wenn die Krönungszeremonie von Franz Joseph I. und Königin Elisabeth im Jahre 1867 den Höhepunkt des ungarischen Prachtgewandes darstellt, gilt die Krönung von 1916 als einer der letzten aufglänzenden Momente ihrer Geschichte. In der Zwischenkriegszeit dienten die traditionellen Prachtgewänder noch für Repräsentationszwecken, aber langsam sind sie unbrauchbar geworden. Ihre größten Feinde sind der Verfall und die Umarbeitung zur Weiterverwendung geworden. Die Teile, die glücklicherweise doch noch in staatliche Sammlungen gelangt sind, zeugen viel lebendiger von ihrer Zeit als alle Fotografien und Schwarz-Weiß-Aufnahmen.

Tomsics Emőke

KÉPKOCKÁK
A FÉNYKÉP ÉS A MOZGÓFILM IV. KÁROLY
KORONÁZÁSÁN

„Egy percre, gróf – és kattog a Kodak, készül a felvétel”

Fényes selymek, puha bársonyok, finom csipkék, prémek, vagyont érő ékszerek, díszkardok, csillogó lószerszámok, hintók, latin mise hangjai a bíborral díszített gótikus templomban, meg távíró, varrógép, automobil... „Minden képzeletet felülmúló a színgazdagság és az anyag gazdagsága. A hölgyeken vagyont érő ékszerek, a kucsmák forgói, a kardmarkolatok ősi nemzetségekről mesélnek. De némely díszmagyaron vékony, átlátszó esőköpeny. Ez visszaránt a mai világba” – írta *Az Est* tudósítója.¹ IV. Károly koronázásán a középkori hagyományok és a 20. század technikai vívmányai, az emelkedettség és a hétköznapi gyakorlatiasság adtak találgatást egymásnak a kamera figyelő tekintete előtt. Az utolsó magyar király koronázásán született képek egy része a serdülőkorát élő fotóriporteri szakma legjobbjainak tudósításaivá, a képkockák más része filmé, a tömegtájékoztató legújabb médiumának akkori leghosszabb híradójává álltak össze.

Ferenc József koronázását 1867-ben még képzőművészek, hírrajzolók örökítették meg. A fotográfia – korlátozott technikai lehetőségei miatt – leginkább a résztvevők élet-hű arcmásának és az öltözékek plasztikus képének megalkotásával járult hozzá az emléktörzshez.² Az azt követő ötven év alatt azonban a fényképezés és a nyomdatechnika is hatalmas fejlődésen ment keresztül. A 20. század elejének polgára már hozzászokott ahhoz, hogy a hetente érkező képes sajtóból változatos fényképes információt kap a világ eseményeiről. A korábban fametszők által sajtóillusztrációvá alakított fotográfia egy 1882-ben született újításnak köszönhetően közvetlenül került a lapok oldalaira, amelyeken lassanként egyre nagyobb teret nyertek az eseményábrázolások – szemben a korábban uralkodó portrékkal, tájképekkel, etnográfiai képekkel. Az 1916-os koronázás idejét már a fotóriport serdülőkorának tekinthetjük. A képes lapok doyenje, a *Vasárnapi Ujság* alkalmazott először állandó fényképész munkatársat 1900-tól előbb Jely Gyula, majd 1903-tól Balogh Rudolf személyében, és egyre nőtt azoknak a fotográfusoknak a száma, akik a műtermi fényképezés mellett, vagy azt teljesen mellőzve az aktuális történések

1 *Az Est*, 1916. december 31. 4.

2 Lásd Tomsics Emőke: *Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban*. Bp. 2015.

megörökítésének szentelték magukat.³ A kicsi, kézben hordozható, nagy fényerejű lencsékkel rendelkező, könnyen kezelhető kamerák lehetővé tették a pillanatképek készítését, a fényképeszek könnyű és fürgé mozgását, egyben a hobbifényképeszek számának gyors növekedését is magukkal hozták. Az újságírás tollal dolgozó munkatársai közül is jónéhányan elkötelezték magukat részben vagy egészében a fotográfia mellett.

A koronázásról készült fényképek és híradófilmek kortárs megítélése kettős volt: a közönség tömegével vásárolta a képes postai levelezőlapokat, a Ferenc József koronázása idején árusított, szuvenírként albumokba gyűjthető, vizitkártya formátumú fényképek utódját, több kiadást értek meg a lapok koronázási számai, különkiadásai, minden mozi játszotta a koronázási filmet, ugyanakkor a szakma és a kritika egy része teljes kudarcnak minősítette a fényképeszek és filmoperatőrök teljesítményét. *A Fény*, a Magyar Fényképeszek Országos Szövetségének lapja két csoportba sorolta az ünnepen ténykedő fotográfusokat: a külső helyszíneken dolgozó riportterekre, és azokra, akik a királyi családot fényképezhették teljes koronázási díszben, a királyi palota tükörtermében. Úgy vélték, hogy a lap minőségi mértékét egyik kültéren készült felvétel sem ütötte meg, közlésre méltót csak a műtermi jellegű, palotában készült képek között találtak. Bár elismerték egyrészt, hogy a minőségre mentségül szolgál az esős, ólmos, szürke felhőkkel terhes rossz idő, a szűk, túlságosan népes terek, másrészt a fényképek kétségtelenül nagy segítséget nyújtottak a vázlatok készítésére igen kevés idővel rendelkező festőknek és rajzolóknak – és tegyük hozzá, a látványtervezőknek –, a fotóriporterek munkáját alapjában véve kudarcnak ítélték: „Valljuk meg őszintén, az első csoport munkája balul ütött ki. Ezek a képek határozottan gyengék” – állapították meg.⁴ Hasonlóan vélekedett a *Nyugat* kritikusa, Tóth László is, aki szerint a felvételeken „ugyanazon nehéz és fekete élettelen terpeszkedik”, sőt ennél is tovább ment, ugyanis megkérdőjelezte a fotográfianak mint a történelem dokumentátorának képességét és jelentőségét is: „ez érdektelen és fanyar képecskéken egy nagy emberi reményünk szürkül bele a keserű csalódásba. Az a reményünk tudniillik, hogy a fényképezéstől az egyre tökéletesebb kamaráktól, egyre nagyobb fényerejű lencséktől, egyre változatosabb és szövevényesebb eljárásoktól a mának ezer oldalas krónikáját vártuk. [...] A fényképek azonban tele vannak zavaró, oda nem tartozó, bántó ostoba véletlenekkel. Az eskünél nem látom a király lábait, mert egy kucsma éppen a lencse elé lengett. A menetben a királyné és a trónörökös arany kocsija előtt egy nagy kerek fehér folt éktelenkedik: egy kopasz úr feje.”⁵ (1. kép)

Bár a szerző ugyanezen cikkében épp a mesterkéeltséget, a művi beállítások miatti hiteltelenséget rója fel a művészfotográfusoknak, a koronázási felvételekre vonatkozó kritikája a pillanatképek sajátosságait ostromozza, a pillanatszerűség, az esetlegesség esztétikájának el nem fogadásáról tanúskodik, a képzőművészeti alkotások emelkedetté

3 Lásd *Tomsics Emőke: Lehetőség és kényszer. A fotográfia a nyomtatott képek világában az 1880-as évek előtti sajtóban. Tanulmányok Budapest Múltjából. XXXIX. Szerk. Szvoboda Dománszky Gabriella. Bp. 2014. 191–215.; Tomsics Emőke: Az eseményképtől a riportfotóig. A fotográfia a képes sajtóban az 1880-as és 1900-as évek között. Folia Historica. XXXI. Szerk. Szvitek Róbert József. Bp. 2015. 203–267.*

4 *A Fény* 12. (1917) 1. sz. 11.

5 *Tóth László: A fénykép kudarca. Nyugat* 10. (1917) 592.

1. kép

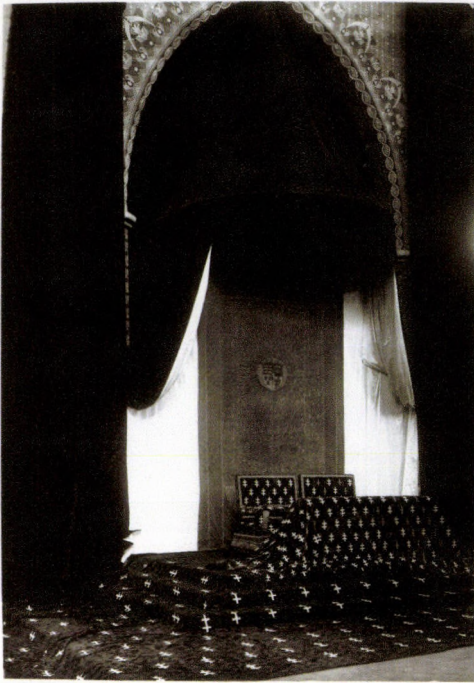
Az eskü a Szentháromság téren. Balról: Szász Károly a képviselőház elnöke, Walter Gyula püspök az apostoli kereszttel, Csernoch János hercegprímás az esküt olvasva, Teodoro Valfrè di Bonzo pápai nuncius, IV. Károly, Várady Lipót kalocsai érsek és Esterházy Miklós herceg főlovászmester-helyettes az ország kardjával. Az emelvény lábánál a miniszterek: Teleszky János, Sándor János, Harkányi János és Hazai Samu állnak. Révész és Biró felvétele.

Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2012.6.2.⁶

szublimált képi megfogalmazását hiányolja: „Ennél bizony ezerszerte történelmibb, hűbb és igazabb még az a kép is, amelyet a *Leipziger Illustrierte Zeitung*nak festett Schwarmstädt, igen iskolásan, de igen becsületesen. Úgy látszik, a festmény mégis csak több ma még a fényképnél, még ebben a vonatkozásban is s az unokáink, ha a koronázásra gondolnak anno 1916, nem a művészi fényképész urak felvételeiből fogják a történelmi képzetüket venni, hanem valószínűleg a Benczúr mesteréből, aki majd a maga módja szerint meg fogja ezt festeni.”⁷ A koronázási riportképek szinte kizárólag a szabadtéri eseményeket örökítették meg: az előkészületeket, a királyi pár érkezését, az esküt, a kardvágást, a koronázási menetet, a ceremónia egyes mozzanatai közötti várakozás izgalomtól fűtött pillanatait, a korona megtekintésére rendezett, hosszú sorba terelt tömeget, és lefényképezték a kiállított koronázási jelvényeket őrző koronaőröket. Néhány kép készült a koronázótemplom ünnepi öltözetéről, (2. kép) mert a sajtó munkatársainak módjuk volt még az ünnepség megkezdése előtt Bánffy Miklós vezetésével megtekinteni a vége felé közeledő munkálatokat. Zárt helyen felvett, eseményt ábrázoló fénykép azonban csak kettő ismert, mindkettő rendkívül homályos, rosszul komponált felvétel: az egyik a koronázási ebédet, (3. kép) a másik magát

6 Az eredeti papír pozitív képek kivétel nélkül zselatinos ezüst kópiák.

7 Tóth L.: A fénykép i. m. 592.

2. kép

Az intronizációs trónszékek a Mátyás-templomban, mögöttük a Mátyás-kárpit. Müllner János felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2002.652.

pompával rendezett eseményhez a legkevésbé sem illő, zavaró instrumentumot, egyben azonban képtelenné is tette annak megfelelő működését. A Mátyás-templomban készült kép valójában az egyetlen viszonylag használható filmkocka. (4. kép) A szabadban születtett fotográfiák szinte kivétel nélkül hivatásos fényképészek, jónéví fotóriporterek munkái. 1916. december 21-én ugyanis a következő, a napisajtóban és falragaszokon is olvasható rendeletet adta ki Boda Dezső rendőrfőkapitány: „A koronázási ünnepély tartama alatt a Várban a fényképezés tilos. Ezen tilalom úgy a magán kedvtelésből, mint az üzleti célból szándékolt felvételre, az utcáról és az ablakokból, vagy más emelkedett helyről való felvételre egyaránt kiterjed. A rendőrség a fényképező készülékeket mindenkitől el fogja kobozni.”¹⁰ A tiltás nyilvánvaló oka a hadiállapot volt, és az esemény minden részletére kiterjedő biztonsági intézkedések sorába illeszkedett. Felvételeket a haditudósi-

a Mátyás-templombeli koronázást öröközte meg. Előbbit a Révész és Bíró néven működő Révész Imre, *Az Érdekes Ujság* riportere vette fel a palota ebéd helyszínéül szolgáló ünnepi termének a rajzoló és fényképészek számára kijelölt karzatáról, a másik valójában nem is fotográfia. Bár technikailag nem lett volna lehetetlen jó felvételt készíteni a koronázás aktusáról – templomi esküvőről bő negyed évszázaddal korábban felvett fénykép is ismert a magyar emléktanyagban –,⁸ a kamera számára igen szerencsétlenek voltak a körülmények. Bánffy Miklós emlékirataiban így ír a fényképészek, operatőrök és az *Illustrierte Zeitung* rajzolója számára kialakított helyről: „A fényképezők a leborított szószékekben bújtak el, szegény Schwarmstädt pedig alatta, bársony sátor-búra alá szorult. Rettentő szűk kis odú volt ez, de más-ként lehetetlen volna akár őt, akár a fényképező gépet elhelyezni, hiszen a koronázás országgyűlés is, egyházi és udvari szertartás is lévén, közbül sem neki, sem a fotográfusoknak helyük nem lett volna.”⁹ A sátor kellőképpen eltakarta a méltóságteljes és középkori

8 Margit főhercegnő esküvője a budai Szent Zsigmond kápolnában. Koller Károly utódai fényképe, Budapesti Történeti Múzeum (BTM) Kiscelli Múzeuma, ltsz.: 2151.

9 Bánffy Miklós: *Emlékeimből*. Kolozsvár 1932. 21.

10 *Az Est*, 1916. december 21. 4.

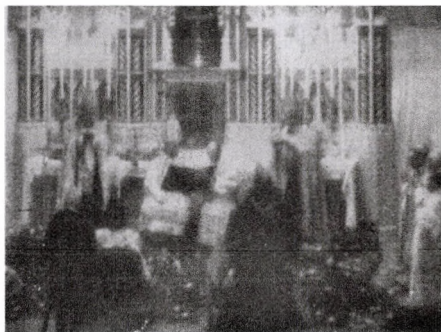

3. kép

A koronázási ebéd a királyi palotában.

Révész és Bíró felvétele. Magyar

Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2012.10.1.

4. kép

IV. Károly koronázása a Mátyás-templomban.

Reprodukció. A Társaság 4. (1917) 6. sz. 93.

tók tevékenységét szervező intézmény, a Sajtóhadiszállás (Kriegspressequartier – KPQ) művészcsoportjához (Kunstgruppe) tartozó fotográfusok és a lapoknak a Koronázási Rendező Bizottságtól származó engedéllyel rendelkező riporterei készíthettek.¹¹ A fotográfusok között megtaláljuk a frontról visszatért haditudósítókat, mint az elsősorban *Az Érdekes Ujságnak* dolgozó Révész Imrét, a *Vasárnapi Ujságot* képviselő Jelfy Gyulát, az *Életnek* fényképező Kaulich Rezsőt vagy *Az Estet* tudósító Vészi Margitot; az itthon tevékenykedő riportereket, mint a főként *A Társaságnak* és az *Életnek* fényképező Alexy Traján Bélát, *Az Érdekes Ujságnak*, a *Tolnai Világlapjának*, az *Életnek* és más lapoknak is dolgozó Müllner Jánost, Beller Rezsőt és a leginkább az *Uj Időkben* és *A Társaságban* publikáló Fabinyi Lilit; a magyar riporter-fényképészek műteremben és terepen egyaránt tevékeny doyenjét, Erdélyi Mórt és a később József főherceg udvari fényképészévé lett Kallós Oszkárt. Egy album formájában is megjelent fényképsorozat hátoldalán a Cs. és kir. Hadügyminisztérium Sajtóosztályának (K.u.k. Kriegsministerium Pressbureau) bélyegzője látható. (5. kép) Ezeknek a képeknek legalábbis egy részét Heinrich Schumann, Károly szinte állandó kísérője, a bécsi Katonaföldrajzi Intézet fotográfusa készítette. Amatőr felvételt valóban nagyon keveset ismerünk, és azok a rendezésben közreműködőktől vagy az ő közvetlen környezetükből származnak.¹² (6. kép) A fotográfusok az áldatlan időjárási körülmények között és a biztonsági rendszabályok béklyóiban igyekeztek a feladatuknak megfelelni. A filmfelvételek és a fényképek hasonló

11 A Császári és Királyi Sajtóhadiszállás (Kriegspressequartier – KPQ), a haditudósítók tevékenységét szervező intézmény, a monarchia propagandagépezete 1914. július 28-án alakult meg Maximilian von Hoen ezredes vezetésével. Mint a Hadsereg-főparancsnokság egyik alosztálya közvetlenül a vezérkari főnök alá rendelve működött. A fotográfusok a szobrászokkal és a festőművészekkel együtt a képzőművész csoporthoz (Kunstgruppe) tartoztak. 1917-ben létrejött az önálló fényképrészleg. Az időszakos lapok életében a cenzor szerepét az osztrák Hadi Felügyeleti Hivatal budapesti megfelelője, a miniszterelnöki iroda mellett működő Hadi Felügyeleti Bizottságon belül tevékenykedő Sajtóosztály töltötte be.

12 A vári helyszíneken kívül szabadon ténykedhettek az amatőr fotográfusok.

5. kép

Várakozás a Mátyás-templomnál a koronázás alatt: Franz von Pfanzer-Baltin és Kövess Hermann tábornok, Molnár Dezső vezérezredes, mögöttük Horthy Miklós. Balra haditudósító fényképészek. A Cs. és kir. Hadügyminisztérium Sajtóosztályának (K.u.k. Kriegsministerium Pressbureau) felvétele. Eredeti üvegnegatív. Österreichische Nationalbibliothek, WK1/ALB062/17432.

6. kép

Amatőr felvételek a koronázás alatti várakozásról. 1. Bánffy Miklós gróf. 2. Szabó Nándor. 3. Lubienszky gróf honvédhuzsár vezérőrnagy és Auffmanberg Mór. Bakonyi Pál felvételei. Reprodukció. A Társaság 4. (1917) 1. sz. 10.

nézőpontokból készültek, az egyes fényképészek felvételeit néha lehetetlen megkülönböztetni egymástól. Ennek az az oka, hogy a nagy tömegben meglehetősen nehéz volt egyik helyszíntől a másikig eljutni, továbbá a rendezők is akadályozták a fényképészeket a jó pozíció elfoglalásában, így sokszor kénytelenek voltak megelégedni olyan helyekkel is, ahonnan meglehetősen távoli rálátás nyílt az eseményekre. Ha végre találtak egy pontot, ahol dolgozni tudtak, akkor onnan nem mozdultak el. A távolság a fényképezőgép és a fényképezendő téma között legfőképpen a koronázási ceremóniák leglátványosabbikánál, a kardvágási képeken érződik. (7. kép) A fotográfusok viszonylagos

7. kép

A király a kardvágást végzi a koronázási dombon. Mögötte az istállóépület, jobbra József főherceg palotája. Beller Rezső felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár, ltsz.: 2722/1957.

helyhez kötöttségének következménye, hogy a felvételek nem riportszerűek, vagyis az események legkarakteresebb mozzanatainak gyűjteménye inkább egy film kimeréví-tett, egymást követő képkockáihoz hasonlítanak. A koronázási menetről készült felvételeken érzékelhető legjobban, hogy nem a fényképész-riporter száguldott a téma után, hanem a téma vonult el előtte. A díszmenetet az elejétől a végéig egy látószögéből örökítik meg Erdélyi Mór, (8.a.–8.b. kép) Kallós Oszkár, Müllner János, Jelfy Gyula és Beller Rezső fényképsorozatai. Gondosan megtervezett sorrendben menetelt el a kamerák előtt a politikai és társadalmi élet elitje. A legfürgébb, legtöbb helyen fényképező riporter Müllner János és Révész Imre volt, nekik köszönhetjük a koronázás időben is legteljesebb panorámáját. Felvételeiken a mások által is fényképezett koronázási meneten, az eskü – amely a koronázási szertartássorozat talán legjobban fényképezhető pillanata volt – és a kardvágás aktusán kívül megjelenik a királyi bevonulás, de az ünnepségnek olyan prózai momentumai is, mint az előkészületek, (9. kép) az útvonal díszítése vagy az ünnepség helyszínéit birtokba vevő, a koronázási dombot elárasztó és a korona látványáért sorakozó tömeg képe.(10. kép) A legmozgalmasabb felvételek a várakozás ideje alatt készültek a Mátyás-templomban zajló koronázás alatt és a királydombnál. A díszmágyarok és zászlók hullámzásának köszönhetően a Szentháromság téri látvány nem csak

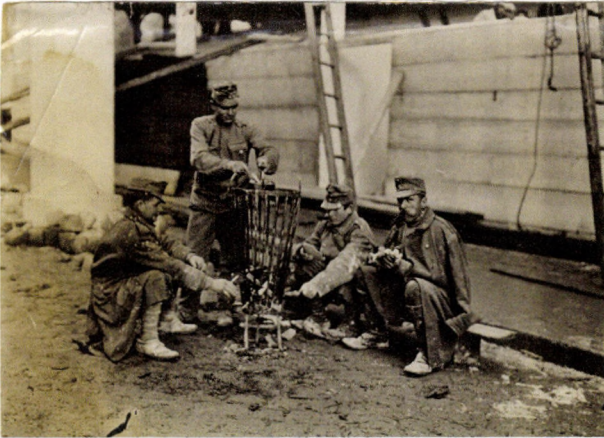
8.a. kép

A törvényhatóságok küldöttei útban a koronázási domb felé a Szent György téren. A menetet Bárczy István Budapest polgármestere vezeti, tőle jobbra a főváros zászlójával Harrer Ferenc, mellette dr. Bódy Tivadar alpolgármester, bal szélén Ripka Ferenc és Berczel Jenő tanácsnokok. Erdélyi Mór felvétele.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 62.3582.

8.b. kép

A zászlósorak az ország zászlóival a Szent György térre érkeznek. Elöl Andrassy Gyula gróf és Keglevich Gábor gróf. Erdélyi Mór felvétele.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 62.3573.

9. kép

Falatozó katonák egy épülő tribün előtt.
Müllner János felvétele. Magyar Nemzeti
Múzeum, Történeti Fényképtár,
ltsz.: 256/1948.

10. kép

A korona megtekintésére várakozók
sora a Mátyás-templom melletti
tribün előtt. Müllner János felvétele.
Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti
Fényképtár,
ltsz.: 454-1948.

gazdag színeket kínált a fotografáló masina számára, de a jelenlévők sokaságát is. (11.a.–11.b. kép) „Egy csomóban annyi nagyság, hogy egy történetkönyv megtelnék velük. Államférfiak, nagymúltú politikusok, levitézlett generálisok, finom mosolygású diplomaták, sokszorosán kitüntetett katonatisztek, vármegyei kiskirályok, díszruhás, fehér botos aranyifjúság, cilinderes újságírók, serény és mozgalmas fotográfusok, örökös helycserében, hullámzásban és mind izgatott várakozásban: mikor lesz a templomi szertartásnak vége?” – írta a *Budapesti Hírlap*.¹³ A koronázási domb körül hasonló volt a forgatag, (12. kép) a fotográfusok igyekeztek ellopni egy-egy pillanatot a hírességektől: „Civilbe öltözött szépasszony, Vészi Margit lép eléje: – Egy percre, gróf – és kattog a Kodak, készül a felvétel – az egyik országzászlóval közeledő

¹³ Budapesti Hírlap, 1916. december 31. 5.

11.a. kép

Várakozók a Szentháromság téren, a Pénzügyminisztérium palotája előtt a Mátyás-templomban zajló koronázás alatt. Balra Pogány Móric fordul a kamera felé, mögötte Györgyi Dénes. Ismeretlen fényképész felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2730/1957.

11.b. kép

A rendezésért felelős pálcás urak a Mátyás-templom előtt. Ezt a rendezői feladatot 1867-ben Buda és Pest képviselőtestületének tagjai, 1916-ban pedig képviselők és minisztériumi tisztviselők látták el. Balról: Latinovits Endre miniszteri titkár, Rickl Gyula miniszteri osztálytanácsos, Kobek Kornél képviselő, Perczel Miklós államtitkár, Márffy Albin államtitkár, Barát Ármin miniszteri tanácsos, Pongrácz Jenő báró királyi főügyész, Samassa Aurél miniszteri tanácsos, Lipthay Béla báró, Lechner Jenő építész, Hollán Sándor államtitkár, Pogány Móric építész, Lónyay Ferenc miniszteri tanácsos, Serbán Miklós képviselő, Urmánczy Nándor képviselő, Blaha Sándor képviselő, Nádosy Imre miniszteri osztálytanácsos, Györgyi Dénes építész, Justh János képviselő, Pongrácz Tasziló báró. Heinrich Schumann felvétele. Eredeti üvegnegatív. Österreichische Nationalbibliothek, ltsz.: K 17428 C.

12. kép

A kardvágás után a közönség ellepi a koronázási dombot. Kallós Oszkár felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 62.3604.

Batthyány Gyuláról.¹⁴ E pillanatoknak pedig a nézőközönség is részese kívánt lenni, remélve, hogy a közeli napokban meglátja magát demokratikus közelségben az 'haute société' valamelyik tagjával egy képes újságban: 'mi nem leszünk rajt' a képen?' kérdi egy hölgy és kacér pózba vágja magát; alig hogy a király elhagyta a koronázási dombot, ő már odarohant, szegfűcsokrot szoritott szívéhez és a törvényhozók között nézett bele a masinába. Szegény kicsinyes emberi hiúságok; még ilyenkor is" – számolt be a *Pesti Napló*-ban Fried Margit.¹⁵ Minden sajtóorgánum és képes levelezőlap kiadója tisztában volt azzal, hogy a koronázási felvételek ritkán tapasztalható publicitást hozhatnak, és ezt a legmesszebbmenőkig ki is akarták aknázni. Az ünnep minden mozzanatáról születtek fényképes postai levelezőlapok a Rotophot és más cégek kiadásában, a lapok pedig a szokottnál nagyobb terjedelemben és drágábban jelentek meg. A *Társaság* elsőként, már a koronázás napján délután hat órakor kiállította képeit a Váci utcai Kodak üzletben, óriási közönséget vonzva a tükörablak elé.¹⁶ Az *Érdekes Ujság* január 1-i száma „fürgén, frissen és kimerítően beszámol a koronázás minden nevezetes jelenetéről, úgy hogy erre a gyorsaságra példa még nem volt a magyar képes lapok történetében” – tájékoztatott a *Pesti Hírlap*.¹⁷ A koronázás azonban nem csak közvetlenül a december 30-i események képeivel határozta meg a lapok képes tematikáját, előtte és utána még sokáig ellátta munícióval a háborús fényképek mellé egyéb illusztrációt kereső szerkesztőket. Az ünnepet megelőzően az archívumokból elővett képekből gazdagon illusztrált különszámok jelentek meg a királyi családról, a király és a királyné ifjú éveiről. „A király tegnapi bevonulását már a várakozás ideje alatt izgalmassá tette a Tolnai Világlapjának most megjelent rendkívüli száma, melyet az utcai

14 Dobay István: A Társaság. A Társaság 4. (1917) 1. sz. 4.

15 Pesti Napló, 1916. december 31. 16.

16 A Társaság 4. (1917) 1. sz. 12.

17 Pesti Hírlap, 1917. január 1. 12.

13. kép

IV. Károly, Zita királyné és Ottó trónörökös diszruhája, a koronázási emlékkiállítás a Nemzeti Múzeum dísztermében. Müllner János felvétele. 1917. február. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 64.3858.

ujságelárusítók kínáltak eladásra. A több ezer főnyi közönség olyan mohón vásárolta a díszes kivitelű és értékes képekkel dúsan illusztrált rendkívüli számot, hogy az gyorsan és nagy tömegekben fogyott el, úgy hogy végül mégis ezer meg ezer ember maradt példány nélkül” – számolt be a *Budapesti Hírlap*.¹⁸ A Társaság már karácsonykor rendkívüli számmal jelentkezett, *A Király* címmel, amelyben 52 oldalon „közel száz szebbnél szebb fényképet és illusztrációt” ígért. Az *Uj idők* Fabinyi Lili képeit hozta a készülő koronázási ruhákról Girardi, Monaszterly és Kuzmik, és Madame Sidi szalonjaiból. Az esemény után még az uralkodócsalád hivatalos fényképei, a közszemlére tett koronázási ékszerek tartották ébren az érdeklődést, majd a Nemzeti Múzeum kiállítása, ahol számos koronázáson viselt öltözetet és ott használt művészi tárgyat lehetett megcsodálni. (13. kép) *A Társaság* még tavaszi számaiban is közölte előkelő hölgyek koronázási toalettekben felvett képeit. A portrék, a királyi család és az ünnepség díszöltözetben pózoló résztvevőinek képei alkotják a riportképek mellett a koronázási fényképek másik csoportját. IV. Károly, Zita és a kis Ottó királyi fényképezésére *A Fény* tudomása szerint nyolc fényképész kapott engedélyt. A munka a protokoll és a számos korlátozó intézkedés miatt itt sem volt könnyű. A körülmények távolról sem biztosították a műtermi fényképezés lehetőségeit: a világítás monoton volt, a fotográfusoknak nem volt beleszólása a pózokba, udvarmesteri utasítás tiltotta a rendezést, valamint nagyon kevés idő állt az alkalom emelkedettsége és az anyagi kilátások miatt amúgy is feltehetően izgatott fényképészek rendelkezésére.¹⁹ A szobrász Beck Ö.

¹⁸ Budapesti Hírlap, 1916. december 28. 14.

¹⁹ A Fény 12. (1917) 1. sz. 11.

Fülöp, aki egy koronázási emlékérem mintázásához remélt a királyról jó portréhoz jutni, így emlékszik a palotabéli fényképezésre: „Az aktus után, mikor még koronázási ornátusban volt ő is, a királyné is, beengedték hozzájuk a fényképezeket, akik egymás hegyén-hátán szorongva, talán félóra alatt készítették el felvételeiket.”²⁰ Strelisky Sándor, a Kardos műterem tulajdonosai, Rózsi és Juci, a Sajtóhadiszállás fotográfusa, Heinrich Schumann forgolódtak a királyi család körül gépeikkel a palota hevenyészett műterem-mé alakított ebédlőtermében. *A Fény* a harmincéves műtermi gyakorlattal rendelkező „Koller tanár utóda Szenes Adolf” felvételeit emeli ki, mint aki az adott mostoha körülmények között sikerrel oldotta meg a feladatot.²¹ Szenes azonban nem 30-án, hanem 28-án kapott meghívást a felvételek elkészítésére. Nem tudni miért pont ő, talán a műterem korábbi tulajdonosa, Koller Károly nevének volt köszönhető a megtiszteltetés, aki Ferenc Józsefet többször is fényképezte budapesti tartózkodása alatt. IV. Károly, Zita és Ottó erre az alkalomra magára öltötte a koronázási öltözetet. Fényképeik közül különösen nagy népszerűsége tettek szert a kis trónörökösről és a királynéről készült felvételek. Volt lap, amely az e képpel megjelent címlappal két kiadást ért meg, az első már órákkal a nyom-

14. kép

A Pro Transsylvania Segítő Bizottság javára árusított fénykép a királynéről és Ottó trónörökösről. A Kardos műterem felvétele. Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kísnyomatgyárat, ltsz.: 1916/39.

A Társaság

15. kép

Esterházy Károlyné Isabella von Wrbn-Freudenthal grófnő koronázási ruhában *A Társaság* címlapján. D'Óra felvétele. Reprodukció. *A Társaság* 4. (1917) 5. sz.

20 Rippl-Rónai József emlékezései. Beck Ö. Fülöp emlékezései. Bp. 1957. 309.

21 *A Fény* 12. (1917) 1. sz. 11.; *Pesti Hírlap*, 1916. december 31. 23.

16. kép

Esterházy Antalné Andrassy Irma grófnő, a királyné főudvarmesternő-helyettese koronázási ruhában.
D'Orá felvétele. Erdeti üvegnegatív. Österreichische Nationalbibliothek, Itsz.: 204005-D.

17. kép

Özv. Sennyey Pálné Fiath Mária bárónő koronázási öltözete a Nemzeti Múzeum kiállításán.
Kallós Oszkár felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Adattár, Itsz.: 5129.

da elhagyása után elfogyott. E fényképeket a királyné engedélyével jótékonysági céllal, az Erdély megsegítésére létrehozott Pro Transsylvania alapítvány javára árusították.²² (14. kép) A koronázás nemcsak nemzeti ünnep, de az „haute volée” azévi legnagyobb

22 A Társaság 4. (1917) 2. sz. 24.

társasági eseménye is volt. „A társaságnak alig lesz tagja, akinek díszmagyaros képe *A Társaság* téli és tavaszi számában meg nem jelennék. Összegyűjtött számaink a legszebb koronázási albumot fogák alkotni” – nyugtatta olvasóit szerkesztői üzenetben a főúri világ klubjának, a Park Klub lapjának szerkesztője.²³ (15. kép) A zászlósurak, akárcsak az 1867-es koronázáson és a millennium idején, lóháton vétették le magukat Erdélyi Mórral, a főúri hölgyek azonban a modern idők szellemében készült igazi divatképeken pózolnak történelmi minták után készült, számos históriai darabot is tartalmazó öltözékükben. „A Gaiduschek-Kardos, Koller- Strelisky- Székely és Uher-műterek előtt kocsi kocsi után áll meg, díszruhás dámák, kardba csetlő-botló díszruhás és pálcás urak lépnek ki a kocsiból és lépnek be a műterembe: készül a koronázási film harmadik és legszebb sorozata: a koronázási társaság képcsarnoka”²⁴ – írja *A Társaság*. Tudósítása szerint egy mágnáspalotában is rögtönzött műtermet alakítottak ki, és „az odahívott udvari fényképész két napon át készített csodálatosabbnál csodálatosabb felvételeket mágnásasszonyaink legszebbjeiről”.²⁵ A fényképész minden bizonnyal – a Kardos-műterem tulajdonosai, valamint Gaiduschek Erzsébet mellett egy újabb hölgy – a bécsi előkelő körökben és művészek között kedvelt, a királyt is fényképező Madame d’Ora néven dolgozó Dora Kallmus volt. A tőle ismert koronázási ruhás képek közül az egyik, amely a királyné főudvarmesternő-helyettesét, Esterházy Antalnét Andrássy Irma grófnőt ábrázolja, egy elegánsan berendezett szalonban készült. (16. kép) A Fabinyi Lili fotográfiai révén már a divatszalonokban álló próbababukról megismert díszruhákat, immár viselőjük nélkül, mint kiállítási tárgyakat a Nemzeti Múzeum koronázási kiállításán, februárban újra lefényképezte Kallós Oszkár. (17. kép)

„Nem tudom, befogad-e a díszes társaság, – én ugyanis mozioperatőr vagyok.”

Míg a fényképezőgéppel már több évtizede közeli ismeretségben állt a Várban összegyűlt közönség, a koronázásra felvonult új kamera, a filmfelvevő még ismeretlen és az ünnep izgalmában is érdeklődést kiváltó szerkezet volt, amelyet az előtte oda-vissza sétálgató, a lencsébe kukkantó emberek viselkedése is mutat. A filmhíradó új jövevény volt a médiumok világában. Herczeg Ferencnek a koronázás napján a Nemzeti Színházban bemutatott *Ünnepi játék* című darabjában hangzik el a szintén csukaszürke egyenruhát viselő újságíróhoz intézett, „némi szelíd öniróniával” feltett kérdés: „Nem tudom, befogad-e a díszes társaság, – én ugyanis mozioperatőr vagyok.”²⁶

23 *A Társaság* 4. (1917) 1. sz. 16.

24 *A Társaság* 4. (1917) 3. sz. 44.

25 Uo.

26 *Herczeg Ferenc: Ünnepi játék*. Pesti Napló, 1916. december 31. 3.

Az első mozgóképeket egy Váci utcai ház falára vetítve láthatták a budapestiek 1895-ben, egy reklámvállalat jóvoltából.²⁷ A „legújabb csodálatos fotoelektronikai találmány” – ahogy a lapok nevezték a mozgóképet vetítő készüléket – bemutatója 1896 áprilisában volt Somossy Orfeumában, a mai Budapesti Operettszínházban. Az első magyar témájú mozgóképes híradásokat is ugyanazon év májusában készítette a Lumière cég munkatársa a millenniumi ünnepségek idején a Lánchíd budai oldalának kocsiforgalmáról és a díszmenetről, amelynek tagjai közül sokan ugyanazt a díszruhát viselték, mint utódaik 1916-ban. A Projectograph 1909-től kezdve gyártott néhány perces filmeket közérdekűnek tartott eseményekről. Sorra alakultak a filmkészítő vállalatok, az 1910-es évek eleje a magyar filmgyártás fellendülésének éveit voltak. A Magyar Fényképészek Országos Szövetségének elnöke, id. Uher Ödön 1912-ben alapított filmgyárat. A művészeti vezető a rendező fia, ifj. Uher Ödön lett, aki a „cirkuszi bohócságoktól megcsömörlött” közönséget – emlékezett rá Megyeri Sári színésznő – „szellemi igényeket kielégítőbb” filmekkel, a koronázás évében például az első magyar regényadaptációval, Jókai *Mire megvénülünk* című művének filmes változatával örvendeztette meg, és írta be ezzel nevét a magyar filmtörténetbe.²⁸ A *Pesti Napló* két riportere, Fodor Aladár és Fröhlich János – mindketten a magyar kinematográfia úttörői, minden, a filmmel kapcsolatos tevékenységgel foglalkozó nagyvállalatának, a Projectograph Rt.-nek is munkatársai – 1913-ban hozta létre a Kino Riportot, és ezzel egyben a rendszeres magyar filmhíradást, ami különösen az első világháború eseményeiről készített népszerű híradásokat. A két riporternek, ahogy a *Pesti Napló* fogalmazott 1918 júniusában, amikor saját riportfilmszolgálatuk létrehozása kapcsán írtak róluk, „már újságírói működésük során elég alkalmuk nyílt rá, hogy az érdekes aktualitások iránti érzékenységükről bizonyosságot tegyenek”.²⁹ E két vállalat szövetkezett ifj. Uher Ödön javaslatára 1916-ban a koronázási film elkészítésére. Mindkettő vezetője, Fodor Aladár és Uher Ödön, haditudósítói is bejárta a legtöbb frontot. Az 1910-es évekre a mozi, bár a szakma pozíciója még rendezetlen volt, és a mutatványosokra érvényes szabályok vonatkoztak rá, már kilépett az alsóbb rétegek szórakozásainak köréből. Bár a segédek, cselédek, munkások szabadidejének eltöltésében továbbra is fontos helyet kaptak a sátormozik, az évszázad elején sorra nyíltak az önálló moziépületek, majd a következő évtizedben a Nagykörút és a Rákóczi út bársonyületes, páholyos mozijai, és megkezdődött az igényes, irodalmi filmadaptációk forgatása is. Az arisztokrácia is közelebbi kapcsolatba lépett a filmmel, és nem csak nézőként, de 1914-ben „mágnásfilm” néven amatőr film is készült.³⁰ A mozilátogatás különösen az 1910. évi Budapesti Nemzetközi Repülőnap óta vált általánossá, mikor a Park Klub közönsége testületileg vonult ki a versenyen készült film megtekintésére az Apolló Kabaréba, és tapssal üdvözölte a filmet felismert

27 A témáról lásd *Nemeskürty István: A képpé varázsolt idő. A magyar film története és helye az egyetemes kultúrában, párhuzamos kitekintéssel a világ filmművészetére.* Bp. 1983.; *Magyar Bálint: A magyar némafilm története. Némafilmgyártás 1896–1931.* Bp. 2003.

28 *Megyeri Sári: Én is voltam jávorfácska...* Bp. 1979. 212.

29 *Pesti Napló*, 1918. június 31. 8.

30 *Független Mozinaptár (1914) 1. sz. 3.*

szereplőket.³¹ A koronázás évében országszerte mintegy hatszáz „mozgó” várta – nem számítva a sátmozikat – a szórakozni vágyókat, átlag háromszáz férőhellyel. A mozisok heti mintegy másfél millió nézővel számolhattak, és az új médium jelentőségét a politikusok is kezdték felismerni. A miniszterek közül Sándor János, a belügyi, Hazai Samu, a honvédelmi és Jankovich Béla, a vallás- és közoktatási tárca felelőse is úgy nyilatkozott 1916-ban a *Mozihétben*, hogy a mozit „hatalmas és egyre bővülő perspektívájú dolognak tartják.”³² Nagy harc folyt a koronázás filmezési jogának megszerzéséért az érintett két ország, Ausztria és Magyarország filmvállalatai között. Jó eséllyel számított a győzelemre az osztrák Sascha filmgyár, amely alig valamivel korábban őríási sikert aratott a Ferenc József temetéséről felvett, technikailag kifogástalannak ítélt filmjével, és kiváltotta a szakma elismerését is azzal, hogy rendkívüli gyorsasággal laborálták és igen rövid időn belül nagyszámú kópiát küldtek a hazai és külföldi mozikba. A Koronázási Ünnepélyt Rendező Bizottság december 21-ig halogatta a döntést a filmengedély kiadása ügyében. A tét nagy volt az egyes filmgyárak, de az osztrák konkurenciával küzdő egész magyar filmipar számára is: a győzelem nemzetközi megjelenéssel és megmérettetéssel biztatott. A filmes szakma igyekezett elfogadtatni, hogy a koronázást ne a Kriegsarchiv hatáskörébe tartozó katonai aktusként, hanem magyar nemzeti ügyként fogják fel, és hogy a filmezés lehetőségét ne monopóliumként, hanem szabad versenyként kezeljék. December 17-én még az a hír jelent meg a *Mozgófénykép Híradó*-ban, hogy minden magyar gyár engedélyt kap rá, hogy egy-két operatőrrel filmezzon az ünnepen.³³ Másnap a Mobil filmgyár *Az Estben* közzétett „Panaszos levelében” azt nehezményezte, hogy „a közjótékonyosság leple alatt újból fellépett az erőszakos osztrák verseny, és jótékonyosság útján próbálja a magyar ipart lehetetlenné tenni. Inkább lemond saját busás hasznáról, de magyar gyárat a magyar koronázással kapcsolatban világhírnévhez jutni nem enged.”³⁴ Végül a Koronázási Bizottság, a Gyáriparosok Országos Szövetsége filmipari szakosztálya és az illetékes minisztérium monopólium kiadása mellett döntött: jótékonyági adó befizetésének kötelezettségével mind a forgatást, mind a kivitelezést az Uher és a Kino-Riport filmgyárra bízta.³⁵

Az időjárás és a korlátozások a háromlábú állvánnyal bajlódó filmoperatőrök munkáját ugyanúgy megnehezítették, mint a fotográfusokét. Az operatőröknek nem volt módjuk arra, hogy gépükkel forgolódjanak az esemény körül, a filmre igazán jellemző módon több nézetből is megmutassák a történetet, hanem, akárcsak a fotográfusok, masináikat egy-egy ponton leállítva filmezték az előttük elvonuló eseménysort, így a koronázási film jeleneteit – néhány, különösen a közönség soraiban felvett kockától eltekintve – mozgó fényképekként látjuk. „Arra is kellett vigyázni az operatőrnek, hogy a gép statívájával valahogy meg ne üssön valakit a díszmagyaros tömegben, amelyben

31 Lohr Ferenc: *Hallom a filmet*. Bp. 1989. 37.

32 *Mozihét* 3. (1917) 10. sz.

33 *Mozgófénykép Híradó* 9. (1916) 51. sz. 1.

34 *Az Est*, 1916. december 18. 4.

35 *Mozgófénykép Híradó* 9. (1916) 52. sz. 1.; *K[orda]. S[ándor]*: *Bonyodalmak a koronázási film körül*. *Mozihét* 3. (1917) 4. sz.

18. kép

A király az eskü szövegét mondja a törvényhatóságok zászlóinak gyűrűjében. Mögötte háromlábú állványán álló kamerájával filmoperatőr dolgozik. Ismeretlen fényképész felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2719/1957.

19. kép

Pálcás urak a koronázásra érkező hintókat várják a Mátyás-templom előtt. Jobbra Boda Dezső rendőrfőkapitány és Dr. Nagy Károly, rendőrtanácsos, detektívfőnök. Mellettük filmfelvevőgépek dolgoznak. Révész és Bíró felvétele. Magyar Nemzeti Múzeum, Történeti Fényképtár, ltsz.: 2012.11.1.

20. kép
Kertész Mihály (Mihael Curtiz) filmrendező.
Képkocka a koronázási filmből.

a legkisebb úr is nagy úr volt” – írta a *Mozihét*.³⁶ (18. kép) Elégtételként, a filmes szakma megbecsülésének hálával fogadott jeleként mesélt el a lap egy kis anekdotát, amelyben az eskünél megfelelő helyet kereső, azt nagy nehezen megtaláló, ám a rendezőség által onnan elzavart operátort nem kisebb ember vette védelmébe, mint Boda Dezső rendőrfőkapitány: „Kérlek benneteket, adjatok helyet a mozigépnek. Históriai pillanat ez, amit húsz million embernek kell megérezni és meglátni! S a húsz million magyar csak a moziban láthatja esküdni coronas királyát.”³⁷ (19. kép) Talán ennek a jóindulatú intézkedésnek köszönhető, hogy a film két ízben is hosszasan elidőz a főkapitány díszmagyaros, komoly arccal intézkedő alakján. A koronázás megörökítése a magyar filmgyártás számottevő erőpróbájának számított. Az „érdekes és intelligens módon szerkesztett filmriportokat” hét operatőr forgatta: Fodor Aladár, a Kino-Riport igazgatója, Illés Jenő (Eugen Illes), a vállalat Németországban karriert csinált főrendezője, ifj. Uher Ödön, aki később Edmund Uher néven Svájcban és Németországban kamatoztatva technikai kreativitását, a később szintén a német filmgyártást erősítő Virágh Árpád, az első magyar filmoperatőrként számon tartott Bécsi József, valamint a párizsi Pathénál tanult Pólik Rezső, és a két világháború közötti magyar filmgyártás kiemelkedő alakja, Kovács Gusztáv.³⁸ Lohr Ferenc hangmérnök, aki a koronázás idején még gyermek volt, önéletrajzi könyvében Balogh Bélát nevezi meg rendezőnek.³⁹ A film egy jelenetében azonban, a kamera alatt forgolódik Kertész Mihály, akit akkoriban szerződtetett a Kino-Riport vállalat. Nagyon valószínű tehát, hogy a Kino-Riport részéről a koronázási film rendezője a filmtörténet egyik legsikeresebb és legtermékenyebb direktora, a később Hollywoodban világhírűvé vált Michael Curtiz, a Casablanca című ikonikus film rendezője volt. (20. kép) A december 30-i eseményeket négy helyről filmezték: a Szentháromság téren, ahol az eskü történt, és lehetőség volt az előkelő közönség megörökítésére is; a Tárnok utcában és a Honvédfőparancsnokság épületének emeletén vagy tetején álló masina előtt a díszmenet vonult el; és végül a koronázási domb környékén. Az operatőrök a biztonság érdekében minden helyszínre ketten mentek. Ahogy a lapok, úgy a mozik számára is fontos volt a gyorsaság, az aktualitás azonnali közvetítése a közönség számára.

36 *Mozihét* 3. (1917) 1. sz.

37 Uo.

38 Uo.

39 *Lohr F.*: Hallom i. m. 60.

21. kép

A koronázás. I. Károly és Zita királyné megkoronázása. 2. rész. Az Uher és a Kinoriport filmgyárak felvétele.

Filmplakát (s.n.) 1916. Budapest, Thália Müintézet. Országos Széchényi Könyvtár, Plakát- és Kisnyomtatványtár, ltsz.: PKG 1916/54.

A kétrészes film első részét már szombaton, a koronázás napján másorra tűzte a Royal Apollo, az arisztokrácia filmszínháza és az Omnia. A *Budapesti Hírlap* szerint igazi amerikai gyorsasággal került a film a nézők elé. Az első rész azonban még alig tartalmazott a koronázás napján felvett kockákat, túlnyomóan korábbi eseményekről tudósított: a királyi pár bevonulásáról, a hitlevél átadásáról, az uralkodó család tagjainak érkezéséről, a bolgár cár várbeli sétájáról, a koronázás Mátyás-templombeli próbájáról – a pesti pletyka azt is terjesztette, hogy az egész film „svindli”, a próbán készült –, a korona átvételéről a palotából a Mátyás-templomba, és egy rövidke részt az esküről. A második rész, amely „a koronázás teljes pompáját, minden díszét és fényét” volt hivatva megismertetni a hazai és a külföldi közönséggel, vasárnap került a mozikba és az eredeti terv szerint az osztrák és a német filmszínházakba is.⁴⁰ A *Társaság* beszámolt arról, hogy előtte bemutatót tartottak az Uher filmgyár Veres Pálné utcai laboratóriumában, amelyen részt vett Jankovich Béla vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint a Koronázási Ünnepegyeztető Bizottság tagjai, köztük Jekelfalussy Zoltán elnök, Bánffy Miklós gróf, Markovich Ince

40 Dr. Gábor Dezső: A koronázási filmek és egyébek. Mozihét 3. (1917) 3. sz.; Pesti Napló, 1916. december 31. 24.

22. kép

A koronázási film hirdetése. Mozihét 3. (1917) 3. sz. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény

rendőr főkapitány-helyettes, Dobay István, *A Társaság* főszerkesztője és Széchenyi László gróf. A vendégek kétszer is megtekintették a filmet, apró változtatásokat kértek, amelyek végrehajtása után az alkotás „elindulhatott világhódító útjára”.⁴¹ (21. kép) Hétfőtől számos nagysikerű film, mint *A 9 ujjú ember* című detektívtörténet, a *Gazdag ember felesége* című dzsungelfilm és a *Kaméliás hölgy* mellett naponta több alkalommal is adták a mozik a koronázási filmet. A lapok javasolták, hogy a bemutató előadások iránti nagyarányú érdeklődés miatt az érdeklődők váltsanak előre jegyet.

A koronázási filmet szakmai oldalról számos támadás érte, jóllehet a filmesek más része védelmébe vette az Uher és a Kino-Riport vállalatot, és a szaklapok és az újságok többsége is dicsérte, egyértelmű sikerként számolt be a filmekről. A *Mozihét* méltatta a „pompás eredményt”, mely „nemcsak a szakkörök teljes megelégedettségét vívta ki, de a publikum tetszését is.” Kiemelte az operatőrök munkáját és az „intelligens” szerkesztést.⁴² Voltak, mint Tóth László, akik eleve bizalmatlanok voltak a kezdetleges technikai szinten álló médiummal szemben: „tudtam – írta, hogy a lassan gördülő kocsik vágtaiban fognak átrohanni a vásznon és a tagoltan beszélő hercegprímás szája hadarva fogja olvasni a moziban az eskümintát. Tudtam, hogy a pillanatoknak zuhogó egymásutánját a film ma még nem képes tökéletesen fölvenni és visszaadni.”⁴³ Mások a film minőségét kifogásolták, megint mások nem tiszta üzleti ügyeket sejtettek a vállalkozás mögött. Előbbiek a film szürkességét, valamint azt kifogásolták, hogy a 300 méter szalagból 280 méteren nem látni a királyt. Úgy ítélték, hogy lassabban jutott a film a mozikba,

41 *A Társaság* 3. (1916) 52. sz. 25.

42 *Mozihét* 3. (1917) 1. sz.

43 Tóth L.: *A fénykép* i. m. 592.

mint kellett volna, és a kópiák számát is kevesellték. Jó példaként a rivális Sascha cég Ferenc József temetéséről felvett filmjét hozták. Bár a bevétel hatvan százaléka a szerződés szerint jótékony célra ment, mivel a mozisok nagy része úgy érezte, kötelező vetíteni a filmet, és a vidéki mozisok nem ugyanolyan feltételekkel kapták a filmet, mint a budapestiek, a filmforgalmazók nyereszkedéssel vádolták a két céget.⁴⁴ (22. kép) A filmforgalmazók és a mozitulajdonosok bojkottot készítettek elő a két filmgyártó vállalat ellen, amelyek 1917 februárjában *Az Est* hasábjain támadással védekeztek: „Ez évben közel hatvan nagy magyar képet készítettünk, a hazai irodalom jeleseinek munkáit filmesítettük meg, és ezek után – halálra ítélték minket. Gyári produkcióknk ellen bojkottot szerveznek, mert úgy mondják, drágán adtuk a koronázási filmet. Ezzel szemben a valóság az, hogy a film eddigi forgalmából hatvanezer korona jut hadi jótékony célra, és a két gyár keresete a legminimálisabb, a mozisok nagy átlaga 12–20 fillérért játszotta méterét a képeknek. A bojkott-mozgalomnak egészen más indítéka van.”⁴⁵ A két gyár igazgatója szerint a bojkott-terv oka egy másik bojkott, a kormány által hirdetett filmbehozatali tilalom, ami ellen, a mozik csődjéül tartva, állást foglaltak a filmkölcsönző vállalatok, élükön a legnagyobbal, a tilalom miatt nagy filmgyár alapítására készülő Projektograph-fal. Fodor Aladár és Uher Ödön filmgyártóként a hazai film védelmeként fogta fel a filmbehozatali tilalmat, és nem csatlakozott a kormányintézkedés elleni mozgalomhoz. Végül a koronázási filmet forgató két vállalat meghátrált, a háborúságnak Fodor Aladár és Uher Ödön szaklapokban közzé tett, a szakma által megenyhüléssel és jóindulattal fogadott magyarózkodó és elnézést kérő nyilatkozata vetett véget.⁴⁶ A IV. Károly koronázásáról forgatott film karrierjét a forradalmak állították meg. A Magyar Filmintézet az öt megmaradt kópiából 2005-ben restaurálta és digitalizálta a filmet, amely 20. századi történelmünk egyik értékes és bárki számára hozzáférhető dokumentuma lett.⁴⁷ Az utolsó magyar koronázást bemutató, *Az utolsó felvonás* című kiállítására számára a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Filmarchívum együttműködve 2016-ban magyarózó feliratokkal látta el a filmet, amely végigvezeti a nézőt egy középkori szertartás stációnak jelentős részén, felvonultatva a Ferenc József-kori és az azt követő időszak még hatalomban lévő vagy a hatalom felé tartó notabilitásait.⁴⁸ A képsorokon Tisza István miniszterelnökön kívül feltűnik egyik fő ellenfele, ifj. Andrassy Gyula gróf, Esterházy Móric gróf, a következő kormányfő, Károlyi Mihály, a későbbi köztársasági elnök, Horthy Miklós, a király nélküli királyság kormányzója, egyik miniszterelnöke, Bethlen István, Erzsébet főhercegnő, a tragikus sorsú Rudolf trónörökös leánya, a boldoggá avatott Batthyány-Strattmann László herceg, de Ferdinánd bolgár cár és Ahmet-Hikmet-Muftuoglu költő, török konzul is. Hosszasan lehetne sorolni a jelentős és kevésbé jelentős neveket, és számba venni azokat a történelmi eseményeket, személyeket, amelyekhez a pompás díszmenetben felvonult öltözetek köthetők.

44 *Pressburger Arnold*: A koronázási film és a szaksajtó. Mozihét 3. (1917) 3. sz.

45 *Az Est*, 1917. február 1. 4.

46 Mozihét 3. (1917) 55. sz.

47 *Perjési Zsuzsa*: „Esküszik a király!” IV. Károly koronázása Budán: 1916. december 30. http://www.filmkultura.hu/regi/2006/articles/essays/eskuszik_a_kiraly.hu.html (letöltés 2016. nov. 13.)

48 A film analitikus változatának vágója Kurutz Márton, szerkesztője Tomsics Emőke volt.

A filmre kettős feladat várt: egyrészt az ünnep képzeletbeli résztvevőjévé avatni távol lévő milliákat, másrészt őrizni az esemény emlékét az utókor számára. A Lumière fivérek kameramanja, Boleslav Matuszewski vetette fel elsőként filmarchívumok létrehozásnak szükségességét 1898-ban. Ötlete ismertetésekor a *Magyar Fényképészek Lapja* azt írta, ezzel „a fényképezet politikai és nemzeti jelentőségű faktorrá fog válni”.⁴⁹ A magyar filmarchívum iránti igény 1908-ban kapott hangot. Harkai Hirsch Zoltán a *Mozgófénykép Híradó*ban megjelent írásában úgy vélte, „az utókor számára gondosan meg kellene őrizni azokat a felvételeket, melyek kortörténeti vonatkozásúak”.⁵⁰ A temesvári dr. Gábor Dezső 1917 januárjában sürgette a szakmát, hogy a filmet vegyék meg a kereskedelmi minisztériumtól a létesítendő Mozi Múzeum részére, mert „azt meg nem szerezni vétek volna.”⁵¹ A IV. Károly koronázásáról készült film végül valóban a megvalósult magyar filmarchívum egyik értékes darabja lett. Ahogy azt már a *Pesti Napló* is megállapította december 31-i számában: ezzel a filmmel „a magyar kinematográfia is részt kért a mai ünnepből és bejutott a nemzet történetébe. Örökéletű okmány lesz az a filmtekercs, amit a két magyar gyár ma készített.”⁵²

FRAMES

PHOTOGRAPHS AND MOTION PICTURES AT THE CORONATION CEREMONY OF CHARLES IV

Summary

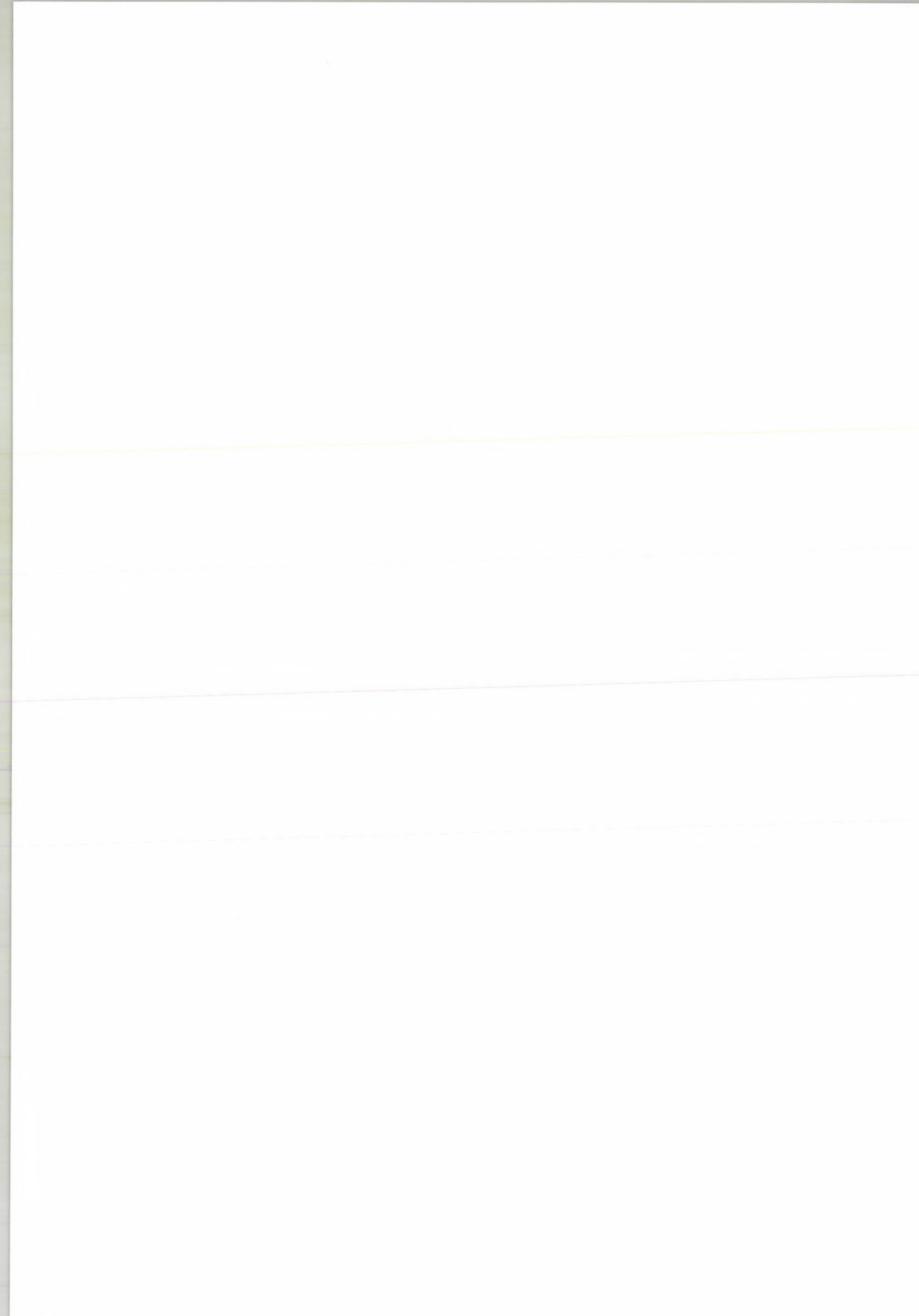
The coronation of Charles IV in 1916 was recorded on photographs, already widely used in the press for a long time, and also on film, which had just made its appearance in Hungary as a medium of reporting. Photographing and filming the ceremony, staged during wartime, took place observing the same strict rules and under the same conditions. Consequently, the visual documentation of the event provides an opportunity to compare the language and the prospects of the two media: newsreel and the unfolding genre of photo report. The pictures were made by the first generation of photo reporters working for important papers, while among the creators of the cca hour-long film were people who later became famous in the European and overseas film industry, such as Mihály Kertész (Michael Curtiz).

49 Magyar Fényképészek Lapja 2. (1898) 200.; Matuszewski, aki a Lumière fivérek kameramanja volt, Une nouvelle source de l'histoire (A történelem egy új forrása) címmel jelentette meg könyvét 1898-ban, amely az első filmelméleti írások egyike volt, s elsőként vetette fel filmarchívumok létrehozásnak szükségességét.

50 Harkai Hirsch Zoltán: A mozgófényképek a közérületben. Mozgófénykép Híradó 1. (1908) 2. sz. 2.

51 Dr. Gábor D.: A koronázási filmek i. m.

52 Pesti Napló, 1916. december 31. 23.

„TÖRTÉNELMI FESTMÉNY ÉLŐBEN”
IV. KÁROLY 1916. ÉVI KORONÁZÁSÁNAK
ÁBRÁZOLÁSAI¹

„Ifjú királyunk trónralépte és Szent István koronájával megilletése a magyar művészek lelkében nagy élmény volt, melynek művészi formájával küzködnek, keresve a legkülönbözőbb, annak megfelelő, de egyéniségükkel harmonizáló kifejező formát. A koronázási képeknek az a kis gyűjteménye, melyet most bemutatunk, csak egy része ennek a mozgalomnak, csak vázlatok, tervek, álmok, melyek békésebb időkre és kialakításra, kivitelre várnak.” Ezekkel a szavakkal jellemezte a neves művészeti író és kiállításrendező, Lázár Béla „Előljáró beszédében” az 1917 szeptemberében az Ernst Múzeumban kiállított koronázási képek csoportját.² Tömör megfogalmazásában jól érzékelhető az a sokszínűség, amely az eltérő műfajú és stílusú művekben megmutatkozott. A gyors riportrajzoktól a kidolgozott olajfestményekig, a realizmusra törekvő akadémikus stílusú történeti képektől a modernebb, foltszerűen kialakított alkotásokig sok mindent láthatott együtt a száz évvel ezelőtti látogató. Záró megjegyzése, amelyben a művek többségének vázaltszerűségére utalt és egy békésebb időszakban való kidolgozásukat várta, nem teljesedett be, a háborús viszonyok és az azt követő széthullás nem kedvezett a megvalósulásuknak.

A magyar királyok koronázása a kora újkortól kezdve az uralkodói és nemzeti reprezentáció legjelentősebb megnyilvánulási formája volt. A koronázási szertartásnak és a hozzá kötődő ceremoniális aktusok ábrázolásainak hosszú hagyománya I. Miksa 1563. évi pozsonyi koronázásától³ folyamatos volt egészen az utolsó, 20. századi magyar királykoronázásig. Az egyházi szertartás tizenkét eleme (a királynak a templom kapujában történő fogadásától az egyháznak szánt jelképes adomány átnyújtásáig)

1 A tanulmány a BTK TTI „Lendület” Szent Korona Kutatócsoport által elnyert Lendület kutatási projekt támogatásával készült. A tanulmány első, rövidebb, jegyzetek és műtárgykatalógus nélküli változata: *Gödölle Mátyás: Képzőművészek az első vonalban. Az utolsó magyar királykoronázás megőrkítése.* Rubicon 28. (2017) 1–2. sz. 98–103.

2 Magyar mesterek ötödik csoportkiállítása (André, Koszta, Zombory) és koronázási képek. (Az Ernst Múzeum kiállításai 27.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1917. 3.

3 *Zuzana Ludiková: Zsámboky János röplapja Miksa magyar királlyá koronázásáról.* Századok 143. (2009) 974–980.; *Gyulai Éva: Von Sachengros, von anglichtklein – Zsámboky János verse Pozsonyról a Habsburg Miksa koronázásáról készült metszeten, 1563/1566.* Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica Tomus XVII., Fasc. 1. (2012) 125–151.

és az azt követő világi ceremónia négy hangsúlyos momentumára (aransarkantyús vi-
tézek avatása, koronázási eskü, kardvágás a koronázódombon, koronázási lakoma) lé-
nyegében végig változatlan maradt a magyar uralkodók koronázásain.⁴ A róluk készült
képzőművészeti alkotások a magyar történelem eseményábrázolásainak legegységese-
bb csoportját alkotják. Míg a korábbi századokban rajzok, metszetek és festmények
születtek, Ferenc József 1867. évi koronázásakor a képzőművészeti alkotások mellett
már készültek korai fényképfelvételek is, de azokat főleg kollázsokhoz és rajtuk alapu-
ló művészi alkotásokhoz használták,⁵ és az akkor már virágkorát élő képes sajtó is még
nagyreszt grafikák útján szolgálta ki az olvasók „képi közvetítés” iránti igényét.⁶ Az új-
ságok a helyszínre kiküldött tudósítókkal nagy piaci versenyben igyekeztek gyors és hi-
teles beszámolót nyújtani az érdeklődőknek, akik közül kevesen lehettek személyesen
is tanúi a koronázásnak. A sajtóillusztrációk egyszerre próbáltak megfelelni a hiteles tá-
jékoztatás és a ceremónia reprezentativitás iránti igényének. Az 1916. évi utolsó király-
koronázás idejére azonban a fényképezés és nyomdatechnika fejlődése már lehetővé
tette, hogy a sajtóban egyenrangú – vagy éppen hangsúlyosabb – félként jelenjenek meg
fényképes tudósítások az ünnepségről. Ugyanakkor a koronázás képzőművészeti meg-
örökítésének jelentősége mégsem csökkent. Ennek egyik oka az volt, hogy bár próbál-
koztak vele,⁷ de a budavári Koronázó Főtemplom (Mátyás-templom) belső tere a sötét
téli időszakban az ünnepség megzavarása nélkül nem tette lehetővé a beltéri felvételek
készítését. Ezért a koronázás egyházi szertartásáról csak képzőművészeti ábrázolásokat
ismerünk, és a sajtó is csak ezeket tudta közölni. A másik ok inkább az ábrázolási mód
jellegéhez köthető. Annak ellenére ugyanis, hogy már jó minőségű fotóreprodukciókat
tudtak közölni a sajtóban, úgy tűnik, hogy az újságok szerkesztői a reális ábrázolást nyúj-
tató fényképet nem érezték elég reprezentatívnak az eseményről való megemlékezéshez.⁸

4 A pozsonyi koronázások közül az utolsó, 1830. éviről ismerjük a legtöbb képet. Lásd *Gödölle Mátyás*: V. Ferdinánd 1830. évi pozsonyi koronázásának ábrázolásai. In: Egy elfeledett koronázás a reformkorban. Az utolsó pozsonyi uralkodókoronázás 1830 őszén. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Szerk. Soós István. Bp. 2017. 105–130., 275–322.

5 *Tomsics Emőke*: Kacagány és camera. Az 1867-es koronázás fényképei a Magyar Nemzeti Múzeumban. Bp. 2015.

6 A sajtóillusztrációk szerepéről lásd *Révész Emese*: Kép, sajtó, történelem. Az illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között. Bp. 2015.

7 A templom szószékéről forgatott filmfelvétel nem sikerült, mindössze egyetlen, értékelhetetlenül homályos filmkocka fotóját közzölték a lapok a koronázásról.

8 Jól szemlélteti ezt a szempontot a Nyugatban megjelent kritika „Ennél bizony ezerszerre történelmibb, hübb és igazabb még az a kép is, amelyet a Leipziger Illustrierte Zeitungnak festett Schwarmstädt [Kat. 11.10.], igen iskolásan, de igen becsületesen. Úgy látszik, a festmény még is csak több ma még a fényképnél, még ebben a vonatkozásban is s az unokáink, ha a koronázásra gondolnak anno 1916, nem a művészi fényképész urak felvételeiből fogják a történelmi képzetüket venni, hanem valószínűleg a Benczur mesteréből, aki majd a maga módja szerint meg fogja ezt festeni. Ez a kudarc pedig, amely a fényképet érte, úgy hiszem csak részben ered az ő természetéből. Igaz, hogy az objektív, a lencse nem tud hazudni és azt és úgy veti rá a lemezre, ami és ahogy előtte áll. Nem tud kiválasztani, nem tudja elhanyagolni a lényegtelenet és kiemelni a fontosat nem tud komponálni és nem tudja értékelni a színt, nem tud mást belehozni és nem tud eltörölni.” *Tóth László*: A fénykép kudarca. Nyugat 10. (1917) 592.

Illustrierte Zeitung

Nr. 3839.

148. Band.

Die Schwelerei auf dem Krönungstisch. Nach einer Zeichnung von Professor Franz Márton, Budapest.

1917

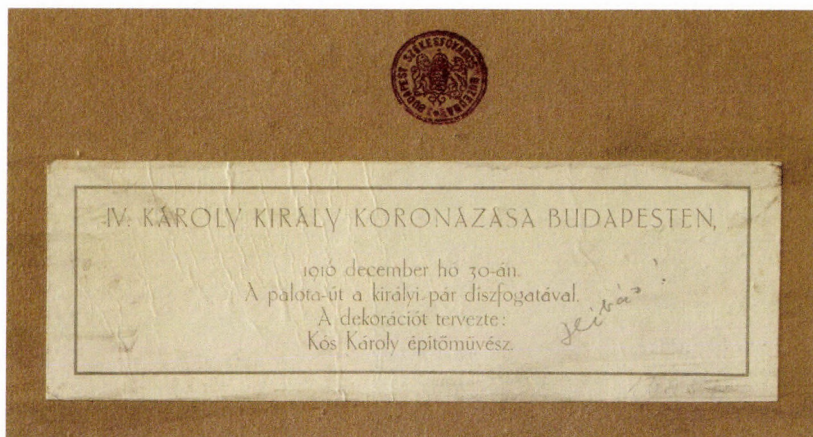
1. kép

A Leipziger Illustrierte Zeitung
címlapja (1917. január 25.)
Márton Ferenc rajzával
(Kat. 16.3.)

Így például a koronázás után megjelenő és arról tudósító lapok több esetben is (*Az Érdekes Ujság*, *Tolnai Világlapja*, *Vasárnapi Ujság*, *Illustrierte Zeitung*) a címlapjukra képzőművészeti ábrázolást választottak (pl. Kat. 16.3.; 16.12.), bár a belíveken már többségbe kerültek a fényképek. (1. kép)

Az utolsó magyar királykoronázás első ábrázolásai érdekes módon már az esemény előtt megszülettek. Ezeket a dekorációt tervező művészek, Lechner Jenő, Pogány Móric, Györgyi Dénes és Kós Károly készítették látványtervként, és a ceremónia pontos szituációs terveit⁹ felhasználva – amelyen az egyes résztvevő személyek helyét is feltüntették – stafázsalakokként ráfestették a majdani jelenetben szereplő embereket is. Az ábrázolások alapjául a helyszínekről készült nagyméretű fényképek szolgáltak, amelyek felületét vízfestékkel teljesen átfestették. Ezek közül a Budavári Mátyás-templom Egyházművészeti Gyűjteményében található három olyan lap (Kat. 1.1–3.), amelyeken Lechner Jenőnek,

9 A koronázási szertartáshoz 13 alaprajzi terv készült. Pl.: „A koronázótemplom alaprajza az intronizáció jelenetének feltüntetésével. A szertartási tervsorozat VI. számú példánya.” In: *Kertész K. Róbert*: IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái. Bp. 1917. 7.

2. kép

Kós Károly: A Palota út a királyi pár díszfogatával (Kat. 1.4.) hátlapi felirata

a templombelső dekorációtervezőjének szignatúrája található, és felirataik, valamint a találmra elhelyezett alakok szerint is biztosan látványtervként készültek. A Budapesti Történeti Múzeumban lévő másik 15 (Kat. 1.4–19.), szintén átfestett fénykép¹⁰ abban különbözik ezektől, hogy rajtuk nincs tervre utaló felirat és sokkal pontosabban kidolgozottak a résztvevők figurái. (2. kép) Azt, hogy ezek már a koronázás után, a megvalósult látvány ismeretében készültek-e, nem lehet egyértelműen eldönteni, de néhány részlet arra utal, hogy itt is inkább előre elkészített, valószerűnek ható látványtervekkel van dolgunk. Ilyen elem például Szegedy-Maszák Aladár királyi herold ábrázolása a templombelső képén (Kat. 1.9.), ahol a heroldruhán a magyar címer sávjai és a kettős kereszt látszik, míg a valóságban csak arany-ezüst sávok voltak az öltözékén,¹¹ vagy az oratóriumkarzat ábrázolása (Kat. 1.11.), ahol csak Ottó trónörökösöt látjuk, és nem szerepel a szintén ott helyet foglaló egyetlen külföldi uralkodó, Ferdinánd bolgár cár alakja. A képek korabeli reprodukcióit¹² vizsgálva az is megállapítható, hogy néhány esetben, a kompozíció kedvéért, később további alakokat festettek a már meglévő képekre (Kat. 1.7.; 1.19.) A villódzó, élénk színek és a verőfényes, világoskék ég is azt erősítik meg, hogy ezek az ábrázolások nem az esőszitálás, borongós december 30-i nap benyomásai alapján készültek.¹³

10 Első egységes bemutatásukat lásd *F. Dózsa Katalin*: Az utolsó magyar királykoronázás képei. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárában 1996. március 19 – július 28. H. é. n. [Bp. 1996.]

11 Szegedy-Maszák Aladár, udvari tanácsos, királyi hírnök herold öltözetben. 1916. december, Homonnay felvétele, MNM TF, ltsz.: 75.521.

12 *Szablya János*: Koronázás és művészet. Magyar Iparművészet 20. (1917) 1–3. sz. 8–21.

13 „Reggel szemergett az eső, egész délelőtt borus idő volt. Az ünnepi hangulathoz, a díszhez és pompához jobban illett volna ragyogó napsütés...” *Zádor István*: Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Bp. é. n. [1933]. 135.

3. kép
Sándor-palota falánál lévő emelvényen
grafikusok rajzolják a Szent György
téri kardvágást. Alul balra Kernstok
Károly, felül balról Rippl-Rónai József
és katonaruhában Pór Bertalan
(Koronázási Album 1917, 151.)

4. kép
Karikatúra egy tribünön dolgozó
grafikusról (Borsszem Jankó,
1917. január 7. 11.)

A koronázás napján számos művész vett részt a ceremónia különböző helyszínein. (3. kép) Kertész K. Róbert, a koronázás műszaki és művészeti albizottsága előadójának leírása szerint „Az ünnepegekről vázlatokat készítő rajzoló és festőművészek elhelyezéséről is az albizottság gondoskodott. A templomban jelen volt meghívott képzőművészek kívül, mintegy 60 művész kapott a különböző tribünökön ülőhelyet.”¹⁴ Marsovszky László miniszteri titkár pedig a *Koronázási Album* számára készült beszámolóban említi, hogy milyen nagy nehézséget jelentett a sajtó képviselőinek elhelyezése a Mátyás-templomban, ahol végül három helyszínen kaptak helyet. „A diplomaták páholya feletti tribünön, ahol elsősorban a külföldi sajtó képviselői, ezenkívül pedig a rajzoló helyeztettek el a baptistoriumban, végül pedig az emeleti loggiákban összesen 50 helyet

sikerült a sajtó képviselőinek biztosítani. A hírszolgálat ellátása érdekében a laptudósítók és a képes lapok rajzoló elnyös helyeket kaptak a tribünökön is.”¹⁵ (4. kép) Az előkészületek során arra is gondoltak, hogy a művészek már a próbákön is részt vehessenek, hogy megismerjék a helyszíneket és a dekorációkat. December 28-án elpróbálták

14 Kertész K. R.: IV. Károly apostoli i. m. 24.

15 Marsovszky László beszámolója a Koronázási Album céljaira. VII. A sajtó képviselőinek elhelyezése. 1917. február 18. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) K 26 Miniszterelnökségi Levéltár (a továbbiakban K 26) 1094-1917-I-2-790.

5. kép
Riportrajzolók a Szentháromság téri
várakozók között. Ismeretlen fényképező
felvétele (BFL)

a koronázási misét, ahol a királyi párt még helyettesítették, de másnap reggel az uralkodó kérésére tartottak egy újabb főpróbát (Kat. 8.1.), immár Károly részvételével. Utána Bánffy Miklós gróf, a koronázás főrendezője a sajtó képviselőinek is bemutatta a templomot.¹⁶ Zádor István visszaemlékezése mutatja, hogy milyen nagy segítséget jelentett ez a művészeknek. „A koronázás előtt még teljes főpróbát tartottak a templomban, aminek mi rajzolók, festők és tudósítók nagyon örültünk, mert hiszen így bővebb alkalmunk nyílt a munkára. A koronázást magát így a főpróbán rajzoltam (Kat. 11.25–26.), míg a koronázás napján munkámat a templom előtt, szabad ég alatt történt királyi esküre (Kat. 14.2–4.) koncentrárlhattam.”¹⁷ (5. kép) Egy másik művész, Hány Gyula megjegyzése pedig, amelyet a koronázásról készített olajvázlata (Kat. 11.16.) hátoldalára írt, arról tudósít, hogy a festő az ünnepség másnapján is próbálta tökéletesíteni vázlatait: „A koronázás után másnap a rendőr elzavart, hogy nem szabad itt se festegetni se rajzolgatni.”

A koronázási eseménysor ábrázolásainak áttekintésénél eddigi anyaggyűjtésünk 43 művész több mint 170 alkotását vette számba. Mivel ez az anyag messze nem tekinthető teljesnek, a nagyságrend jól mutatja, hogy milyen nagy számban készülhettek egykor a művek. Az ábrázolások műfajilag három nagy csoportra oszthatók. Az elsőbe a helyszínen készült rajzok és vázlatok tartoznak, amelyek nagyrészt a képes sajtó gyors képigényét szolgálták ki. A másodikba a helyszíni rajzok vagy fényképfelvételek alapján

16 „Csakhamar a tribünökön megjelent egy-egy rajztáblás rajzó, magyar és osztrák rajzolók színe-java, akik a templom díszítéséről csináltak vázlatokat.” Pesti Hírlap, 1916. december 30. 2.

17 Zádor I.: Egy hadifestő emlékei i. m. 134.

6. kép

Pór Bertalan rajza (Kat. 16.6.) és Erdélyi Mór fényképe a Szent György téri eseményekről (Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 13.)

a műteremben kidolgozott művek tartoznak, míg a harmadik csoportot a teljesen fikatív ábrázolások alkotják. A legnagyobb számban a helyszíni rajzok és vázlatok vannak, amelyek végigkísérik az uralkodópár december 27-ei Budapestre érkezésétől január 2-ig, a koronázási jelvények közszemlére tételének végéig a koronázáshoz kötődő eseménysor 28 aktusát. A képes lapok már előre beharangozták tudósításaikat, amelyekben minél exkluzívabban próbálták megfogalmazni rajzolóik kivételes lehetőségeit. „A Társaság részére a koronázási ünnepségen a rajzokat lapunk belső munkatársa, Márton Ferenc festőművész fogja készíteni. Jeles munkatársunkat az a kitüntetés érte, hogy a legnagyobb európai képes lap, a *Leipziger Illustrierte Zeitung* megbízta a nagy német lap magyar koronázási száma címlapjának (Kat. 16.3.) s a legfontosabb koronázási jelenetek rajzának készítésével.”¹⁸ Az újságok a koronázást követően is igyekeztek hangsúlyozni a bennük megjelenő rajzok jelentőségét. „Az *Uj Idők* gondoskodott arról, hogy olvasóink e felejthetetlen jeleneteket hű képekben láthassák viszont hasábjaikon. Egész sor fényképészünk működött a helyszínen, közülük pedig a rajz néhány kiváló mestere vállalta a legfontosabb jeleneteknek a megrajzolását. [...] E szép rajzok a gazdag fényképanyaggal együtt történelmi értékűek és évszázadokig művészi okmány és forrás gyanánt fognak szolgálni.”¹⁹ Az *Érdekes Ujság* pedig 1917 januári első számában így vezet be képes összeállítását: „dicsér bennünket az a szándék és törekvés, hogy gyorsak és aktuálisak legyünk, mert íme két nappal a koronázás után már a közönség előtt van

18 A Társaság, 1916. december 22. 18.

19 *Uj Idők*, 1917. január 7. 55.

a mi képes beszámolónk”²⁰ (6. kép) A gyorsasági versenyt azonban nem a nagy képes újságok, hanem az amúgy nem elsősorban képes lapként megjelenő *Az Újság* nyerte, amely már a koronázás másnapján, december 31-én megjelenő számában közölte Honti Nándor hét rajzát az ünnepegről. Szintén már a másnapi, szilveszteri számában jelentetett meg két-két rajzot a *Pesti Napló* (Gedő Lipót), a *Magyarország* (Pólya Tibor), a *Friss Újság* (ismeretlen), valamint egyetlen, ismeretlentől származó illusztrációt *Az Est*.

A riportrajzolók közül a legtöbb – tízen felüli – helyszíni alkotást Bató József, Márton Ferenc és Zádor István készítette. A 28, 32 és 34 éves fiatal művészek mindhárman hadifestőként működtek az első világháború korábbi éveiben. Batónak bal karját lőtte át egy orosz golyó, míg Zádor István tüdőlövésből gyógyult fel. Szintén hadifestőként és katonaruhában (!) vett részt a ceremónián Pór Bertalan is. Egyikük sem dolgozott kizárólagosan egy újságnak, Bató illusztrációi az *Uj Időkben* és *Az Érdekes Újságban*, Márton Ferencé a *Társaságban*, a *Vasárnapi Újságban* és az *Illustrierte Zeitungban* jelentek meg, míg Zádor István rajzait szintén a *Vasárnapi Újság* és az *Illustrierte Zeitung*, valamint a *Koronázási Album* közölte. A helyszíni vázlateikról, úgy tűnik, hogy később több másolatot is készíthettek – ellátva őket az aznapi dátummal! –, mert több nagyon hasonló rajzot is ismerünk tőlük, például Márton Ferenc három rajzát a kardvágásról (Kat. 16.1–3.) vagy Zádor István két teljesen egyforma, kidolgozott lapját a koronázási esküről (Kat. 14.3–4.). Zádor egyébként litográfiai sokszorosításban is megcsinálta az eskü jelenetét, amelyet 60 koronaért lehetett megvásárolni.²¹ A többi rajzoló közül Bér Dezső illusztrációi *Az Érdekes Újságban* (Kat. 5.1.; 14.1.), Herman Lipóté az *Uj Időkben* és a *Koronázási Albumban* (Kat. 11.29.; 13.4.), Horthy Béláé a *Társaságban* (Kat. 15.9.; 16.21.), Pór Bertalané *Az Érdekes Újságban* (Kat. 16.6.), míg Mühlbeck Károlyé az *Uj Időkben* (Kat. 4.5.; 9.3.; 10.9.; 15.7.; 16.11.) jelentek meg.

Különös megoldást választott az egyik legjelentősebb képes újság, a *Tolnai Világlapja*. Az 1917. januári 2., 3. és 4. számban egységes formátumú, egész oldalas rajzokban mutatta be az új király trónra lépésének eseményeit. A 24 darab, néhány soros magyarázattal ellátott illusztráció szinte képregényszerűen követi végig 1916. november 22-től, a trónnak a schönbrunni kastélyban történt hivatalos átvételétől az első uralkodói kihallgatáson és a már Budapesten történt december 27-ei hitlevélatadáson keresztül a koronázás napjának ceremóniális eseményeit. A többnyire fiktív ábrázolások egységes kivitelűek, és nem jelzik alkotójukat, csupán néhány, a koronázás napján készült rajzon olvasható Geiger Richárd szígnója, akit a feliratban a helyszínen rajzoló művészeknek neveznek.²² Ezek alapján úgy rekonstruálható a ciklus születése, hogy a szerkesztők megrajzoltatták az ismert eseményeket idealizálva, egységesen a saját művészeikkel, s ehhez néhány esetben Geiger helyszínen készült vázlateit is alapul vették. Természetesen itt sem maradt el

20 *Az Érdekes Újság*, 1917. január 8. 1.

21 „IV. Károly király esküje. Lithografia 25 példányban, keret nélkül.” Hatodik csoportkiállítás. (Az Ernst Múzeum kiállításai 30.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1918. Kat. 22.

22 „Rajzolóművészünknek felsőbb engedéllyel, a helyszínen készült rajza.” *Tolnai Világlapja*, 1917. január. 18. 20. Ezt a formulát több másik, a ciklusba tartozó illusztráció feliratában is használták, még ott is, ahol szinte biztosan nem lehetett jelen az újság rajzolója, pl. Tisza István miniszterelnök első fogadásán november 23-án.

az illusztrációciklus exkluzivitásának kihangsúlyozása: „A *Tolnai Világlapja* rajzoló művészeinek sikerült ugyanis legfelsőbb engedélyt nyerni arra, hogy IV. Károly király és Zita királyné megkoronáztatásán az összes szertartásokon, úgy a templomi koronázáson, mint a koronázó ebéd ősi aktusánál jelen lehessenek. E szertartások pompázó díszes és minden történelmi jelentőségű mozzanata az élet teljességével és művészi tökéletességgel tükröződik vissza azokban a rajzokban és képekben, melyeket művészeink, mint a koronázás szemtanúi készítették és amelyek egykor történelmi ereklyék értékével fognak bírni.”²³

Az ünnepségen részt vevő grafikusok közül voltak néhányan, akikről eddig nem táltunk sajtóban megjelent rajzot. Kunffy Lajos említi visszaemlékezéseiben, hogy a koronázás alatt a Szentháromság téren készített négy vázlatot, amelyeket a templomból kijövő Petrovich Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója és Hatvany Ferenc festő igen értékesnek talált. „Bánffy Miklós, az akkori Képzőművészeti Tanács elnöke a Múzeum részére szeretne volna ezeket megvetetni, de nem volt szándékom ezeket a történelmi értékű vázlatokat eladni” – írta memoárjában.²⁴ Pedig milyen jó lett volna, ha akkor gyűjteménybe kerülnek a vázlatok, ugyanis ezek a második világháború alatt, 1944-ben eltűntek a művész somogytúri műterméből. Haranghy Jenő is készített három nagyméretű rajzot a koronázás eseményeiről (Kat. 9.1.; 10.4–5.), amelyek talán nem sajtóillusztrációknak készültek, hanem későbbi kidolgozásra szánta ezeket, de a sorsukról semmit nem tudunk.

A koronázásról készült rajzok legnagyobb gyűjteménye az 1917 tavaszán *Az Érdekes Ujság* kiadásában megjelent *Koronázási Album*ban került publikálásra. (7. kép) A kormányzat által is hivatalosan patronált, reprezentatív kiadvány Molnár Ferenc és Herczeg Géza szerkesztésében a kor legnevesebb közéleti embereit és íróit vonultatta fel Andrássy Gyulától és Apponyi Alberttől kezdve Herczeg Ferencen és Krúdy Gyulán át Móricz Zsigmondig. A díszes kötet jó minőségű illusztrációi között – a rengeteg fényképfelvétel mellett – 16 művész alkotásai kaptak helyet: Bató József 11, Bér Dezső 2, Csont Ferenc 1, Dudits Andor 2, Gedő Lipót 1, Herman Lipót 1, Honti Nándor 1, Pólya Tibor 2, Pór Bertalan 1, Rippl-Rónai József 1, Rudnay Gyula 1, Vészi Margit 1 és Zádor István 3 fekete-fehér grafikája, valamint Pólya Tibor és Honti Nándor szöveget díszítő kis rajzai. A kötetnek négy színes melléklete is volt: Komáromi-Kacz Endre és Endrey Sándor egy-egy festménye Károlyról és Zitáról, Dudits Andor festménye a királyi esküről (Kat. 14.13.) és Felix Schwormstädt festménye a koronázás pillanatáról (Kat. 11.10.). Utóbbi német festő a lipcsei *Illustrierte Zeitung* kiküldött képi tudósítója volt a koronázáson, és mint az első világháborút végigrajzoló illusztrátor vált híressé.²⁵ Alakjáról Bánffy Miklós, a koronázást rendező bizottság elnöke is megemlékezett memoárjában: „Majd a fényképezők is megérkeztek és velük Felix Schwormstädt festő, e kiváló grafikus a német *Illustriertének*, mely egyedül volt a világhíró képeslapok közül az ünnep-

23 *Tolnai Világlapja*, 1917. január 11. 40–41.

24 *Kunffy Lajos: Visszaemlékezéseim*. Szerk. Horváth János. Kaposvár 2006. 126.

25 Munkásságának legutóbbi összefoglalását lásd: *Lars U. Scholl: Felix Schwormstädt 1870–1938*. Maler, Pressezeichner, Illustrator. Herford 1990.

7. kép

A Koronázási Album reklámlapja
(MNM)

zentatívabb alkotását. Rippl-Rónai József nagyobb olajképének előképe a helyszínen, a templom karzatán²⁸ készített pasztell-vázlata volt (Kat. 11.18–19.), aminek megőrizte képalkotását és főbb kompozíciós elemeit, ugyanakkor feszebb és rendezettebb lett a látvány.²⁹ Arról azonban nincs tudomásunk, hogy a koronázásról készített könnyed akvarelljét (Kat. 11.20.) vagy az eskü és a kardvágás pasztell-vázlatát (Kat. 14.5.; 16.4.) később felhasználta volna valamely festményéhez. (8. kép)

Rudnay Gyula szintén részt vett a koronázáson, ahonnan négy rajzát ismerjük (Kat. 10.2; 11.32.; 14.10.; 15.1.). A ceremóniáról készített nagyméretű olajfestményeinek sorozata azonban úgy tűnik, nem ezen alapult. Jelenleg hat festményét ismerjük, kettőt-

segen képviselve. A fényképezők a leborított szószékekben bújtak el, szegény Schwormstädt pedig alatta, bársony sátorbúra alá szorult. Igen jól végezte a dolgát mégis, és ez a színes kép, mely tőle az *Illustriertében* megjelent, az egyetlen, mely valamennyire megközelítette azt a pazar fényhatást, melyben azon a napon pár mulandó óráig gyönyörködtünk.”²⁶ A festmény reprodukciója elsőként az *Illustrierte* 1917. január 25-i számában jelent meg dupla oldalon, ugyanúgy, mint Schwormstädtnek a koronázási ebéd-ről készített festményének reprodukciója (Kat. 17.5.). Ez utóbbinak szintén nagy jelentősége van, mivel a királyi palota báltermének fényviszonyai sem voltak kedvezőek a fénykép-felvételek készítéséhez, mindössze egyetlen, kissé homályos, a karzatról készült fotót ismerünk.²⁷

A koronázást követően számos ott jelen lévő művész immár műtermi körülmények között készíthette el a helyszíni rajzoknál reprezentatívabb alkotását.

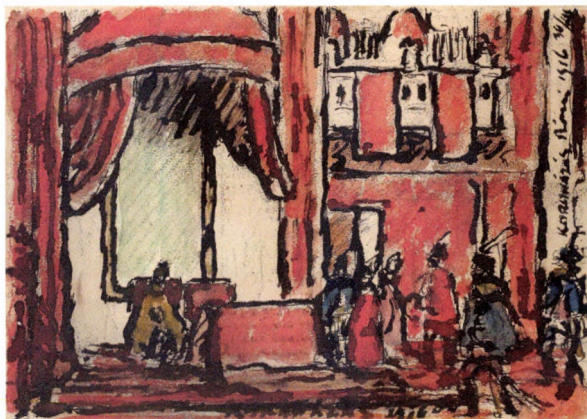
26 Bánffy Miklós: Emlékeimből. Huszonöt év. Kolozsvár 2001. 34.

27 Révész Imre felvétele. MNM TF, ltsz.: 2012.10.1.

28 Rippl-Rónai a kóruson készítette pasztell-vázlatát a zenekart vezénylő Sztojanovics Jenőről és Hubay Jenő hegedűművészről (Kat. 11.21.) Herman Lipót is említi Rippl-Rónait több ezer oldalas kézirat naplójában. „Néhány skiccet is csináltam, Dudits Andor mellettem szintén szorgalmasan dolgozott, Rippl-Rónai a kórusból.” MNG Adattár, ltsz.: 19920/1977, 4076.

29 Szücs György: IV. Károly koronázása, 1916. In: Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. (Magyar Nemzeti Galéria) Szerk. Bernáth Mária – Nagy Ildikó. Bp. 1998. Kat. 125.

kettőt a koronázásról (Kat. 11.12–13.) és az esküről (Kat. 14.11–12.), egyet, talán a leg-sikerültebbet, a koronázási menetről (Kat. 15.2.), egyet pedig a koronázási ebédéről (Kat. 17.8.). Az Ernst Múzeumban 1918 őszén rendezett tárlatán Rudnay a három, fent említett grafika mellett egy *Eskü* című (8000,- korona) és egy *Koronázás* című (6000,- korona) festményét állította ki.³⁰ Jelenleg nem tudjuk pontosan azonosítani, hogy a két-két *Koronázás*- és *Eskü*-kép melyik változatai lehettek azok. A *Koronázási menet* a címek alapján, úgy tűnik, hogy nem szerepelt a tárlaton, viszont ki volt állítva *Koronázási ebéd* című festmény (3500,- korona),³¹ amely ma a Nemzeti Galéria gyűjteményében van.

8. kép

Rippl-Rónai József: A megkoronázott király az intronizációs trónuson (Kat. 11.20.)

A koronázást követően felmerült, hogy az állami műpártolás keretein belül reprezentatív festménymegrendeléssel állítsanak emléket a legfőbb közjogi aktusnak. A magyar festők doyenjét, a 72 éves Benczúr Gyulát kérték fel a jeles esemény ábrázolására, mivel a minisztériumi megfogalmazás szerint „csak a nemzet legnagyobb művészeinek ecsetje [...] lehet méltó tolmácsa az ünnepély megörökítésének”³² Az idős festő maga is ott volt a koronázáson, így autopszián alapuló benyomásai voltak a ceremóniáról. Az *Est* 1917. február eleji száma érzékletes helyszíni riportban számolt be a festő műtermében történt felkéréséről. „A koronázás megörökítését, ezt a nagyszabású és megtisztelő művészi feladatot Benczúr Gyulára bízta a képviselőház illetékes bizottsága. Szavazás, zsüri

30 Rudnay Gyula festőművész és Pásztor János szobrász gyűjteményes kiállítása. (Az Ernst Múzeum kiállításai 33.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1918. Kat. 28., 30., 31., valamint Kat. 121., 125.

31 Uo. Kat. 132.

32 Idézi *Dékány Szilveszter*: „Éljen a király, éljen a haza!” Források az utolsó magyar királykoronázás történetéhez. https://archivnet.hu/kuriozumok/eljen_a_kiraly_eljen_a_haza.html (letöltés 2020. jún. 13.)

9. kép

Benczúr Gyula: IV. Károly koronázása (Kat. 11.11.)

nem volt, Szász Károly a múlt csütörtökön, a főrendiház ülése közben, felkereste a festőművészt és mint a képviselőház alelnöke felkérte, hogy fesse meg a magyar parlament számára IV. Károly megkoronázását.³³ A hosszú beszélgetésben a festő kissé szabódik a feladat nagysága, sok munkája és előrehaladott kora miatt, mialatt kicsit titokzatoskodva kerülget egy háttal fordított vásznat, amin már valami vázlatféle lehet. Kiderül, hogy már járt is az Országházban azt vizsgálni, hogy hova lehetne majd elhelyezni a képet és végül azzal fejezi be, hogy „hosszú idő kell ehhez a nagy munkához, de kedvem van, csak egészségem legyen és akkor, remélem, becsülettel elvégzem...”³⁴ Az időre való utalás Benczúrnál nem költői fogás, nagy történelmi tablóit általában több évvel a megrendelés után fejezte be. Valószínűleg ez lehetett az egyik oka, hogy nem valósult meg a festmény, a másik meg az, hogy a vesztes világháború kataklizmájában elvesztette aktualitását a jelenet ábrázolása. Ma csupán egy monokróm, barnás olajvázlatot ismerünk Benczúrtól a Keresztény Múzeum gyűjteményében (9. kép) (Kat. 11.11.)

Azt, hogy milyen nehézségekkel küszködött a kortárs történelmi festészet, jól illusztrálják Herman Lipót – az 1916. évi koronázás egyik rajzolója – sorai, aki több mint egy évtizeddel később, Székely Bertalan 1867-es koronázási festmény-vázlatai kapcsán fogalmazta meg kételyeit. „E művek jelenetei későbbben, 1916-ban IV. Károly király megkoronázásakor megismétlődtek. Alkalmunk volt ugyanezeket a jeleneteket az életben látni, majd számtalan illusztráción s festményvázlaton keresztül tapasztalni,

33 Az Est, 1917. február 4.

34 Uo.

10. kép

Herman Lipót: A megkoronázott királyi pár (Kat. 11.29.)

hogy ezek milyen súlyos feladatok elé állították a mai művészeket. Ismét bizonyíték a mellett, hogy ne nagyon higgyünk a művészet területén olyan fejlődésben, melynek egyes lépcsőin különböző korok művészei állnak. Mit fejlődött 50 év alatt egy azonos téma megoldása? Semmit.”³⁵ (10. kép) Kissé szkeptikus nézetén azért enyhít kicsit az a további megjegyzése, hogy ha egy Székely-kaliberű művész „próbálkozott volna újra a feladattal, az talált volna a jeleneteknek megfelelő új művészi hangot és formát.”³⁶

Érdekes módon, a kortárs kritika a koronázási képek közül leginkább Iványi-Grünwald Béla – sajnos általunk nem ismert – két festményét (Kat. 16.25–26.) emelte ki, amelyeket szintén a már említett Ernst Múzeum-beli, 1917-es koronázási kiállításon mutatott be. „A kardvágás két vázlatán allegorikus alakokkal népesíti be az eget. Ez a koncepció igen merész, mert élesen ellenkezik korunknak reális művészi látásával, és azért is, mert kihívja az összehasonlítást a klasz-

szikus művészet emlékezetes alkotásaival. Iványi-Grünwald legyőzi mind a két nehézséget. Festés közben kétségkívül Tintoretto-ra gondolt: de szabadon, frissen, egyéniesen dolgozza fel reminiscenciáit.”³⁷ A szimbolikus aktusok allegorikus megjelenítése egy kortárs esemény ábrázolásánál kétség kívül szokatlan volt a korszakban és mintegy 150 évvel azelőtti gyakorlathoz nyúlt vissza.

Sajnos a koronázásról készült festmények közül többet csak említésből ismerünk és még leírásukkal sem rendelkezünk. Kunffy Lajos már említett vázlatain kívül nincs reprodukciónk Csont Ferenc és Bednár János *Koronázás-képeiről* (Kat. 11.39–40.), Kemény Nándor és Kacziány Ödön *Királyi esküjéről* (Kat. 14.19–20.) valamint Dudits Andor, Jávor Pál és Kacziány Ödön kardvágást ábrázoló festményeiről (Kat. 16.24., 16.27–28., 16.29.), hogy csak a legfontosabbakat említsük.

Áttekintve az 1916. évi koronázásról készült eseményábrázolásokat, megállapítható, hogy ezt követően talán soha nem volt jelen ennyi művész Magyarországon egy esemény megörökítésére. A különböző korú és eltérő stílusú alkotók egymás mellett dolgoztak

35 Herman Lipót: Székely Bertalan vázlatairól. *Magyar Művészet* 6. (1930) 8. sz. 513.

36 Uo.

37 Pesti Napló, 1917. szeptember 8. 14.

ugyanazon a munkán, és bár később valószínűleg sokan nem tartották életművük jelentős mozzanatának akkori közreműködésüket, a megrendelés honoráriumára mellett nyilván örültek, hogy tanúi lehettek a történelmi Magyarország utolsó nagy ünnepének. Mint ahogy Herman Lipót emlékezett rá: „Igen örülök, hogy e dolgokat láttam, ismereteim és fantáziám igen sokat nyert s bővült. Végre láttam az életben néhány történelmi festményt lejátszani.”³⁸

*THE LAST HUNGARIAN CORONATION
OF 1916 AS REPRESENTED IN FINE ARTS*

Summary

By the time of the last Hungarian coronation, photography largely replaced the role of documentary representation from fine arts. Newspapers were illustrated with photos and more and more people were reached by film news. Nevertheless, a large number of artists were invited to capture the coronation and many of the most renowned artists of the age (from Rippl-Rónai, through Gyula Rudnay to Bertalan Pór) felt that the famous historical event was worth picturing. In my paper, I have collected various genres (sketches, newspaper illustrations, paintings) and techniques (drawing, engraving, pastel, oil) and I present them sorted by events and their purposes.

38 Herman Lipót kéziratosa naplója. MNG Adattár, ltsz.: 19920/1977, 4077.

KATALÓGUS

IV. KÁROLY 1916. ÉVI KORONÁZÁSÁNAK ÁBRÁZOLÁSAIRÓL

A katalógusban nem elkészülésük időrendjében, hanem az egymást követő események szerint sorakoznak az ábrázolások. Ha a katalógusszámot követő cím idézőjelben van, akkor az vagy a műtárgy felirata vagy az ábrázolást megjelentető kiadvány kortárs címadása. Az egyes események végén, dőlt betűvel jelezzük a kizárólag irodalomban említett műveket, amelyek képi ábrázolását nem ismerjük. A katalógusban szereplő szakirodalmi hivatkozások rövidítéseit a katalógus végén oldjuk fel s ezt követi a művészek névmutatója.

1. Staffázsalakokkal eseményábrázolásként kidolgozott látványtervek

1.1. „Trónusok a főhajóban”

Lechner Jenő (1878–1962)

Vízfestéssel átfestett fotó; 77 × 60 cm

J. j. l.: Dr. Lechner Jenő 1916. XII. 30.

Budapest-Vári Nagyboldogasszony Főplébánia,
Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz.: K 2014.44.1.
Szablya 1917, 26.; A Céhbeliek 1926, Kat. 155.; Ius
coronandi 2012, Kat. IV.3.; Rákossy 2014, 427.;
Mátyás-templom 2015, Kat. 8.5.b.

1.2. „A főoltár”

Lechner Jenő (1878–1962)

Vízfestéssel átfestett fotó; 77 × 60 cm

J. j. l.: 1916. XII. 30. Dr. Lechner Jenő

Budapest-Vári Nagyboldogasszony Főplébánia,
Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz.: K 2014.43.1.
A Céhbeliek 1926, Kat. 156.; Rákossy 2014, 429.;
Mátyás-templom 2015, Kat. 8.5.a.; Maczó 2016, 30.

1.3. „Az intronizációs trónus”

Lechner Jenő (1878–1962)

Vízfestéssel átfestett fotó; 77 × 60 cm

J. j. l.: 1916. XII. Dr. Lechner Jenő

Budapest-Vári Nagybaldogasszony Főplébánia, Egyházművészeti Gyűjtemény, ltsz.: K 2014.42.1.

A Céhbeliek 1926, Kat. 157.; Rákossy 2014, 428.; Mátyás-templom 2015, Kat. 8.5.c.; Maczó 2016, 29.

1.4. A Palota út a királyi pár díszfogatával

Kós Károly (1883–1977) terve alapján

Vízfestéssel átfestett fotó; 62 × 78 cm

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13457.

Kertész K. 1917, 74.; Die Frauen 1995, Kat. 4.93.; F. Dózsa 1996, Kat. 25.; Gall 2002, 288.

1.5. Magyar nemesi testőrök a Dísz téren

Kós Károly (1883–1977) terve alapján

Vízfestéssel átfestett fotó; 75,5 × 56,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13445.

Kertész K. 1917, 78.; F. Dózsa 1996, Kat. 29.; Gall 2002, 287.

1.6. Főhercegi hintók a Táncsics Mihály úti pylonoknál

Györgyi Dénes (1886–1961) terve alapján

Vízfestéssel átfestett fotó; 79 × 63,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13454.

Kertész K. 1917, 95.; F. Dózsa 1996, Kat. 30.; Maczó 2016, 40.

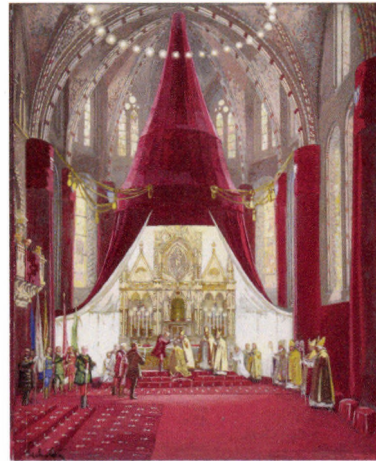
1.7. A Máttyás-templom homlokzata a Pénzügyminisztérium
 árkádjai alól
 Györgyi Dénes (1886–1961) és Lechner Jenő (1878–1962)
 terve alapján
 Vízfestékkel átfestett fotó; 77 × 61 cm
 Budapesti Történeli Múzeum, ltsz.: 13456.
 Szablya 1917, 10.; Kertész K. 1917, 93.; Györgyi 1986, Kat.6.; F.
 Dózsa 1996, Kat. 31.; Maczó 2016, 39.

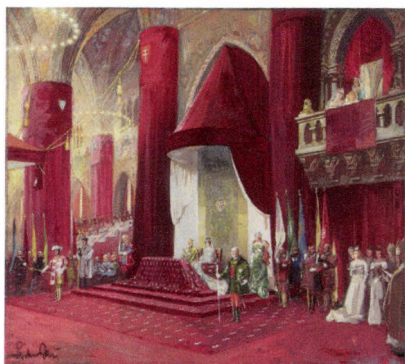
1.8. A Szentháromság tér a királyi hintóval
 Györgyi Dénes (1886–1961) terve alapján
 Vízfestékkel átfestett fotó; 64 × 75 cm
 Budapesti Történeli Múzeum, ltsz.: 13448.
 Szablya 1917, 12.; Kertész K. 1917, 87.; Györgyi 1986, Kat.7.; F.
 Dózsa 1996, Kat. 33.

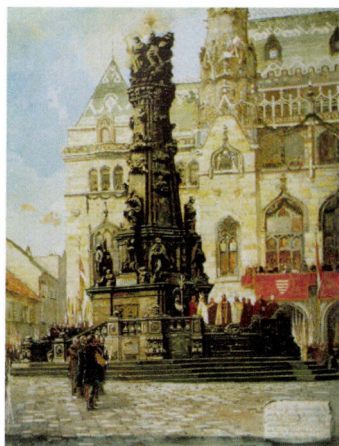
1.9. A királyi pár a koronázás előtt a főhajóban felállított
 trónusokon
 Lechner Jenő (1883–1963) és Unghváry Sándor (1883–1951)
 Vízfestékkel átfestett fotó; 77,5 × 64 cm
 J. b. l.: Unghváry; j. j. l.: Lechner
 Budapesti Történeli Múzeum, ltsz.: 13452.
 Kertész K. 1917, 17.; F. Dózsa 1996, Kat. 36.; Ius coronandi 2012,
 Kat. IV.4.a.; Maczó 2016, 28.

1.10. Koronázás a főoltár előtt
 Lechner Jenő (1883–1963) és Unghváry Sándor (1883–1951)
 Vízfestékkel átfestett fotó; 80 × 64 cm
 J. b. l.: Lechner; j. j. l.: Unghváry
 Budapesti Történeli Múzeum, ltsz.: 13449.
 Kertész K. 1917, 19.; Die Frauen 1995, Kat. 4.94.; F. Dózsa 1996,
 Kat. 37.; Ius coronandi 2012, Kat. IV.4.b.

1.11. A megkoronázott királyi pár az intronizációs trónusokon
 Lechner Jenő (1883–1963) és Unghváry Sándor (1883–1951)
 Vízfestékkel átfestett fotó; 62,5 × 79 cm
 J. b. l.: Lechner; j. j. l.: Unghváry
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 13450.
 Kertész K. 1917, 27.; Die Frauen 1995, Kat. 4.95.; F. Dózsa 1996, Kat. 45.; Ius coronandi 2012, Kat. IV.4.c.

1.12. A Szentháromság szobor az eskü-emelvényel
 Unghváry Sándor (1883–1951) Pogány Móric (1878–1942) terve alapján
 Vízfestékkel átfestett fotó; 75 × 59 cm
 J. b. l.: Unghváry
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 13453.
 F. Dózsa 1996, Kat. 35.

1.13. A Szentháromság szobor az eskü-emelvényel
 Unghváry Sándor (1883–1951) Pogány Móric (1878–1942) terve alapján
 Papír, gouache; 75 × 60 cm
 J. b. l.: Unghváry 1917
 Gödöllői Királyi Kastély, ltsz.: GKK 115.

1.14. A Szentháromság szobor az eskü-emelvényel
 Unghváry Sándor (1883–1951) Pogány Móric (1878–1942) terve alapján
 Vízfestékkel átfestett fotó; 75 × 58,5 cm
 J. j. l.: Unghváry
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 13447.
 F. Dózsa 1996, Kat. 47.

1.15. Koronázási menet a Tárnok utcában
Györgyi Dénes (1886–1961) terve alapján
Vízfestékkel átfestett fotó; 64 × 79,5 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13451.
Szablya 1917, 13.; Kertész K. 1917, 83.; F. Dózsa 1996, Kat. 50.

1.16. Koronázási menet a Dísz téren
Györgyi Dénes (1886–1961) terve alapján
Vízfestékkel átfestett fotó; 55 × 74 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13455.
Szablya 1917, 14.; Kertész K. 1917, 81.; Györgyi 1986, Kat. 5.; F.
Dózsa 1996, Kat. 53.

1.17. Koronázási menet a Dísz téren közepén a királlyal
Györgyi Dénes (1886–1961) terve alapján
Vízfestékkel átfestett fotó; 60 × 80 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13459.
F. Dózsa 1996, Kat. 55.; Maczó 2016, 114.

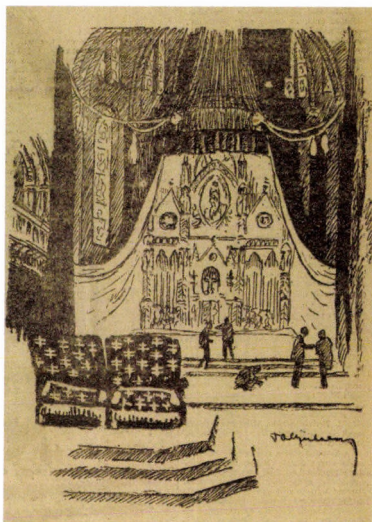

1.18. A koronázási menet érkezése a Szent György térre
Kós Károly (1883–1977) terve alapján
Vízfestékkel átfestett fotó; 63,5 × 79 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13458.
Kertész K. 1917, 75.; F. Dózsa 1996, Kat. 56.; Gall 2002, 287.

1.19. A Szent György tér a koronázó dombbal
Kós Károly (1883–1977) terve alapján
Vízfestékkel átfestett fotó; 54,5 × 79 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 13446.
Szablya 1917, 15.; Kertész K. 1917, 69.; F. Dózsa 1996, Kat. 57.

2. Koronázási előkészületek

2.1. „A Mátyás-templom főoltára két trónszékkal december 29-én”

Pólya Tibor (1886–1937) rajza

J. j. l.: Pólya Tibor

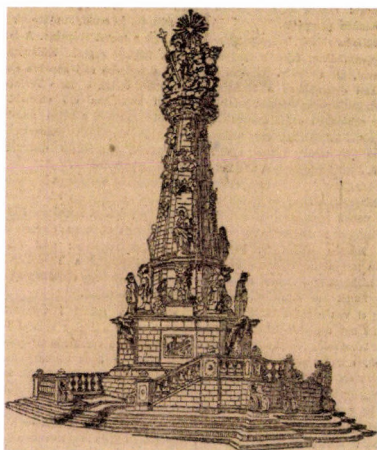
Megjelent: Magyarország, 1916. december 31. 13.

2.2. „A megkoronázott király trónusa”

Pólya Tibor (1886–1937) rajza

Megjelent: Magyarország, 1916. december 31. 14.

2.3. „A koronázó Szentháromság-szobor”

Ismeretlen rajza

Megjelent: Az Est, 1916. december 31. 3.

2.4. „Készül az eskü-emelvény a Szentháromság téren”

Bató József (1888–1966) rajza

J. b. l.: Bató 1916. XII. 26.

Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 29.

2.5. „Zita királyné a magyar koronázási ruha próbáján”
Ladislaus Tuszynski (1876–1943) rajza
J. j. l.: Tuzski
Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1916. december 28. 1.

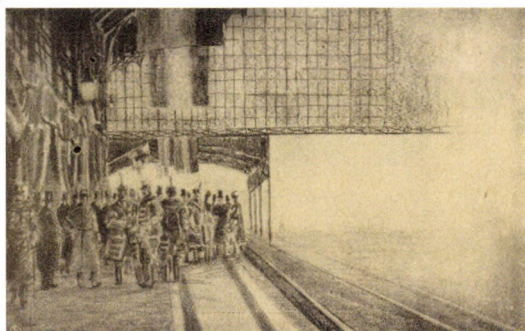

2.6. A Szentháromság tér IV. Károly koronázására készülődésben
Zombory-Moldován Béla (1885–1967) olajfestménye
Magántulajdon

2.7. A Mátyás-templom a koronázás előtt
Rudnay Gyula (1878–1957)
Papír, ceruza; 32 × 32 cm

J. j. l.: Koronázás előtt a Mátyás templom 916. dec. 19. Rudnay
Magántulajdon
Rudnay 1969, Kat. 540.

3. A királyi pár megérkezése Budapestre (december 27. 14 óra)

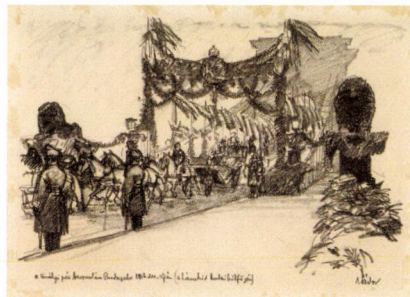

3.1. „A székesfővárosi törvényhatósági bizottság a pályaudvaron”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1916. XII. 27.
Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 21.

4. A királyi pár bevonulása (december 27. 14–15 óra)

4.1. A királyi pár bevonulása az Andrássy úton
Zádor István (1882–1963)
Papír, ceruza; 38,7 × 29 cm
J. b.l.: Zádor 1916. XII. 27.
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 11812.
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 3.

4.2. „A királyi pár bevonulása Budapestre 1916. dec. 27-én
a Lánchíd budai hídfőjén”
Zádor István (1882–1963)
Papír, ceruza; 27,4 × 37,5 cm
J. j.l.: Zádor
Budapesti Történelmi Múzeum, FK, ltsz.: 16.858.
Megjelent: Koronázási album 1917, 23.

4.3. A királyi pár hintója a bevonuláson
Pólya Tibor (1886–1937)
Papír, tusrajz; 30,3 × 28,7 cm
J. j.l.: Pólya Tibor
Budapesti Történelmi Múzeum, FK, ltsz.: 27.894.

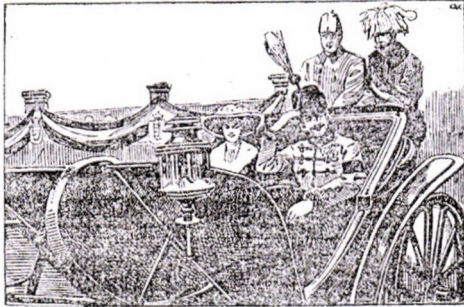
4.4. „Királyvárók az Andrássy úton”
Rudnay Gyula (1878–1957) rajza
J. b.l.: 1916. dec. 27. Rudnay
Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 30.; Rudnay 1918, Kat. 30.

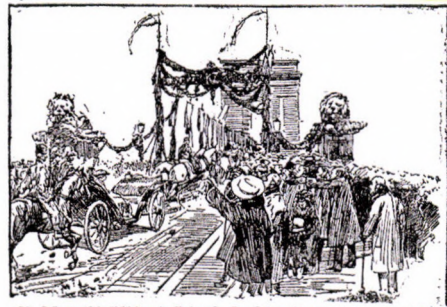
4.5. „A menet az Andrássy úton”
Mühlbeck Károly (1869–1943) rajza
Megjelent: Uj Idők, 1917. január. 7. 31.

4.6. „A császári pár útja a királyi várba”
Ladislaus Tuszynski (1876–1943) rajza
J. j. l.: Tuski
Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1916. december 29. 1.

4.7. „A királyi pár útja a budai vár felé miután megérkeztek
Budapestre december 27-én”
Ismeretlen rajzoló
Megjelent: Neugkeits Welt-Blatt, 1916. december 31. 10.

Die Krönungsfestlichkeiten in Budapest: Der Triumphbogen vor der Kettenbrücke.

4.8. „Koronázási ünnepségek Budapesten.
A diadalív a Lánchíd előtt”
Ismeretlen rajzoló
Megjelent: Die Neue Zeitung, 1916. december 31. 3.; Volksblatt,
1917. január 7. 3.

4.9. „Felvonulás a koronázásra a Lánchídon”
Jávor Pál (1880–1923)
Olajfestmény (?), 2000,- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 16.

5. A koronázási hitlevél átadása a királynak (december 27. 18 óra)

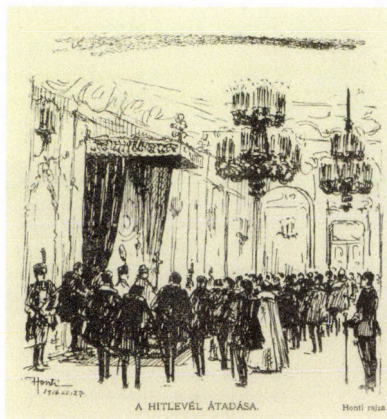
5.1. „Az országgyűlés küldöttsége átadja a királynak a hitlevelet a trónteremben”

Bér Dezső (1875–1924) rajza

J. b. l.: Bér Dezső

Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 21.;

Koronázási Album 1917, 29.

5.2. „A hitlevél átadása”

Honti Nándor (1878–1972) rajza

J. b. l.: Honti 1916. XII. 27.

Megjelent: Koronázási Album 1917, 28.

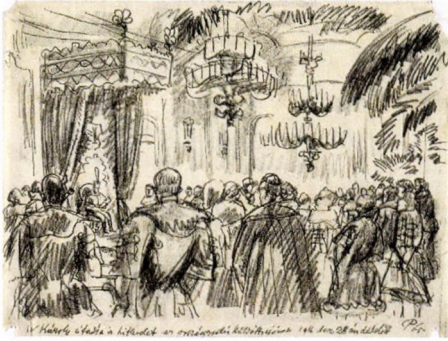

5.3. „A királyi hitlevél átadása”

Ismeretlen rajza

Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 28.

6. A királyi hitlevél visszaadása a parlamenti küldöttségnek (december 28. 11 óra)

6.1. „IV. Károly átadja a hitlevelet az országgyűlési küldöttségnek”
Pór Bertalan (1880–1964)
Papír, monotípia; 25,2 × 33,5 cm
J. j. l.: Pór
Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: F.75.390.
Művészet 2014, 35.; Propaganda 2016, 196.

6.2. „Az országgyűlés ünnepli Zita királynét”
Geiger Richárd (1872–1945) rajza
J. j. l.: Geiger Rich. 1916
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 18. 20.;
Maczó 2016, 66.

6.3. „A parlament küldöttsége hódol a király előtt”
Ismeretlen rajzoló
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 25. 17.

7. A Szent Korona átvitele a király lakosztályába (december 28. 15 óra)

7.1. „A főrendek és képviselők a király lakosztályába viszik a koronát rejtő páncélszekrényt”
Geiger Richárd (1872–1945) rajza

J. j. l.: Geiger R. 1916

Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 25. 20.

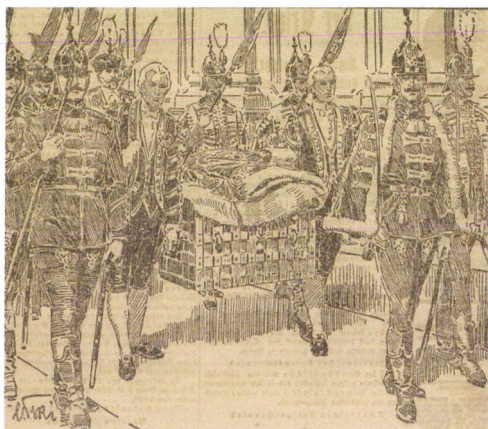

7.2. „A Szent Korona átvitele a Mátyás-templomba”
[Téves cím!] A koronázási jelvényeket IV. Károly jelenlétében kiveszik a koronázási ládából.

Geiger Richárd (1872–1945) rajza

J. b. l.: Geiger Richárd 1916

Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 25. 20.

7.3 „A koronázási jelvények átadása”

Ladislauš Tuszynski (1876–1943) rajza

J. b. l.: Tuski

Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1916. december 30. 1.

8. A koronázás főpróbája a király jelenlétében (december 29. 9 óra)

8.1. „A koronázás főpróbáján”

Zádor István (1882–1963)

Papír, ceruza; 37,5 × 28 cm

J. j. l.: Zádor 1916. XII. 29.

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 16.855.

9. A koronázási jelvények átszállítása a Mátyás-templomba (december 29. 14 óra)

9.1. „A Szent Korona átvitele a Mátyás-templomba”

Haranghy Jenő (1894–1951)

Papír, szénrajz; 42,8 × 54,5 cm

J. j. l.: Haranghy Jenő

Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.397.

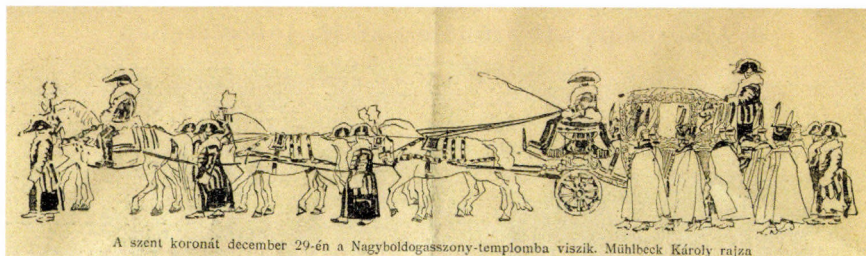
9.2. Koronaőrök a Loretto-kápolna bejáratánál

Zádor István (1882–1963)

Papír, szénrajz; 39 × 29 cm

J. j. l.: Zádor 1916. XII. 29.

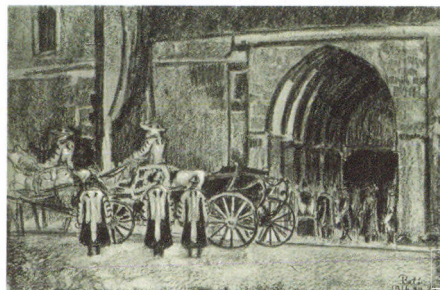
Budapesti Történelmi Múzeum, FK, ltsz.: 16.856.
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 26.

A szent koronát december 29-én a Nagyboldogasszony-templomba viszik. Mühlbeck Károly rajza

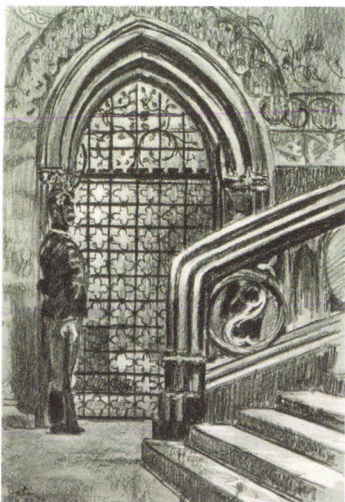
9.3. „A Szent Koronát december 29-én a Nagyboldogasszony-templomba viszik”

Mühlbeck Károly (1869–1943) rajza
Megjelent: Új Idők, 1917. január 7. 32.

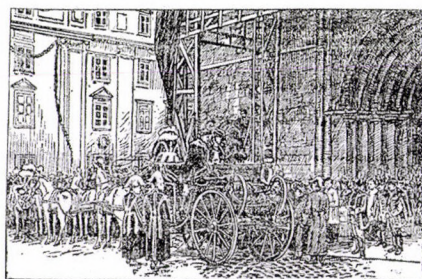
9.4. „A korona a templom kapujában”

Bató József (1888–1966) rajza
J. j. l.: Bató 1916. XII. 29.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 33.

9.5. „A koronát a Loretto-kápolnában őrzik”

Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1916. XII. 29.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 34.

9.6. „A koronázási jelvények érkezése a Mátyás-templomba”

Ismeretlen rajzoló
Megjelent: Neugkeits Welt-Blatt, 1917. január 3. 7.

10. Koronázási menet a palotától a Mátyás-templomhoz (december 30. 8 óra)

10.1. „A királyi pár megérkezése a Koronázó templomhoz”
Benkhard Ágost (1882–1961)
Olaj, vászon; 52,5 × 41 cm
J. j. l.: 1916. december 30. Benkhard Ágost
Magántulajdon

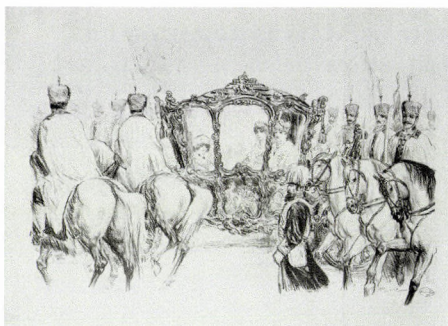
10.2. „Koronázási kocsi”
Rudnay Gyula (1878–1957)
Papír, ceruza, vízfesték; 29 × 40 cm
J. j. l.: 1916. Dec. 30. Rudnay
Magántulajdon
Kieselbach 50. aukció (2015. okt. 12.) 84.

10.3. A menet érkezése a Mátyás-templomhoz
Zádor István (1882–1963)
Papír, ceruza; 38,8 × 28,9 cm
J. b. l.: Zádor 1916. XII. 30.
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 11811.
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 13.

10.4. Főhercegi hintó a koronázási menetben
Haranghy Jenő (1894–1951)
Papír, litográfia; 58 × 74,2 cm
J. b. l.: HJ (ligatúra) 1916
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.1078.

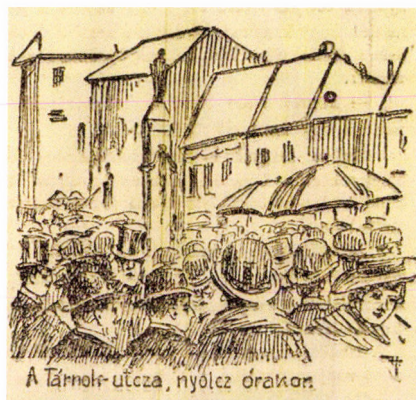
10.5. A királyi család a koronázási hintóban
 Haranghy Jenő (1894–1951)
 Papír, litográfia; 58,3 × 74,2 cm
 J. j. l.: H J (ligatúra) 1916
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.1079.

10.6. „A Koronázó-templom bejárata”
 Márton Ferenc (1884–1940)
 Papír, ceruza; 27,2 × 37,2 cm
 J. b. l.: Márton Fe 916 dec 30
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: LTM 72.1076.
 Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 7. 4.

10.7. A Mátyás-templom bejárata az érkezőkkel
 Márton Ferenc (1884–1940)
 Papír, kréta; 33 × 24 cm
 J. j. l.: Márton F
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 61.260.

10.8. „A Tárnok utca, nyolcz órákor”
 Honti Nándor (1878–1972) rajza
 Megjelent: Az Ujság, 1916. december 31. 8.

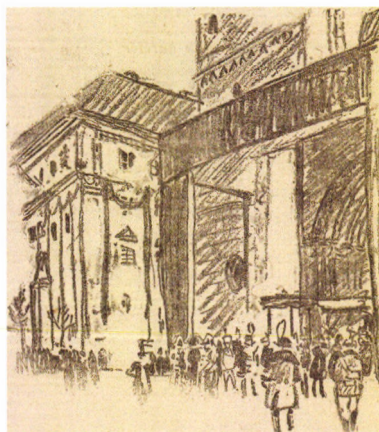

A koronázási menet. A királyi család díszhintókban a koronázásra megy. Mühlbeck Károly rajza

10.9. „A királyi család díszhintókban a koronázásra megy”
Mühlbeck Károly (1869–1943) rajza
Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 34.

10.10. „A királyi pár díszhintója”
Geiger Richárd (1872–1945) rajza
J. b. l.: Geiger Richárd 1916. XII. 30.
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 35.

10.11. „A Mátyás-templom előtt, a koronázás alatt”
Pólya Tibor (1886–1937) rajza
Megjelent: Magyarország, 1917. január 3. 5.

10.12. „Károly király és Zita királyné díszhintója útban a Koronázó-templom felé”
Ismeretlen rajzoló
Megjelent: Die Neue Zeitung, 1917. január 4. 3.

10.13–14. „Felvonulás I–II.”
Kernstok Károly (1873–1940)
Olajfestmény (?), 1200,- és 1000,- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 2., 19.

11. Koronázási szertartás a Mátyás-templomban a ceremónia időrendjében (december 30. 9–11 óra)

11.1. „A királyi pár fogadtatása [...] A hercegprímás csókra nyújtotta a királyi párnak a feszületet” Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 15.

11.2. „IV. Károly megcsókolja az evangéliumot [...] A király letette az igazságosság és béke esküjét” Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 18. 15.

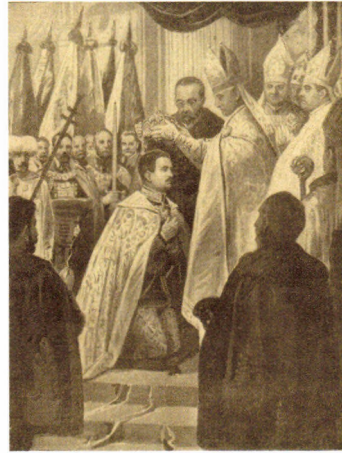
11.3. „Szent István palástja a királyon”
Herman Lipót (1884–1972)
papír, ceruza; 28,5 × 23,5 cm
J. b. l.: Bpest 1916 dec 30 Herman Lipót
Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 20-342/21.

11.4. „A hercegprímás átnyújtja IV. Károly királynak Szent István kardját”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 16.

11.5. „A király megteszi a keresztvágásokat”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 17.

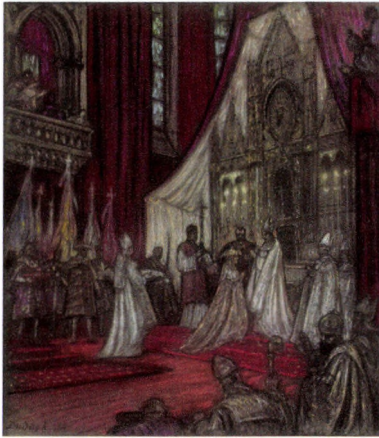
11.6. „A koronázás”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 18.

11.7. „A király fejére teszik a koronát”
Pólya Tibor (1886–1957) rajza
Megjelent: Magyarország, 1917. január 3. 9.

11.8. „A koronázás”
Honti Nándor (1878–1961) rajza
Megjelent: Az Ujság, 1916. december 31. 12.

11.9. IV. Károly koronázása

Dudits Andor (1866–1944)

Karton, pasztell; 85 × 70 cm

J. b. l.: Dudits A

Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 1945-3844.

Megjelent: Koronázási Album 1917, 56.

11.10. „IV. Károly magyar király koronázása”

Felix Schwormstadt (1870–1938) festménye

J. b. l.: Felix Schwormstadt 1917

Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 8–9.;

Koronázási Album 1917, 80–81. között

11.11. IV. Károly koronázása (vázlat)

Benczúr Gyula (1844–1920)

Olaj, vászon; 41 × 67 cm

Keresztény Múzeum, Esztergom, ltsz.: 56.593.

lulus coronandi 2012, Kat. IV.1.

11.12. IV. Károly koronázása

Rudnay Gyula (1878–1957)

Olaj, vászon, 87 × 111,5 cm

J. j.l.: Rudnay 917

Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 2012.2.

Rudnay 1918, Kat. 125. (?); Polgár Galéria 92–93. aukció (2012.

dec. 4.) 153.; Coronatio Hungarica 2016, 307.

11. 13. IV. Károly koronázása

Rudnay Gyula (1878–1957)

Olaj, vászon, 87 × 114 cm

J. b. l.: Rudnay
magántulajdon

Rudnay 1918, Kat. 125. (?); Polgár Galéria 92–93. aukció
(2012. dec. 4.) 155.

11. 14. „IV. Károly király megkoronázása”

Révész Imre (1859–1945) festménye

J. j. l.: Révész Imre

Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 21. 48–49.

11.15. IV. Károly koronázása. „A király esküje”

emléklap jobb felső sarokban lévő részlete

Basch Árpád (1873–1945)

Papír, kromolitográfia; 48,5 × 39,2 cm

J. j. l. Terv. r.: Basch Árpád

Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.393.

11.16. IV. Károly koronázása

Háry Gyula (1864–1945)

Olaj, fa, 15 × 18 cm

J. b. l.: Háry Gy

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 15.077.

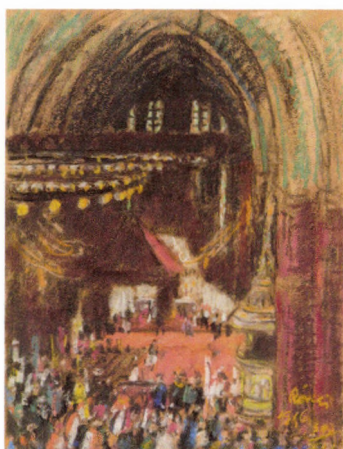

11.17. „IV. Károly megkoronázása a Mátyás-templomban”

Bató József (1888–1966) rajza

J. b. l.: Bató 1916. XII. 30.

Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 8.;
Koronázási Album 1917, 58.

11.18. IV. Károly koronázása

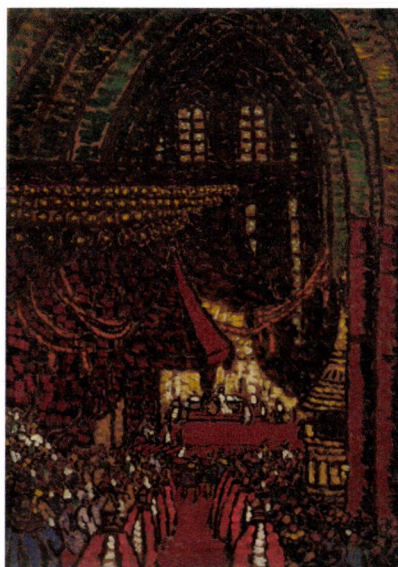
Rippl-Rónai József (1861–1927)

Papír, pasztell; 41 × 31,3 cm

J. j. l.: Rónai 1916 30/XII

Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 51.82.

Magyar mesterek 1917, Kat. 7.; Rippl-Rónai 1998, 373.

11.19. IV. Károly koronázása

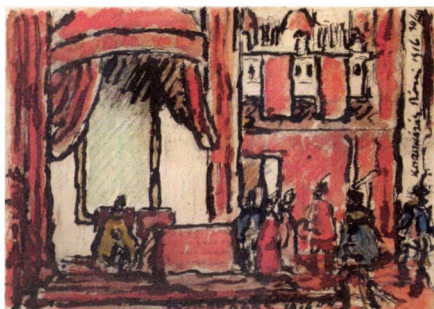
Rippl-Rónai József (1861–1927)

Olaj, lemezpapír; 102 × 72 cm

J. j. f.: Rónai 1916 30/XII.

Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 15.738.

Magyar mesterek 1917, Kat. 9.; Rippl-Rónai 1998,
Kat. 125.; Maczó 2016, 97.

11.20. A megkoronázott király az intronizációs trónuson

Rippl-Rónai József (1861–1927)

Papír, tus, vízfestmény; 20,5 × 28,5 cm

J. j. f.: Rónai 1916 30/XII.

Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 1932-2349.

Magyar mesterek 1917, Kat. 11.

11.21. „Koronázásakor 1916. dec. 30. „Benedictus””

Rippl-Rónai József (1861–1927)

Papír, pasztell; 36 × 28,5 cm

Felirat a képen: „Stojanovics” „Hubay”

J. j. f.: Rónai

A hátoldalon kézírással: „IV. Károly király koronázásakor, 1916 dec. 30-án készült Rippl-Rónai Skizz, Sztojanovits Jenő zeneszerző karnagyról a budapesti koronázó Mátyás templomban, és Hubay Jenőről, ki a Liszt: Koronázási mise benedictusával hegedű solóját játssza.”

Kieselbach 44. aukció (2013. okt. 26.) 72.

11.22. „A királyné”

Herman Lipót (1884–1972)

papír, ceruza; 28,5 × 16,3 cm

J. j. l.: Bpest 1916 dec 30 Herman

Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 20-342/15.

11.23. „A királynét koronázni viszik”

Ismeretlen rajza

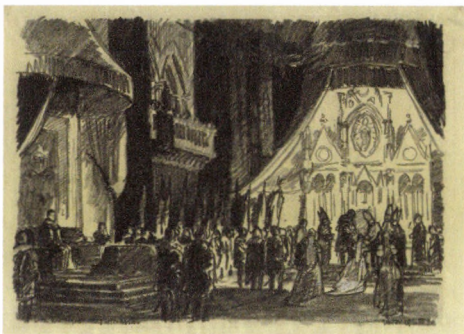
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 19.

11.24. „Zita királyné megkoronázása”

Ismeretlen rajza

Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 20.

11.25. „Zita királynét megkoronázzák”

Zádor István (1882–1963)

Papír, ceruza; 29 × 38,9 cm

J. j. l.: Zádor 1916. XII. 27.

Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 11813.

Megjelent: Vasárnapi Ujság 1917. január 7. 5.; Koronázási Album

1917, 59.; Zádor 1933, 136.

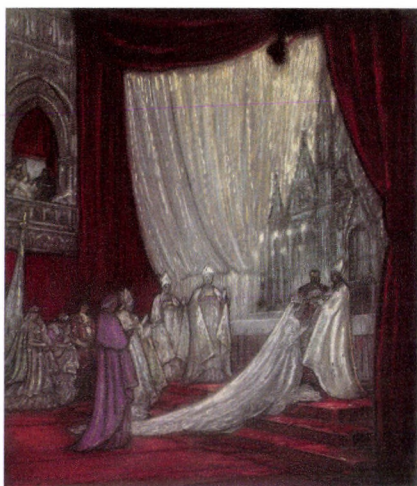
11.26. „Zita királyné megkoronázása”

Zádor István (1882–1963)

Papír, ceruza; 30 × 39,5 cm

J. j. l.: Zádor

Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 16.860.

11.27. „Zita királyné megkoronázatása”

Dudits Andor (1866–1944)

Karton, pasztell; 86 × 70 cm

J. b. l.: Dudits Andor

Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 1945-3843.

Megjelent: Koronázási Album 1917, 57.

11.28. „A koronázott királyi pár”

Honti Nándor (1878–1972) rajza

J. j. l.: Honti

Megjelent: Az Ujság, 1916. december 31. 13.

11.29. „A megkoronázott királyi pár”
 Herman Lipót (1884–1972)
 papír, ceruza; 37,7 × 27,7 cm
 J. b. l.: Bpest 1916 dec 30 Herman Lipót
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 20-342/22.
 Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 39.

11.30. „A királyi pár a koronázás után”
 Bató József (1888–1966) rajza
 J. j. l.: Bató 1916. XII. 30.
 Megjelent: Koronázási Album 1917, 63.

11.31. „Éljen a király!”
 Ismeretlen rajza
 Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 21.

11.32. „A koronázási mise”
 Rudnay Gyula (1878–1957) rajza
 Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 38.; Koronázási Album 1917,
 60.; Rudnay 1918, Kat. 28.

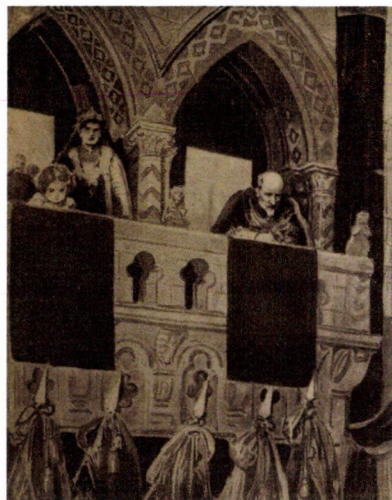
11.33. „A koronázó templom”
Gedő Lipót (1887–1952) rajza
Megjelent: Pesti Napló, 1916. december 31. 3.

11.34. „A koronázás közönsége a templomban”
Bató József (1888–1966) rajza
J. j. l.: Bató 1916. XII. 30.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 53.

11.35. „A trónörökös IV. Károly megkoronázásánál”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1916. XII. 30.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 54.

11.36. „A bolgár király a koronázáson”
Geiger Richárd (1872–1945) rajza
J. b. l.: Geiger R.
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 18. 21.

11.37. „IV. Károly magyar királlyá koronázása”

Ladislaus Tuszyński (1876–1943) rajza

J. b. I.: Tuski

Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1916. december 31. 1.

11.38. „Károly császár magyar királlyá koronázása”

Ismeretlen rajzoló

Megjelent: Die Neue Zeitung, 1916. december 31. 1.; Volksblatt,

1917. január 7. 1.

11.39. „A koronázás”

Csont Ferenc (1888–1969)

Olajfestmény, 4000,- korona

Magyar egyházművészeti 1919, Kat. 33.

11.40. „Koronázás”

Bednár János (1886–1932)

Olajfestmény (?)

Orsz. Magy. Képzőműv. Társ. 1917, 50.

12. Zita királyné és Ottó trónörökös a koronázási hintóban visszatér a palotába (december 30. 11 óra)

12.1. A királyné és a trónörökös hintójának indulása

a Mátyás-templom előtt

Hatvany Ferenc (1881–1958)

Olaj, vászonn; 60,5 × 91,5 cm

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 15.726.

12.2. „Ottó trónörökös”

Felix Schwormstadt (1870–1938) festménye

Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 12.

12.3. „A királyné kocsija”
Honti Nándor (1878–1961) rajza
J. b. l.: H.
Megjelent: Az Újság, 1916. december 31. 18.

12.4. A királyné és a trónörökös kiszállnak a koronázási hintóból
Éder Gyula (1875–1945)
Olaj, vászon; 90 × 110,5 cm
J. j. l.: Éder Gyula 1929
Kunsthistorisches Museum Wien, Wagenburg, ltsz.: Z 147.
Des Kaisers 2000, Kat. 247.; Maczó 2016, 90.

13. Az aransarkantyús vitézek avatása (december 30. 11:15)

13.1. Aransarkantyús vitézek avatása
Márton Ferenc (1884–1940)
Pauszpapír, tusrajz; 44 × 29 cm
J. j. l.: Márton Fe 916 dec
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: LTM 72.1075.

13.2. „Lovaggá ütés a koronázótemplomban”
Márton Ferenc (1884–1940) rajza
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 5.

13.3. „Az aransarkantjus vitézek avatása”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Friss Ujság, 1916. december 31. 3.

13.4. „Egy aransarkantjus...”
Herman Lipót (1884–1972) rajza
J. j. l.: Herman L Bp 1916 dec 30
Megjelent: Koronázási Album 1917, 61.

13.5. „Az aransarkantjus vitézek lovaggá ütése”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1916. XII. 30.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 62.

13.6. „A lovaggáütés szertartása”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja 1917. január 11. 22.

14. A koronázási eskü (december 30. 12 óra)

14.1. „A király a Szentháromság-téren leteszi az esküt”

Bér Dezső (1875–1924)

Papír, ceruza; 30,9 × 24,7 cm

J. b. l.: Bér Dezső

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 15.410.

Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 9.; Koronázási Album 1917, 80.

14.2. „IV. Károly király koronázási esküje a Mátyás-templom előtt”

Zádor István (1882–1963)

Papír, ceruza; 38,8 × 28,9 cm

J. j. l.: Zádor 1916. XII. 30.

Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 11814.

Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 18.; Zádor 1933, 135.

14.3. „Károly király esküje a Szentháromság téren”

Zádor István (1882–1963)

Papír, ceruza; 39 × 29,5 cm

J. j. l.: Zádor 1916 XII 30

Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 16.859.

14.4. „A király esküje a Szt. Háromság téren”

Zádor István (1882–1963) rajza

J. j. l.: Zádor 1916 XII 30

Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 7. 3.; Koronázási Album 1917, 74.

14.5. „Esküszik a király”
 Rippl-Rónai József (1861–1927)
 Papír, pasztell; 41,3 × 51 cm
 J. b. l.: 1916 30/XII.; J. j. l.: Rónai
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 18.333.
 Magyar mesterek 1917, Kat. 10.; Rippl-Rónai 1920, Kat. 1.

14.6. „Az eskütétel”
 Honti Nándor (1878–1961) rajza
 J. j. l.: H.
 Megjelent: Az Ujság, 1916. december 31. 9.

14.7. „A király esküje”
 Pólya Tibor (1886–1937) rajza
 J. j. l.: Pólya Tibor
 Megjelent: Magyarország, 1917. január 4. 6.

14.8. Koronázási eskü
 Csók István (1865–1961)
 Olaj, fa; 32 × 41 cm
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 16.893.
 Csók 1928, Kat. 37.; Csók 1935, Kat. 45.

14.9. Koronázási eskü
 Edvi Illés Ödön (1877–1946)
 Olaj, karton; 35,5 × 45,5 cm
 J. j. l.: Edvi Illés Ödön
 Felirat jobbra lent: IV. Károly király 1916 XII/30. esküt tesz
 a Szt. György (sic!) téren.
 Gödöllői Királyi Kastély, gysz.: 4623.

14.10. Koronázási eskü
 Rudnay Gyula (1878–1957)
 Karton, ceruza, vízfesték; 23 × 31 cm
 J. b. l.: Rudnay Gy. 916. Dec. 30.
 Magántulajdon
 Megjelent: Új Idők 1917. január 7. 40.
 Rudnay 1918, Kat. 31.; Kieselsbach 1. aukció
 (1997. szept. 19.) 198.

14.11. Koronázási eskü
 Rudnay Gyula (1878–1957)
 Olaj, vászon, 92 × 98 cm
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 2012.1.
 Rudnay 1918, Kat. 121. (?); Polgár Galéria 92–93. aukció
 (2012. dec. 4.) 154.

14.12. Koronázási eskü
 Rudnay Gyula (1878–1957)
 Olaj, vászon, 120 × 195 cm
 Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 2012.1.
 Rudnay 1918, Kat. 121. (?); Gerevich 1942, 219.; Rudnay 2003, 14.;
 A szóra bírt műtárgy 2009, Kat. 94.

14.13. „A koronázási eskü”
 Dudits Andor (1866–1944) festménye
 J. b. l.: Dudits A
 Megjelent: Koronázási Album 1917, 96–97.

14.14. „A király esküje”
 Ismeretlen rajza
 Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 23.

14.15. „A király esküje”
 Basch Árpád (1873–1945)
 Papír, kromolitográfia; 48,5 × 39,2 cm
 J. j. l.: Terv. r.: Basch Árpád
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.393.;
 Coronatus in regem 2015, 25.; Coronatio Hungarica 2016, 308.;
 Maczó 2016, 108.

14.16. „A Szentháromság-téren a koronázás után a közönség a templom felé tódul”
 Márton Ferenc (1884–1940) rajza
 J. b. f.: Márton Fe 916
 Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 7. 2.

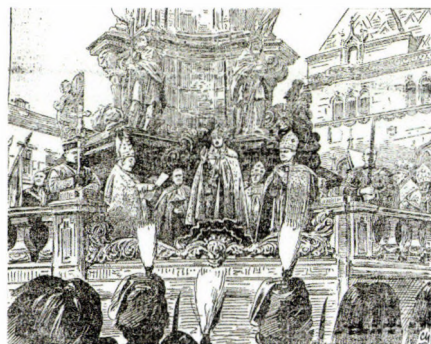

14.17. „Az alkotmányos eskü a szabad ég alatt”

Ladislaus Tuszynski (1876–1943) rajza

J. j. l.: Tuskí

Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1917. január 3. 1.

14.18. „A királyi eskü a magyar alkotmányra”

Ismeretlen rajzoló

Megjelent: Neugkeits Welt-Blatt, 1917. január 4. 1.

14.19. „Koronázási eskü”

Kemény Nándor (1885–1972)

Olajfestmény, 4000,- korona

Nemzeti Szalon 1917, Kat. 356.

14.20. „A királyi esküje”

Kacziány Ödön (1852–1933)

Olajfestmény, 3000,- korona

M. Kir. miniszterelnök 1920, Kat. 67.

14.21. „A Mátyás-templom előtt”

Csont Ferenc (1888–1969)

Szénrajz, 2000,- korona

Magyar egyházművészeti 1919, Kat. 34.

14.22–25. Négy vázlat a Mátyás-templom előtt

Kunffy Lajos (1869–1962)

Kunffy 2006, 126.

15. A Koronázási menet a Mátyás-templomtól a Szent György térre (december 30. 12:30–13:30)

15.1. „A menet megindul”

Rudnay Gyula (1878–1957)

Ceruza, fedőféhér, papír; 22 × 29 cm

J. j. l.: A menet megindul – 916 dec 30 – Rudnay

Magántulajdon

Villás Galéria 62. Festmény- és műtárgyárverés

(2019. dec. 7.) 26.

15.2. Koronázási menet a Mátyás-templom előtt
Rudnay Gyula (1878–1957)
Olaj, vászon, 82,5 × 120 cm
J. b.l.: Rudnay 917
Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 15318

15.3. IV. Károly a koronázási menetben
Kernstok Károly (1873–1940)
Olaj, vászon; 36 × 50 cm
J. j.l.: K. K. 1916
Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 62.219.
Magyar mesterek 1917, Kat. 4.

15.4. „Trenk-huszárok, a horvát bán csatlósai”
Pólya Tibor (1886–1937) rajza
J. j. l.: Pólya Tibor
Megjelent: Koronázási Album 1917, 91.

15.5. „Részlet a menetből”
Gedő Lipót (1887–1952) rajza
J. j. l.: Gedő
Megjelent: Koronázási Album 1917, 104.

15.6. „A koronázási menet”
 Honti Nándor (1878–1972) rajza
 J. j. l.: Honti 1916 XII 30
 Megjelent: Az Újság, 1916. december 31. 16–17.

15.7. „A koronázási menet. Udvari díszfogatok”
 Mühlbeck Károly (1869–1943) rajza
 Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 43.

15.8. „A koronázási menet érkezése a Szent György térre”
 Márton Ferenc (1884–1940)
 Papír, kréta; 23,5 × 32,5 cm
 J. b. l.: Márton Fe 916 dec 30
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: LTM 61.165.
 Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 19.

15.9. „A nádorhelyettes”
 Horthy Béla (1869–1943) rajza
 Megjelent: Társaság, 1917. január 6. 3.

15.10. „A király teljes ornátusban lóháton”

Ismeretlen rajzoló

Megjelent: Die Neue Zeitung,
1917. január 4. 4.; Volksblatt,
1917. január 7. 6.

15.11. A király a menetben

Ismeretlen rajzoló

Megjelent: Zászlókn, 1917. január 15. 98.

15.12. Koronázási menet

Kernstok Károly (1873–1940)

Olaj, fatábla; 26,8 × 36 cm

J. j. l.: K K

Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 51.84.

Lehet, hogy azonos a Kat. 10.13–14.

egyik tételével.

16. A kardvágás a koronázó dombon (december 30. 13:30)

16.1. „A királyra várakozó nép a koronázó dombnál”

Márton Ferenc (1884–1940)

Papír, kréta; 22,5 × 29 cm

J. j. l.: Márton F 916

Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 61.261.

Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 19.

16.2. „A vármegyék zászlói a kardvágás színhelyén”

Márton Ferenc (1884–1940)

Papír, kréta; 23,5 × 32,5 cm

J. j. l.: Márton F dec. 30. 916

Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 61.259.

Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 7. 10.

16.3. „A kardvágás a koronázó dombon”
Márton Ferenc (1884–1940) rajza
J. b. l.: Márton Fe 916
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 1.

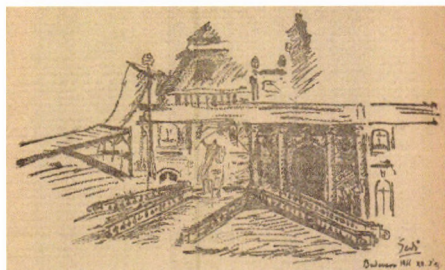
16.4. „A kardvágás után a király elvágat”
Rippl-Rónai József (1861–1927)
Papír, pasztell; 41,5 × 51,4 cm
J. b. l.: Rónai; j. j. l.: 1916. dec. 30.
Budapesti Történeli Múzeum, ltsz.: 16.072.
Magyar mesterek 1917, Kat. 8.; Rippl-Rónai 1920, Kat. 5.;
Rippl-Rónai 1998, Kat. 126.

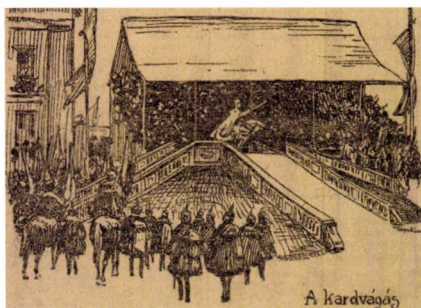
16.5. „IV. Károly Budán a koronázási domb”
Rippl-Rónai József (1861–1927) rajza
J. j. l.: Rónai 1916. dec. 30.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 119.

16.6. „A király megteszi a négy kardvágást”
Pór Bertalan (1880–1964) rajza
J. k. l.: 1916 decz 30-án Pór Bertalan
Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. 13.; Koronázási
Album 1917, 117.

16.7. „A kardvágás”
Gedő Lipót (1887–1952) rajza
J. j. l.: Gedő Budavára 1916. XII. 30.
Megjelent: Pesti Napló, 1916. december 31. 5.

16.8. „A kardvágás”
Honti Nándor (1878–1972) rajza
J. j. l.: Honti
Megjelent: Az Ujság, 1916. december 31. 10.

16.9. „A kardvágás”
Pólya Tibor (1886–1937) rajza
J. j. l.: Pólya Tibor
Megjelent: Magyarország, 1917. január 4. 7.

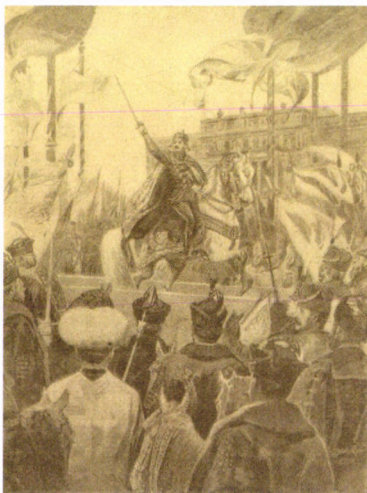
16.10. „A király négy vágása a koronázó dombon”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Friss Ujság, 1916. december 31. 1.

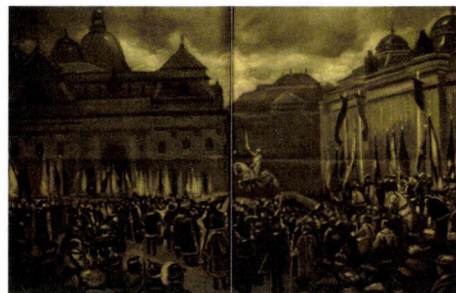
16.11. „A kardvágás a Szent György téren”
Mühlbeck Károly (1869–1943) rajza
J. j. l.: Mühlbeck
Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 44.

16.12. IV. Károly kardvágása
Ismeretlen rajza
Megjelent: Az Érdekes Ujság, 1917. január 8. külső borítón

16.13. „A király a koronázó dombon”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 21.

16.14. „IV. Károly király koronázási kardvágása”
Kacziány Ödön (1852–1933) festménye
J. b. l.: Kacziány
Megjelent: Vasárnapi Ujság, 1917. január 14. 32–33.
Magyar mesterek 1917, Kat. 6.

16.15. IV. Károly kardvágása
Kernstok Károly (1873–1940)
Olaj, vászon; 36 × 50 cm
Budapesti Történelmi Múzeum, ltsz.: 19191.
Magyar mesterek 1917, Kat. 17.

16.16. IV. Károly kardvágása
Jávor Pál (1880–1923)
Olaj, vászon; 118 × 202 cm,
J. j. l.: Jávor
Gödöllői Királyi Kastély ltsz.: 215.
Magyar mesterek 1917, Kat. 3. Maczó 2016, 118.

16.17. IV. Károly kardvágása. „A király esküje” emléklap bal felső sarokban lévő részlete
Basch Árpád (1873–1945)
Papír, kromolitográfia; 48,5 × 39,2 cm
J. j. l.: Terv. r.: Basch Árpád
Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: 53.393.

16.18. IV. Károly kardvágása
Heinrich Freiherr Robert von Doblhoff (1880–1960) festménye
Megjelent: Az Est, 1925. augusztus 22. 7.

16.19. A tömeg a kardvágás után ellepi a koronázó dombot
 Márton Ferenc (1884–1940)
 Papír, kréta; 27 × 37 cm
 J. j. l.: Márton Fer 916 dec 30
 Magyar Nemzeti Múzeum, TKCs, ltsz.: LTM 61.164.

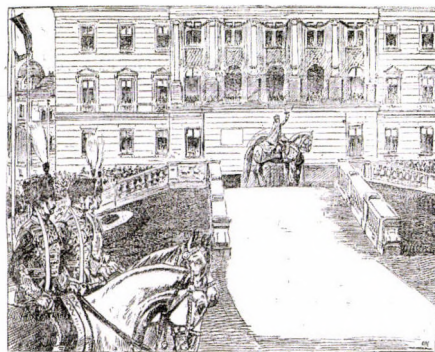

16.20. A tömeg a kardvágás után ellepi a koronázó dombot
 Márton Ferenc (1884–1940)
 Papír, kréta; 27 × 37 cm
 J. j. l.: Márton Fer 916
 Budapesti Történeti Múzeum, ltsz.: 61.258.

16.21. IV. Károly kardvágása
 Horthy Béla (1869–1943) rajza
 Megjelent: A Társaság, 1917. január 6. 10.

16.22. „IV. Károly a koronázódombon”
 Ladislaus Tuszyński (1876–1943) rajza
 J. j. l.: Tuski
 Megjelent: Illustrierte Kronen-Zeitung, 1917. január 2. 1.

16.23. „IV. Károly király kardvágása a koronázódombon”
 Ismeretlen rajzó
 Megjelent: Neugkeits Welt-Blatt, 1917. január 3. 1.

16.24. „Kardvágás”
Dudits Andor (1866–1944)
Freskóvázlat
Új művészcsoport 2017, Kat. 37.

16.25–26. „Kardvágás I–II.”
Iványi-Grünwald Béla (1867–1940)
Olajvázlatok (?), 4000.- és 3000.- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 13., 15.

16.27. „A kardvágás kis vázlata”
Jávor Pál (1880–1923)
Olajfestmény (?), 500.- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 5.

16.28. „Kardvágás”
Jávor Pál (1880–1923)
Olajfestmény (?), 3000.- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 18.

16.29. „A kardvágás”
Kacziány Ödön (1852–1933)
Olajfestmény (?), 1000.- korona
Magyar mesterek 1917, Kat. 137.

17. A koronázási ebéd (december 30. 14 óra)

17.1. „A koronázási ebéd terített asztala”
Bató József (1888–1966) rajza
J. j. l.: Bató 1916
Megjelent: Koronázási Album 1917, 125.

17.2. „A kézmosás szertartása”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató
Megjelent: Koronázási Album 1917, 126.

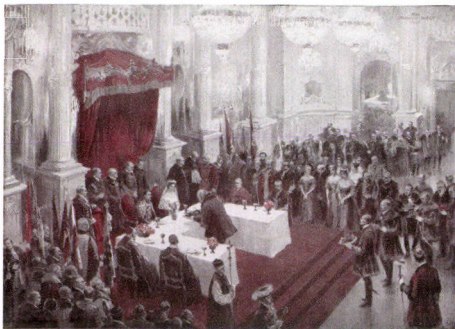
17.3. „A koronázási ebéd”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1916. XII. 30.

Megjelent: Uj Idők, 1917. január 7. 45.; Az Érdekes Ujság, 1917.
január 8. 15.; Koronázási Album 1917, 127.

17.4. „A koronázási díszebéd”
Ismeretlen rajza

Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 25.
Maczó 2016, 125.

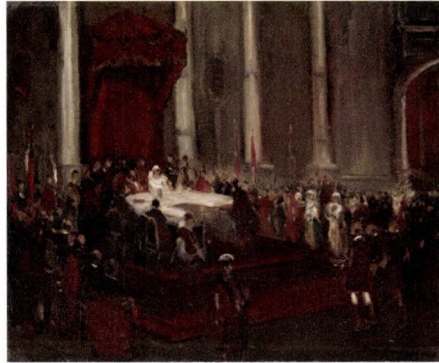
17.5. „Koronázási ebéd a királyi palotában”
Felix Schwormstadt (1870–1938) festménye
J. j. f.: Felix Schworstadt 1917
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 22–23.

17.6. „Ottó trónörökös a terem egyik páholyában”
Vészi Margit (1885–1961) rajza
J. j. l.: Vészi Margit 1916
Megjelent: Koronázási Album 1917, 124.

17.7. „Várakozás az előcsarnokban”
Pólya Tibor (1886–1937) rajza
J. j. l.: Pólya Tibor
Megjelent: Koronázási Album 1917, 131.

17.8. „Koronázási ebéd”
Rudnay Gyula (1878–1957)
Olaj, vászon; 58,5 × 69,5 cm
J. j. l.: Rudnay
Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: 50.73.
Rudnay 1918, Kat. 132. (3500,- korona); Rudnay 1969, Kat. 540.

18. A palotahölgyek hódolata a királynénak (december 30. 15 óra)

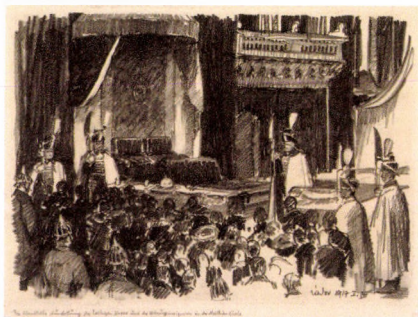
18.1. „Magyar nők hódolata a királyné előtt”
Ismeretlen rajza
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 11. 33.

19. A királyné a Pro Transsylvania közgyűlésén (december 30. 16:30)

19.1. „Zita királyné a „Pro Transsylvania” díszközgyűlésén”
Geiger Richárd (1872–1945) rajza
J. b. l.: Geiger Richárd 1916
Megjelent: Tolnai Világlapja, 1917. január 18. 17.

20. A koronázási jelvények közszemlére tétele a Mátyás-templomban (december 30. 16 óra – január 2. 16 óra)

20.1. „A Szent Korona és a koronázási jelvények közszemlére
tétele a Mátyás-templomban”
Zádor István (1882–1963)
Papír, ceruza; 27,7 × 37,4 cm
J. j. l.: Zádor 1917. I. 2.
Budapesti Történeti Múzeum, FK, ltsz.: 16.857.
Megjelent: Illustrierte Zeitung, 1917. január 25. 26.

20.2. „A templomban kiállított korona”
Bató József (1888–1966) rajza
J. b. l.: Bató 1917 I. 2.
Megjelent: Koronázási Album 1917, 137.

Szakirodalmi hivatkozások rövidítései

- A Céhbeliek 1926 A Céhbeliek VI. kiállításának katalógusa. Nemzeti Szalon, Bp. 1926.
- A szóra bírt műtárgy 2009 A szóra bírt műtárgy. Új szerzemények, új eredmények az 50 éves Magyar Nemzeti Galériában. CD-ROM. Szerk. Buzási Enikő – Jávor Anna – Simon Gábor – Szücs György. Bp. 2009.
- Coronatio Hungarica 2016 Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba – Pálffy Géza: Coronatio Hungarica in nummis. A magyar uralkodók koronázási érmei és zsetonjai (1508–1916). Bp. 2016.
- Coronatus in regem 2015 Pálffy Géza – Soltész Ferenc Gábor – Tóth Csaba: Coronatus in regem Hungariae... medaliile de încoronare ale regilor Ungariei. A magyar uralkodókoronázások érmei. (Bibliotheca Musei Napocensis 48.) Kolozsvár–Budapest 2015.
- Csók 1928 Csók István és Márffy Ödön festőművészek és Lux Elek szobrászművész kiállítása. (Az Ernst Múzeum kiállításai 95.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1928.
- Csók 1935 Csók István jubiláris kiállítása. (Az Ernst Múzeum kiállításai 149.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1935.
- Des Kaisers 2000 Des Kaisers teure Kleider. Festroben und Ornate, Hofuniformen und Livreen frühen 18. Jahrhundert bis 1918. Szerk. Wilfried Seipel. Wien 2000.
- Die Frauen 1995 Die Frauen der Habsburgen. Glanz und Schicksal der Frauen des Hauses Habsburg. Szerk. Reinhard Linke. Schlosshof 1995.
- F. Dózsa 1996 F. Dózsa Katalin: Az utolsó magyar királykoronázás képei. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Metszettárában 1996. március 19 – július 28. H. é. n. [Bp. 1996.]
- Gall 2002 Gall, Anthony: Kós Károly műhelye. Bp. 2002.
- Gerevich 1942 G[erevich] T[ibor]: A XXIII. Velencei Biennale. Szépművészet 3. (1942) 215–223.
- Györgyi 1986 Györgyi Dénes építész emlékkiállítása. Szerk. Pusztai László. Bp. 1986.
- Ius coronandi 2012 Ius coronandi. Katalógus az Esztergom–Budapesti Főegyházmegye gyűjteményeinek koronázási emlékeiből rendezett kiállításához. Szerk. Hegedűs András. Esztergom 2012.
- Kertész K. 1917 Kertész K. Róbert: IV. Károly apostoli magyar király koronázásának művészi és műszaki munkái. Bp. 1917.

Koronázási album 1917	Koronázási album. Szerk. Herczeg Géza – Molnár Ferenc. Bp. 1917.
Kunffy 2006	Kunffy Lajos: Visszaemlékezéseim. Szerk. Horváth János. Kaposvár 2006.
M. Kir. miniszter- elnök 1920	A M. Kir. minis[z]terelnök népgondozó akciója javára rendezett kiállítás, továbbá Podolini Volkmann Arthur, Scheiber Hugó és Walleshausen Zsigmond festőművészek gyűjteményei. Nemzeti Szalon, Bp. 1920.
Maczó 2016	Maczó Ferenc: Az utolsó magyar királykoronázás. Bp. 2016.
Magyar egyházművészeti 1919	Magyar egyházművészeti kiállítás. Nemzeti Szalon, Bp. 1919.
Magyar mesterek 1917	Magyar mesterek ötödik csoportkiállítása (André, Koszta, Zombory) és koronázási képek. (Az Ernst Múzeum kiállításai 27.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1917.
Mátyás-templom 2015	Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Szerk. Farbaký Péter et al. Bp. 2015.
Művészet 2014	Művészet és művészek az I. világháborúban. Szerk. Róka Enikő – Szücs György. Balatonfüred 2014.
Nemzeti Szalon 1917	A Nemzeti Szalon tavaszi tárlatának valamint Kemény Nándor és Bardócz Árpád gyűjteményének katalógusa. Bp. 1917.
Orsz. Magy. Kép- zóműv. Társ. 1917	Az Orsz[ágos] Magyar Képzőművészeti Társulat által 1917–18-ban a Szépművészeti Múzeumban rendezett téli tárlat képes tárgymutatója. Összeáll. Lesskó János. Bp. 1917.
Propaganda 2016	Propaganda az I. világháborúban. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2015. október 16 – 2016. április 9. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Boka László. Bp. 2016.
Rákossy 2014	Rákossy Anna: Die künstlerische Gestaltung des letzten ungarischen Krönungsfestes im Jahr 1916. In: Der Erste Weltkrieg an der „Heimatfront“. Szerk. Rudolf Kropf. Eisenstadt 2014. 423–440.
Rippl-Rónai 1920	Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. (Az Ernst Múzeum Kiállításai 43.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1920.
Rippl-Rónai 1998	Rippl-Rónai József gyűjteményes kiállítása. Magyar Nemzeti Galéria 1998. március 12 – szeptember 6. Szerk. Bernáth Mária – Nagy Ildikó. Bp. 1998.
Rudnay 1918	Rudnay Gyula festőművész és Pásztor János szobrász gyűjteményes kiállítása. (Az Ernst Múzeum kiállításai 33.) Rend. Ernst Lajos – Lázár Béla. Bp. 1918.
Rudnay 1969	Rudnay Gyula emlékkiállítása. Magyar Nemzeti Galéria 1969. december. Szerk. Bényi László. Bp. 1969.

Rudnay 2003	Rudnay Gyula. Ernst Múzeum, Budapest 2003. június 4 – július 6. Szerk. Szatmári Gizella. Bp. 2003.
Szablya 1917	Szablya János: Koronázás és művészet. Magyar Iparművészet 20. (1917) 1–3. sz. 6–21.
Új művészcsoport 2017	Az „Új művészcsoport” első kiállítása a Nemzeti Szalonban 1917–1918. Szerk. Bende János. Bp. 2017.
Zádor 1933	Zádor István: Egy hadifestő emlékei 1914–1918. Bp. é. n. [1933.]

Művészek névmutatója a katalógushoz

Basch Árpád	11.15., 14.15., 16.17.
Bató József	2.4., 3.1., 9.4., 9.5., 11.7., 11.30., 11.34., 11.35., 13.5., 17.1., 17.2., 17.3., 20.2.
Bednár János	11.40.
Benczúr Gyula	11.11.
Benkhard Ágost	10.1.
Bér Dezső	5.1., 14.1.
Csók István	14.8.
Csont Ferenc	11.39., 14.21.
Doblhoff, Heinrich Freiherr Robert von	16.18.
Dudits Andor	11.9., 11.27., 14.13., 16.24.
Éder Gyula	12.4.
Edvi Illés Ödön	14.9.
Gedő Lipót	11.33., 15.5., 16.7.
Geiger Richárd	6.2., 7.1., 7.2., 10.10., 11.36., 19.1.,
Györgyi Dénes	1.6., 1.7., 1.8., 1.15., 1.16., 1.17.
Haranghy Jenő	9.1., 10.4., 10.5.
Háry Gyula	11.16.
Hatvany Ferenc	12.1.
Herman Lipót	11.3., 11.22., 11.29., 13.4.
Honti Nándor	5.2., 10.8., 11.8., 11.28., 12.3., 14.6., 15.6., 16.8.
Horthy Béla	15.9., 16.21.,
Iványi-Grünwald Béla	16.25–26.
Jávor Pál	4.9., 16.16., 16.27., 16.28.
Kacziány Ödön	14.20., 16.14., 16.29.
Kemény Nándor	14.19.
Kernstok Károly	10.13–14., 15.3., 15.12., 16.15.
Kós Károly	1.4., 1.5., 1.18., 1.19.
Kunffy Lajos	14.22–25.
Lechner Jenő	1.1., 1.2., 1.3., 1.7., 1.9., 1.10., 1.11.

Márton Ferenc	10.6., 10.7., 13.1., 13.2., 14.16., 15.8., 16.1., 16.2., 16.3., 16.19., 16.20.
Mühlbeck Károly	4.5., 9.3., 10.9., 15.7., 16.11.
Pogány Móric	1.12., 1.13., 1.14.
Pólya Tibor	2.1., 2.2., 4.3., 10.11., 11.7., 14.7., 15.4., 16.9., 17.7.
Pór Bertalan	6.1., 16.6.
Révész Imre	11.14.
Rippl-Rónai József	11.18., 11.19., 11.20., 11.21., 14.5., 16.4., 16.5., 2.7., 4.4., 10.2., 11.12., 11.13., 11.32., 14.10., 14.11., 14.12., 15.1., 15.2., 17.8.
Rudnay Gyula	11.10., 12.2., 17.5.
Schwormstadt, Felix	2.5., 4.6., 7.3., 11.37., 14.17., 16.22.
Tuszynski, Ladislaus	1.9., 1.10., 1.11., 1.12., 1.13., 1.14.
Unghváry Sándor	17.6.
Vészi Margit	4.1., 4.2., 8.1., 9.2., 10.3., 11.25., 11.26., 14.2., 14.3., 14.4., 20.1.
Zádor István	2.6.
Zombory-Moldován Béla	

